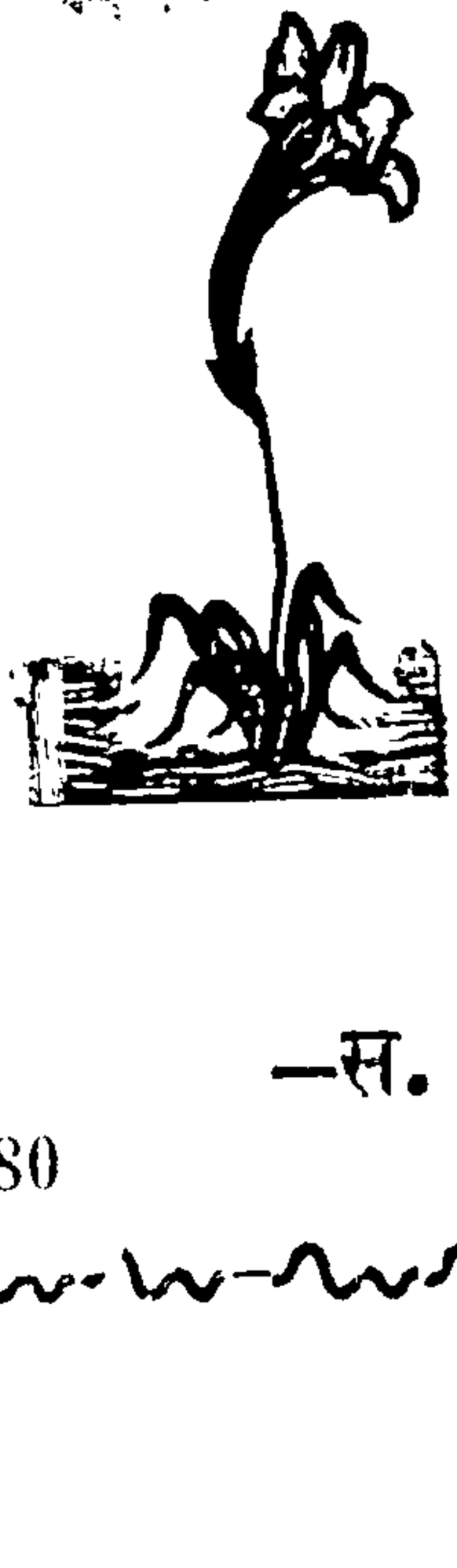
म. ग्रं. सं. ठाणं
विषय
सं. नं. 330

यशस्वी यदु

REFBK-0003680

—स. कृ. फडके

किंमत १॥ रुपया

॥ श्रीसमर्थ ॥

नवयुगधर्ममाला—खंड दुसरा, पुस्तक दुसरें

नव-वैदिक-धर्म

अथवा

आर्यसमाजाचा विवेचक इतिहास

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

—श्रीमद्भगवद्गीता.

शास्त्रांत असें सांगितलें आहेना, मग तेंच खरें.

ग्रंथकार

सदाशिव कृष्ण फडके

REFBK-0003680

प्रथमावृत्ति—सन १९२८

प्रकाशक
सदाशिव कृष्ण फडके
पनवेल, (जिल्हा–कुलाबा).

[ह्या ग्रंथाबद्दलचे सर्व हक्क ग्रंथकारानें आपले स्वाधीन ठेविले आहेत.]

मुद्रक
अनंत सखाराम गोखले
'विजय' प्रेस, ५७० शनवार, पुणें.

श्रीव्यास-दर्शन

॥ श्रीसमर्थ ॥

श्रीमद्दयानंदांस एकच एक प्रमाणभूत असलेले जे
अपौरुषेय वेद त्यांमधील भासणारे विरोधादि दूर
करून एकवाक्यता करणारीं ब्रह्मसूत्रें ज्यांनीं तयार
केलीं, साऱ्या जागतिक व्यवहारास आदर्श-
भूत होणारा इतिहास ज्यांनीं सांगितला,
साऱ्या जगत्कल्पना ज्यांनीं
अगोदरच करून ठेवल्या,
ज्यांनीं सगुणनिर्गुणाच्या पूर्व-
पश्चिम कक्षा सांधल्या,
त्या चिरंजीव आणि
त्रिकालज्ञ

भगवान् श्रीवेदव्यास

यांच्या पुण्यस्मरणार्थ
जनता-जनार्दन सेवेस
नम्रपणें सादर केला असे.

सदाशिव कृष्ण फडके.

नव-वैदिक-धर्म

अथवा

आर्यसमाजाचा विवेचक इतिहास

भाग १ ला

श्रीमद्दयानंद

किंमत दीड रुपया

पुरस्कार

ह्या ग्रंथाचे लेखक श्रीयुत सदाशिव कृष्ण फडके, वकील (पनवेल) ह्यांनीं ह्या ग्रंथाची हस्तलिखित प्रत छापण्यास देण्यापूर्वी मजकडे पाठविली होती. एका कट्टया सनातनी लेखकानें लिहिलेलें स्वामी दयानंदांचें हें अशा प्रकारचें चरित्र आणि आर्यसमाजाचें विवेचक समीक्षण मोठें मनोरंजक झालें आहे. त्याची हस्तलिखित प्रत मीं बारकाईनें वाचली आहे. आणि त्यावरून मी असें म्हणतों कीं, आर्यसमाजाच्या कार्यक्षेत्रापासून लेखक फार दूर रहात असून - ही दयानंदांचें चित्र त्यांनीं मूळ स्वरूपांतच उठावदार रीतीनें रंगाविलें आहे; व तसें करतांना ग्रंथकारांनीं माझ्या कांहीं सूचना मान्य केल्या आहेत याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहें. या ग्रंथावरून वाचकांस आर्यसमाज आणि त्याचे संस्थापक यांच्याबद्दल महत्त्वाच्या सर्व गोष्टी कळून येतील.

ह्या ग्रंथाचे लेखक चाणाक्ष आणि अनुभवी दिसतात.पुस्तकाची भाषा सरळ आणि सुबोध आहे. आर्यसमाजी गृहस्थांकडून आपल्याला मिळावी तशी माहिती मिळत नाहीं, असें ग्रंथकारांनीं मला अनेक वेळां कळविलें आहे. पण असें असतांही आर्यसमाजाच्या वाङ्मयावरून त्यांना वस्तुस्थितीची कल्पना बरोबर झालेली दिसते.

त्यांच्या लिहिण्याशीं आर्यसमाजी गृहस्थांचा कोठें कोठें मतभेद होईल. पण त्यांनीं हें विसरतां कामा नये कीं, हा ग्रंथ एका सनातनी विद्वान् लेखकानें सनातन धर्माच्या दृष्टीनें लिहिलेला आहे. आणि अर्थातच तसा त्यास लिहिण्याचा पूर्ण हक्क आहे. यास्तव अशा परिस्थितींत ह्या विद्वान् ग्रंथकारानें या ग्रंथलेखनांत जें विलक्षण यश मिळविलें आहे, त्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन केल्यावांचून माझ्यानें राहवत नाहीं.

ज्वालापुर,
ता. १ नवंबर १९२८

नम्र निवेदक
नरदेवशास्त्री वेदतीर्थ,
व्यवस्थापक, ज्वालापुर महाविद्यालय.

ॐ ॐ ॐ

आपलें आर्यसमाज-विवेचक-इतिहासापैकीं पहिलें पुस्तक मीं वाचून पाहिलें. आयम यांत श्री० स्वामी दयानंद सरस्वती यांचें जें चरित्र दिलें आहे व त्यांच्या मतांचें जें प्रतिपादन केलें आहे तें वाचकांस चांगलें मार्गदर्शक होईल असें मला वाटतें.

स्वाध्याय-मंडळ, औंध,
तारीख २ नवंबर १९२८

श्री. दा. सातवळेकर.

प्रस्तावना

नव-युग-धर्म ह्या प्रसिद्ध केला. आरंभिलेल्या ग्रंथाचा पहिला खंड गेल्या वलिप्रतिपदेस त्या वेळीं त्यापुढील खंडांचेंही लिहिणें तयार आहे, अशी कित्येकांची समजूत झाली; परंतु वस्तुस्थिति तशी नव्हती. नव-युग-धर्म ह्या समग्र ग्रंथाची रूपरेषा अगोदर आंखून ठेविली होती खरी; पण त्या ग्रंथाचा पहिला खंड कितपत विद्वन्मान्य होतो आणि त्यास लोकाश्रय कितपत मिळतो, याचा अगोदर कांहींच अंदाज नसल्यामुळें दुसरा खंड लिहिण्यास घेणें मनांतच येईना. शिवाय त्यास जरूर असणारा वेळही मिळाला नाहीं. पण त्यानंतर पहिल्या खंडावर विद्वानांनीं आपल्या उदार बुद्धीनें मान्यतेचा छाप मारला. इतकेंच नव्हे, तर त्या पुढील भागही लवकरच प्रसिद्ध व्हावेत अशीही आपली सदिच्छा प्रदर्शित केली. तेव्हां श्रीमज्जगद्गुरु शंकराचार्य, महात्मा गांधी, प्रो॰ पाठकशास्त्री, प्रो॰ रानडे, श्रीमंत पंतप्रतिनिधीसाहेब, श्री॰ तात्यासाहेब केळकर, अशा अनेक श्रेष्ठ पुरुषांची ही सदिच्छा माझ्या हातून कशी पुरी होईल, ही एक मोठीच विवंचना उत्पन्न झाली.

लहान मुलाला आईनें कौतुकानें कडेवर घ्यावें, त्याप्रमाणें माझ्यासारख्या अनभ्यस्ताच्या या पहिल्याच ग्रंथास विद्वानांनीं जें इतकें उचलून धरलें, तें थोरांच्या औदार्यबुद्धीस साजेसेंच झालें; पण केवळ कडेवर घेण्यांतच ज्याप्रमाणें मुलाची भूक शमत नाहीं, त्याप्रमाणें केवळ विद्वानांच्या पसंतीनेंच पुढील खंड कसा प्रसिद्ध करावा हा प्रश्न सुटण्यासारखा नव्हता. प्रपंचाचीं अनेक व्यवधानें आणि विवंचना ह्या संभाळून ग्रंथ तयार करण्यास वेळ कोठून आणावा, आणि त्यांतही मोठ्या शिकस्तीनें ती तयारी केलीच तरी ग्रंथप्रकाशनास लागणाऱ्या खर्चाची व्यवस्था कशी व्हावी, हे दोन मोठेच प्रश्न होते. पैकीं पहिला प्रश्न जरी कांहींसा माझ्याच स्वाधीनचा असला तरी दुसरा प्रश्न तितका माझ्या आटोक्यांतील नसल्यामुळें तो सुटणें पहिल्या खंडास मिळणाऱ्या लोकाश्रयावर अवलंबून होतें. त्याही बाबतींत मुंबई सरकारनें प्रथम खंडाचे चार भाग शाळांच्या वाचनालयांकरितां मंजूर केले; तसेंच इंदूरच्या ग्रंथोत्तेजक मंडळानें शंभर व ग्वाल्हेरसरकारनीं दीडशें रुपये उत्तेजनादाखल दिले व अशा रीतीनें त्यांनीं खुद्द महाराष्ट्रांतील संस्थानांवरही आघाडी मारली. ज्या प्रांतांतील मुख्य भाषाही मराठी नाहीं, अशा दूरच्या इंदूर व ग्वाल्हेर संस्थांनांतून आलेल्या ह्या प्रोत्साहनाबद्दल त्यांचे आभार मानावे

तेवढे थोडेच आहेत. अशा प्रकारें शाब्दिक आणि सांपत्तिक प्रोत्साहन मिळाल्यामुळें समग्र ग्रंथ पुरा करून प्रसिद्ध करण्याचें नैतिक बंधन जास्तच जाणवूं लागलें.

सामान्य लोकाश्रयासंबंधीं मात्र जो फार निराशाजनक अनुभव आला तो वस्तु-स्थितिनिदर्शक म्हणून येथें नमूद करणें बरवें होणार नाहीं. मराठी वाचक-वर्गांत आज धार्मिक ग्रंथ वाचण्याची प्रवृत्ति थोडीच आहे आणि तीही ज्या वर्गांत आहे तो वर्ग प्रायः पुराणमताभिमानीच असल्यामुळें त्यांत ब्राह्म-समाजाचा इतिहास वाचण्याची जिज्ञासा नाहीं. श्रीमंत आणि सावकार, वकील आणि डॉक्टर, हा संपन्न वर्ग आपल्या खाजगी व सार्वजनिक स्वरूपाच्या भिन्न विषयांत इतका गुंतलेला आहे कीं, स्वतांच्या वाचनाच्या जिज्ञासेनें नसली, तरी मराठी साहित्यास मदत करणें हें आपलें कर्तव्य आहे, या बुद्धीनेंही ग्रंथकारास उत्तेजन देण्याचा विचार त्यांच्या मनांत येण्यास अवसरच मिळत नाहीं. नोकर-वर्गांपैकीं वरिष्ठ अमलदारांस इंग्रजी दैनिकांपलिकडे इकडे तिकडे पाहण्यास सवडच नसते; आणि नोकरांपैकीं कनिष्ठ-वर्ग आपला नोकरीचा शीण घालविण्या-करितां नाटकें, कादंबऱ्या वगैरे केवळ करमणुकीचें वाङ्मयच वाचीत असतो. आत प्रोफेसर्स, संपादक वगैरे वाङ्मयप्रेमी विद्वानांचा वर्ग राहिला. पण त्यांच्यापुढें इंग्रजी वाङ्मयाचा इतका ग्रंथसंभार रोज नवीन येत असतो कीं, त्यांची ज्ञानार्जनाची रोजकीर्द तारखेवर आणून ठेवणेंच त्यांस मुष्किलीचें होतें. मग ब्राह्म-समाजाचा इतिहास मराठींतून वाचण्याचा द्राविडी प्राणायाम ते कोठून करणार ? या सर्व अडचणींपेक्षां अधिक जाचक आणि सर्वव्यापी अशी ही गोष्ट आहे कीं, हिंदु-स्थानास उत्तरोत्तर असह्य होत चाललेल्या पारतंत्र्याचे दैन्यांत साहित्यप्रेम करण्याइतकें कोणासच स्वास्थ्य नाहीं ! अशा ह्या स्थितींत तारापूरवाले बुकसेलर-कडून नेहमीं नवीन नवीन येणाऱ्या कॅटलॉगांच्याद्वारें इंग्रजी साहित्योद्यानास येत चाललेला वाढता बहार पाहून इंग्रजी व मराठी साहित्यांतील हें सुदीर्घ अंतर कधीं तरी तुटणें शक्य आहे काय असा निराशाजनक विचार मनांत आल्यावांचून रहात नाहीं ! आणि खरोखरच श्रीमंत, संस्थानिक, साहित्योत्तेजक-मंडळें आणि वाचनालयांचे चालक ह्यांनीं नवीन प्रसिद्ध होणाऱ्या ग्रंथांस जरूर तें साहाय्य देण्याचें मनावर न घेतल्यास, नव-युग-धर्मच काय, पण याहून अधिक महत्त्वाचेही नवीन ग्रंथ निर्माण होणें अशक्यप्रायच होईल.

वरील निरुत्साहक परिस्थितीस प्रो० राजवाडेप्रभृति कांहीं टीकाकारांच्या कडक टीकांची जोड मिळाली. त्यासंबंधीं माझें म्हणणें स्वतंत्ररीतीनेंच लोकांपुढें

मांडणें योग्य व इष्ट असल्यामुळें पुढें यथावकाश तसें करण्याचें वाचकांस आश्वासन देऊन येथें कांहींच न लिहिणें वरें. याशिवाय आणखी निरनिराळ्या टीकाकार मित्रांनीं सहानुभूतिपूर्वक अनेक सूचना केल्या आहेत. कोणाचें म्हणणें यापुढील खंड प्रसिद्ध करण्यापूर्वी ते तत्सांप्रदायिकांना दाखवावे, तर कोणी म्हणतात कीं, महाराष्ट्रधर्म म्हणजे काय किंवा सनातनधर्म तरी कशास म्हणावें हें दाखविण्याची जवाबदारी मजवर असून निव्वळ त्या दृष्टीनेंच हा इतिहास मीं लिहावा. चरित्र, इतिहास आणि टीकात्मक समीक्षण, यांची मांडणी निरनिराळी करावी, असें कोणी सुचवितात; तर कोणास सध्यां स्वीकारलेली संमिश्र विवेचनाची पद्धतीच अधिक योग्य वाटते. कोणास मुख्य विरोधी स्वमताचा धागा सबंध विवेचनांत "सूत्रे मणिगणाइव" याप्रमाणें अविरत टिकावयास पाहिजे आहे, तर कोणास स्वमताचें दिग्दर्शनसुद्धां न करतां नुसतें इतिहासकथनच अधिक पटतें! कोणास कांहीं ठिकाणीं भाषा कठोर वाटते तर कोणास ती याहूनही अधिक निर्भीड व स्पष्ट हवी. ग्रंथांतील भाषा कोणास वाङ्मयदृष्ट्या आवडत असली तरी तात्त्विक इतिहासलेखनास ती अयोग्य वाटते, तर कोणी चुरचुरीत चटणीफोडणीशिवाय सारें अन्न रुचकर होत नाहीं त्याप्रमाणें वाङ्मयाचा आनंद देणारी भाषा असल्याशिवाय तुमचा हा एवढा मोठा रूक्ष इतिहासग्रंथ वाचणार तरी कोण असा प्रश्न करतात. ग्रंथांत टीकाविषयक झालेल्या सुधारणांवरील आमची टीका कोणास अगदीं योग्य वाटते तर कोणी आमच्या सूचनांपैकीं एखाददुसरी मानावयाची तरी ब्राह्मांचे शांकर बनल्याशिवाय गति नाहीं असा विनोद करतात. अशा अनेक मित्रभावानें केलेल्या सूचनांप्रमाणें मराठी पुस्तक चार रुपयांचें घेण्याची वाचकांस संवय व सवड नाहीं, हीहि पण एक अनुल्लिखित पण अनुभवसिद्ध अशी सार्वत्रिक सूचना दिसते.

तात्पर्य, माझ्या नव-युग-धर्माच्या प्रथम खंडासंबंधीं टीकाकारांनीं ज्या अनेक सूचना केल्या आहेत, त्यांपैकीं कोणतीही सूचना पूर्णांशीं मान्य केल्यास दुसरी अमान्य केल्यासारखें होऊन त्यांपैकींच एखाद्या टीकाकार मित्रास कदाचित् दुखावल्यासारखें होणारच. शिवाय एखाद्या ग्रंथास प्रवृत्त झालेल्या ग्रंथकाराचें स्वतंत्र व्यक्तित्व असतेंच व त्यालाही पूर्ण वाव मिळणें युक्तच होय. हा दुसरा खंड लिहितांना या कांहीं अंशीं परस्पर विरोधी सूचनांपैकीं माझ्या शक्यतेप्रमाणें होईल तितक्या मीं यथामति विचारांत घेतल्या आहेत. त्यानें माझ्या मित्रांचें सर्वांशीं नाहीं तरी बरेंच समाधान होईल अशी आशा आहे.

प्रस्तावना

या ठिकाणीं एक आग्रहाची व प्रेमाची विनंति मात्र माझ्या वाचकांस करावीशी वाटते. ती ही कीं, कोणत्याही विषयाची चर्चा करूं लागलें–त्यांत धर्मासारख्या विशेष महत्त्वाच्या व मनुष्याच्या जीविताच्या मूळ आकांक्षाचा विचार करणाऱ्या विषयाचें विवेचन करूं लागलें–कीं मतभेद हा होणारच. किंबहुना असा मतभेद होणें, हेंच बुद्धीच्या व विचाराच्या जिवंतपणाच चिन्ह होय. जगांत निर्माण झालेले निरनिराळे धर्म, त्यांतील विविध पंथ व त्यांतील नानाविध उपपंथ हे याचेच निदर्शक आहेत. अशा वेळेला या विषयाचा निरनिराळ्या बाजूंनीं विचार होऊन त्यांतून पूर्ण सत्य नाहीं–कारण तें समर्याद मानवी बुद्धीच्या बाहेरचेंच आहे–तरी शक्य तितके त्या पूर्ण सत्याला प्रतिबिंबित करणारे विचार बाहेर पडावेत अशी सर्वांचीच इच्छा असणार. सर्व विवेचक इतिहास किंवा निरनिराळ्या धार्मिक चळवळींचीं परीक्षणें, यांचा मुख्य उद्देश हाच होय. या बाबतींत क्वचित् एकाद्या ग्रंथकारानें प्रतिपादलेल्या मतानें दुसऱ्या व्यक्तींच्या किंवा समाजाच्या भावना दुखविणें शक्यच नव्हे तर फारच संभवनीय आहे. कारण धार्मिक भावनांचा प्रश्न फारच नाजूक असतो. पण या बाबतींत वाचकांनीं आपलें मन अतिशयच उदार ठेवणें जरूर असतें. आपल्या स्वतःच्या भावना व मतें हीं जशीं एकाद्या समाजाला किंवा व्यक्तीला प्रिय असणार तशीच दुसऱ्या समाजाची किंवा व्यक्तीची गोष्ट आहे. आणि स्वतःचीं मतें मांडण्याचा दोघांनाही सारखाच अधिकार व जिव्हाळा असणार. या वेळीं ग्रंथकारानें प्रतिपादलेलें मत हें त्याचें प्रामाणिक मत आहे कीं नाहीं, एवढेंच पाहणें जरूर आहे. सर्व सुधारलेल्या पाश्चात्य देशांतून ह्याच उदार वृत्तीचा स्वीकार होत असून तिची जोपासना व संवर्धन करण्याकरितां तेथील विद्वान् लोक नेहमीं दक्ष असतात. किंबहुना अशा सद्भावनाप्रेरित विचारस्वातंत्र्याशिवाय तत्त्वज्ञानाची किंवा जगाची प्रगति होणें अशक्यच आहे. कोणत्याही संस्थेचा किंवा धर्मपंथाचा इतिहास लिहावयाचा म्हणजे तो त्यांमधील व्यक्तींचाच इतिहास असल्यामुळें लेखकाच्या प्रामाणिक समजुतीप्रमाणें त्यांचें गुणदोषविवेचन करणेंही अपरिहार्य होतें. यास्तव वाचकांनीं कृपा करून असें लक्षांत घ्यावें कीं, माझ्या परिस्थितींतील लेखक इतक्या अनास्थेंत एवढ्या अडचणी सहन करून जो हा ग्रंथसंभार तय्यार करण्यास सिद्ध झाला, तो कोणा व्यक्तींची बदनामी करण्याकरितां खचित नव्हे. हे एवढें विस्तारानें येथें लिहिण्याचें कारण इतकेंच कीं, नवयुग-धर्म-मालेपैकीं पहिला खंड प्रसिद्ध झाल्यावर त्याविषयीं कांहीं कांहीं ठिकाणीं अशा तऱ्हेची

अनुदार वृत्ति दाखविली गेली असून कांहीं टीकाकारांची मजल तर लेखकाच्या हेतूविषयींही शंका घेण्यापर्यंत गेली आहे.

अशा टीकाकारांपैकीं मुख्य, संप्रदायानें किंवा मतानें ब्राह्म दिसतात. या ब्राह्म टीकाकारांसंबंधीं आज मला येथें कांहींच अधिक लिहितां येत नाहीं. कारण नुसती टीका करूनच न थांबतां, माझ्या ब्राह्मसमाजाच्या विवेचक इतिहासानें ब्राह्म स्त्री-पुरुषांची बदनामी झाली असें म्हणून ब्राह्मांनीं मजवर फौजदारी करण्यापर्यंत मजल नेली असून तें काम हल्लीं कोर्टापुढें सुरू आहे. यामुळें ह्या बाबतींत विशेष कांहीं लिहिणें योग्य वाटत नाहीं. शिवाय टीकेस प्रतिटीका करून वाद वाढवूं नये, या बुद्धीनें मीं आजपर्यंत त्यांच्यासंबंधीं मौनच स्वीकारलें आणि यापुढेंही शक्यतों तींच वृत्ति राखावी असें मीं ठरविलें आहे. ब्राह्म टीकाकारांनीं केलेली टीका कितपत यथार्थ आहे, हें निर्विकार मनानें माझें पुस्तक वाचणारे सुज्ञ वाचक सहज ठरवूं शकतील. मला असा पूर्ण भरंवसा आहे कीं, ठाकूर आणि भांडारकर, सेन आणि चंदावरकर, रॉय आणि रानडे, यांची आत्मनिरीक्षणाची तीव्र दृष्टि ह्या पुढाऱ्याचे अनुयायी अंगिकारतील तर त्यांस माझ्या पुस्तकांत वैषम्य वाटण्यासारखें कांहींच आढळणार नाहीं. गेल्या शंभरदीडशें वर्षांत ब्राह्मण आणि त्यांनीं अनुसरलेला रूढ सनातन हिंदुधर्म, यांवर ज्यानें त्यानें वाटेल तसे हल्ले चढवावे, आणि कर्मठ, भाविक आणि श्रद्धाळू अशा हिंदूजनतेच्या धर्मभावना नाहक दुखवाव्या, असाच प्रकार एकसारखा सुरू आहे. अशा स्थितींत हे टीकाकारपंथांचे वाक्प्रहार कांहीं अंशीं तरी अनाठायीं आणि अन्यायाचे आहेत, असें ज्याचें प्रामाणिक मत झालें आहे, त्यानें तें निर्भीडपणें जगाच्या पुढें मांडून, उलट टीकाकारपंथांचे कांहीं दोष जर त्यांच्या पदरांत घालण्याचा प्रयत्न केला तर त्याचाही शांतपणें विचार करण्यास त्यांनीं तयार असलें पाहिजे. ज्यांना पूर्वापार जनरूढीच्या प्रवाहाविरुद्ध सुधारणा घडवून आणावयाची महत्त्वाकांक्षा आहे, त्या धर्मवीरांनीं प्रतिपक्षाची टीका सहन करण्याइतका धिम्मेपणा धरणें खचितच जरूर आहे.

तात्पर्य, मीं ज्या संप्रदायांचा विचार आतांपर्यंत केला आहे व यापुढें करणार आहें, त्या त्या संप्रदायांच्या वाचकांस माझी अशी विनंति आहे कीं, त्यांनीं परमतसहिष्णुता व स्वकीय दोषनिरीक्षणदृष्टि अंगिकारून माझ्या या पुस्तकाकडे पहावें. कारण या एकंदर मालेंतील धार्मिक आणि सामाजिक विषय अत्यंत वादग्रस्त असल्यामुळें त्यांत मतभेद होणें स्वाभाविक आहे आणि सत्यनिर्णयाच्या

दृष्टीनें इष्टही आहे. अशा विवेचक इतिहासांत यशापयशाची व लूकासूक्ततेची चिकित्सा करतांना निर्भीडपणानें होणारें दोषदर्शन हें एकापरी अपरिहार्य असें महत्त्वाचें अंग आहे, हें वर दर्शविलेंच आहे. श्रीमद्दयानंदांनीं मतमतांतराचा विचार करतांना तरी अनेक मतवाद्यांचा काय थोडा जोरानें निषेध केला आहे! तशीच टीका त्यांच्या मतावर कोणी करूं लागल्यास ती निर्विकारपणें ऐकून घेण्याइतका शांतपणा आर्यांनींही अवश्य ठेवला पाहिजे, अशी अपेक्षा केल्यास ती खचितच वावगी ठरणार नाहीं.

ह्या नववैदिकधर्माचे पहिले दोन भाग मुख्यत्वेंकरून आर्यलेखकांचे आधारेंच लिहिलेले आहेत. त्यामुळें त्यांत टीकेचा भाग येण्याचा संभव बहुतेक नाहींच. पण तिसरा भाग हा केवळ टीकाविषयक मुद्द्यांकरितांच अलग केल्यामुळें त्यांत मुख्य विषयच टीका हाच असणार. यासाठीं मीं केलेल्या दोषदर्शनांत हंसक्षीरन्यायानें जें वाचकांस ग्राह्य वाटेल तें घ्यावें, त्याज्य वाटेल तें सोडून द्यावें. पण याच्यापुढें जाऊन लेखकाच्या प्रामाणिक बुद्धीवर निष्कारण बेभरंवसा करण्याइतकें अनुदार होऊं नये एवढीच विनंति आहे. याशिवाय मीं केलेल्या विवेचनाचा विचार :करून उलट माझ्याच विचारसरणींतील माझी चूक मला कोणी दाखवून देण्याचा प्रयत्न केल्यास माझ्या लिहिण्याचे श्रम सार्थकीं लागल्यासारखे होऊन मी त्या प्रांजल टीकाकारांचा ऋणीच होईन. कारण सध्यांच्या आपल्या धर्माच्या अवनत स्थितींत, व पाश्चात्य संस्कृतीच्या अभूतपूर्व जबरदस्त धक्क्यानें सुरू झालेल्या धर्मविचारांच्या खळबळींत, आपल्या प्राचीन धर्माचें, व त्यांत सुधारणा करून धर्मसेवा करूं पाहणाऱ्या निरनिराळ्या धर्मपंथांचें, चिकित्सापूर्वक नीट मनन होऊन कांहीं सत्य निर्णीत झाल्यास, तेंच आपल्या धर्माचें, राष्ट्राचें व संस्कृतीचें निश्रेयस साधल्यासारखें होणार आहे. व आधुनिक धार्मिक चळवळींचें चिकित्सापूर्वक विवेचन करण्याचें महत्त्वाचें कार्य जें मीं अंगिकारलें, त्यांत या महत्तम कार्यांत आपल्या अल्प शक्तीप्रमाणें आपणही थोडी पाइकी करावी व या धर्मसेवा-यज्ञांत अंशभागी होऊन पुनीत व्हावें, एवढाच माझा हेतु आहे.

वास्तविक पूर्व-संकल्पाप्रमाणें [१] प्रार्थनासमाज [२] आर्यसमाज आणि[३] थिऑसफी मिळून नव-युग-धर्ममालेचा दुसरा खंड व्हावयाचा होता. परंतु ब्राह्म-प्रार्थना-समाजांच्या मंडळींचीं कलुषित झालेलीं मनें अद्याप निवळलीं नाहींत हें एक, आणि ब्राह्मसमाजाच्या शतसांवत्सरिक उत्सवानिमित्त बरेंच महत्त्वाचें

वाङ्मय प्रसिद्ध होण्याचा संभव आहे हें दुसरें, अशा कारणांमुळें प्रार्थना-समाजाचा इतिहास कांहीं दिवस मागें ठेवणें भाग पडलें. शिवाय माझा ब्राह्मांचा इतिहास आणि रा० वैद्यांचा प्रार्थनासमाजाचा इतिहास, हीं दोन विस्तृत पुस्तकें नुकतींच प्रसिद्ध झालीं असतां, त्यांत आणखी माझ्या नवीन प्रार्थनासमाजाच्या इतिहासाची गर्दी न करणें हेंही ठीक दिसलें. तेव्हां दुसऱ्या खंडाचीं वरीलप्रमाणें तीन वेगळीं पुस्तकें योजून त्यांपैकीं दुसरें पुस्तक अगोदर प्रसिद्ध करण्यास घेतलें. पण तेंही द्रव्याभावीं एकदम छापणें अशक्य झालें! तेव्हां कित्येकांच्या सूचनांप्रमाणें ह्या पुस्तकाचे [१] श्रीमद्दयानंद, [२] आर्यसमाज व [३] आर्यमत-समीक्षा, असे आणखी तीन भाग करून ते स्वतंत्र पुस्तकरूपांनीं प्रसिद्ध करण्याचें ठरविलें. त्यांतील श्रीमद्दयानंद हा पहिला भाग आज प्रसिद्ध होत आहे. द्रव्यादि साधनांची व परिस्थिती-ची अनुकूलता मिळाल्यास पुढील भाग आणि खंड यथाकाल प्रसिद्ध होतीलच. नाहींपेक्षां ही वाङ्मयसेवा निरुपायानें येथेंच मोठ्या कष्टानें थांबवावी लागेल! वस्तुतः पहिल्या खंडास झालेला खर्च आणि त्याची झालेली विक्री ही लक्षांत घेतां हा भागही प्रसिद्ध करणें मला अशक्यच होतें! पण अशा वेळीं माझे सन्मित्र श्री० आत्माराम महादेव आटवणे, एम्. एल्. सी. आणि श्री० अप्पा-साहेब गोखले, 'विजय' प्रेसचे मालक यांनीं मला विशेष धीर दिला म्हणूनच हें साहस पुरें करणें शक्य झालें. याबद्दल मी ह्या उभयतांचा फार आभारी आहें. पुढें मागें शक्य झाल्यास त्यांच्याच साह्यानें कदाचित् दुसऱ्या खंडाच्या दुसऱ्या पुस्तकाचे पुढील दोन भागही वाचकांच्या हातीं पडतील. याहून अधिक तें आज कोणाच्या बलावर बोलावें!

एकंदर ग्रंथाच्या **'नव-युग-धर्म'** या नांवाबद्दल विरोधी मतें दिसून आलीं. आटोपशीरपणा या एका गुणास्तव मीं तें नांव पसंत केलें होतें व तें आतां नव-युग-धर्ममाला या रूपांतरांत कायमचेंच झालें, हें उघड आहे. या पुढील खंडांचीं नांवें अधिक सार्थ करण्यासाठीं आर्यसमाजाच्या इतिहासाला नव-युग-धर्ममालेपैकीं **नव-वैदिक-धर्म** असें नांव दिलें आहे. या नव-वैदिकधर्म पुस्तकांतील पहिल्या भागांत श्रीमद्दयानंद यांचें संक्षिप्त चरित्र, त्यांचीं मतें आणि कामगिरी इतकाच विषय आहे, दुसऱ्या भागांत दयानंदांच्या अनुयायांचे विचार आणि त्यांच्या चळवळी हा विषय येईल आणि तिसऱ्या भागांत सनातन हिंदुधर्माच्या दृष्टीनें आर्यमताची समीक्षा होईल. अशा रीतीनें 'नव-वैदिक-धर्म' या सबंध ग्रंथांत आर्यसमाजाच्या एकंदर

चळवळींचें विवेचन येणार आहे. याप्रमाणें पुस्तकाचे स्वतंत्र विभाग करून तुकडे पाडल्यानें ह्या ग्रंथाचें महत्त्व आणि उपयुक्तता एकेपरी कमी होत आहे हें खरें; पण दुसऱ्या अनेक दृष्टींनीं तसेंच करणें मला निरुपायानें भाग पडलें आहे. ह्या पुस्तकाचे तिन्ही भाग निरनिराळे विकत घेणें वाचकांसही एकदम जड वाटणार नाहीं, अशी अपेक्षा आहे.

हा ग्रंथ लिहितांना मला ज्या ग्रंथांचा विशेष उपयोग झाला त्या मुख्य ग्रंथांची स्मरणाने यादी करून ती प्रत्येक भागास जोडली आहे. त्या ग्रंथांचा लाभ मला घेतां आल्यामुळें मी त्या ग्रंथकारांचा फार आभारी आहे. जी माहिती मला ग्रंथांतून मिळाली नाहीं, ती मिळविण्यासाठीं मी विस्तृत प्रश्नावली तयार करून त्या आर्यसमाजाच्या दहापंधरा पुढाऱ्यांकडे आणि विद्वानांकडे पाठविल्या. पण त्यांच्या कार्यवाहुल्यामुळें म्हणा, किंवा माझ्या अनोळखीपणामुळें म्हणा, त्यांच्यापैकीं कित्येकांकडून त्याची पोंचही आली नाहीं ! कित्येकांनीं पोंच दिली; पण प्रश्नाप्रमाणें माहिती देण्यास वेळ नाहीं असें कळविलें. पण कोल्हापुरच्या राजाराम कॉलेजचे प्रिन्सिपल डॉ० वाळकृष्ण, आग्ऱ्याच्या 'आर्यमित्राचे' संपादक, तसेंच काशी येथील दयानंद हायस्कुलचे मुख्याध्यापक श्री० विष्णु भास्कर केळकर, एम्. ए. यांनीं मात्र या पुढील भागांस उपयोगी अशी कांहीं माहिती प्रश्नोत्तरद्वारें कळविली. याशिवाय इतर कांहीं आर्य बंधु-भगिनींनीं आर्य-विद्यालयाचे व दलितोद्धार सभेचे रिपोर्ट पाठविले. तसेंच एका सद्गृहस्थानें जातपाततोडक मंडळासंबंधीं माहिती दिली. यावद्दल मी या सर्वांचा फार आभारी आहें. पण ह्या सर्वांपेक्षां ज्यांचा मीं अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख केला पाहिजे ते ज्वालापुर महाविद्यालयाचे एक चालक व आर्यसमाजाचे इतिहासकार श्री० नरदेवशास्त्री वेदतीर्थ हे होत. त्यांनीं प्रथमपासून आस्थापूर्वक पत्रद्वारें जी माहिती देतां येणें शक्य होतें ती दिली, इतकेंच नव्हे तर माझी ह्या प्रथम भागाची हस्तलिखित प्रत बहुतेक सर्व नजरेखालीं घातली, कांहीं सूचनाही केल्या, आणि अखेर ह्या ग्रंथाच्या पुरस्कारादाखल आपला लेख पाठवून मला उपकृत केलें, यावद्दल त्यांचे मीं आभार मानावे तितके थोडेच होणार आहेत.

हें सर्व इतकें सविस्तर लिहिण्याचें कारण इतकेंच कीं, आर्यसमाजासंबंधीं मिळवितां येईल ती खरी माहिती मिळविण्याचा मीं माझ्या सामर्थ्यानुसार शक्य तो सर्व प्रयत्न केला, त्यांत कसूर केली नाहीं, एवढेंच नम्रपणें वाचकांस कळविण्याचें आहे. असें असतांही मी स्वतः आर्यसमाजी नाहीं, किंवा कोणीही

आर्यसमाजी गृहस्थ माझे परिचित नाहींत, तसेंच आर्यसमाजाच्या कार्यक्षेत्रापासून मी अति दूर असून त्यांचें वाङ्मय मराठींत फारच थोडें प्रसिद्ध आहे, अशा अनेक कारणांस्तव माझ्या लिहिण्यांत न जाणतां कांहीं गैरसमजाचे प्रकार होण्याचा कदाचित् संभव आहे. तरी असे दोष कोठें आढळल्यास वाचकांनीं कृपा करून मला ते दाखवावे व थोर मनानें मला त्यांबद्दल क्षमा करावी अशी विनंति आहे.

अनेक कारणांनीं उत्पन्न झालेल्या मनाच्या व्यग्र स्थितींत ह्या ग्रंथाचें लिखाण फारच गर्दीनें झालें. अशा स्थितींत माझे सन्माननीय मित्र वे० शा० सं० विनायक-शास्त्री जोशी आणि त्याचप्रमाणें माझे जामात चि० रा० प्रभाकर वासुदेव वापट, एम्. ए. यांनीं बहुतेक सर्व हस्तलिखित प्रत आपल्या नजरेखालून घालून जरूर त्या ठिकाणीं दुरुस्त्या सुचविल्या, म्हणूनच हें पुस्तक छापून प्रसिद्ध करण्याचें साहस मला करतां आलें. याबद्दल कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करणें जरूर आहे. तसेंच माझ्या प्रथम खंडास श्रीशंकराचार्यांच्या व ह्या खंडास श्रीव्यास महर्षींच्या चित्रांचे ब्लॉक्स वे• शा० सं० विष्णुशास्त्री वापट यांनीं दिले, याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहें.

श्रीमज्जगद्गुरु आद्य शंकराचार्य हे सनातनी ब्राह्मसंस्थापक आणि राममोहनराय ह्या उभयतांसही मान्य असल्यामुळें पहिला खंड त्यांस अर्पण केला. आतां श्रीमद्दयानंदास शांकरमत मान्य नाहीं तरी वेदांतसूत्रकार व महाभारतकार भगवान् श्री० व्यासमुनी हे उभयपक्षीं मान्यवर असे आप्तपुरुष असल्यामुळें भगवान् श्रीमद्व्यासांच्या चरणीं **नव-वैदिकधर्माची** ही अल्पकृति अर्पण केली आहे. ती त्यांस संतोषदायक होवो.

अखेर ज्या जगन्नियंत्यानें हा ग्रंथ लिहिण्याची प्रेरणा केली त्यास माझी सेवा रुचली असल्यास तोच वाचकांस उदारबुद्धि देऊन मला ह्या वाङ्मयसेवेसंबंधीं कृतसंकल्प पुरा करण्याचें सामर्थ्य देवो, अशी त्याची अनन्यभावानें प्रार्थना करून हा लांबलेला प्रस्तावनालेख पुरा करतों.

पनवेल,
बलिप्रतिपदा, शके १८५० } सदाशिव कृष्ण फडके

अनुक्रमणिका

प्रकरण पहिलें — पृष्ठें १ ते २७

भूमिका:—प्रास्ताविक—कार्यकारण भाव—परिस्थितींतील बदल—विपन्न परिस्थिति—ब्राह्मणविद्वेष—ब्राह्मणांचें वर्चस्व—जातिब्राह्मणांचा पोकळ अधिकार—आर्यधर्मोत्पत्तीची मीमांसा—दयानंद अवतारी पुरुष होते—धर्मग्लानि आणि अवतारवाद—समाजसुधारणेची मीमांसा—विरोधाभास—मिशनऱ्यांची कारवाई व हिंदूंची भूल—राज्यक्रांतीचे परिणाम—दयानंदांवरील प्रांतिक-संस्कार व त्यांच्या धर्ममतांतील विरोधाभास—भूतकाळाचें सिंहावलोकन—तत्कालीन धर्मसुधारकांपुढील प्रश्न—तत्त्वज्ञानाचे नित्यत्व व तत्त्वज्ञांची दृष्टि—दयानंदांचें परिस्थित्यवलोकन; हिंदुसमाजाची निकृष्टावस्था—दयानंदांचा स्वग्रहवेध; उत्तरभारतास लागलेलें दुर्दैवाचें ग्रहण—श्रेय आणि प्रेय; दयानंदांची मनःप्रवृत्ति—हिंदुस्तानांतील सामान्य जनतेची मनःस्थिति—दयानंदांच्या वृत्तिसंकोचाची मीमांसा—दयानंदांची भूमिका—दयानंदांची भूमिका; जुन्यानव्याचा गैरमेळ—नव्या जुन्याचा मिलाफ—ऐहिक षडैश्वर्याकरितां दयानंदांचे प्रयत्न—विषयोपन्यास.

प्रकरण दुसरें — पृष्ठें २८-३४

मूळशंकराचे दयानंद:—दयानंदांचे मातापितर—बालपणींचा अभ्यास—बुद्धिभेद—आर्यसमाजोत्पत्तीचें बीजभूत कारण—बुद्धिभेदाचा परिणाम—वैराग्याचा उद्भव—गृहत्याग—शुद्धचैतन्याचें [दयानंदांचें ब्रह्मचर्याश्रमांतील नांव] परिभ्रमण—चतुर्थाश्रमप्रवेश—दयानंदांची दीर्घतपस्या व त्यांची सत्यप्रीति—सद्गुरूंचा शोध.

प्रकरण तिसरें — पृष्ठें ३५-४२

स्वामी विरजानंदसरस्वति:—दयानंदांचें तीर्थाटण—स्वामी विरजानंदांची भेट—विरजानंदांची तपश्चर्या, वादाची हौस व तामसी वृत्ति—

गुरुशिष्यांची भेट व प्रथमोपदेश–दयानंदांची निष्ठा व त्यांचें कडक ब्रह्मचर्य–गुरुजींची कडक शिस्त व दयानंदांची निस्सीम गुरुभक्ति–दयानंदांची गुरुदक्षिणा व शेवटचा गुरुपदेश; विरजानंदांचें निर्याण.

प्रकरण चवथें **पृष्ठें ४३–५५**

दिग्विजयारंभः—दिग्विजयाची रूपरेषा–परकीयांचे धार्मिक हल्ले–हिंदुधर्माचा जंजिरा; दयानंदांची सामुग्री–शास्त्रार्थांना सुरवात–भागवतावरील टीका–वैष्णव-शैव-मतविरोध–राजाश्रयावद्दल खटपट, गुरुजींची भेट–हरिद्वारचा मेळा; भोळा भाविक व चिकित्सक दयानंद यांच्या विरोधी दृष्टि–लोकशिक्षणाच्या उद्योगास आरंभ–पाखंडखंडन, वेदमंत्रांचा चिकित्सक दृष्टीनें अर्थ–तपःसामर्थ्याची आवश्यकता, स्वामींचा सर्वस्वत्याग–पुढील मार्गाचें चिंतन, शूद्रान्नभक्षण-तीव्र मताभिमान–सारींच धर्मखुळें-स्वामींची शिकवण; संस्कारप्रीति–प्रतिपक्षावर छाप टाकण्याचें कौशल्य–मूर्तिपूजेवरील कठोर टीकेचा लोकांवर परिणाम–ब्राह्मणांचा विरोध, प्राणघाताचा प्रयत्न, स्वामींची पुण्याई–पाठशाळांचा उदयास्त.

प्रकरण पांचवें **पृष्ठें ५६–७७**

शास्त्रार्थांच्या चकमकी:–पहिल्याच शास्त्रार्थाचा फार्स–गप्पाष्टक-सत्याष्टकाचा जाहीरनामा–शास्त्रार्थांचे पोरखेळ, आर्यग्रंथांतील एकतर्फीपणा–कानपूरचा शास्त्रार्थ–काशीचा शास्त्रार्थ, दयानंदांचा आत्मविश्वास–म० रामस्वामी मिश्र यांजबरोबरचा शास्त्रार्थ, सनातनी पंडितांचें आश्चर्यकारक अज्ञान–यावद्दल पं० नरदेवशास्त्री व स्वतः दयानंद यांचा खुलासा–काशीचा शास्त्रार्थ, काशीचे पंडित पळता पाय घेतात–काशीशास्त्रार्थाचें चोपडें; मूर्तिपूजेचें वेदप्रामाण्य, धर्माधर्मलक्षण, पूर्ति, पुराण, इ० वेदांतील शब्दांचे अर्थ–काशीच्या शास्त्रार्थाचें महत्त्व–स्वामींच्या अब्रूवरील व प्राणावरील प्रसंग–ब्राह्मसमाजास भेट–इतर प्रांतांतील प्रवास-मुंबईचा शास्त्रार्थ, कमलनयनाचार्यांचा मुग्धपणा, दयानंदांचा विजय–महाराष्ट्र व गुजराथेंतील दौरा, पुण्याच्या मिरवणुकी.

प्रकरण सहावें **पृष्ठें ७८–९१**

धर्मसंवादः—लखनौच्या संवादांतील महत्त्वाचे मुद्दे–राजेरजवाडे व धर्मपंथाभिमानी यांजबरोबर सहकारितेचा प्रयत्न–चांदपूरचा हिंदु-इस्लाम-

ख्रिश्चनांचा तिरंगी सामना; ईश्वरानें सृष्टि कां, कशांतून व केव्हां निर्माण केली; मुक्ति म्हणजे काय व ती कशी प्राप्त होते–पौराणिक पंडितांचे प्रश्न व त्यांचीं उत्तरें–काशीला आर्यसमाजाची स्थापना–पाश्चात्यांची विद्याभिरुचि–दयानंदांची निर्भीड व निर्भय वृत्ति–दयानंदांची लोकसंग्राहक बुद्धि–वैदिक धर्मप्रसारार्थ अविश्रांत श्रम; आर्यसमाजोद्यान.

प्रकरण सातवें **पृष्ठें ९२–१०६**

आर्यसमाजः—हिंदभूचा फटफटीत भाल-प्रदेश–मुंबई येथें पहिल्या आर्यसमाजाची स्थापना–पहिली समाजनियमावली–लोकसंग्राहक प्रयत्न; मुंबई आर्यसमाजाच्या नियमांची सुधारणा–दयानंदांची व्यापकदृष्टि. मूळराज प्रभृति लोकांची व्यापकदृष्टि, व्यापक दृष्टींतील दोष–लाहोरचा आर्यसमाज, स्वामींचा स्वमहतीवद्दल तिट्कारा–विद्वान् मंडळीवर दयानंदांची छाप–सव्यसाची दयानंदांची महत्त्वाकांक्षा–उदेपुरांत आर्यसमाज, परोपकारिणी सभा–जोधपुरांत इतिहासाची पुनरावृत्ति, स्वामींवर विषप्रयोग–दयानंदांचें निर्याण–और्ध्वदेहिक विधि.

प्रकरण आठवें **पृष्ठें १०७–१२१**

आर्यावर्तांतील मतमतांतरेंः—उपन्यास, वैदिक धर्म हाच विश्वधर्म होण्यास योग्य आहे–प्राचीन आर्यावर्तांचें सार्वभौमत्व, ब्राह्मणांच्या पोपलीलांमुळें देशाचा अधःपात–"ब्राह्मण" ही शिवी झाली आहे–धर्माचा अपकर्ष, शाक्तमताचा प्रसार, जैनमतखंडन, लिंगपूजा–वैष्णवादि पंथ, खाकी साधु–कबीरपंथ–गुरुनानक आणि शीख पंथ–दादूपंथी, रामसनेही, कुंडापंथी वगैरे कुकर्मी पंथ–वाममार्गी गोकुलियांच्या लीला–मध्व, लिंगांकित पंथ–ब्राह्म व प्रार्थनासमाज यांतील दोष, भलत्याच गोष्टींत इंग्लिशांची अनुकृति, असंबद्ध ब्राह्ममतें–थिऑसफीवद्दल दयानंदांचें मौन–थिऑसफिकल सोसायटी व दयानंद यांचा संबंध व बेबनाव–जिज्ञासूनें काय करावें !

प्रकरण नववें **पृष्ठें १२२–१३४**

धार्मिक थोतांडेंः—थोतांडपंचक–अशास्त्रीय मंत्रमाहात्म्य व फलज्योतिष–अज्ञानमूलक नामजप–"तज्जपस्तदर्थ भावनम्"–तांत्रिकांचें स्वैराचरण मनुस्मृतींतील प्रक्षिप्त वचनें–वेदानुकूल तीर्थक्षेत्रें,

गयाश्राद्धादि विधि-भस्मरुद्राक्षादिधारणाचा फोलपणा, उपवासादि पौराणिक गवाळ-देवपूजा, देव-देवता, ईशावताराची अनवश्यकता, विभूतिपूजा-मूर्तिपूजा-व्यापक परमात्म्याचें अनात्म पदार्थांच्या ठिकाणीं आवाहन कसलें ?-मूर्तिपूजेचा वैदिक निषेध-मूर्तिपूजा हें ज्ञानप्राप्तीचें साधन नव्हे; ध्यानाचें खरें स्वरूप-मूर्तिपूजेचे दुष्परिणाम, देवस्थानांची दुर्दशा-मूर्ति-पूजकांनीं चालविलेली विटंबना.

प्रकरण दहावें **पृष्ठें १३५-१४६**

दयानंदांचा तत्त्वविवेकः—दयानंदांचे ग्रंथ-"सत्यार्थप्रकाशाची" रूपरेषा, त्याचें आर्यसमाजांत महत्त्व-जीव आणि परमेश्वर-महावाक्यें अद्वैतपर नाहींत-जीव आणि ब्रह्म हे भिन्न आहेत-परमेश्वर सगुण आहे आणि निर्गुणही आहे-सृष्ट्युत्पत्ति, जगदुत्पत्तीचीं कारणें तीन आहेत-कार्यकारणमीमांसा, ब्रह्म, जीव आणि प्रकृति हीं नित्य आहेत-षड्दर्शन-समन्वय-सृष्ट्युत्पत्तिकथन-आर्येतर प्रजा, मानवी सृष्टि-कर्मोपासना आणि ज्ञान-बंधमोक्ष हे नैमित्तिक व अनित्य आहेत-मुक्तिमीमांसा-कर्म आणि फल-विवर्तवाद खोटा आहे-अन्तःकरणोपाधीनें ब्रह्मच जीव होतो हें चूक आहे-मिथ्यावाद-वेदांत्यांस खरा अर्थ कळला नाहीं.

प्रकरण अकरावें **पृष्ठें १४७-१६०**

दयानंदांचें मंतव्यः—दयानंदांची प्रस्तावना-मंतव्यांचीं सूत्रें-मंतव्याची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति, आर्योद्देश रत्नमाला-आर्यधर्माचें प्रयोजन.

प्रकरण बारावें **पृष्ठें-१६१-१७१**

वेदविचारः—भाष्यभूमिकेचें मंगलाचरण-वेदांची उत्पत्ति-वेदांचें नित्यत्व व प्रामाण्य-वेदविभाग-विज्ञान आणि कर्म-वैदिकमंत्र आणि देवता-मूर्त आणि अमूर्त देव, 'ब्राह्मण' विभाग-संहिता व ब्राह्मण यांतील प्रामाण्यभेद-वेदांत सर्व शास्त्रें बीजरूपानें आहेत; वेदांत भौतिक विज्ञान-दयानंदांना प्रमाण असलेले ग्रंथ-पौराणिक कथांचा यौगिक पद्धतीनें अर्थ-वेदार्थयत्न-वेदार्थांतील चुका व त्या कशा टाळाव्या.

प्रकरण तेरावें **पृष्ठें १७२-१९१**

प्रारंभिक संस्कारः—आर्यांच्या नित्यनैमित्तिक कर्मांचें महत्त्व-कर्मांतील दृष्टिभेदाचे ठळक मुद्दे-विषयाची मांडणी-आर्याभिविनय, स्वस्ति-

वाचन आणि शांतिपाठ–सर्व संस्कारांतील सामान्य विधि–गर्भाधान–पुंसवन–सीमन्तोन्नयन–जातकर्म–नामकरण–निष्क्रमण–अन्नप्राशन–चूडाकर्म–कर्णवेध.

प्रकरण चौदावें पृष्ठें १९२–२१४

आश्रमसंस्कारः—सामान्य विचार–उपनयन–वेदारंभ–शिक्षण–पंचविध परीक्षा–अध्ययन–अध्यापन–ग्रंथ. प्रामाण्य–वेदाध्ययनाचा अधिकार–समावर्तन–विवाहसंस्कार–वानप्रस्थ संस्कार–संन्यास–अंत्येष्टि.

प्रकरण पंधरावें पृष्ठें २१५–२३३

गृहाश्रमः—स्त्रियांचे कांहीं धर्म–पुनर्विवाह व नियोग–पुरुषांचे कांहीं धर्म–रोटी-बेटी-व्यवहार–वर्णव्यवस्था–वर्णांचे गुणकर्मस्वभाव–प्राचीन गृहाश्रम–शालाकर्मानिधि–प्राचीन दिनचर्या–नित्य कर्में–पंचमहायज्ञ–संध्योपासना–संध्या रहस्य–अभ्युदयवाद–मन निश्चल कीं चंचल–समाहित आणि स्तब्ध–अग्निहोत्र–बलि वैश्वदेव–अतिथियज्ञ–पितृयज्ञ–नैमित्तिक कर्में.

प्रकरण सोळावें पृष्ठें–२३४–२५४

व्यक्तिमाहात्म्य आणि कार्यः—आरंभिक विचार-व्यक्तिविषयक टीका–रामदास आणि दयानंद–तप, बल आणि तलफ–साम्य वैषम्य–साधनमार्गांत भिन्नता–निराशेची मीमांसा–दोघांचे प्रेरक भिन्न–त्यांचे मार्गही भिन्न–शुद्धिसंघटन–यशाची गुरुकिल्ली–दयानंदांची बौद्धिक कसरत–राष्ट्रीय सभेचीं चतुःसूत्रि–महात्मा गांधींचे दंडक–पुढचीं धोरणें–राष्ट्रीय वाण्यावे विचार–दयानंदांच्या मंतव्यांतील मुग्धपणा–वैदिक मतानुयायी मुसलमान–मानवी प्रेम आणि राष्ट्रीय प्रेम–विश्वव्यापी धर्म–त्रिविध टीकाकार–लोकोत्तर पुरुष–मतभेदाचें बीज–वादाचे मुद्दे–दयानंदांनीं काय केलें–आर्य पुढाऱ्यांचे कबूल जाब–मतभेदाचे मुद्दे–विकारी टीका–प्रत्युत्तराचा हक्क–दयानंदांचे अनुयायी–संप्रदायाची व्यवस्था–प्रेरक आणि अनुयायी–दयानंदांची महत्त्वाकांक्षा–दोन मृत्युपत्रांतील फरक–आर्य पुढारी–पं. गुरुदत्त–आर्यधर्माचें रहस्य.

कालानुक्रमणिका २५५

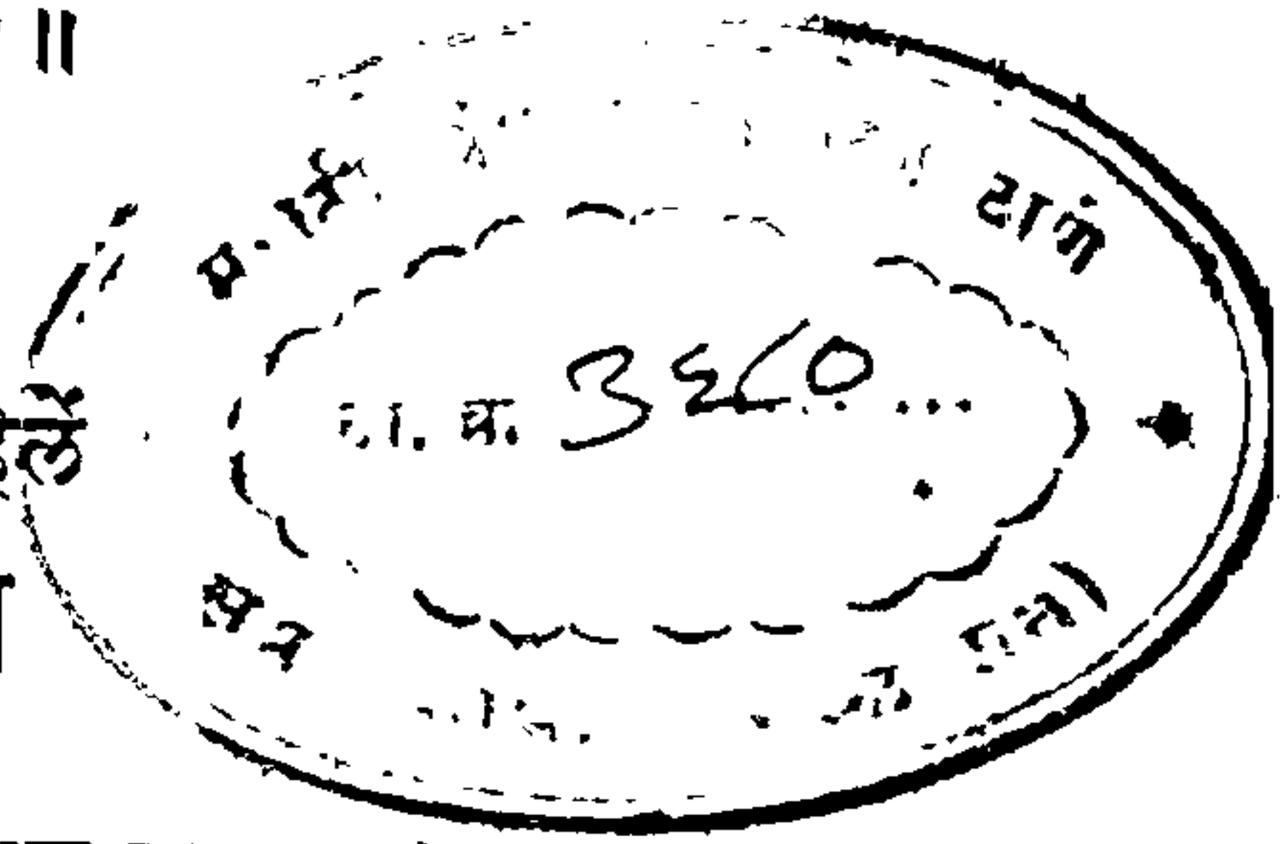
आधारग्रंथांची यादी पृष्ठ २५६

श्रीमद्दयानंद सरस्वति

जन्म—इ. सन १८२४] [निर्याण—इ. सन १८८३

॥ श्रीसमर्थ ॥

प्रकरण पहिलें

भूमिका

प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।
प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये ॥ १ ॥
उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्पते देवान् यज्ञेन बोधय ।
आयुः प्राणं प्रजां पशून् कीर्तिं यजमानं च वर्धय ॥ २ ॥

—अथर्व०, का. १९, सूत्र ६२।६३.*

हिंदुस्थानांतील आधुनिक धार्मिक चळवळींत आर्यसमाज ही संस्था वऱ्याच महत्त्वाची आहे. आणि अलीकडे शुद्धिचळवळ जोरांत आल्यापासून तर ती लोकांच्या नजरेसमोर अधिकाधिकच येत आहे. यास्तव यापुढें त्या संस्थेचा सविस्तर विचार करण्याचें योजलें आहे. ब्राह्मसमाज व प्रार्थनासमाज ह्या संस्था ज्या भूमींत निर्माण झाल्या त्या भूमिकेशीं त्या संस्थांचा ज्या तऱ्हेचा कार्यकारणभाव दिसतो, तो तसाच आर्यसमाज ह्या संस्थेस लावतां येत नाहीं. इंद्राच्या नंदनवनांतील पारिजातक भगवान् श्रीकृष्णांनीं रुक्मिणीच्या दारीं लावून त्याचीं फुलें सत्यभामेचे आंगणांत पाडावीं, अशी कांहीं विचित्र घटना आर्यसमाज ह्या संस्थेच्या जन्मकर्माची दिसते. आर्यसमाजाचे आद्य-संस्थापक **स्वामी दयानंद** यांचा जन्म काठेवाडांत मोरवी संस्थानांत टंकारा येथें, त्यांचा दयानंद-सरस्वती ह्या आश्रमांतरांत अवतार नर्मदेच्या कांठीं चलोदर येथें, त्यांची अखेरची गुरुदीक्षा मथुरेंत, त्यांच्या पहिल्या समाजाची स्थापना मुंबईस, त्यांची अखेरची आशा उदेपुरांत, तर निर्याण अज-

---

हे प्रभो, मी ब्राह्मणांना प्रिय होईन, क्षत्रिय समाजांत आणि वैश्य वर्गांत मी लोकप्रीति संपादीन, इतकेंच नव्हे तर सर्व प्राणिमात्रांना मी हवासा वाटेन असें कर. हे ज्ञानाचे स्वामिन्, आमची उन्नति कर. सत्कर्मांच्या द्वारें विद्वानांत जागृति होऊं दे. त्याचप्रमाणें आयु, जीवन, संतति, पशुपालन, कीर्ति आणि सत्कर्म-निष्ठांचें बल यांची वृद्धि होवो.

मिरांत व त्यांचा जास्त संचार पंजाबापेक्षांही संयुक्त प्रांतांत तर त्यांच्या सांप्रदायिकांचा मुख्य जोर पंजाबांत असा विलक्षण योगायोग दिसतो.

श्रीकृष्ण-चरित्रांतील महत्त्वाचा भाग ज्या प्रांतांत घडून आला, सुदामदेव, नरसी मेहता अशा सगुण भक्तांनीं जी भूमि पावन केली, त्या भूमींतील कोणते संस्कार ह्या भागवतपुराणविरोधि आर्यसमाजाच्या रूपानें फलद्रूप झाले ? तसेंच ज्या वकाल वस्तीच्या मुंवई शहरावद्दल तत्कालीन अर्वाचीन कोशकार असें लिहितात कीं, वैदिक धर्मास प्रतिकूल असें कोणतेंही कृत्य कोणास करणें झाल्यास तें त्यानें येथें केलें असतां निर्विघ्नपणें सिद्धीस जातें अशी त्याची फार प्रसिद्धि झाली आहे, त्या मुंवईच्या खारटणांत वेदविद्या हरळीसारखी पसरेल असें दयानंदांस वाटलें तरी कसें ? आणि संस्कार-संकराची केवळ सीमाच अशा उत्तर भारतांत आर्यांची मुवलक उपलब्धि होईल हें तरी त्यांनीं कशावरून ठरविलें ! हे प्रश्न चिंतनीय आहेत. ह्यांत कोणाचा उपहास करण्याचा आमचा हेतु नसून ह्या एका प्रमुख आणि उदयोन्मुख धर्मसंस्थेच्या उत्पत्तीचा कार्यकारणभाव शोधून पहावा हाच आमचा उद्देश आहे. आतां देशाची अनुकूलता सोडून व्यक्तींची अनुकूलता पहावी तर तीही तितकीच विस्मयकारक आहे. स्वामी दयानंद यांचे आईवाप व अनेक गुरु ह्या व्यक्ति इतक्या विविध वृत्तींच्या दिसतात कीं, त्या सर्वांचे संस्कार ह्या आर्यसमाजसंप्रदायांत हुडकून काढणें अशक्यच आहे. सांप्रदायिक ग्रंथनिष्ठेचाही प्रकार तोच आहे. दयानंद मूळ सामवेदी पण त्यांचा वालाभ्यास यजुर्वेदाचा, प्रौढपणीं परिशीलन ऋग्वेदावर, आस्था अथर्ववेदाची आणि त्यांची गुरुपरंपरा वैय्याकरणी ! बरें, वैय्याकरणी पांडित्यास तो काल अनुकूल असावा असेंही वाटत नाहीं. उलट तत्कालीन नवशिक्षित लोक व्याकरण हा विषय रूक्ष व निरुपयोगी असाच मानीत असावेत असें दिसतें. वरें हिंदुसमाजास थेट वैदिककालापर्यंत मागें खेंचणाऱ्या ह्या संप्रदायाची धांव कोठें कोठें आधुनिक सुधारकांच्याही पुढें आहे. हें पाहिलें म्हणजे ह्या संस्थेला मूळ गति कोठून कशी मिळाली हें ठरविणें अधिकच कठीण होतें. तेव्हां ही संस्था अस्तित्वांत आणणाऱ्या ईश्वराच्या नियतींतिल कार्यकारणभाव कोणता तें जाणणें अगदींच सोपें नाहीं. ह्याचें नीट विवेचन होण्यास तत्कालीन परिस्थितीचा सूक्ष्म दृष्टीनें विचार केला पाहिजे.

आर्यसमाजाचे अध्वर्यु लाला हंसराज आर्यसमाजाच्या उत्पत्तीची मीमांसा करतांना तत्कालीन परिस्थितीचें वर्णन करतात त्याचा भावार्थ असा—

" मुसलमानी सत्तेची समशेर हिंदुस्थानांत पूर्ण विजयश्रीनें चमकत असतांही हिंदूंनीं आपल्या बौद्धिक आणि नैतिक प्रगतींत आपल्या इस्लामी राज्यकर्त्यांपुढें हार खाल्ली नाहीं. बाबरानें संगाचा पराभव केला तरी नानकापुढें त्यास नमावेंच लागत होतें. अकबर, फैझी, जहांगीर आणि दारा हे राज्यकर्तेही हिंदूंच्या विद्वत्तेची व साधुत्वाची ग्वाही देतच होते. परंतु इंग्रज येथें येतांच सर्व मनु पालटला. तेव्हांपासून असा एकही दिवस जात नाहीं, कीं ज्या दिवशीं आमच्या हीनत्वाची आम्हांस आठवण करून दिली जात नाहीं. रेल्वे, टेलिग्राफ आणि इतर साहेबांचे कारखाने हे पाहूनच अगोदर सुशिक्षित आणि अशिक्षित चीत होऊन गेले. साहेबांचें भौतिक विज्ञान, त्यांचें विलक्षण गुंतागुंतीचें राज्ययंत्र, शेक्स्पीअरचीं नाटकें, मिल्टनचीं काव्यें, बेकनचें तत्त्वज्ञान, साहेबांची चिकाटी, सत्यप्रीति, धैर्य, देशाभिमान, स्वार्थत्याग इत्यादि गोष्टींनीं हिंदूंचीं माथीं भ्रमलीं, नमलीं आणि दीन झालीं !

" अशा अनुकूल परिस्थितींत,हें सर्व वर्चस्व जे जीजसला मानतात त्यांचेच नशिबीं असतें, अशी कानगोष्ट सांगण्यास परोपकारी मिशनरी पुढें सरसावले. त्यांचेच साथीदार प्राच्य विद्यासंशोधक यांनीं आमचाच धर्म आम्हांस शिकविण्याचीं अधिकारपत्रें बळकावलीं व त्यांचीं मुक्ताफळें आम्हीं शिरसावंद्य केलीं. ज्यांच्या पूर्वजांनीं मुसलमानांच्या कडव्या धर्मछलास दाद दिली नाहीं, ते हिंदु इंग्रजांचें भौतिक विज्ञान आणि त्यांच्या पाद्र्यांची व संशोधकांची टीका यांनीं गांगरून गेले. जुन्यास चिकटून राहिलेला अफाट व विचारशून्य असा बहुजनसमाज मूर्तिपूजा आणि भोळेपणा यांच्या गर्तेत इतका खोल गेला होता कीं, स्वतांच्याही दैन्याची त्यास जाणीवही नव्हती. कांहीं थोड्या अर्थशून्य विधींपलीकडे सर्व हिंदूंस एकत्र जाडणारें असें कोणतेंच तत्त्व किंवा दुवा अस्तित्वांत नव्हता. सुशिक्षितांचा अज्ञानजन्य दंभ गेला होता खरा; पण त्यांना मिळालेला प्रकाश त्यांची परिस्थिति जास्तच भेसुर व हिडिस रूपांत दाखविण्यापलीकडे कांहींच उपयोगाचा नव्हता. शिक्षणानें ईश्वरावरील श्रद्धेचा झरा कोरडा पडून हिंदु-साहित्याच्या ज्ञानगंगेंतील दुर्ज्ञेय खडक व अनुल्लंघनीय भोंवरे तेवढे पाश्चात्य संशोधकांनीं उघडे केले होते. वेद म्हणजे खडकांप्रमाणें रानटी लोकांचे प्राथमिक रूक्ष बोल असें सुशिक्षितांनीं आपल्या मनाशीं ठरविलें होतें. आणि जुनेपुराणे शास्त्री पौराणिक वाङ्मयांत गुरफटून स्वतांच वेदविद्येला पारखे झाले होते. तात्पर्य, एका काळीं साऱ्या सुधारलेल्या जगास कायदा व विज्ञान शिकवणाऱ्या आमच्या प्राचीन ऋषींच्या

धर्माचा आतां पुरस्कार करतांना शरमेनें खालीं मान घातल्यावांचून हिंदूंस गत्यंतर नव्हतें."

अशा या हीन काळांत स्वामी दयानंदांनीं आपलें कार्य केलें. त्यांच्या मोठपणास अनुकूल परिस्थिति कारण झाली नसून उलट अनिष्ट आणि प्रतिकूल परिस्थिति बदलण्यास त्यांचें व्यक्तिमाहात्म्य कारण झालें असें आर्यांचें मत आहे. तो काळ धर्मग्लानीचा होता असें ते मानतात. त्या काळच्या धर्मग्लानींचें कारणीभूत मुख्यांग म्हणजे अत्यंत निंद्य अशा ब्राह्मणवर्गाचें वर्चस्व असेंच इंग्रजी शिकलेल्या ब्राह्मांप्रमाणें पदवीधर आर्यांनींही ठरविलें आहे. तें ठरवितांना निदान आर्य लेखकांचा जो संताप झालेला दिसतो तो पाहून हे ब्राह्मण म्हणजे एक निंद्यजात ईश्वरानें ह्या हिंदुस्थानांत निर्माण केली ! आणि त्यांच्या पायीं या देशाचा सर्वतोपरी अधःपात केला, असें वाचकांस वाटल्यावांचून रहात नाहीं. लाला लजपतरायांसारखे अनुभवी, विद्वान् व गंभीर लेखकसुद्धां जेव्हां ह्या ब्राह्मणवर्गाचे वाभाडे काढण्यास मागेंपुढें पहात नाहींत, तेव्हां अशीं यांचीं हीं पापें तरी कोणतीं, तें समजावून घेणें फार अगत्याचें होतें.

लालाजी म्हणतात कीं, "दयानंद जाणते झाले तेव्हां हिंदुधर्माचें सर्वस्व म्हणजे ब्राह्मण होते व इतर जन म्हणजे असूननसून सारखेच होते. प्रत्येक ब्राह्मण म्हणजे साक्षात् ईश्वराचाच प्रतिनिधि असून ईश्वराच्या आज्ञा व अनुशासनें सांगणारा तोच काय तो अधिकारी असे. त्याचा शब्द तोच कायदा आणि त्याचें उल्लंघन करणारास अक्षय्य नरकवास हेंच शासन. असा हा ब्राह्मण म्हणजे कोणी निवडलेला, नेमलेला किंवा अधिकृत केलेला असे, असें मुळींच नाहीं. त्याला हें ब्राह्मणत्व केवळ जन्मानेंच प्राप्त होत असे. आणि धर्मगुरु म्हणून त्याच्या अधिकाराचा त्याच्या शिक्षणाशीं किंवा दुसऱ्या कोणत्याही गुणाशीं संबंध नसे. धर्म काय आणि अधर्म काय हें केवळ त्यानेंच सांगावें. प्रत्येकानें कशावर विश्वास ठेवावा आणि काय करावें, हेंसुद्धां ठरविण्याचा अधिकार अशा ह्या ब्राह्मणाचाच. मतस्वातंत्र्य अस्तित्वांतच नव्हतें. हजारांत एकाही ब्राह्मणाला वेद माहीत नसले, तरी धर्मशास्त्राचा ज्ञाता ब्राह्मणच समजला जाई. एखाद्या पुराणांतलें किंवा एखाद्या संस्कृत नाटकांतलें किंवा साध्या काव्यांतलें का वचन असेना तें ब्राह्मणाच्या तोंडून निघालें, कीं तें वेदवाक्य म्हणून गणलें जाई. मग त्या ब्राह्मणाला संस्कृताचा गंध का नसेना ! तो ब्राह्मणाच्या पोटीं आला एवढ्यानेंच तो एक देव-

लाला लजपतराय

जन्म—इ. सन १८६५.

माणूस गणला जाई. अशा स्थितींत ब्राह्मणाची पूजा हेंच हिंदुधर्माचें आद्य लक्षण समजलें जाई. या ब्राह्मणांनीं धार्मिक आचारांचें असें कांहीं जालें गुंफलें होतें कीं, त्यांतून हिंदूंच्या दिनचर्येंतील एक क्षणही सुटला नव्हता. ब्राह्मणपुरोहिताच्या आशीर्वादानें किंवा त्यानें करविलेल्या प्रायश्चित्तानें ज्याची निष्कृति होणार नाहीं, असें कोणतेंही अत्यंत घोर, राक्षसी किंवा किळसवाणें पातक असणेंच शक्य नाहीं, अशी त्या वेळीं सामान्य समजूत होती. मरणोत्तर साधावयाच्या स्वर्गाचे कपाटाची किल्ली ब्राह्मणाजवळ आहे असें लोक मानीत. साऱ्या वैदिकधर्माचा लोप होऊन जिकडे तिकडे देवळांचा बुजबुजाट, यज्ञांचा अनर्थ आणि असंख्य देवतांच्या पालख्या आणि उत्सव यांचा धुडगूस माजून राहिला होता. घंटानाद आणि धुपार्त्या, देवाला पोषाख चढविणें आणि त्याच्यापुढें कांहीं अर्थ न समजतांच स्तोत्रांची टकळी सुरू ठेवणें, असा हा ब्राह्मणांनीं सारा मूर्खांचा बाजार सुरू केला होता ! ह्याप्रमाणें ब्राह्मणांचें वर्चस्व हेंच मृत्यूच्या दारीं वसलेल्या हिंदुधर्मीतील रोगबीज होतें."

" हे जातिब्राह्मण इतर लोकांप्रमाणेंच सामान्य माणसें होत. आनुवंशिक संस्कारांमुळें त्यांस खरें ब्राह्मण्य प्राप्त होण्याचा संभव कदाचित् जास्त असेल. तथापि खरे ब्राह्मण झाले तरी ते कांहीं पूजनीय नव्हत. ते कांहीं देवाचे मध्यस्थ नव्हत. वेद हेच काय ते धर्मास प्रमाण होत, पण त्या वेदांचें अध्ययन करण्यास ब्राह्मणांनीं इतरांना बंदी केली होती. शूद्रांनींच काय, त्रैवर्णिकांनाही ब्राह्मण वेद शिकवीत नसत. वरें, या ब्राह्मणांना तरी वेद यावे; पण त्याचीही मारामार. उत्तर भारतांत दहा हजारांत एकाही ब्राह्मणानें वेदाचें अध्ययन अंशतःही केलेलें नसतें. दक्षिणेंत सुद्धां असा ब्राह्मण हजारांत एखादा सांपडणेंही कठीण. त्यांचें वेदाध्ययन भिक्षुकीपुरतेंच. त्यांतही वैदिक ऋचांचा उपयोग करणारे थोडेच. दयानंदांच्या पूर्वी दीड हजार वर्षांत वेदांचा अर्थ करूं पाहणारा काय तो एकच निघाला. पण त्यानें तरी परंपरेला अनुसरून एक भली मोठी टीका तयार केली, दुसरें काय केलें ! अशा रीतीनें धर्म म्हणजे निःसत्त्व मतें आणि शुष्क विधि यांचा एक मृतप्राय सांगाडा झाला होता. हिंदी राष्ट्राच्या आत्म्यास बाहेर नजर टाकण्यासही वाव नव्हता. अशा रीतीनें ज्यांनीं आपल्या जुलमी अधिकारमदानें रोम येथील पोपच्या सत्तेवरही कडी केली होती, त्या हिंदुस्थानांतील ब्राह्मणांचा दयानंदांनीं शक्य तितक्या कडक रीतीनें धिक्कार करून त्यांस पदभ्रष्ट करणें क्रमप्राप्तच होतें."

आर्यसमाजाचे इतिहासकार श्रीनरदेवशास्त्री वेदतीर्थ यांचेंही तत्कालीन परिस्थितीबद्दल जवळ जवळ असेंच मत आहे. मात्र त्यांचा ब्राह्मण वर्गावर विशेष रोष नाहीं अशा या अत्यंत हीन स्थितींतून व विशेषतः ब्राह्मणी संस्कृतीच्या जुलुमांतून हिंदी राष्ट्राचा उद्धार करण्याकरितां श्रीमद्दयानंदांनीं आर्यधर्माची प्रतिष्ठापना केली असें आर्य इतिहासकारांनीं सामान्यत्वानें प्रतिपादन केलें आहे. इतर टीकाकारांनींही आपआपल्या परीनें आर्यधर्माच्या उत्पत्तीची मीमांसा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कित्येकांनीं परधर्मीनीं केलेल्या आक्रमणावर जोर देऊन हिंदुस्थानांत कडव्या असहिष्णु परधर्मीयांशीं सारखा प्रसंग असल्यामुळें त्यापासून हिंदुधर्माचें संरक्षण करण्याकरितांच या विजिगीषु आर्यधर्माची उत्पाित्त झाली असें प्रतिपादन केलें आहे. तर दुसरे कित्येक सुधारणावादी असें म्हणतात कीं, तो काळ सुधारणांचाच होता. पण पुराणमताभिमानी बहुजनसमाज सुधारणेस अनुकूल करून घेण्यास त्यास वैदिक धर्माच्या अभिमानाचें पांघरूण दिल्यानें तें काम सुकर होईल, हें लक्षांत घेऊन दयानंदांनीं सामाजिक सुधारणेकरतांच आर्यधर्माची स्थापना केली. कांहींनीं तर याचा राजकारणाशीं संबंध जोडून आर्यसमाज हें दडपशाहीखालीं चिरडलेल्या त्या काळच्या खडतर राजकारणाचेंच एक व्यक्त स्वरूप होय असें प्रतिपादिले आहे. याप्रमाणें आर्यधर्मोत्पत्तीच्या भिन्न भिन्न मीमांसा आढळून येतात. त्यांपैकीं कित्येकांत सत्यांशही थोडाफार आढळेल, नाहीं असें नाहीं. परंतु आमच्या मतें दयानंदांचें वैशिष्ट्य हें विशेषेंकरून तत्कालीन देशपरिस्थितीचा परिणाम नसून, तें एकदोघां व्यक्तींच्याच विचारांचें फल आहे. दयानंद सरस्वती व त्यांचे गुरु विरजानंद सरस्वती ह्या दोन व्यक्तींच्या आयुष्यांतील विचित्र घटनेंत त्यांच्या विचारांना जी दिशा मिळाली, तीच पुढें थोड्याफार फरकानें आर्यसमाज ह्या संप्रदायाच्या रूपास पावली. आर्यसमाजी मतांकडे दयानंदांचें व लोकांचें मन वळण्यास जरी तत्कालीन परिस्थिति कांहीं अंशीं कारण असली—तरी हें आर्यमत प्रचारांत येण्यास मुख्य कारण दयानंद ही स्वभावतःच एक जोरकस संस्कारांची व्यक्ति होय.

स्वामी दयानंदांसारखा एखादा धर्मवीर जन्मास येऊन जेव्हां एखादी ठळक गोष्ट करून जातो. तेव्हां गीता व अवतारवाद न मानणारेही कित्येक लोक

यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

या सुप्रसिद्ध गीतावचनाचा आधार घेऊन तत्पूर्वी कार्यानुमेय अशी धर्मग्लानि असलीच पाहिजे असें मानीत असल्याचें दिसतें. सुप्रसिद्ध ब्राह्म सर व्यंकटरत्न यांनीं आपल्या एका व्याख्यानांत प्रतिपादन केलें आहे कीं, स्वामी दयानंद हे दिव्य लोकांतून दीक्षा घेऊन आलेले असे एक ईशप्रेषित त्रिकालज्ञ साधु पुरुष होते. परलोकांत ज्ञान संपादन करून आणि तेथूनच दिव्यस्फूर्ति घेऊन जे पुण्यात्मे आर्यावर्तांत दैवी संदेश देण्यास आले, त्यांपैकींच ते एक आर्यपुंगव होते. दुसरे एक विद्वान् आर्यसमाजी यांनींही असें म्हटलें आहे कीं–अशा विकट परिस्थितींतील आर्यभूमीची दीन वाणी ऐकून ऋषि दयानंदजी दिव्य लोकांतून अवतीर्ण झाले. परधर्मीयांच्या अतिक्रमणांस अटकाव करावा, वैदिक धर्माचा व आर्यवाङ्मयाचा उद्धार करावा, आणि आर्यांस नवजीवन द्यावें ह्यासाठीं ते आले. आणि ते आकस्मिक अथवा अनपेक्षित रीतीनें आले नसून जगदुद्धारार्थ ते येणार हें जाणून त्यांचें कार्य सुकर करण्यासाठीं त्यांच्या अगोदर नानक, चैतन्य, तुकाराम, कबीर, दादु, राममोहन, देवेंद्रनाथ असे अनेक थोर पुरुष जन्मास येऊन जें महत्कार्य स्वामी दयानंद ह्यांच्याकडून पुरें व्हावयाचें त्याची पूर्वतयारी त्यांनीं करून ठेवली."

अशा रीतीनें दयानंद हे अवतारी मानून केलेली आर्यधर्माची मीमांसा ही श्रद्धेच्या व कदाचित् अंतिम पारमार्थिक दृष्टीनें खरी असली तरी तिनें विवेचक बुद्धीचें समाधान होणारें नाहीं. इतकेंच नव्हे तर ती एकदां मान्य केल्यावर सर्वच चिकित्सक बुद्धीची जिज्ञासा निराधार पडून इतिहासाची जरूरीच उरणार नाहीं. पण मानवी बुद्धीच्या अंतिम विकासाच्या दृष्टीनेंही या सर्व गोष्टींची जरूरीच असल्यामुळें केवळ धर्मग्लानि व अवतारवाद यांवरच भिस्त टाकतां येणार नाहीं. बरें, धर्मग्लानि हें कारण सामान्यपणें सर्वच ठिकाणीं सांगण्यांत येतें. तेव्हां याचें निश्चित स्वरूप तरी काय ? प्रत्येक धर्मवीराच्या चरित्राची पृष्ठभूमिका म्हणून धर्मग्लानीचें अशाच प्रकारचें वर्णन चरित्रकारानें केलेलें आढळतें. त्यामुळें मन क्षणभर साशंक होऊन मनास सहजींच अशी शंका येते कीं, धर्मग्लानि नव्हती असा काल तरी भारतवर्षाच्या इतिहासांतील कोणता ? बौद्धांच्या दृष्टीनें वैदिककाल धर्मग्लानीचाच होता. श्री-शंकराचार्यांनीं बुद्धकालास धर्मग्लानीचा असेंच गणलें. रामानुज व वल्लभाचार्यांनीं शंकराचार्यांस प्रच्छन्न बौद्ध म्हणून त्यांसही धर्मग्लानींतच लोटलें. वल्लभांचा पुष्टिमार्ग तर अधोगतिकारकच मानला गेला व मानभावी आणि तांत्रिक यांसही

कोणीं चांगलें म्हटलें नाहीं. महाराष्ट्रांत स्वराज्यसंस्थापनेपूर्वी धर्मग्लानी होती व अखेरही पुन्हा तीच ! अशा रीतीनें विचार करतां आपल्या देशाच्या दृष्टीनें धर्मग्लानि नव्हे असा कोणताच कालाचा विभाग कल्पितां येत नाहीं. ज्याप्रमाणें पूर्वाभिमुख चालणाऱ्या मनुष्यास प्रत्येक पावलागणिक पूर्वेकडील भूमि पश्चिमेकडे गेल्यासारखी होते, तसाच हा प्रकार असावा. किंवा लाटांच्या आंदोलनानें थोडा-फार उंचसखल होणारा समुद्राचा पृष्ठभाग जसा बदलतोसा दिसतो, तसलीच ही ग्लानि व संजीवनीचीं आवर्तनें असावींत असें वाटतें. अगदीं ईश्वरी अवताराचे प्रसंग घेतले तरी श्रीरामाच्या जन्माला धर्मग्लानीचा हेतु कितपत लागू पडेल ? आणि त्यांच्या अवतारसमाप्तीनंतर रामराज्य कितीसें वाढलें ! निदान श्रीकृष्णाच्या जन्मकालीं गोकुळांत धर्मग्लानि होती असें कां म्हणावें ? व ते निजधामास गेले त्या काळीं झालेला यादवांचा संहार आणि त्यांच्या बायकांची दुःस्थिति इत्यादि गोष्टी पाहिल्या म्हणजे धर्मोद्धाराचें कार्य ते निजधामास जाण्यापूर्वी पुरें झालें होतें, असें तरी काय म्हणावें ! तसेंच धर्मग्लानि या शब्दाच्या अर्थाबद्दल एकवाक्यता तरी कशी होणार ? उदाहरणार्थ, प्रागतिक आज ज्यास धर्मसुधारणा मानतील त्यास सनातनी धर्मग्लानि म्हणतील. बाहेरचीं उदाहरणें द्यावयाचीं तर खिलाफत बुडविणारें तुर्कस्थान, स्वर्गमंदिरावर नांगर फिरविणारें व भूमंदिरांची घोडशाळा करूं पाहणारें चीन, सारीच उलथापालथ करून सोडणारा रशिया, ह्या उदयोन्मुख राष्ट्रांत किंवा बायबल-निष्ठेबद्दल रणें माजलेल्या उत्कर्षाच्या शिखरावरील अमेरिकेंत आज जी विचारांची क्रांति होत आहे, ती धार्मिकदृष्ट्या ग्लानि आहे कीं सुधारणा आहे, याबद्दलही एकमत होणार नाहीं. आपल्याकडेही पाहतां वेदोक्त कर्म हेंच धर्माचें उज्ज्वल स्वरूप नाहीं काय ? अहिंसेपरतें उच्च तत्त्व कोणतें ? नैराश्य हेंच परम सुख नव्हे का ? निवृत्ति हीच ज्ञानाची परम सीमा खरी ना ? परंतु याही गोष्टींचा अतिरेक झालेला ईश्वरास खपत नाहीं असें दिसतें. तीही एके परि धर्मग्लानीच ठरते. आणि म्हणून ईश्वराच्याच प्रेरणेनें चार्वाक आणि बौद्ध यांच्या सारख्यांचीं दर्शनें निर्माण होतात. दशावतारांकडे आपण बारकाईनें पाहिलें तर असेंही दिसून येतें कीं, ईश्वरी अवतारांनीं धर्मप्रचाराच्या कार्यापेक्षां दुष्ट निबर्हणाचेंच कार्य बहुतेक अवतारांत केलें. आणि तेंही प्रसंगविशेषीं दया, सत्य, अहिंसादि लौकिकी उच्च तत्त्वांची फारशी प्रतिष्ठा न ठेवतांही केलें. आतां ही गोष्ट खरी कीं, अखेर अखेरच्या अवतारांत दुष्कृतांचा

विनाश करण्यापेक्षां धर्मप्रचाराकडेच अधिक लक्ष दिलें गेलें. माणसांचाच काय पण पशूंचाही वध बुद्धांनीं केला नाहीं. पण जुनीपुराणी यज्ञसंस्था आणि ईश्वरासंबंधीं आस्तिक्यभाव यांचा त्यांनीं केलेला नाश दुर्लक्ष करण्यासारखा खचित नाहीं.

आपण हा ईश्वरी अवतारभाव सोडून निसर्गाकडे पाहूं लागलों तर तेथेंही अशीच परस्पर विरोधी योजना दिसते. प्रजावृद्धि हा सृष्टीचा मुख्य हेतु असतांही महर्गता आणि महामारी, भूकंप आणि जलप्रलय हें सारे जगाच्या कल्याणासाठींच ईश्वर उत्पन्न करतो असे समजतात. वावटळीनें मुळें हादरून सोडणें, माजलेलें पीक छाटणें, झाडें साफ डुंखून टाकणें असे सकृद्दर्शनीं दिसणारे अनिष्ट प्रकार वनस्पतिकोटीच्या अभ्युदयाचेच हेतु मानले जातात. इतकेंच काय; पण सागासारख्या झाडांस पुन्हा सरळ जोरदार कोंभ फुटावे म्हणून तीं अगदीं जमिनीवरोवर छाटून त्यांचें पुरेंच मुंडण करावें लागतें. शिवाय फलपुष्पांनीं झाडें संपन्न असतांनाही वाळलेली फांदी तोडणें, कीड लागलेल्या भागावर राख फेंकणें, किंवा वांडगूळ काढून टाकणें अशा रीतीनें तनदुरुस्ती राखण्याकरितां बागवानास झाडांवर एकसारखा हात फिरवावाच लागतो. मनुष्याच्या आयुष्यांत अत्यंत ग्लानीचे असे प्रसंग जरी वरचेवर येत नसतात. तरी पित्तप्रकोपाला शमन, वातविकाराला मर्दन आणि कफाला शेक इत्यादि योजना शरीराचें सामान्य आरोग्य असतांही जरूरीप्रमाणें तात्पुरत्या कराव्याच लागतात. त्याप्रमाणें समाजयंत्र सुरू असतांही त्याचा एखाद दुसरा भाग मधून मधून समाजाच्या नेत्यांस साफ करावाच लागतो. अशा रीतीनें समाजसुधारणांच्या अखंड चाललेल्या व्यापाची मीमांसा कोणी करतील. ती जरी तर्कशुद्ध असली तरी व्यवहार तितकाच शास्त्रशुद्ध घडत नाहीं. चिकित्सक बुद्धीचें नवें पाजळलेलें हत्यार उगाच जेथें तेथें चालवीत सुटावें अशी उच्छृंखल शिकंदरी बुद्धि कित्येकांस आठवते. आणि कित्येकांच्या निदानांत चूक होऊन मर्मस्थानांवरच हत्यार चाललें जाऊन स्वत्वाचाच घात होतो. कोणाचा प्राण कोठें असतो याचा विवेक करावा लागतो. उदाहरणार्थ,आचार हें कांहीं धर्माचें शाश्वत स्वरूप नव्हे, म्हणून कित्येक त्यांस तुच्छ लेखतात. पण पानें तीं काय असें म्हणून केळीचीं सारींच पानें छाटलीं तर केळ मरून जाईल हें ते जाणत नाहींत. शिवाय कित्येक तर एखादें झाड मशागत करून जगणारें असतांही खुंटीच्या कलमाच्या हौशीनें मूळ झाडाचा सारा विस्तारही तोडण्यास तयार होतात. आम्हीं आमचा मूळ बुंधा तर राखलाना, असें ते म्हणतात. पण त्यांतही त्या झाडाचें स्वत्व रहातेंच असें नाहीं. शिवाय कोणत्या झाडावर कोणतें कलम रुजेल हें ठरवितांनाही चूक होण्याचा फार संभव असतो.

आमच्या म्हणण्यांतील भावार्थ इतकाच कीं, धर्मसुधारक हा ईश्वरी अवतार असो किंवा साधा मानव असो, त्याचे आचार व विचार चांगले असले तरी ते सर्वतोपरी निर्दोष आणि अनुकरणीय असतातच असें नाहीं. तसेंच पूर्वींचीं धर्मग्लानीचीं म्हणून वर्णनें केलेली परिस्थिति सदोष असली तरी सर्वतोपरी निंद्य असते असेंही नाहीं. प्राण्यांच्या फुप्फुसांतच काय, पण अंतराळांतील प्रचंड खगोलांतही संकोच आणि विकास (Contraction and dilation) केंद्राकर्षण आणि केंद्रोत्सारण अशा दोन विरोधी गति असतात. त्यांचें योग्य प्रमाण राहण्यांतच त्या गोलाचें अस्तित्व अवलंबून असतें. ब्राह्मण-धर्माचें गुरुत्वाकर्षण विकास आणि प्रचार याला जरी विरोधी असलें तरी त्यांत निष्ठेची तीव्रता राहण्याचा संभव असतो तो उदारमतांच्या फैलावांत रहात नाहीं, हें विसरतां येत नाहीं. तसेंच धर्मसंस्थापनेच्या कार्यांत नारसिंह आणि नरसिंह (सरस्वति) ह्यांनीं स्वोदाहरणांनीं दर्शविलेल्या दुष्ट निवर्हण आणि धर्मोपदेश अशा दोन वाजवा असतात. दोन्ही इलाज खरे; पण विरेचन केव्हां किती द्यावें व दीपन केव्हां कसें द्यावें हें तज्ज्ञच जाणतो. असो.

दयानंदांच्या जन्माच्या वेळीं (सन १८२४) ब्रिटिशांची सत्ता अद्याप हिंदुस्थानावर पुरी वसली नव्हती. पंजाब, सिंध, मध्यप्रांत असा हिंदुस्थानांतील बराच भाग अद्याप ब्रिटिश सत्तेखालीं पुरा यावयाचा होता. अलेक्झँडर, डफप्रभृति ख्रिस्ती मिशनरी व मेकॉलेप्रभृति ख्रिस्ती मुत्सद्दी हिंदुस्थानावरील पूर्वीच्या राजकीय सत्तेवरोवर हिंदुलोकांचें स्वत्व व सत्त्व हरण करणें तें कोणत्या उपायांनीं करावें या विचारांत गढले होते. डफ आणि मेकॉले हे हिंदूंच्या भवितव्याचे तत्कालीन विश्वकर्मे होते. स्वामी दयानंद हिंदुस्थानच्या परिस्थितीसंबंधीं पुरे जाणते होईतों साऱ्या हिंदुस्थानांत लष्करापेक्षांही मिशनरी संस्थांची नाकेवंदी चोहोंकडे झालेली होती. वंदनीय तीर्थक्षेत्रें व अस्पृश्य गणलेले महार-चांभारवाडे हीं मिशनऱ्यांचीं माऱ्यांचीं ठिकाणें झालीं होतीं. हरणटोळ मस्तकास दंश करते व फुरशीं पायांचा डांसा घेतात, त्याप्रमाणे या लिवलिवीत मिशनरी संस्थांनीं हिंदुसमाजाचे श्रेष्ठकनिष्ठ भाग हेरले होते. सर विल्यम् जोन्ससारख्या पश्चिमेकडील प्राच्यविद्या-संशोधकांनीं आपल्या हातांतील संशोधनाची दिवटी या जिवाणूंपुढें धरून मर्मस्थानांचें अचूक ज्ञान त्यांस करून दिलें होतें. आणि प्रगतीच्या मार्गावरील पांथस्थांस इंग्रजी विद्यावारुणीचे प्याले देण्याचें काम मेकॉले करीत होते. अशा कारवाईनें भारतवर्षांतील पूर्वीची विजयशाली प्रजा निस्तेज आणि भेकड बनून

नैतिक अधःपातानें काळीठिक्कर पडली असल्यास त्यांत नवल तें काय! नवल दुसरेंच आहे; तें हें कीं, भांग प्यालेला मनुष्य आपणांस सावध समजून ज्याप्रमाणें दुसऱ्याच्या पागलपणावद्दल रडूं लागतो, त्याप्रमाणें आमच्याकडील कित्येक शिकलेल्यांची अत्यंत विपरीत मनःस्थिति वनून गेली!

एखादे वेळीं खरें दुखणें पत्करतें; पण नाहक ओढवून घेतलेल्या दुखण्यास इलाज काय? एकोणिसाव्या शतकांत हिंदुस्थानांत झालेली राज्यक्रांति पूर्वीच्या राज्यक्रांत्यांपेक्षां ज्यास्त परिणामकारक झाली खरी. समाजांतील श्रेष्ठ वर्गाच्या निष्ठेला चिकित्सक बुद्धि ही नवीन युक्तिवाज सवत मिळाली, कनिष्ठ वर्गांतील दारिद्र्य ख्रिस्ती कुरणांत शिरून कुंपणीवरील सरड्यांप्रमाणें एकरंगी होऊन सुरक्षित झाले, देशांतील शस्त्रसंन्यासानें "कृषि कर्माणिकारयेत्" (पाराशर २–२) हें व्रत उचललें. कलाकौशल्याचे आंगठे तुटल्यामुळें त्याच्या कपाळीं हेलपाटी आली. पाठशाळांचीं शाकभाजीचीं असंख्यात परसें नामशेष होऊन मोठमोठ्या शहरांतून सुरूच्या बागा झाल्या. अशीं अनेक कायमचीं स्थित्यंतरें झालीं असलीं, तरी त्यावरोवर हिंदुधर्माचें शुद्ध स्वरूप अगदींच नष्ट झालें होतें असें नव्हे. तत्कालीन ब्राह्मणांची आजच्या ब्राह्मण–ब्राह्मणेतरांनीं कितीही निंदा केली तरी

स्नानंसंध्या जपो होमोस्वाध्यायो देवतार्चनम् ॥
आतिथ्यं वैश्वदेवंच षट् कर्माणि दिने दिने ॥ —पराशर.

हा कुलियुगांतील धर्माचार आजपेक्षां शंभर वर्षांपूर्वी शंभर पटीनें अधिक पाळला जात असेल याबद्दल आम्हांला तरी शंका नाहीं. काशीचें विद्यापीठ त्या काळीं जागृत होतें; आणि याशिवाय आसेतुहिमाचल अनेक वैदिक आणि शास्त्री गांवोगांव विखुरलेले होतेच.

पण ही स्थिति हिंदुस्थानच्या सर्व भागांतून सारखीच नसेल. हिंदुस्थानांत त्या वेळींही हिंदु, शीख, जैन, बौद्ध, मुसलमान, ख्रिस्ती, पारशी, ज्यू आणि वन्य व इतर धर्मी असे लोक होते. त्यांत सन १८८१ च्या सुमारास स्थूल मानानें दर दहा हजारीं हिंदु ७४३२, शीख ७३, जैन ४८, बौद्ध १३५, मुसलमान १९७४, ख्रिस्ती ७३, ज्यू ५, वन्यधर्मी २५९ याप्रमाणें जरी निरनिराळ्या धर्मीयांचें प्रमाण होतें, तरी वायव्यसरहद्द, वलुचिस्थान, काश्मीर या प्रांतांत वहुतेक वस्ती मुसलमानांचीच असून पंजाव, पूर्व वंगाल, व सिंध यांत ते वहुसंख्याक होते. याशिवाय संयुक्त प्रांतांत अस्पृश्य, पंजाबांत शीख व

राजपुतान्यांत जैन यांचा भरणा फार मोठा होता. तात्पर्य, पंजाब आणि संयुक्त प्रांत ह्यांत जरी भारतवर्षाचा बहुतेक सारा राजकीय व सांस्कृतिक इतिहास सांठविलेला असला, तरी मुसलमानी कारकीर्दीच्या अखेरच्या एक हजार वर्षांत पूर्वीचे स्मृतिशेष घालविण्याचा परमावधीचा प्रयत्न झाला. शेंकडों मंदिरें जमीनदोस्त होऊन त्या ठिकाणीं मशिदी उभारल्या आणि वेदविद्येचा कमजास्त लोप होऊन फारसी व उर्दू साहित्याला अत्यंत बहार आला. आजही पंजाबांत ४८ उर्दू वर्तमानपत्रांपैकीं २० हिंदूंनीं चालविलीं आहेत. आर्यसमाजाची जंत्री आजपर्यंत उर्दूत निघत आहे इतके परकीय संस्कार दृढमूल झाले आहेत.

ज्या पंजाबांत आर्यसमाज फैलावला त्या पंजाबांत पांच नव्यांप्रमाणें पांच निरानिराळे धर्मपंथ त्या काळीं प्रचलित होते. रणजितसिंगाच्या कारकीर्दीत शीख धर्म त्या वेळीं तेजीस चढला होता, मूर्तिभंजक इस्लामी धर्माचे संस्कार पूर्वी दृढमूल झालेलेच होते, बुद्धधर्माचे अवशेष व जैन धर्माचे जिवंत संस्कारही तेथें जागृत होते, हिंदूंचे तर सप्तसिंधु हें मूळचें वसतिस्थानच होतें, आणि त्यांत ख्रिस्ती इंग्रजांनीं पंजाबसुद्धां सर्व देश जिंकल्यामुळें ख्रिस्ती मिशनरीही तेथें पाय पसरूं लागले होते. ह्या भिन्न पंथांपैकीं कांहीं जैन हे जरी मूर्तिपूजक असले तरी श्वेतांबर जैन शाखेपैकीं स्थानकवासी ऊर्फ ढुंढिया पंथाचे जैन हे मूर्तिपूजा-विरोधी असून, त्यांच्यांत धर्माधिकारासंबंधीं स्त्री-पुरुष इत्यादि भेद मानीत नसत. आणि स्वामी दयानंद ज्या संस्थानचे रहिवासी होते त्या संस्थानांत ह्या स्थानकवासी जैनांचें विशेष प्राबल्य असून खुद्द संस्थानचे राजे व दिवाण हेही त्याच पंथाचे मतानुयायी होते. तसेंच शीखांचे गुरु नानक ह्यांची जी पुण्यभूमि (कर्तारपूर) तीच स्वामींचे मुख्य गुरु विरजानंदसरस्वती ह्यांची जन्मभूमि होती. आणि त्यांच्या जन्माच्या वेळीं शीखांचें राज्य परमोत्कर्षाला पोंचलें होतें. ह्या सर्व संस्कृति भिन्न असल्या तरी त्यांत कांहीं समानधर्म होते. त्यांच्यांत वर्णभेद व अधिकारभेद नव्हता, मूर्तिपूजा नव्हती, पण धर्मग्रंथांचे मात्र विशेष देव्हारे होते. बायबल, कुराण व ग्रंथसाहेब या ग्रंथांचें माहात्म्य देवमूर्तीप्रमाणेंच होतें. तें इतकें कीं, शीख लोक तर ग्रंथसाहेबाची पूजा, शेजारती, इत्यादि सर्व उपचार करीत असत; कुराण, बायबल किंवा ग्रंथसाहेब, हेच काय तें ह्या तीन धर्मांचें धर्मसर्वस्व असे. तसेंच परमतांबद्दल असाहिष्णुता हाही एक त्यांचा सामान्य धर्मच होता. शिवाय धर्मप्रचाराच्या व धर्मांतर करण्याच्या चळवळी

आणि प्रौढ विवाहादि कित्येक सुधारकी आचार, ख्रिस्ती, मुसलमान व शीख यांत सारखेच होते. ह्या सर्व संस्कारांचा दयानंदांच्या मनावर परिणाम झाला असावा. ख्रिस्ती संस्कृतींत आधिभौतिक शास्त्रीय शोधांची भर होत होती, तीही प्रचलित हिंदु-धर्मांतील उणीव भरून काढणें दयानंदांस जरूर भासलें असेल. याशिवाय दयानंदांचा खरा व्यासंग वेदसंहिता, योग, व व्याकरण यांपलीकडे फारसा झालेला नव्हता; असें वेदतीर्थ नरदेवशास्त्री यांच्या आर्यसमाजाचे इतिहासावरूनच दिसून येतें. शिवाय दयानंदांचे गुरु आर्ष ग्रंथांचे दृढाभिमानी आणि पौराणिक ग्रंथांचे द्वेष्टे असून तेंच मत दयानंदांनीं चालवावें हीच गुरुदक्षिणा त्यांनीं दयानंदांपाशीं मागितली होती. त्यावरून दयानंदांच्या धर्ममतांत प्रथम प्रथम खगोलांतील केंद्राकर्षण आणि केंद्रोत्सारण या विरोधी गतींप्रमाणें संकोच आणि विस्तार, तीव्रता आणि व्यापकता, स्वमताभिनिवेश आणि लोक-संग्राहक बुद्धि असा विरोधाभास उत्पन्न झाला. गुरुजींच्या ऋणांच्या दडपणा-खालीं त्यांची आर्षग्रंथाची प्रामाण्यबुद्धि अधिकच संकोच पावून ती केवळ वेद-संहितेंतच तादात्म्य पावली. उलट गुरुजींचा वैष्णवविरोध शिष्यांच्या ठिकाणीं विस्तार पावून त्यांची शास्त्रप्रामाण्यासंबंधीं बहिष्कारबुद्धि अतिव्याप्त झाली. वेदसंहितारूप सुईच्या नेढ्यांतून एकोणिसाव्या शतकांतील बुद्धिवादाचा मातलेला हत्ती पार घालविण्यासारखें दुर्घट कार्य करण्याची महत्त्वाकांक्षा त्यांनी धरली. स्वत्वांच्या दुर्विणीच्या काचेंतून त्यांनी एकदां वर्तमान जगाकडे निरखून पाहिलें. त्यांनीं भूतकालाकडे आणि भविष्यकालाकडेही पाहिलें. तेव्हां ते कित्येकांस प्लेटोच्या ध्येयमूर्तींसारखे दिसले. [The spectator of all time and of all existence.]

दयानंदांनीं भूतकालाकडे पाहिलें तेव्हां त्यांस वेद हें अपौरुषेय आणि अनादि दिसले. आजच्या सृष्टीचा आरंभकाल सुमारें एक अब्ज सत्त्याणव कोटि वर्षें मागें दिसून आला. ज्याप्रमाणें कोळ्यानें आपणामधूनच जाळ्याचे तंतु बाहेर काढावे व ते आंतही घ्यावे. [यथोर्णनाभिः सृजते गृण्हते च ।–मुंड०,१।१।७] त्या-प्रमाणें सृष्टि पूर्वकल्पानुसार [यथापूर्वमकल्पयत्–ऋ०, १०।१९०।३] निर्माण झाली. ती डार्विनच्या विकासवादाप्रमाणें यथानुक्रम विकास पावत आलेली नसून " मनुष्या ऋषयश्च ये । ततो मनुष्या अजायन्त " या यजुर्वेदीय मंत्राप्रमाणें पूर्वीचीं माणसें आणि ऋषि यांपासून पुढें माणसांची उत्पत्ति झाली अशीच त्यांची समजूत झाली.

त्यांतही अनेकजनव्यापि संस्कृति निर्माण करून त्या संस्कृतीचें आवरण अनेक लोकांवर पसरवून त्यांना आत्मसदृश करण्याचें यश यापूर्वी फक्त हिंदूंनींच मिळविलें. हिंदुस्थानांतील वीस कोट प्रजेस एका संस्कृतिछत्राखालीं आणणें आणि हिंदु धर्मवृक्षाच्याच बौद्ध-शाखेनें आणखी तीसचाळीस कोट लोक आपल्या छायेंत घेणें हें प्रचंड यश ज्यानें संपादन केलें तें हिंदूंचें समाजशास्त्र अथवा संस्कृति अत्यंत बलवान् होय असें त्यांस आढळून आलें. परंतु ख्रिस्ती आणि इस्लामी संस्कृतीच्या छापेंत वाढलेल्या विद्वानांना ही गोष्ट पटणार नाहीं, हेंही ते जाणून असावेत. ख्रिस्ती विद्वानांना ख्रिस्तकालाला (B. C.ला) सोडून फार दूर जाणें नेहमींच जिवावर येतें. ग्रेटब्रिटन आणि अमेरिका यांतील प्राचीन संस्कृतीचे अलीकडे सांपडलेले अवशेष त्या कालीं उपलब्ध नव्हते. यामुळें जगांतील तत्त्वज्ञानाचे आद्य गुरु प्राचीन ग्रीक, इतका तरी युरोपिअन संस्कृतीबद्दल स्वाभिमान त्यांस दुर्निवार होई. अशाच दुरभिमानी लोकांच्या किंवा त्यांच्या अनुयायांच्या तंत्रानें पुढें हिंदुस्थान सुशिक्षित होणार हें त्यांस दिसत होतें. यास्तव सत्य आणि स्वत्व ह्या द्विदल बीजाची पेरणी तरुण भारताच्या मनोभूमिकेंत करणें त्यांस जरूर दिसत असावें.

त्याचप्रमाणें त्या वेळीं घरचे पाहुणे, मूळ धर्माचा आरंभ अज्ञानांत म्हणजे जारणमारणादि जादूटोण्यांतच (Magic) झाला, अशी उपपत्ति ख्रिस्ती विद्वान् सांगत होते. आणि सद्धर्माची पूर्ण परिणति परमेश्वराचा अखेरचा प्रेषित महंमद पैगंबर यानेंच केली, असा मौलव्यांचा सिद्धान्त होता. तेव्हां आईपेक्षांही दीर्घकाल पाजणाऱ्या ह्या दुसऱ्या दाईप्रमाणें भिन्न संस्कृतीच्या संस्कारपेयांपासून बालभारतांना लवकर कसें तोडावें, हाही एक फार जिव्हाळ्याचा प्रश्न होता.

ह्या प्रश्नावरोवरच ओघाओघानें आनुवंशिकता, परिवृत्ति, प्रत्यावर्तन, मेंडेलिझम् ऊर्फ संकरसंतति, विकृतींची संक्रमणशीलता इत्यादि जीवकोटींतील कोणते धर्म हिंदी जातींनीं आजपर्यंत अनुसरले आहेत आणि पुढें अनुसरले पाहिजेत हाही एक विकट विचार होता. केवळ वंशविचाराच्या दृष्टीनें बहुतेक अफगाण आणि सोमाली लोक हेही कांहींच्या दृष्टीनें ब्राह्मणांसुद्धां कदाचित् जवळचे ठरले असते, आणि गुर्जर आणि अभीर हे जवळचे असूनही परके मानावे लागते. जगांतील सर्व धर्म व सर्व प्रकारच्या जाति यांचें संमीलन पूर्वीपासूनच हिंदुस्थानांत झालेलें पहाण्यास मिळत होतें. भारतीय भूस्तरशास्त्राचे नियम ज्याप्रमाणें इतर देशांतील भूस्तरविद्येहून भिन्न आहेत, त्याचप्रमाणें येथें झालेले भिन्न संस्कृतींचे

प्रस्तर आजही पृथकत्वानें निवडतां येतील, किंवा वनस्पति-कोटींतिल संकर-संततीप्रमाणें आणि विकासवादाप्रमाणें आतां मूळ संस्कृति शुद्ध रूपांत उत्पन्न होणें अशक्यच आहे. डार्विनच्या मतानें आईवाप हे मुलाचे उत्पादक नसून ते मानवी बीजाचे (Germ cells) केवळ संरक्षक (trustees) आहेत. या न्यायानें पाहतां आर्यांच्या वैदिक संस्कृतीचें बीज असंख्यात पिढ्यांनंतर ह्या केवळ टपाली आईवापांनीं आजपर्यंत शुद्ध स्वरूपांत ठेवलेलें आढळेल काय! किंवा ईश्वराच्या तपासनिसांनीं (Sensor) मध्यंतरीं कांहीं भाग कातरला असेल. वैदिक संस्कृतीचे रक्षक जे ब्राह्मण त्यांनीं आपला वंश शुद्ध राखला आहे किंवा गुणकर्माप्रमाणें एकसारखी त्यांत गल्लत होत आलेली आहे. चातुर्वर्ण्य अनादि असो वा नसो; पण उत्क्रान्तिवादाप्रमाणें प्राणिकोटीचा विकास होतां होतां अखेर नक्र,चोपई, गरुड आणि मनुष्य हे जसे चार वर्ग ठरले, त्याप्रमाणें एकदां चातुर्वर्ण्य ठरल्यानंतर तरी प्रत्येक वर्णानें आपला वंश शुद्ध राखला आहे कीं गुणविकासानें मध्यंतरीं चोपईचा नक्र किंवा गरुडाचा मनुष्य अथवा ह्याच्या उलट वर्गांतर झालें आहे, ह्या सर्व गोष्टींचा विचार त्या काळच्या धर्मसुधारकांपुढें होता.

सामाजिक, भौतिक इत्यादि शास्त्रांत कालांतरानें व स्थित्यंतरानें बदल होण्याचा संभव असतो, तशी गोष्ट तत्त्वज्ञानाची नाहीं. तत्त्वज्ञान देशकाल व परिस्थिति यांची परवा करीत नाहीं. कित्येक असें समजतात कीं, चिज्जड भेद, जीवेश्वरसंबंध आणि द्वैताद्वैतविवेक असे ठराविक प्रश्न गणितांतील आवर्तांप्रमाणें तत्त्वविवेचनांत नेहमीं तेच तेच येत असतात. कधींच निश्चित उत्तर न मिळणारा असा तो एक प्रगमन-हीन व्याप आहे. यामुळें समाजशास्त्राच्या किंवा भौतिकशास्त्राच्या वाढी-बरोबर तत्त्वज्ञानाचीही वाढ होऊं शकते, ही गोष्ट पुष्कळ लोक मान्य करीत नाहींत. तत्त्वज्ञानाचे प्रश्न मानवी बुद्धीस कधींच सुटण्यासारखे नाहींत, अथवा तत्त्वज्ञानाचे सिद्धान्त त्रिकालाबाधित आहेत, असें कांहींतरी गृहीत धरून लोक त्यांची अधिक चिकित्सा करीत बसत नाहींत. तें कांहीं असो. तत्त्वज्ञान हा दयानंदांचा तरी आवडीचा विषय दिसत नाहीं. कोकणांतील घाट्यांप्रमाणें तत्त्वज्ञानाचे कमीअधिक उंचीचे टप्पे असतात. अर्थात् तत्त्वज्ञानाच्या फार उंच उंच टप्प्यांवर जसजसें जावें तसतसें रूढीच्या किंवा परंपरेच्या नागमोडी प्रवाहाचीं कित्येक सुंदर वळणें अस्पष्ट किंवा दृष्टिआडही होण्याचा पुष्कळ संभव असतो. सामाजिक स्थितीचें स्पष्ट व्यावहारिक ज्ञान उंच भूमिकेवरून व्हावें तसें होत नाहीं. यामुळें

आजपर्यंत झालेले कित्येक दर्शनकार, स्मृतिकार, भाष्यकार किंवा इतर धर्मशास्त्रज्ञ यांनीं वेगवेगळ्या भूमिकेवरून केलेले उपदेश परस्पर भिन्न असे दिसतात. हा भेद जसा सांगणाऱ्यांच्या भूमिकेमुळें उत्पन्न होतो तसाच तो ऐकणारांच्या अधिकाराच्या अपेक्षेनेंही बुद्धया अंगिकारावा लागत असतो. यामुळें अमुक पूर्ण आणि अमुक अपूर्ण, एक शहाणे आणि दुसरे मूर्ख असें ठरवितांना वराच विचार करावा लागतो. उत्कृष्ट वक्त्यांची रसवंती वाणी तान्ह्या मुलाजवळ बोलतांना बोवडी आणि अर्थहीन अशीहीं भाषा वापरते.

सर्वेषां प्रस्थानकर्तृणां मुनीनां विवर्तवाद–पर्यवसाने-नाद्वितीये परमेश्वर एव प्रतिपाद्ये तात्पर्यम् । न हिते मुनयो भ्रान्ताः सर्वज्ञत्वात्तेषाम् । किन्तु वाह्यिर्विषय-प्रवणानापाततः पुरुषार्थें प्रवेशो न संभवति इति नास्तिक्य–वारणाय तैः प्रकारभेदाः प्रदर्शिताः । तत्र तेषां तात्पर्यमबुद्ध्वा वेद–विरुद्धेऽप्यर्थें तात्पर्यमुत्प्रेक्ष्यमाणास्त-न्मतमेवोपादेयत्वेन गृण्हन्तो जना नानापथजुषो भवन्तीति सर्वमनवद्यम् ॥

भावार्थ—सर्वप्रस्थानकर्त्या मुनींचें विवर्त-वादाकडे पर्यवसान असल्यामुळें अद्वितीय परमेश्वराचें प्रतिपादन करण्याकडे तात्पर्य आहे. ते मुनि भ्रांत झालेले आहेत अशी कल्पना करणें ठीक नव्हे; कारण ते सर्वज्ञ होते. वाह्य विषयांकडे गढून गेलेल्या जीवांचा सहज रीतीनें पुरुषार्थांत प्रवेश होणार नाहीं, यासाठीं त्यांची नास्तिकता निवारण करण्याकरितां त्यांनीं प्रकारभेद दाखविलेले आहेत. परंतु मुनींचा अंतरहेतु न जाणल्याकारणामुळें त्यांच्या उघड म्हणण्याचें तात्पर्य वेदविरुद्ध असतांही तें त्यांचेंच खरें मत मानून, व ग्रहणीय आहे असें समजून लोक नाना पंथाचे होतात. ह्या मधुसूदनसरस्वतींच्या उताऱ्यांत दर्शविलेल्या अन्वयपद्धतीनेंच विचार करून दयानंदसरस्वतींच्या मनोभूमिकेची उंची आणि खोली तत्कालीन समाजस्थितीच्या सापेक्षत्वानेंच अजमावली पाहिजे असेंही कोणी म्हणतील.

दयानंदांनीं गुरुगृह सोडल्यानंतर कांहीं कालानें पुढील कार्याची रूपरेषा अजमावि-ली त्या वेळीं हिंदु आपलें राज्य तर गमावून बसलेच होते; पण इंग्रज सरकारनीं राखलेल्या धर्म-राज्यांतही जिकडे तिकडे अज्ञान, द्वेष, धर्मवेड, आपात्ति आणि जुलूम यांची वजबजपुरी पाहिल्यामुळें त्यांना स्वतांला एकांतिक अशा शांतीची इच्छा राहिली नाहीं. ते स्वातंत्र्याचे भोक्ते होते. पण त्यांना त्या वेळीं असें दिसून आलें कीं, ज्या आपल्या मायभूमींत एका काळीं परमोच्च विचार, शुद्ध नीति आणि अत्यंत उदात्त परंपरा चालत होत्या, ती वेदांची आणि उपनिषदांची भूमि, ती कपिल,

कणाद व गौतमांची भूमि, ती पतंजलि व व्यासांची भूमि, ती युधिष्ठिर व रामाची भूमि, ती कुमारिल व शंकराचार्य यांची भूमि, अशा त्या भूमींत सर्व अनास्था पसरली असून मंत्रद्रष्ट्या ऋषींचे व दर्शनकारांचे गोत्रज, मनु आणि याज्ञवल्क्य यांचे वंशज, अज्ञान व मोह यांत बुडाले आहेत. पूर्वीचें विचारस्वातंत्र्य व आत्मस्वातंत्र्य आतां राहिलें नाहीं. वास्तविक धर्मगुरूंच्या मध्यस्थीवांचून आणि दुसऱ्या कोणत्याही आध्यात्मिक अगर धार्मिक बंधापासून जे मुक्त असावयाचे त्या आर्यांनीं ३३ कोट देव आपल्या डोक्यावर निर्माण केले असून तितक्याच धर्मगुरूंचें पारतंत्र्य मानण्यापर्यंत मजल आली आहे! अशा रीतीनें अंधश्रद्धा, अंधानुकरण, स्वतंत्र विचारांचा अभाव इत्यादि दैन्य पाहून त्यांचें अंतःकरण व्याकुळ झाले. तत्त्वतः ते एक जबरदस्त मूर्तिभंजक होते. हिंदूंच्या अवनतीचें मुख्य कारण मूर्तिपूजा असें त्यांस वाटे, [असें कोणी-मानतात.] मूर्तीच्या देवळांपेक्षां विभूतिपूजन, रूढि, आणि धर्मबेडें यांनीं भारलेल्या हिंदूंच्या मनांवर त्यांचा फार कटाक्ष होता. मृतप्राय शांतीस उराशीं घेऊन बसलेल्या हिंदूंचा त्यांस वीट आला. संसारांत राहून मनोविकारांवर तावा चालविण्याची लढत न जिंकतां षड्विकारांस मिऊन पळणाऱ्या भीरूंची त्यांना कींव आली. ते स्वतः जयशाली वृत्तीचे होते. व लोकांनाही तसेंच बनवावें असें त्यांस वाटत होतें. आकाशभेदी हिमालयाच्या बर्फाच्छादित शिखरांशीं संगत करून त्यांनीं हेच विचार केले, गंगा आणि नर्मदा यांच्या प्रवाहावरोवर त्यांचा हाच विचारांचा ओघ वहात राहिला. अभेद्य अरण्यांत शिरून त्यांनीं ह्याच गूढ रहस्याचा उलगडा केला. आणि हिमालयांतील उंच देवदार वृक्षांवर रात्रींच्या रात्री काढून त्यांनीं याच उच्च विचारांचें चिंतन केलें.

दयानंदांनीं कार्यारंभीं पुन्हा हिमालयाच्या सत्संगतींत बसून तत्कालीन समाज-स्थितीचा व ती सुधारण्याच्या उपाययोजनांचा विचार केला. भूतकालावरून नजर फिरवून दयानंदांनीं वर्तमान कालाकडेही आपली दुर्विण फिरविली. तों त्या काचेंतून त्यांना मुंबई आणि कलकत्ता शहरच काय, पण बर्लिन आणि न्यूयॉर्क हीं शहरेंही जवळ दिसूं लागलीं. त्यांनीं आपला समाज आणि आपले समाजसुधारक यांच्याकडे एकदां निरखून पाहिलें. वेध घेणाऱ्या ज्योतिर्विदांस खग्रास ग्रहणाचा काळ हा जसा एक योगच होतो, त्याप्रमाणें स्वातंत्र्यसूर्यास लागलेल्या ग्रहणाच्या सन १८५७ सालानंतरच्या खग्रास काळांत वेध घेणाऱ्या दयानंदांनीं ह्या उत्तर भारत महा-

मंडळावरील काळे डागही पाहिले. जेथें पूर्वी राम-युधिष्ठिर, जनक-जनार्दना-सारख्या पुण्यश्लोकांची आणि अशोक व हर्ष, चंद्रगुप्त व समुद्रगुप्त अशा सम्राटां-चीं राज्यें होतीं, तेथें महर्गता व मत्सर ह्या ज्वालामुखींचीं उघडीं पडलेलीं तोंडें त्यांनीं पाहिलीं! क्वचित् कोठें दिसणारी हिरवळ ही बंडाच्या वेळीं इंग्रजांस मदत केल्यामुळें वचलेल्या संस्थानिकांच्या उद्यानांतच असून विस्तृत गायरानें उजाड झालेलीं त्यांनीं पहिलीं. सरस्वती नदींतील पांडित्याचे खडक आणि अर्थ-हीन घोकंपट्टीचे गोटे उघडे पडलेले दिसत होते. नलंदादि विद्यापीठांतील आदित्य ब्रह्मचाऱ्यांची चमक कोठेंच दिसत नव्हती. अग्निहोत्राचा धूर क्वचित्च कोठें निघत होता. कारखान्यांतील गिरण्यांतून निघणारे सोन्याचे धूर तर कोठेंच दिसत ना. ब्रह्मजिज्ञासा आणि धर्मजिज्ञासा यांच्या आंचेचें तेज काळ्या डागांत लोपलें होतें. लाखों गरिबांचीं घाण्याचीं व कुईटारू झोंपडीं मुंग्यांच्या वारुळांप्रमाणें किंवा वाळलेल्या कांटेरी झुडुपां-प्रमाणें बहुतेक जमिनीस टेकलेलीं दिसत असतां त्यांपासून दूर अंतरावर कोठें कोठें जैनांच्या आणि शैव-वैष्णवांच्या मंदिरांच्या उंच शिखरांचे सोन्याचे कळस स्मशान-वेलींच्या कर्णिकेप्रमाणें भेसूर दिसत होते. धर्मविधींच्या मोठ्या आणि खोल अशा पुष्करण्या आणि तलाव कोरडे पडल्यामुळें खांचा झालेल्या डोळ्यांप्रमाणें निष्प्रभ आणि ओंगळ भासत होते. बालविधवांचा धुमसत अस-णारा कामाग्नि, पतितांचा रक्षाच्छादित द्वेषाग्नि, पंडितांचा दाहक मदाग्नि आणि अरक्षितांच्या धर्मांतरांचा सुसह्य मोहाग्नि, असे हे पंचाग्नि गांवोंगांव धुमसत असलेले दिसत होते. आणि त्यावर जणुं प्रळयकाळच्या सूर्याप्रमाणें दुर्दैवाचा कोपाग्नि तळपत होता! असा हा दयानंदांनीं स्वग्रहाचा वेध घेतला. तोच त्यांना वेध लागला. आणि ह्या दुर्दैवाच्या ग्रहणांतून सुटका होऊन मोक्षकाल लवकरच यावा म्हणून त्यांनीं स्वतांचें जणुं काय वलिदान करण्याचें ठरविलें. अशना, पिपासा या दोन मांगिणी जवळ येऊन [तमशनापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति —ऐ०, २-५] अधिष्ठानाचें दान मागूं लागल्या. तेव्हां त्या अस्पृश्यांची दयानंदांस दया येऊन त्यांना नवभारताचें ज्ञान व बल हें अधिष्ठान दिलें. त्यावरोवर मृग जळाच्या मागें लागलेल्या हरणांच्या झुंडीच्या झुंडीप्रमाणें वेदोक्ताची नवीन तहान लागलेल्या लोकांचे थवेच्या थवे त्यांना भेटले. त्यांना चुळका चुळका तरी ज्ञान-गंगाजल पाजावें म्हणून तीर्थोपाध्यायांचे घरीं जाऊन त्यांच्याकडील खाते-

वह्यांस येणारांचें गोत्र विचारतां, [नाहमेतद्वेददतात यद्गोत्रस्त्वमसि—छां०, ४-४-२] 'बाबा तुझें गोत्र काय तें मला माहीत नाहीं' असें त्यांनीं साफ सांगितलें. तेव्हां त्या सत्यकामांच्या गोत्रावळीचा पत्ता लागेपर्यंत ते तीर्थोपाध्याय दाद देत ना! कोठें तीही अडचण कश्यपानें दूर केली असतां पुढें असें आढळलें कीं, त्यांच्याकडील वेदामृताच्या गंगाजळींना अधिकारवादाची वसलेलीं लाखणें बरेच दिवस उपयोग न झाल्यामुळें इतकीं किट्टून गेलीं होतीं कीं, त्यांतून एक थेंबही बाहेर निघेना! तसेंच आणखी असें आढळलें कीं, ज्यांस वांछा राहिली नाहीं, अशा आळस आणि ऐदीपणा यांनीं अग्निमांद्य झालेल्या योगभ्रष्टांपुढें षड्रसान्नांचीं ताटें व्यर्थ पडलेलीं असून बाहेर जमलेल्या भिकाऱ्यांस उष्टया पत्रावळीही चाखण्यास मिळतना. अशी ही उद्वेगकारक परिस्थिति पाहून विटलेल्या आचाऱ्याप्रमाणें, हें उत्कृष्ट अन्न बाहेरच्या क्षुधितांस तरी चारावें, ते चवीनें सेवन करतील, असें दयानंद आचार्यांस वाटलें असावें. मग " अथातो धर्म जिज्ञासा " [पूर्वमीमांसा], " अथातो धर्मव्याख्यास्यामः " [वैशे.], " अथायोगानुशासनम् " [योग.], " अथत्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्त पुरुषार्थः", [सांख्य] " अथातो ब्रह्म जिज्ञासा " [वे.सू.], " ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत " [छांदोग्य], इत्यादि पुरणांच्या पोळयांच्या चळतींची ब्राह्मणापासून अतिशूद्रांपर्यंत सर्वांस सरसहा [ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वायचारणाय —यजु०, २६।२८] खैरात करावी असें त्यांच्या उदार मनास वाटलें असावें.

भलतेच सूर भलत्याच वेळीं काढले असतां त्या बदसुरांनीं अंतरिक्षांतील असुर जागे होतात अशी समजूत आहे. त्याप्रमाणें " विकार हें केवळ वाणीचें अवलंबन आहे. मृत्तिका हेंच केवळ सत्य आहे." [वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥—छां०, ६।१।४] किंवा [नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ॥ यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥—केन०, २।२]. भावार्थः— " मला ब्रह्म नीट समजलें नाहीं हें मला समजलें. ब्रह्म समजलें नाहीं असें नाहीं; समजलें असेंही नाहीं. आमच्यापैकीं ज्याला हें म्हणणें कळलें त्याला ब्रह्म समजलें." असल्या क्लिष्ट आणि अप्रासांगिक घोषणेनें आळस व महर्गतेचे राक्षस मात्र उत्तेजित होत आहेत, असा त्यांचा अनुभव असावा. शिवाय बुभुक्षित होत चाललेल्या हिंदुस्थानाकडे पाहून त्यांच्या मनांत प्रथम हें आलें असावें कीं, उदरभरण ह्या आद्ययज्ञकर्माकडे अगोदर लक्ष दिलें पाहिजे. वावटळा-

सारख्या साऱ्या चळवळी आणि भयंकर खटाटोपांची आंच हीं केवळ या पोटासाठीं आहेत. तीं पोटें संस्कृत नसून असंस्कृत असलीं तरी त्या सर्वांस वेळेवर आहुति दिलीच पाहिजे. कारण तीं जठराग्नीचीं आद्य स्थानें आहेत.

व्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्रा विश्वस्य सत्पतिः ॥
वयमाद्यस्य दातारः पितात्वं मातरिश्वनः ॥ —प्रश्न,१९।२।११.

प्रश्नोपनिषत् सांगतें कीं, हे प्राणा, तूं आद्य असल्यामुळे तुझा संस्कार कोणीं केला नाहीं. सर्व हविर्भक्षण करणारा एकर्षि नामक अग्नि तूं आहेस, तूं विद्यमान् विश्वाचा पति आहेस. आद्य अशा तुला हवि देणारे आम्ही आहोंत. वायूचा देखील उत्पन्नकर्ता तूं आहेस. प्राण आणि अन्न हेंच ब्रह्म असें प्रातृदार्दि अनेक ऋषि म्हणत आले आहेत. 'सर्वारंभास्तंडुलाप्रस्थमूलाः ।' हें वचन तर लोक-प्रसिद्धच आहे. ज्यास प्रेयाचा अनुभव नाहीं आणि श्रेयाची कल्पनाही नाहीं, त्यांनीं, [श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ।—कठ०, २।२] " बुद्धिमान् मनुष्य प्रेयाहून श्रेय पसंत करतो; आणि मंद मनुष्य योग-क्षेमाला साधन म्हणून प्रेय पसंत करतो." हें वाक्य उराशीं घेऊन उपयोग काय ! [आनंदो ब्रह्मेतिव्यजानात् ।–तैत्ति०, ३।६]. आनंद हेंच ब्रह्म आहे, हें जाणण्या-चा अधिकार येण्यास अगोदर [विज्ञानं ब्रह्मेतिव्यजानात् ॥–तैत्ति०,३।५] विज्ञान हेंच ब्रह्म आहे–हें जाणलें पाहिजे. षडैश्वर्यसंपन्न भगवानाचें दर्शन होण्यास बल, आरोग्य, आयु, संतति, संपत्ति व स्वातंत्र्य अशा षडैश्वर्यांनीं संपन्न भारतभक्त तयार झाला पाहिजे. [कुर्वन्ने वेहकर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ॥—ईशः, २] या लोकीं याप्रमाणें ईश्वरार्पण बुद्धीने कर्में करीतच शंभर वर्षें जगण्याची इच्छा करावी. किंवा [अदीनाः स्यामशरदः शतम् । य०, ३६।२४] [बुध्येम शरदः शतम्, अथर्व०, १९।६७.] आम्ही दैन्यावांचून शंभर वर्षें ज्ञान संपादीत रहावें. हींच खरी महत्त्वाकांक्षा पाहिजे. वेदोत्तरकाळीं धर्माधर्मांचे गुंफलेलें जाळें मनुष्यकृत व मनःकल्पित आहे. तें [यथोर्णनाभिः सृजते गृण्हते च ।–मुंड०, १।१।७] कोळी आपलें जाळें विणतो आणि तेंच पुन्हा आंवरतो; त्याप्रमाणें आपलें आपणच आवरलें पाहिजे. शुद्धाशुद्धतेची, स्पृश्यास्पृश्यतेची चिकित्सा ह्या आपत्काळीं घातक आणि लज्जास्पद आहे. [आपत्कालेतु सम्प्राप्तेशौचाऽऽचारंनचिंतयेत् । शुद्धि समुद्धरेतश्चात् स्वस्थोधर्मं समाचरेत् ॥–पराशर, ७-४३.] आपत्काल प्राप्त झाला असतां आचारशुद्धावद्दल फारशी चिकित्सा करीत बसूं नये. पुढें स्वास्थ्य प्राप्त

झाल्यावर सावकाश धर्मशुद्धीचा विचार करतां येईल. तात्पर्य, धर्माचरणांतलें स्पृश्यास्पृश्यादि विचिकित्सक धर्माचें एक टोंक आणि [अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः- मांडु०. ५।१२] हें तुर्यावस्थेचें अलौकिक असें दुसरें टोंक, हीं दोन्ही टोकें सोडून देशकालानुसार धर्माचा सुवर्णमध्य शोधावा अशी दयानंदांची त्यावेळीं मनःप्रवृत्ति झाली असावी. किंवहुना आपत्कालाच्या भयंकर ओढीमुळें त्यांचा विचाराचा गुरुत्वमध्य निःश्रेयसापेक्षां प्रकृत अभ्युदयाकडे वराच जास्त झुकला असावा असें दिसतें.

अशा मनःस्थितींत त्यांनीं ह्या प्रकरणाच्या आरंभीं लिहिल्याप्रमाणें प्रार्थना ईश्वरास केली असावी. धर्मशास्त्रापलीकडे भारतीय समाजशास्त्र असें वेगळें नाहीं. यामुळें त्यांना इष्ट असलेली समाजोन्नति साधण्यास धर्मसुधारणा हाच उपाय योजणें जरूर होतें. हिंदुस्थानांत अभ्युदयार्थीं सुखस्वप्नेंही धर्माच्याच भाषेंत पडत असतात. येथें कर्म म्हणजे शास्त्रीय कर्म हें जवळ जवळ गृहीतच धरलें जातें. फल म्हणजे अदृष्ट फल असेंच भाविकांचें आणि कर्मठांचें मत असतें. शास्त्रीय कर्मावांचूनही दृष्टफळ मिळत असल्यामुळें शास्त्रीय विधि दृष्टफलक नसतात असेंच ते मानतात. [विनापिविधिना दृष्टलाभान्नहि तदर्थता-जैमिनी.] जो आपणांस उघड रीतीनें नास्तिक किंवा धर्महीन म्हणवून घेण्यास तयार नाहीं असा प्रत्येक हिंदु-त्यास वेदांतील एक अक्षरही ठाऊक असो वा नसो तरी वेदच प्रमाण मानीत असतो.

अशी ही जरी सामान्य श्रद्धावान् जनतेची स्थिति असली, तरी ज्या विद्वान् आणि वजनदार शिष्टांच्या साह्यानें सुधारणा घडवून आणणें दयानंदांस इष्ट होतें, ते नवे विद्वान् जुन्या विद्वानांपासून दक्षिणोत्तर ध्रुवांप्रमाणें दूर होते. एक [वेदोऽखिलो धर्ममूलम् ।-मनुः, २।६] वेद हेंच धर्माचें मूळ आहे असें सांगणार. तर दुसऱ्यांची मजल [त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्तनिशाचराः॥-चार्वाक, ९] वेदांचे कर्ते भांडखोर, लवाड आणि निशाचरांप्रमाणें निरर्थक वल्गना करणारे होते, असें म्हणण्यापर्यंत जाणार. [आप्तोपदेशः शब्दः ।-न्याय.] असें शब्दप्रामाण्य एक सांगणार तर दुसरे [प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणद्वितयं तथा ।--बौद्धदर्शन.] प्रत्यक्ष व अनुमान हीं दोनच प्रमाणें सांगून थांबणार. अशा स्थितींत सर्वांची तोंडमिळवणी करून मी सर्वांना प्रिय होईन ही दुराशाच होती. जुने पंडित तडजोडीस पुढें येणें संभवनीय नव्हतें, यामुळें नवे पदवीधर हातीं धरणेंच ओघास आलें. ब्राह्मण तर हाताशीं येतना व संस्कारलोपा-

मुळें क्षत्रियवैश्य हेही वर्ण हातास लागतना. अशा स्थितींत गल्लत करून चौघांत डाव वाटावा, अशी चातुर्वर्ण्याची नवीन संघटना करणें त्यांच्या वैदिक महत्त्वाकांक्षेस क्रम-प्राप्तच होतें. असें करीत असतां वायूचा द्रव आणि द्रवाचें घन द्रव्य बनतांना जसा आकारांत संकोच होत जाणें स्वाभाविक असतें, त्याप्रमाणें दयानंदांची मी सर्वांना प्रिय होईन ही मूळची विश्वव्यापि कल्पना मूर्ति-रूपास येत असतां वरीच संकोच पावेल, हे भविष्य,त्यांस दिसत असल्यामुळें आपल्या धर्ममंदिरास मागीलदारून आणि आजूबाजूनेंही आंत येण्यास दारकसी वसविलेल्या असाव्या असेंही त्यांच्या मनांत आले असावें. हिंदु संस्कृतींत संकोच उत्पन्न करणारी मुसलमानी संस्कृति त्यांच्या शेजारी होती, त्या उभय संस्कृतींचें एकीकरण करूं पाहणारी शीखधर्म-संस्थाही नजीकच होती. महानुभाव आणि वसव यांचे जाति मोडण्याचे प्रयत्न त्यांच्या ऐकिवांत होते. आणि रामरहीम एकच आहेत हा कबीराचा दंडकही त्यांना ठाऊक होता. उलटपक्षीं धर्मांतरासाठीं मुसलमानांचे आडदांडपणाचे उघड छापे आणि ख्रिस्त्यांचे मोहनास्त्राचे प्रयोग त्यांच्या नजरेसमोरच होत होते. विलायतेंत कंठनासिका आणि फुप्फुसें यांतील कित्येक रोग तेथें फार सवंग झालेल्या चुंबनांनींही वाढतात, असें तज्ज्ञ म्हणतात. त्याप्रमाणें ख्रिस्तीपाद्र्यांच्या प्रेमानें आणि परोपकार-बुद्धीनेंही हिंदुधर्मावर अनर्थ ओढवतात ! याचीं पूर्वचिन्हें त्या वेळींही दिसूं लागलीं होतीं. अशा अनेक कारणांस्तव त्यांच्या सर्वसंग्राहक महत्त्वाकांक्षेचा संकोच होणें, म्हणजे तीस कांहीं मर्यादेचें नियंत्रण घालण्याची बुद्धि होणें अपरिहार्यच होतें.

वाचक म्हणतील कीं, आम्ही दयानंदांचें चरित्र येथें आगाऊच सांगत बसलों आहोंत. तर त्यांस आमचें उत्तर इतकेंच कीं, घटाच्या पूर्वकल्पनेंत जसा घटाचा आकार येतो, इमारतीपूर्वी तिच्या नकाशांत जसें इमारतीचें मान समजून चुकतें, त्याप्रमाणें ज्यांस त्यांचे अनुयायी युगकर्ते किंवा भविष्यवादी (Prophets) मानतात, त्यांच्या चरित्राचा चित्रपट त्यांच्या दृष्टीनें तरी बहुतांशीं त्यांनीं अगो-दरच आंखलेला असावयास पाहिजे. त्यासंबंधीं विषयप्रवेशाच्या दृष्टीनें अनुमान करीत असतांना पुढच्या कांहीं गोष्टी अगोदरच उघड होणें हें सहजच आहे. आर्य लेखकांनीं जें तत्कालीन परिस्थितीचें चित्र रंगविलें आहे तें जास्त भडक रंगांत रंगविलें आहे, असें आमचें मत आम्हीं वर दर्शविलेंच आहे. तसेंच त्या परिस्थितीचा दयानंदांच्या पंथाशीं दाखविण्यांत येतो तितका कार्यकारणभावही नाहीं, असेंही वर सांगितलेंच आहे. असें असतां दयानंदांची मनोभूमिका रंग-

वितांना पुन्हा त्याच परिस्थितीचे रंग आम्ही वापरीत आहोंत असें वाचकांस वाटण्याचा संभव आहे. परंतु परिस्थितीचें जें दर्शन दयानंदांस दिसलें तें कितपत यथातथ्य होतें वगैरे गोष्टींचा विचार येथें न करतां केवळ दयानंदांची भूमिका कशी मानावी लागते त्याचेंच दिग्दर्शन केलें आहे. आणि थोडें वारकाईनें पाहिल्यास असें दिसून येईल कीं, दयानंदांची मनोभूमिका तत्कालीन अनुकूल अगर प्रतिकूल वातावरणास अनुयोगी अगर प्रतियोगी वनत गेली असें मानण्यापेक्षां तिचे प्रस्तर कांहीं त्यांचे स्वभावजन्य व कांहीं त्यांचे गुरु विरजानंद यांच्या जोरकस संस्कारांनीं वनलेले होते, असेंच मानणें आम्हांस जास्त पटतें. पित्याच्या आज्ञेस्तव आईचा वधही करणाऱ्या परशुरामाच्या ठिकाणीं जी पितृनिष्ठा दिसते त्याच जातीची गुरुनिष्ठा दयानंदांच्या ठिकाणीं होती. आर्ष ग्रंथ आणि प्राचीन ऋषि यांशिवाय तूं कोणासच्च प्रमाण मानूं नकोस, ही गुरुजींची शिकवण आणि पाश्चिमात्य संस्कृति आणि भौतिक विज्ञान ह्यांवर छाप टाकण्याची दयानंदाची महत्त्वाकांक्षा, यांचा मिलाफ दयानंदांच्या लोकसंग्राहक बुद्धींत होऊन त्या त्रिवेणीसंगमांत आर्यसमाज मूर्तिरूपास आला. यासंबंधीं विवेचन यापुढें यथाक्रम यावयाचें असल्यामुळें त्याचा येथें अधिक विस्तार करीत नाहीं. आर्यमतसमीक्षणांत विशेष खुलासा होईल.

असो. त्या काळीं वस्तुस्थिति अशी होती कीं, जुन्या पंडितांस सोडून ज्या नवीन पदवीधरांस दयानंदांना हातीं धरावयाचें होतें, त्यांची निष्ठा व दयानंदांची निष्ठा ह्या मूळांत भिन्न होत्या. स्वतःच्या निष्ठेमुळें म्हणा किंवा गुरुजींच्या आज्ञेनें वांधले गेले होते म्हणून म्हणा; हिंदु-समाजाच्या अंधश्रद्धेच्या अनुकूलतेमुळें म्हणा अथवा कित्येक [अग्निहोत्री, फर्कुहार वगैरे] तर्क करीत असतात त्याप्रमाणें जुनी परंपरा ज्यांत विधान पावली आहे असें दुसरें सोर्यांचें वाङ्मयच्च नसल्यामुळें नाखुषीनें म्हणा, दयानंदांनीं वेद हेच आपल्या समाजाच्या इमारतीस पायाभूत मानले; परंतु तत्कालीन सुशिक्षितांची निष्ठा वेदांपेक्षांही भौतिक शास्त्रांवरच्च अधिक होती. अर्थात् समाजसुधारणेसंबंधीं दोघांचा दृष्टिकोन आणि उपाययोजनाही भिन्न होणार होत्या. आमच्या देशाचा भावी अभ्युदय मागून मिळणार नाहीं. तो मिळविण्यास आपण समर्थ झालों कीं तो न मागतांच प्राप्त होईल, हें दोघांसही कवूल होतें. तसेंच अभ्युदयप्राप्तीकरितां आमच्या आर्यावर्तीतील हिंदुसमाज उत्कृष्ट बल, दीर्घायु, व्यापक ज्ञान आणि सदृढ व पुष्कळ संतति यांनीं समृद्ध झाला पाहिजे याबद्दलही मतभेदाचा संभव नव्हता. परंतु बलाकरितां एकानें

शाकाहार आणि यमनियमादि साधनें सांगावीं आणि दुसऱ्यानें आधुनिक षड्रस म्हणजे प्रोटेन्स, कर्बो हायड्रेटस्, फॅटस्, क्षार, पाणी आणि व्हिटॅमिन्स सांगून "न मांस भक्षणे दोषः" हे मनुवचनही वाटल्यास पुढें करावें. दीर्घायुष्यासाठीं एकानें ब्रह्मचर्य सांगावें, तर दुसऱ्यानें असंभोगी जीवकोटी लवकर नाश पावते हा प्राणि-शास्त्राचा आधुनिक सिद्धान्त सांगावा. व्यापक ज्ञानासाठीं एकानें सर्वज्ञ वेदांचें नांव सांगावें तर दुसऱ्यांनीं भौतिकशास्त्रांच्या ज्ञानावांचून सारें व्यर्थ आहे असें म्हणावें. सुप्रजानिर्मितीबद्दल आणि संततिनियमनाबद्दलही दोघांच्या उपाययोजना तितक्याच भिन्न. स्वदेशांतील हजारों विधवा सुप्रसू होण्यास समर्थ असतां जनरूढि त्यांच्या सौख्यास व सुप्रजावृद्धीस आड येत आहे, असें म्हणून एक नियोग तर दुसरे विधवाविवाह असे इलाज सुचविणार. सर्व राष्ट्रभेद, धर्मभेद, वर्णभेद किंवा पंथभेद हे नाहींसे होऊन पुढें मागें पृथ्वीवरील साऱ्या मानवकोटींचा एकच समाज केव्हां तरी होणें शक्य असेल तर त्यास देशकालावच्छिन्न असें परमात्म-ज्ञान हेंच कारण होईल असें एक सांगणार, तर दुसरे काल आणि अवकाश ह्यांस आपल्या कावूंत आणण्याचें अद्भुत कार्य भौतिक शास्त्रांनींच चालविले आहे असें ठासून सांगणार. 'जन्माद्यस्ययतः' ह्या सूत्रानें एकास ब्रह्मबोध होणार तर दुसरा सूर्यगोल हाच लक्ष्यार्थ मानणार. तात्पर्य, अविद्यायामृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ [यजु०, ४०।१४.] या वेदवचनांतील जोडीप्रमाणें वेदविद्या कीं भौतिक शास्त्रें यांपैकीं खरे शास्ते व मार्गदर्शक कोण ? भौतिक-शास्त्र हींच खरी विद्या कीं वेदविद्या हेंच खरें शास्त्र ? किंवा दोन्ही परस्पर भिन्न असून परिणामीं एकच ध्येय साधणारीं आहेत. असे हे प्रश्न त्या वेळीं धर्मसुधारकांपुढें होते. दोन्ही पक्ष प्रबल होते. किंबहुना ओल्या इंधनांनीं पेटविलेल्या अग्नीपासून सर्वत्र धूर पसरतो, त्याप्रमाणें हे महान्भूत जो परमात्मा त्याचा हा ऋग्वेद, यजुर्वेद, साम-वेद, अथर्वांगिरस, इतिहास, पुराण, विद्या, उपनिषदें (ब्राह्मणांतील) मंत्र, सूत्रें, मंत्रविवरणें, व्याख्यानें इत्यादि सर्व निश्वास होत. [स यथार्द्रेधाग्नेरभ्याहिता-त्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजु-र्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनु व्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥—बृह०, २।४।१०.] ह्या सिद्धान्तांपेक्षां भौतिक शास्त्रें अनुभवसिद्ध आहेत हेंच नवशिक्षितांस लवकर पटण्यासारखें होतें. अशा स्थितींत [परोक्षप्रिया इवा हि देवाः प्रत्यक्ष

द्विषः। शतपथ.] देवांना परोक्ष प्रिय असतें तसें प्रत्यक्ष नसतें. ह्या वचनाचा उभय-पक्षीं चरितार्थ होऊं लागला. परकीय विज्ञान आणि संस्कृति परोक्ष असल्यामुळें सुशिक्षितांस अधिकच हवीशी वाटली. पण तें विज्ञान परोक्षतेनें वेदांतच वर्णिलें आहे, असें मत दयानंदांनीं उचलल्यामुळें उभयतांही निरनिराळ्या तऱ्हेनें परोक्ष-प्रियच झाले. तात्पर्य, भौतिकशास्त्रें हींच खरी विद्या नसून वेदविद्या हेंच ज्ञान-विज्ञानात्मक पूर्ण शास्त्र होय, असें दाखविण्याचा वोजा दयानंदांनीं आपल्यावर घेतला. तसेंच पारलौकिक सुखाची आशा किंवा अदृष्टाचा मोह आधुनिक चिकित्सकांस वाटण्यासारखा नसल्यामुळें वैदिक विधि हे दृष्टफलक आणि सद्यःफलदायी आहेत, असें दाखविणें त्यांस जरूर भासलें असावें. ह्या दृष्टीनेंच त्यांनीं पुढें भगीरथ प्रयत्न केले. प्राचीन वैदिकांच्या वेदींतून विज्ञानगंगा वहाती करीन आणि वेदांची पुष्पितावाचा फलित करीन अशी त्यांनीं दुर्धर ईषणा मनीं धरली. ती कितपत सिद्धीस गेली तें पुढें यथाक्रम कळेलच.

ह्याप्रमाणें नवशिक्षित समाजधुरीणांचे पूर्वग्रह आणि तत्कालीन सामान्य वस्तु-स्थिति ह्यांत अगदींच पालट करणें अशक्य झाल्यामुळें धर्मशास्त्राचे नियम आणि तत्कालीन सामाजिक स्थिति यांतील अंतर शक्य तितकें कमी करण्याचें धोरण त्यांस ठेवावें लागलें. असें हें धोरण त्यांनीं अंगीकारल्यामुळें त्यांच्या गुरूपदिष्ट अनन्य-साधारण वैदिक निष्ठेस शाब्दिक मान्यता देण्यास नवशिक्षितांनींही फारसे आढेवेढे घेतले नाहींत कारण त्या निष्ठेंत यांच्या दृष्टीनें दुसरें कांहीं विशेष नसलें तरी स्वाभिमान म्हणजे राष्ट्राभिमान जागृत ठेवण्यास ती फार उपयोगी होती. शिवाय अनेक देवता आणि विधिविधानें यांवर विभागलेली धर्मभावना कोठें तरी एके ठिकाणीं केंद्रीभूत होणे हेंही त्यांस इष्टच होतें. धर्मसुधारकानें धर्मसुधारणा घडवून आणीत असतां समाजाच्या भूमिकेच्या फार पुढें किंवा वर असून त्याचा उपयोग होत नाहीं. म्हणूनच श्रीरामकृष्णांस मानवदेहधारी होऊन जनतेप्रमाणेंच प्रायः वर्तावें लागलें. या लोकसंग्राहक तत्त्वास अनुसरूनच मतभेदास अवसर कमी रहावा म्हणून त्यांनीं आपली प्रामाण्याची सांप्रदायिक संहितेची पोथी आटोपशीर केली. आणि उलट आर्यपदाची म्हणजे त्यास लागणाऱ्या गुणकर्मांची मर्यादा अत्यंत व्यापक आणि सुलभ करून साऱ्या हिंदूंसच काय पण अखिल मानवकोटीस त्यांनीं आपल्या स्वत्वाच्या उंबरठ्यावर उभें राहून या या म्हणून हांक मारिली.

स्वानंदसाम्राज्याची म्हणा अथवा हिंदी स्वराज्याची म्हणा, सत्तेची दिल्ली तर फार दूर होती; पण ती प्राप्त होण्याकरितां जरूर तें सामर्थ्यही दुरावलें आहे तें कसें मिळवावें, हा विचार सन १८५७ साल ज्यांनीं पाहिलें त्यांच्या मनांत उभा राहणें अगदींच स्वाभाविक होतें. 'यथा राजा तथा प्रजा' हा अनुभव स्वराज्यांतील असेल; पण परराज्यांत 'यथा प्रजा तथा राजा' हा अनुभव घेण्यास लोकांनीं शिकलें पाहिजे. जेथें सारी सुप्रजा आहे तेथें स्वराज्य नसलें तरी सुराज्य सुरू होणें प्राप्तच होतें. तेव्हां ज्यांनीं दिल्लीचीं अनेक साम्राज्यें निर्माण केलीं, राखलीं आणि गाजविलीं अशांच्या विशेषेंकरून उत्तरभारतीय वंशजांनीं ज्ञान, बल, आयु, संतति,संपत्ति आणि स्वातंत्र्य हें षडैश्वर्य संपादन करण्यासाठीं जोराचा संघटित प्रयत्न करावा ही दयानंदांच्या मनाची तळमळ असावी. पूर्वीच्या आर्यवीरानें दिल्लीपद मिळवून साधल्यास राजसूय यज्ञाचीही महत्त्वाकांक्षा धरावी, त्याप्रमाणें ह्या आर्यांच्या संघटनांत इष्ट फल मिळवून साधल्यास इतर संस्कृतीवरही विजय मिळवावा, इतकी त्यांनीं आपल्या धर्मसंस्थेची रूपरेषा साधी आणि सर्व संग्राहक ठरविली. शिवछत्रपतींना आपल्या वाजूला लोक वळविण्यासाठीं ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या युक्त्या योजाव्या लागल्या त्याप्रमाणें दयानंदांनींही निरनिराळीं धोरणें बांधलीं. ज्ञानाकरितां गुरुकुल शिक्षण, बलाकरितां यमनियम, दीर्घायूकरितां ब्रह्मचर्य, सुप्रजेकरितां अतिप्रौढविवाह व नियोग, संपत्तीकरतां भौतिक विज्ञान आणि ह्या सर्वांनींच स्वातंत्र्य अशी त्यांच्या धोरणाची रूपरेषा थोडक्यांत सांगतां येईल. विश्वामित्राच्या प्रतिसृष्टीप्रमाणें प्रायः संस्कारहीन झालेल्या समाजांतून नवीन संस्कारी चातुर्वर्ण्य निर्माण करण्याचा त्यांनीं संकल्प केला. जादुगार ज्याप्रमाणें खेळाचे आरंभीं लोकांचें लक्ष आपल्याकडे आकर्षित करण्यासाठीं शाब्दिक अवडंबरही उठवितो. त्याप्रमाणें स्वामींनीं आरंभीं विरोधाचें शिंग फुंकले. आणि मग वेदांचा गौरव, पौराणिकांचा उपहास, ब्राह्मणांची निंदा आणि अब्राह्मणांचें संस्कारस्वागत, इत्यादि नानाविध साधनांच्या योजनेनें सिद्ध होऊन ते आपल्या कार्यक्षेत्रांत उतरले. त्यानंतरही प्रत्यक्ष कार्यांत असतां त्यांच्या मतांत पालट झाला, त्यांच्या मनोभूमिकेचे रंगही फिरले, त्यांच्या साधनांची गरज वाढली आणि योजना बदलली, असेही प्रकार थोडेफार झाले असतील; परंतु ते आपल्या कार्यक्षेत्रांत उतरण्यापूर्वी त्यांच्या आयुष्याचा दीर्घकाल चिंतनांतच गेला असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या पुढील मार्गक्रमणाचा अंदाज आणि क्रम हे बरेच वारकाईनें ठरविले असण्याचा संभव

आहे. आणि ते परिस्थितीला अगदींच सोडून असणें शक्य नाहीं. कारण, दैव पुरुषार्थ वादाप्रमाणें हा संबंध गुंतागुंतीचाच आहे. यास्तव त्याचेंच कल्पनाचित्र रंगविण्याचा आम्हीं वर प्रयत्न केला आहे. किंवहुना दयानंदांच्या रंगीत चित्रांतील साऱ्या रंगांचा एकत्र मिलाफ करून ही एक पृष्ठभूमिका तयार केली आहे. तयार करतांना कोठें अनेक शास्त्रांतील विचारसरणी, कोठें त्यांतील सिद्धान्तवचनें, कोठें उपमा, कोठें केवळ पारिभाषिक शब्द यांचा उल्लेख झाला असल्यामुळें एक तंतुवाद्य छेडल्यानें सभोंवारच्या अनेक वाद्यांत नाद उठावे, त्याप्रमाणें बहुश्रुत वाचकांच्या अंतःकरणांत अनेक शास्त्रीय स्मृति जागृत होतील. वेदांत ब्रह्मविद्या आहे त्याचप्रमाणें सर्व भौतिकशास्त्रेंही बीजभूत आहेत. असा ज्यांचा विस्मयकारक सिद्धान्त त्यांच्या चित्राच्या ह्या पृष्ठभूमिकेवर वेदवेदांगें, दशोपनिषदें, स्मृति आणि अनेक भौतिकशास्त्रें यांतील सिद्धान्तरूप सुवर्णावलींची छटा यावी हें सहजच आहे. दयानंदगीताचे आरंभीं त्याची चाल, ताल आणि राग यांचा हा येथवर उल्लेख झाला. किंवा दयानंदकीर्तनाचा येथवर हा पूर्वरंग झाला, असेंही मानतां येईल. अथवा त्याहीपूर्वी निरनिराळ्या तालांत संचार करून सम संभाळण्याची हुरूप धरणाऱ्या तवलजीची हौस पुरविण्याकरितां ज्याप्रमाणें हरिदास एकादें धृपद काढून त्यास संधि देतात, त्याप्रमाणें आम्हीही आपल्या लेखणीला थोडी स्वेच्छेनें झिजूं देऊन पावन केली. अनेक स्फुट विचार एकत्र जोडलेल्या ह्या कंथेवर वसून दयानंदकीर्तनास आतां यापुढें आरंभ व्हावयाचा आहे, तरी जिज्ञासूंनीं सावधानतया तिकडे लक्ष पुरवावें.

प्रकरण दुसरें

मूळशंकराचे दयानंद

अग्निस्तु विश्रवस्तमं तुविब्रह्माणमुत्तमम् ।
अतूर्तं श्रावयत् पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ॥

—ऋग्वेद, ५।२५।५.

" अग्नि आपल्या उपासकाला एक दिव्य पुत्र देतो, तो अत्यंत कीर्तिमान्, भक्तश्रेष्ठ, अजिंक्य व मातापितरांस यश देणारा असा निपजतो."

ह्या भावार्थाच्या ऋग्वेदांतील वरील ऋचेनें लाला लजपतराय ह्यांनीं स्वामी दयानंदांच्या चरित्राला आरंभ केला आहे. तो कितपत अन्वर्थक आहे हें पुढील हकीगतीवरून दिसून येईल.

काठेवाडांत मोर्वी संस्थानांत मच्छुका महानदीच्या कांठीं टंकारा नामक एका खेडेगांवांत इ. सन १८२४ सालीं स्वामी दयानंद यांचा जन्म झाला. शंकरोपासनेच्या मुळावरच आलेल्या ह्या मुलाचें मूळ नांव मूळशंकर असें होतें. त्यांचे वडील अंबाशंकर हे संस्थानी नोकरींत जमादारीच्या हुद्द्यावर होते. त्यांच्या हाताखालीं शिपाईप्यादे असून त्यांचा इतमाम कलेक्टरप्रमाणें मोठा होता. शिवाय ते मोठे जमीनदार असून त्यांचा पिढीजाद सावकारीचाही धंदा होता. अंबाशंकर हे सामवेदी (औदीच्य) ब्राह्मण होते. ते शिवाप्रमाणें लक्ष्मीचेही उपासक होते. तसेंच अग्नीच्या उपासकाप्रमाणें ते अत्यंत कर्मठ व मोठे तामसी होते. दयानंदांची आई अशिक्षित पण अत्यंत सालस व दयाळू अशी साक्षात् गृहलक्ष्मीच होती. ह्या आधुनिक जमदग्नि–रेणुका दंपत्याच्या पोटीं अजिंक्य वीरवृत्तीचे परशुरामच पौराणिकांचीं लहानसहान राज्यें पादाक्रांत करण्याकरितां दयानंदांचे रूपानें जन्मास आले कीं काय कोण जाणे !

दयानंद पांच वर्षांचे होतांच त्यांच्या विद्याभ्यासाला सुरुवात झाली. आठवे वर्षी त्यांचें मौंजीबंधन झालें. दहावे वर्षी त्यांनीं आपल्या वडिलांकडून पार्थिवपूजा घेतली. आणि चौदाव्या वर्षापर्यंत त्यांची यजुःसंहिता पाठ होऊन

शिवाय इतर वेदांतील कांहीं ऋचा व व्याकरणावरील लहान प्राथमिक ग्रंथ त्यांचे म्हणून झाले. अर्थात् त्या काळच्या पद्धतीप्रमाणें हें सर्व अर्थहीन पाठांतर होतें. त्यांच्या वडिलांनींही वेदार्थ समजून घेण्याचा फारसा प्रयत्न केलेला नव्हता. त्यांचा भर कर्मठपणा, उपासना, मंत्रजागर, अनुष्ठानें, ह्यांवर होता. आणि आपल्या मुलाचें कोमल वय न पहातां त्याच्यावरही ह्या कडक शिस्तीचा अंमल त्यांनीं चालविला होता. मुलाची जात पाहून आईचा जीव कळवळे; पण अंबाशंकर यांच्यापुढें कोणाचीच मात्रा चालत नसे.

अशा रीतीनें दयानंद चौदा वर्षांचे झाले असतां माघांतील महाशिवरात्रीचा महोत्सव आला. त्या दिवशीं कडकडीत उपवास व जागरण करून दयानंदांनीं व्रत पाळावें असें अंबाशंकर ह्यांनीं ठरविलें. तेव्हां घरच्या मंडळींवरोवर दयानंद हेही रात्रीं गांवावाहेरील एका शिवमंदिरांत गेले. पहिले दोनप्रहर सर्व मंडळींनीं जागून काढले. पण पुढें एकेक मंडळी झोंप व ग्लानि यांमुळें पेंगूं लागली. हळुहळू अंबाशंकरही कलंडले व पुजारीही घोरूं लागले. तेव्हां एकटे वाल दयानंद काय ते निष्ठेनें जागे राहिले. परंतु महेश्वराच्या मायेला तेंही रुचलें नाहीं, म्हणूनच कीं काय त्यांचीही निष्ठा मोहवश झाली. आणि ज्या काठेवाडांतील सोमनाथावर महंमदानें स्वाऱ्यांचीं आवर्तनें करून शेवटीं आपल्या लोहदंडानें त्या रत्नखचित शिवलिंगाच्या ठिकऱ्या उडविल्या असतांही जेथील शिवभक्ति नरसी मेहत्या-सारख्या शिवभक्ताचे रूपानें खडी अभंगची अभंगच राहिली, त्याच प्रांतांत मोर्वी येथील देवालयांतील एका शिवलिंगावर शिवसुताच्या लहानग्या वाहनानें स्वारी केलेली पाहतांच त्या गुर्जर शैवाच्या मुलाचें भक्तिप्रेम निराशेमुळें तीव्र द्वेषाच्या रूपांतरांत उलटलें !

एका कर्मठ वंगाली शाक्तानें शिवलिंगावर वाहण्याकरितां दिलेलें विल्वपत्र राममोहन ह्यांनीं चुरडून फेंकून दिलें, त्यांतून ब्राह्मपंथ निर्माण झाला. त्याचप्रमाणें काठेवाडच्या ह्या उदीची ब्राह्मणानें आरंभिलेल्या शिवरात्रीव्रताचा अव्हेर करून वाल दयानंद ज्या पावलीं घरीं परतला त्या पावलांनीं त्यांनीं आर्य-समाजाच्या भावी इमारतीचा पायाच न कळत मापून टाकला. त्या वेळीं एका पावलानें पौराणिक मत व दुसऱ्या पावलानें अद्वैत वाद यांचें आक्रमण करून,तिसऱ्या पावलासाठीं शास्त्रात् 'रुढिर्बलीयसि' या वाक्याप्रमाणें वळी वनलेल्या रूढीस ह्या आधुनिक वामनानें आपली मान वांकविण्यास लावलें, असेंच आर्यांचें मन त्यांस

ग्वाही देत आहे. यामुळें दरसाल शिवरात्रीचा दिवस हा आर्यसमाजाच्या जन्मोत्सवाप्रमाणें आर्य अजूनही पाळीत असतात. असो.

मूळशंकर देवळांतून जो परतला तो तडक घरीं येऊन त्यानें आईजवळून अगोदर खायला मागितलें. आणि आपला उपवास शिवरात्र संपण्यापूर्वीच सोडून तो खुशाल झोंपीं गेला. त्यानंतर दीर्घकाळ अनेक सुखस्वप्नांच्या तंद्रींत गेल्यावर त्याची अखेर जागृति चाळीस वर्षांनीं आर्यसमाजांत दिसून आली, असें म्हणतात. हा कार्यकारणभाव सर्वांसच सहज पटण्यासारखा नाहीं. तथापि ह्या बीजभूत झालेल्या क्षुद्र कथांतून अश्वत्थाप्रमाणें अनेक शाखायुक्त वृक्षसंस्था निर्माण होणारच नाहींत असें तरी काय म्हणावें. मात्र त्या बीजभूत स्फूर्तीस धार्मिक म्हणावें कीं अधार्मिक म्हणावें, विवेक म्हणावें कीं अज्ञान म्हणावें, ह्याबद्दल सर्वांचें एकमत होणें कठीण.

त्या महोत्सवाच्या रात्रीं मूळशंकरानें जेव्हां तो उंदीर शिवस्वाचा अपहार करून व शिवलिंगावरून उडी मारून जातांना पाहिला, तेव्हां ज्यास ह्या यःकश्चित् उंदराचें निवारण करतां आलें नाहीं तोच हा त्रिशूलधारी देवाधिदेव कैलासाधिपति महादेव कसा? असा विकल्प मूळशंकराचे मनांत उद्भवला. लगेच त्यानें आपल्या बापास उठवून तो प्रश्न त्यास विचारला. बापानें उत्तर केलें, "वेड्या, तूं म्हणतोस तें शिवस्वरूप आज ह्या कलियुगांत अदृश्य आहे; परंतु ह्या लिंगांत त्याची शास्त्रोक्त प्रतिष्ठा केली असून महादेवाचें हें एक प्रतीक म्हणून पूजावयाचें असतें." परंतु हा त्रोटक खुलासा दयानंदास पटला नाहीं. याचा अर्थ मूर्तिभंजकांचे एक जातभाई सर सय्यद अहमद असा लावतात कीं, ईश्वरानें त्या वेळीं त्यास असा आदेश दिला कीं, 'तूं मूळ वेदसंहितांचा अभ्यास कर, शहाणा हो आणि तुझ्या धर्मबांधवांस मूर्तिपूजेपासून परावृत्त करून एक्या जगदीश्वराच्या उपासनेस लाव'. त्या रात्रीनंतर दयानंदांच्या मागची सदाशिवपूजा सदाची सुटली व ते निघंटु, निरुक्त व पूर्वमीमांसा ह्यांच्या अभ्यासांत गुंग झाले. अर्थात् हा अभ्यास राजा राममोहन ह्यांच्या बालपणीं हातीं लागलेल्या ॲरिस्टॉटल, युक्लिड व सुफी ह्या ग्रंथांप्रमाणेंच श्रद्धाहीन चिकित्सक बुद्धि वाढवून सगुण मूर्तींच्या उपासनेस विरोधकच झाला.

अशा रीतीनें टंकारा येथील एकोणिसावे शतकांतील कोणी पंडित दयानंदांस विवेकाचे धडे शिकवीत असतां, दयानंद वयांत येतांच ईश्वरानें त्यांस वैराग्याचेही

धडे दिले. एका रात्रीं त्यांचे वडील व ते एका स्नेह्याचे घरीं देशरीती-प्रमाणें कोठेंसें नाच-तमाशास गेले असतां, त्यांच्या लहान बहिणीस वाल्यांचा उपद्रव झाल्याची एकाएकीं वातमी आली. लगेच सर्व मंडळी घरीं गेली. पुष्कळ इलाज केले; परंतु त्यांचा कांहींच उपयोग न होतां, ती मुलगी असह्य वेदना होऊन अखेर मरण पावली. घरांत दुःखानें हलकल्लोळ झाला! पण दयानंदांच्या डोळ्यांस मात्र पाण्याचें टिपूसही आलें नाहीं. चार घटकांपूर्वी आनंदानें खेळत बागडत असलेली आपली बहीण एकाएकीं नाहींशी झाली, ह्या अननुभूत प्रसंगानें दयानंद एकदम गंभीर व सचिंत मात्र झाले.ह्या गोष्टीस फार दिवस लोटले नाहींत तोंच सुप्रसिद्ध ब्राह्म देवेंद्रनाथ यांच्या 'दादी मा'प्रमाणें दयानंदांवर अतिशय लोभ करणारे त्यांचे एक विद्वान् चुलतेही पटकीच्याच आजारानें मरण पावले. मरणसमयीं त्यांनीं पुढें उभा असलेल्या दयानंदांकडे एकवार अत्यंत पुत्रवात्सल्यानें पाहिलें. त्यांच्या डोळ्यांत प्रेमाश्रु आले. दयानंदांना या वेळीं मात्र शोक अनावर झाला. त्यांनीं रडून रडून आपले डोळे सुजविले. अखेर त्यांचा तो प्रिय चुलताही त्यांस सोडून गेला. ह्या लागो पाठ वसलेल्या यमाच्या दोन अजब तडाख्यांमुळें दयानंद अत्यंत विचारक्रांत झाले. आणि ह्या मृत्यूच्या भीतींतून सोडविणारा मोक्ष कशानें प्राप्त होईल हा प्रश्न गौतम-बुद्धाप्रमाणें त्यांचे मनास निरंतर डांचूं लागला. त्यांनीं तो प्रश्न कित्येक विद्वान् पंडितांस विचारला. तेव्हां त्यांनीं 'योगाभ्यास' हा मार्ग त्यांस सुचविला. त्या वेळीं ते सुमारें एकोणीस-वीस वर्षांचे असतील.

योगाभ्यास म्हटला, कीं त्यांस गुरूंचा आश्रय व एकांत ह्या दोन्ही गोष्टींची जरुरी असणारच. दयानंदांचें मन त्यांसाठीं उत्कंठित झालेलें पाहून प्रपंचांत मुरलेल्या त्यांच्या आईबापांस चिंता उत्पन्न झाली. मुलाच्या ह्या वैराग्याच्या लक्षणांवर ठरीव रामबाण उपाय म्हणजे लग्न असेंही त्यांनीं मनांत आणलें. तेव्हां विद्याभ्यासाच्या निमित्तानें दयानंदांनीं लग्नाची गोष्ट प्रथम एक वर्षावर टाकली. पण तें वर्ष निघून जातांच पुन्हा तो विषय पुढें आलाच. लग्न ठरलें व मुहूर्तही कायम झाला. तेव्हां आतां घरांतून पळाल्यावांचून गत्यंतर नाहीं असा विचार करून, लग्नमुहूर्त अगदीं आठ दिवसांवर आला असें पाहून, दयानंद एक दिवस घरांतून पसार झाले. त्या वेळीं ते एकवीस वर्षांचे असतील. ते लपतछपत आडमार्गानें जात असतां वाटेंत त्यांना कांहीं लबाड लोकांनीं गांठलें व ही डर तुझ्याजवळ कशाला असें सांगून त्यांच्या जवळची सर्व चीजवस्त पसार केली.

त्यानंतर कित्येक मैल चालून गेल्यावर लाला भगतराम नांवाच्या सत्पुरुषाच्या आश्रमांत ते गेले, व तेथें शुद्धचैतन्य हें नांव धारण करून त्यांनीं नैष्ठिक ब्रह्मचर्याची दीक्षा घेतली. त्यापुढें ते कौपीन कमंडलू धारण करून पुढील प्रवास करूं लागले. आपल्याला कोणी तरी मार्गदर्शक योगी भेटावा ह्या शोधांत ते होते. इतक्यांत सिद्धपूर येथील वार्षिक यात्रेचा दिवस जवळ आला, तेव्हां तेथें जमणाऱ्या साधूंच्या मेळ्यांत आपल्याला कोणी योगी भेटतील असें वाटून ते सिद्धपूर येथें नीलकंठ महादेवाच्या देवळांत उतरले. ती वातमी कोणी त्यांच्या वडिलांस कळविल्यावरून वडील वरोवर शिपाई घेऊन त्यांच्या शोधास आले. शिपायांनीं त्यांस घेरलें. अंवाशंकर अत्यंत क्रोधवश होऊन त्यांनीं आपल्या मुलाच्या अंगावरील भगवीं वस्त्रें फाडून टाकलीं. आणि असें घरांतून पळून जाऊन तुला तुझ्या आईला मारावयाची आहे काय? असेंही ते त्यांच्या मनास लागेसें वरेंच वोलले. मी मलत्याच्या नादीं लागून हा मार्ग पत्करला असें सांगून दयानंदांनीं वडिलांची माफीही मागितली. परंतु ह्या सर्व प्रकारास कांहीं तास लोटले नाहींत तोंच दयानंदांच्या विचारांनीं पुन्हा उचल खाल्ली व वडिलांनीं ठेवलेल्या पहारेकऱ्यांचा डोळा लागला आहे असें पाहून दयानंदांनीं पुन्हा जो पळ काढला, ते पुन्हा कधींच आपल्या घरीं गेले नाहींत. पहिला दिवस त्यांनीं एका पिंपळाचे झाडावर नुसतें पाणी पिऊनच काढला. दुसरे दिवशीं तेथून जे निघाले ते अहमदाबादेवरून वडोद्यास गेले व तेथून नर्मदेच्या कांठीं एक साधूंचा मेळा जमावयाचा होता तिकडे ते निघून गेले. तेथें परमहंस परमानंद नामक एका सत्पुरुषाजवळ त्यांनीं वेदांतसार, वेदान्तपरिभाषा, आर्याहरिमीडे तोटक, आर्याहरीहर तोटक इत्यादींचा अभ्यास केला.

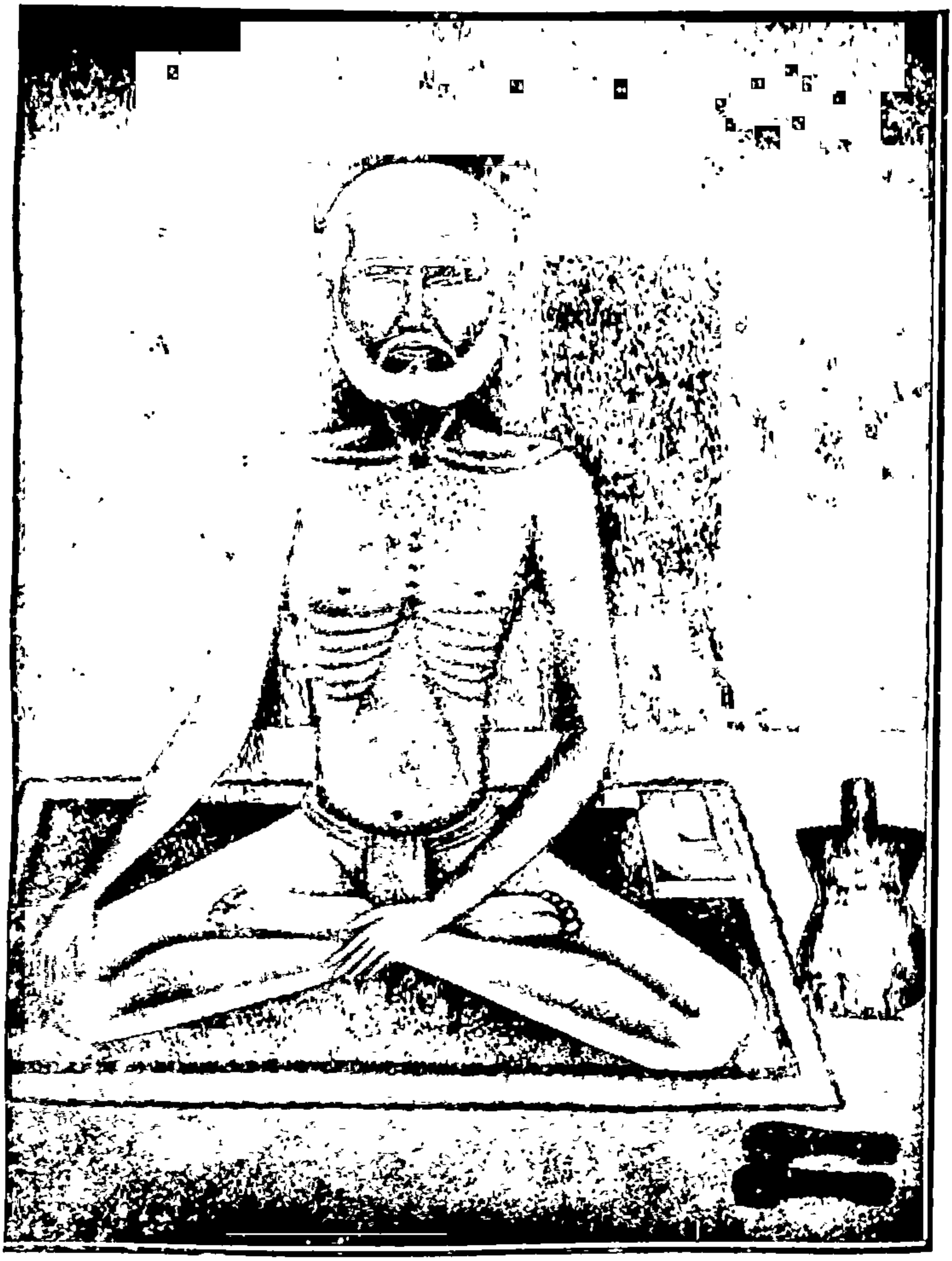
पुढें नर्मदेच्या कांठीं हिंडत असतां चलोदर जवळील अरण्यांत एक दंडीस्वामी त्यांस भेटले. ते मूळचे महाराष्ट्रीय ब्राह्मण असून त्यांचें नांव पूर्णानंदस्वामी असें होतें. ते जाडे विद्वान् व योग्य पुरुष आहेत असें पाहून ब्रह्मचारी शुद्धचैतन्यांनीं त्यांच्याकडून चतुर्थाश्रम घेतला. प्रथम ते दाक्षिणी पंडित दयानंदांस ते गुर्जर म्हणून संन्यास देण्यास कबूल होतना. परंतु ब्रह्मचारी वृत्तींत स्वतःचें जेवण स्वतः करावयाचें वगैरे अनेक व्याप असतात, ते सर्व निर्बंध सुटावे म्हणून विशेष गळ घातल्यामुळें त्यांनीं आश्रमदीक्षा देऊन मूळच्या मूळशंकरांस चतुर्थाश्रम देऊन दयानंदसरस्वती हें नामाभिधान ठेवलें. त्याच नांवानें ते पुढें प्रसिद्धीस आले. नंतर

स्वामी पूर्णानंद यांचेजवळ कांहीं दिवस राहून पुढें ते द्वारकेस गेले. पुढें स्वामी योगानंद, कृष्णशास्त्री, ज्वालानंद पुरी, शिवानंदगिरी अशा अनेक महात्म्यांजवळ कांहीं दिवस राहून त्यांनीं योगाभ्यास केला.

ह्याप्रमाणें इ० सन १८४५ ते १८६० पर्यंत पंधरा वर्षें बहुतेक साऱ्या हिंदुस्थानभर त्यांनीं पर्यटण केलें. वाटेंत कोणी योग्य पुरुष भेटल्यास त्यांचेजवळ थोडे दिवस राहून त्यांचेकडून विद्या संपादन केली. या वेळीं त्यांचा सर्वस्वी भर योगाभ्यासावरच होता. मोठमोठ्या योग्यांच्या गांठी पडाव्या म्हणून त्यांनीं हिमालय, विंध्य व अरवली ह्या पर्वतांवरील दाट जंगलांतील योग्यांचीं वसतिस्थानें धुंडून पाहिलीं. गंगा, यमुना व नर्मदा ह्या नद्यांचे तीर शोधले, त्यांचे थेट उगम गांठले. ज्या ठिकाणीं वर्फावांचून कांहीं नाहीं अशा ठिकाणीं अन्नावांचून आणि वस्त्रावांचून त्यांनीं दिवसचे दिवस काढले. एक दोन वेळां तर प्रवासांतील भयंकर कष्टानें त्यांची प्राणांतिक अवस्था झाली ! पौष महिन्यांतील गंगाकिनारींच्या थंड वाळूंत आपण वस्त्रावांचून कसे राहतां ? असें एका साहेबानें त्यांस विचारलें असतां ते म्हणाले कीं, तुम्ही साहेब लोक सतरा कपडे घालून शेवटीं तोंड उघडेंच ठेवतांना ? तसेंच सारें शरीर उघडेंच ठेवण्याची आम्हीं संवय केली आहे. दयानंदांनीं कित्येक दिवस जंगली फळें नाहीं तर दूध यांवरच काढले. कित्येक वर्षें साधुसंगतींत संस्कृतावांचून दुसरी भाषाच सोडली. ही एवढी तपस्या आपण कशासाठीं करीत आहों, ह्याची पुरी जाणीव त्या वेळीं त्यांस नव्हती. एकदां तर द्रोणासागरावर बरेच दिवस काढल्यावर हिमाचलांत जाऊन तेथें देहत्याग करावा असेंही त्यांच्या मनांत आलें. परंतु त्यांची ज्ञानार्जनाची लालसा पुन्हा जागृत झाली. ते पुन्हा त्या मार्गास लागले. "वावावाक्यं प्रमाणम्" हें तर त्यांना कधींच पटणारें नव्हतें. त्यांच्या शंकाखोर मनाची खात्री होणें महादुर्घट होतें. त्यांनीं हटयोगप्रदीपिका इत्यादि ग्रंथांच्या द्वारें शारीरशास्त्राचा कांहीं अभ्यास केला होता. एक दिवस गढमुक्तेश्वर येथें गंगानदीच्या किनाऱ्यावर हिंडत असतां त्यांनीं एक प्रेत वाहात येत असलेलें पाहिलें. आपण पुस्तकांत वाचलेलें शारीरज्ञान पडताळून पाहण्याकरितां लगेच त्यानीं तें प्रेत नदीच्या कांठावर ओढून घेतलें. व चाकूनें तें फाडून पाहतां आंतील रचनेशीं पुस्तकांतील वर्णनाचा मेळ जमत नाहीं असें पाहून त्यांनीं तें प्रेत व त्यावरोवर हठयोग, आयुर्वेदादि साऱ्या शारीरशास्त्राचीं धडें सत्यप्राणहीन मानून तीं फाडून गंगाप्रवाहांत फेंकून दिलीं !

दयानंदांची भव्य शरीरयष्टि, तेजस्विता व विद्वत्ता इत्यादि गुण पाहून त्यांस हिमालयांतील सुप्रसिद्ध व संपन्न अशा ओखी मठाचे महंत म्हणून नेमण्याचीही सांधि आली होती. परंतु त्या महंतीच्या विलासांना ते लुब्ध झाले नाहींत. ते ओखी मठाधीशास उलट म्हणाले कीं, "मी घरचें ऐश्वर्य सोडून येथें दूरवर आलों तो महंतीच्या ऐश्वर्याकरितां नव्हे. योगविद्येच्या द्वारें मोक्ष मिळवावा व तोंपर्यंत देशवासीयांची सेवा करावी हेंच माझें एक ध्येय आहे." त्यासाठीं त्यांनीं आजन्म देशपर्यटन अखंड कायम ठेविलें. नर्मदेच्या किनाऱ्यापासून बदरी-नारायणापर्यंत त्यांनीं अनेक वेळां केलेल्या देशपर्यटनांत त्यांस शेंकडों साधुसंत, पंडित व योगी भेटले. जोशी मठांत संन्यासाश्रमांत चवथ्या श्रेणीचे बरेच महा-राष्ट्रीय संन्यासी होते. त्यांच्याशीं स्वामींनीं समागम केला. पण ज्यास गुरु करावा असा एकही पुरुष त्यांस भेटला नाहीं अथवा पटला नाहीं ! अर्थात् हा केवळ योगायोग होय असेंच म्हटलें पाहिजे. शिवाय असेंही कदाचित् म्हणतां येईल कीं, त्यांच्या मूळच्या दुर्दमनीय वृत्तीस त्या १८५७ च्या बंडाच्या कालानें अधिकच प्रक्षुब्ध केलें असेल. अशी ती असंतुष्ट व चंचल वृत्ति शांत होण्यास तीर्थाटनाची व योग्य कालावधीचीही अपेक्षा होती. पुढें कांहीं कालानें त्यांची मनोभूमिका एक प्रकारें तयार झाली. पण त्याची जास्त मशागत करून त्यांत योग्य बीजारोपण करणाऱ्या एका निष्णात माळ्याची गरज होती, पुढें तोही मिळाला. कोणी इतिहासकार असें म्हणतात, कीं दयानंदांच्या ठिकाणीं प्रज्वलित झालेली जी जिज्ञासा हिमाचलाच्या वर्फमय दुर्लंघ्य कड्यांनीं गारठली नाहीं, किंवा गंगाप्रवाहावरोवर वाहवून विलीनही झाली नाहीं, ती सत्यविद्येच्या निर्झरानें शांत झाली. तो झरा खोलून दाखविणारे पायाळू अखेर कोण मिळाले तें पुढील प्रकरणांत पाहूं.

दयानंदांची भव्य शरीरयष्टि, तेजस्विता व विद्वत्ता इत्यादि गुण पाहून त्यांस हिमालयांतील सुप्रसिद्ध व संपन्न अशा ओखी मठाचे महंत म्हणून नेमण्याचीही संधि आली होती. परंतु त्या महंतीच्या विलासांना ते लुब्ध झाले नाहींत. ते ओखी मठाधीशास उलट म्हणाले कीं, "मी घरचें ऐश्वर्य सोडून येथें दूरवर आलों तो महंतीच्या ऐश्वर्याकरितां नव्हे. योगविद्येच्या द्वारें मोक्ष मिळवावा व तोंपर्यंत देशवासीयांची सेवा करावी हेंच माझें एक ध्येय आहे." त्यासाठीं त्यांनीं आजन्म देशपर्यटन अखंड कायम ठेविलें. नर्मदेच्या किनाऱ्यापासून बदरी-नारायणापर्यंत त्यांनीं अनेक वेळां केलेल्या देशपर्यटनांत त्यांस शेंकडों साधुसंत, पंडित व योगी भेटले. जोशी मठांत संन्यासाश्रमांत चवथ्या श्रेणीचे बरेच महा-राष्ट्रीय संन्यासी होते. त्यांच्याशीं स्वामींनीं समागम केला. पण ज्यास गुरु करावा असा एकही पुरुष त्यांस भेटला नाहीं अथवा पटला नाहीं ! अर्थात् हा केवळ योगायोग होय असेंच म्हटलें पाहिजे. शिवाय असेंही कदाचित् म्हणतां येईल कीं, त्यांच्या मूळच्या दुर्दमनीय वृत्तीस त्या १८५७ च्या बंडाच्या कालानें अधिकच प्रक्षुब्ध केलें असेल. अशी ती असंतुष्ट व चंचल वृत्ति शांत होण्यास तीर्थाटनाची व योग्य कालावधीचीही अपेक्षा होती. पुढें कांहीं कालानें त्यांची मनोभूमिका एक प्रकारें तयार झाली. पण त्याची जास्त मशागत करून त्यांत योग्य बीजारोपण करणाऱ्या एका निष्णात माळ्याची गरज होती, पुढें तोही मिळाला. कोणी इतिहासकार असें म्हणतात, कीं दयानंदांच्या ठिकाणीं प्रज्वलित झालेली जी जिज्ञासा हिमाचलाच्या वर्फमय दुर्लंघ्य कड्यांनीं गारठली नाहीं, किंवा गंगाप्रवाहावरोवर वाहवून विलीनही झाली नाहीं, ती सत्यविद्येच्या निर्झरानें शांत झाली. तो झरा खोलून दाखविणारे पायाळू अखेर कोण मिळाले तें पुढील प्रकरणांत पाहूं.

श्रीविरजानंद सरस्वति

जन्म—इ. सन १७९८] [मृत्यु—इ. सन १८६९.

प्रकरण तिसरें

स्वामी विरजानंदसरस्वती

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं १ विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः॥

—ऋग्वेद, १०।७१।४.*

दयानंदांनीं पंधरा वर्षें तीर्थाटन केलें (सन १८४५ ते ६०) तें प्रायः मध्य व उत्तरहिंदुस्थानांतच केलें. ह्यांत त्यांचा उद्देश गुरूंचा लाभ व योगविद्यासंपादन हाच केवळ नसून लोकस्थितीचें सूक्ष्मावलोकन हाही कदाचित् असावा असें दिसतें. निदान असें देशपर्यटन करीत असतां त्यांनीं जी लोकस्थिति पाहिली, त्यांत कडक जातिनिर्बंध, निरर्थक आचारनिर्बंध, तीव्र मतभेद, नैतिक दौर्बल्य, मानसिक अधःपात, सामाजिक अवनति, बालविवाहाच्या चाली, असमंजस अनुष्ठानें व धार्मिक सभारंभांचें बाह्यतः अवडंबर; असे अनेक प्रकार त्यांस आढळून आले. त्या वेळीं ज्ञानजिज्ञासेचा सर्वत्र अभाव दिसत होता, आणि निरनिराळ्या कलांच्या शिक्षणाचीही कांहीं व्यवस्था नसावी ह्यावद्दल ऊहापोह मागें झालाच आहे.

हिंदुसमाजाची बांधणी एका धर्मसूत्रांत असल्यामुळें समाजोन्नतीचा खरा उपाय म्हणजे धर्मसंशोधन हाच एक आहे असें दयानंदांनीं ठरविलें. व त्या वेळीं त्यांच्या हेंही लक्षांत आलें कीं, सर्वांच्या बुध्दीस पटेल अशा रीतीनें शास्त्रांची संगति लावून त्या आधारावर हिंदु समाजाची पुनर्रचना करणें, हें काम फारच अवघड असून त्याला आपली अद्याप तयारी नाहीं. ती तयारी कशी करावी ह्या विवंचनेंत दयानंद असतां मथुरेंत वेदशाळा चालविणारे स्वामी विरजानंदसरस्वती वेदविद्येंत परम निष्णात आहेत असें त्यांच्या कानीं आलें. तेव्हां ते त्यांच्या भेटीसाठीं मथुरेस जाऊन तारीख १४ नोव्हेंबर १८६० रोजीं त्यांस शरण गेले.

---

* कांहीं डोळ्यांनीं शब्द पाहतात; पण जाणूं शकत नाहींत. कांहींच्या कानांवर शब्द पडतात; पण ते अर्थ ग्रहण करण्यास समर्थ होत नाहींत. एकाद्याला मात्र ही वाणी, सुंदर वस्त्र नेसलेली स्त्री जशी आपल्या पतीला प्रेमानें आपला देह अर्पण करते, तसें आपलें अंतरंग उघडें करून दाखविते.

पंजाबांत धर्मसुधारक गुरुनानक यांनीं आपल्या आयुष्याचीं अखेरचीं वर्षें ज्या कर्तारपूर गांवीं घालविलीं, त्याचेच शेजारीं गंगापूर नामक ग्रामीं स्वामी विरजानंद यांचा जन्म सन १७९८ सालीं झाला. त्यावेळीं शीखांचें राज्य परमोत्कर्षाला पोंचलें होतें. विरजानंद जातीनें सारस्वत ब्राह्मण असून त्यांच्या वडिलांचे नांव नारायण दत्त असें होतें. विरजानंद पांच सहा वर्षांचे झाले तोंच देवीचे आजारानें त्यांचे डोळे जाऊन ते अंध झाले. ह्या अंध मुलाच्या शिक्षणाची सोय त्यांचे वडिलांकडून होत आहे तोंच त्याचे आईबाप निवर्तले. तेव्हां त्यांचें वय अवघें अकरा वर्षांचें होतें. अशा अल्पवयांत व परस्वाधीन स्थितींत ते आपल्या ज्येष्ठ बंधूंजवळ रहात असतां त्यांच्या भावजयीकडून त्यांस फार छळ सोसावा लागला. तेव्हां त्या जिण्यास कंटाळून विरजानंद अवघे बारा वर्षांचे असतांच त्यांनीं घर सोडले, आणि त्यांनीं हरिद्वारचा रस्ता धरला. त्या काळीं आजच्यासारखीं वाहनांचीं साधनें नव्हतीं. आणि त्यांतही ते असहाय व आंधळे ! त्यांचे प्रवासांत किती हाल झाले असतील, त्याची कल्पनाही करवत नाहीं. हृषिकेशास जाऊन पोंचेपर्यंत त्यांस पंधरावें वर्ष लागलें. तेथें गंगातटाकीं राहून त्यांनीं गंगाजलांत बसून एक वर्ष गायत्री-मंत्राचें पुरश्चरण केलें. त्या मुदतींत थंडी, वारा व पाऊस यांची कशाचीही क्षिति त्यांनीं बाळगली नाहीं. अरण्यांतील हिंस्र श्वापदांचेंही भय मानलें नाहीं. इतकी कडक तपश्चर्या झाल्यावर त्यांस एक रात्र स्वप्नांत देववाणीनें चतुर्थाश्रम घेण्याबद्दल अनुज्ञा झाली. तसे ते हरिद्वार येथें गेले. तेथील स्वामी पूर्णानंद सरस्वती यांच्या हातून त्यांनीं चतुर्थाश्रम घेतला, आणि विरजानंदसरस्वती हें नाम धारण केलें. तेथें व कनखल येथें त्यांनीं कौमुदीचा अभ्यास केला व पुढें काशीस जाऊन मनोरमा, शेखर, न्याय, मीमांसा व वेदान्त यांचा अभ्यास करून प्रज्ञाचक्षुस्वामी असें अलौकिक नांव मिळविले. काशीस असतां त्यांच्या शेजारचे एक दाक्षिणात्य पंडित रोज अष्टाध्यायीचा पाठ करीत असत. त्या अष्टाध्यायींतील सूत्रक्रम त्यांस इतका सरळ, सुंदर आणि सुसंगत वाटला कीं तो क्रम बदलणाऱ्या कौमुदीकारांचे ते कट्टे द्वेष्टे बनले. इतकेंच काय पण भट्टोजी दीक्षितांच्या ग्रंथावरोवर सर्व अर्वाचीन व्याकरणग्रंथ त्यांनीं यमुनेंत फेंकून दिले. शिष्यांजवळचेही तसले ग्रंथ त्यांनीं जाळून टाकण्यास सांगितलें. ही त्यांची विक्षिप्त वृत्ति उत्तरोत्तर वाढतच गेली. पुढे अलवारचे महाराज विनयसिंग यांचे आग्रहावरून ते त्यांस शिकवण्यास

तीन वर्षें त्यांच्या येथें राहिले. त्यांची शर्त अशी होती कीं, रोजच्या अभ्यासांत राजाकडून जर एक दिवस खंड पडला, तर स्वामी तेथें न राहतां निघून जातील. अखेर एक दिवस तो योग आलाच. तेव्हां स्वामींनीं राजास सांगितलें कीं, " राजा, तूं आपला नियम मोडलास; पण मी आपला नियम मोडण्यास मात्र तयार नाहीं." असें सांगून स्वामी निघून गेले. कांहीं दिवस भरतपूर येथें राहून नंतर सन १८३७ सालीं मथुरेस जाऊन ते एका देवळांत राहूं लागले. लवकरच त्यांनीं तेथें एक संस्कृत शाळाही काढली. ते अध्यापनाचे कामांत फार निष्णात होते. तसेंच त्यांच्या विद्वत्तेबद्दल कोणीं शंका काढल्यास ते लगेच वादास तयार होत. त्यांना शास्त्रार्थाच्या वादांची हौस असे. तीच पुढें दयानंदांच्या ठिकाणींही दिसून आली. एकदां वैष्णवांचे पुढारी रंगाचार्य व त्यांचे गुरु कृष्ण-शास्त्री विरजानंदांकडे गेले असतां अजातोक्ति (?) [Ajatukti] हा समास षष्ठि तत्पुरुष कीं सप्तमी तत्पुरुष ह्याबद्दल वाद उपस्थित झाला. शेठ राधाकृष्ण यांना मध्यस्थ नेमून शास्त्रार्थाकरितां मोठें बक्षीस लावून सभा झाली. सभेंत कृष्ण-शास्त्री स्वतः आलेच नाहींत; तेव्हां उभयतांचे विद्यार्थ्यांत वाद होऊन विरजा-नंदांचा पक्ष पराजित झाला, असा मध्यस्थांनीं निर्णय दिला. तेव्हां विरजा-नंदांना अत्यंत संताप येऊन त्यांनीं कलेक्टर मि० अलेक्झांडर यांची भेट घेतली व एकतर कृष्णशास्त्री यांनीं आपल्यावरोवर पुन्हा शास्त्रार्थ करावा, नाहींतर बक्षिसाची सर्व रक्कम स्वामींस द्यावी असा आग्रह धरला. पुढें हा वाद आग्रा व बनारस येथील पंडितांपर्यंत गेला; परंतु अखेर त्यांत विरजानंद यांच्या बाजूचें कांहींच निष्पन्न झालें नाहीं. तथापि स्वामींचा आत्मविश्वास मात्र कायम होता. आर्ष-ग्रंथांचा त्यांना अभिमान वाटे. पौराणिक वाङ्मयाचा ते मनस्वी तिट्कारा करीत. ते आपल्या पांडित्याचे विलक्षण अभिमानी होते. एकदां वादाचे प्रसंगीं त्यांचे पुढले दांत पडले असल्यामुळें त्यांच्या तोंडून 'पुंसु' ह्या शब्दाचा पुंक्षु असा अशुद्ध उच्चार झाला. पण तो अशुद्ध आहे असा प्रतिपक्षांनीं आक्षेप घेतल्या-वरोवर स्वामींनीं सहज घडलेला दोषही कबूल न करतां 'पुंक्षु' हाच शब्द बरो-बर आहे, असा दुराग्रह धरून त्या शब्दासिद्धीकरतां एक प्रबंध लिहिला. अर्थात् तो त्यांचा प्रयत्न जरी निष्फळ झाला, तरी यौगिक अर्थपद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांचे गुरु काय वृत्तीचे होते, याचा या गोष्टीवरून चांगला बोध होतो. अशाच आणखी एका शास्त्रार्थाच्या वादांत ते हरले, असा मथुरेच्या वैष्णवांनीं त्यांचा दुर्लौकिक केला.

तेव्हांपासून वैष्णव व त्यांचा भागवत ग्रंथ यांचा त्यांस मनस्वी संताप आला. तो इतका कीं, श्रीमद्भागवताच्या पोथ्या खाटेच्या पायाखालीं दडपून ते वर निजत असत! आणि भट्टोजी दीक्षितांच्या ग्रंथांची तर खरोखरच खेटरांनींच संभावना करीत! ह्या पुराणांनीं आमच्या धर्माचें जगांत हंसें केलें. ह्या पुराणांनीं एका देवाचे शिव, विष्णु, ब्रह्मा असे अनेक देव करून त्यांच्या दरम्यान युद्धाचें नसतें द्वैत उभें केलें. ह्या पुराणांनींच एका परमात्म्याचें पद मूर्तींस दिलें. असें स्वामी नेहमीं म्हणत. त्यांना महाभारतोत्तर-वाङ्मयाचा मनस्वी तिटकारा असे. एकदां प्रिस्ट्ले या नांवाचे एका कलेक्टरांनीं "स्वामी, मीं आपल्याकरितां काय करावें!" म्हणून विचारलें असतां स्वामी म्हणाले, "तुम्हाला मिळतील त्या साऱ्या कौमुदीच्या प्रती यमुनेंत नेऊन बुडवा किंवा जाळून टाका!" ह्या तामसी स्वामींच्या पोटांतील क्रोधानल इतका उग्र असे कीं, एकदां त्यांच्या पोटांत सोमल गेला असतां तोही त्यांनीं पचविला असें सांगतात!

ह्याप्रमाणें स्वामी विरजानंदांसंबंधीं सविस्तर लिंहिण्याचें कारण त्यांच्या विचारांची छाया स्वामी दयानंदांवर विशेषच पडलेली दिसते. 'तूं ज्यांच्या शोधांत आहेस तेच हे गुरु विरजानंद. यांच्याकडे तूं जा.' असें दयानंदांच्या कानांत कोणीं सांगितल्याचा त्यांना प्रत्यय आला. तसे ते मथुरेस त्यांच्या भेटीसाठीं गेले. स्वामी दयानंद प्रथम स्वामी विरजानंदांकडे गेले, तेव्हां ते नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें आपल्या मठींचा दरवाजा लावून वसले होते. दयानंदांनीं जाऊन दार ठोठावलें. तेव्हां "बाहेर कोण आहे?" असा आंतून सणसणीत सवाल आला. "एक दयानंद नांवाचा संन्याशी." असा स्वामींनीं जवाव दिला. "तुम्हीं संस्कृत व्याकरणाचा कांहीं अभ्यास केला आहे काय?" असा पुन्हा सवाल झाला. "होय, मीं सारस्वताचा वगैरे अभ्यास केला आहे." असा स्वामींनीं जवाव दिला. तेव्हां मठींचा दरवाजा उघडला. दयानंद आंत गेले. विरजानंदांनीं त्यांची परीक्षा घेतली. आणि दयानंदांची लायकी पाहून त्यांस ते म्हणाले:—

"हें पहा दयानंद, संस्कृत वाङ्मयाचे महाभारतपूर्व व महाभारतोत्तर असे दोन भाग आहेत. ह्यांपैकीं पूर्व भागांत आर्यांचें आध्यात्मिक, नैतिक व बौद्धिक वैभव दिसून येतें. कारण तत्कालीन वाङ्मय रचणाऱ्या ऋषींचें चारित्र्य अत्यंत उदात्त असून त्यांचें जीवन म्हणजे चुकलेल्या मानवकोटीला मार्गारूढ करणारा एक प्रकाशस्तंभच होय. परंतु महाभारतोत्तरकाळीं ह्या

वाङ्मयाचा अभ्यास सुटला. आणि त्यानंतर कलुषित व संकुचित बुद्धीच्या लोकांचें वाङ्मय तयार झालें, त्यानें धर्माची अत्यंत हानि केली. यासाठीं ऋषिप्रणीत ग्रंथांचाच अभ्यास करावा. इतर गवाळ ग्रंथकारांच्या वाङ्मयाचा त्याग करावा."

दयानंदांनीं हें सर्व ऐकून घेतलें व त्याप्रमाणें वागण्याची शपथ घेतली. आणि गुरुजींनीं संतुष्ट होऊन आपणांस शिष्यत्व द्यावें, यासाठीं गुरुजींनीं निंद्य मानलेला आपल्याजवळील सर्व ग्रंथभार त्यांच्या आज्ञेनुसार खरोखरीच यमुनेस अर्पण केला ! तेव्हां विरजानंद प्रसन्न झाले व त्यांनीं एकतीस रुपयांची वर्गणी गोळा करून दयानंदांस (व्याकरण) महाभाष्याची एक प्रत अभ्यासाकरितां घेऊन दिली.

दयानंदांनीं आपल्या हयातींत अनेक गुरु केले. त्यांत विरजानंदसरस्वती हे त्यांचे शेवटचे गुरु होत. त्यांच्या आज्ञेचें परिपालन हेंच पुढें त्यांनीं आपलें जीवितकार्य मानलें. शिवाय त्या वेळीं ते स्वतः संन्यासी असून चाळिशीच्या घरांत गेले होते, असें असतां त्यांनीं जी गुरुसेवा केली तीही प्रशंसनीय आहे.दयानंद तेथें गेल्यानंतर दुसऱ्याच सालीं भयंकर दुष्काळ पडला. चांगल्या सुखवस्तु गृहस्थांनाही आपला धर्मादाय आंवरावा लागला. अशा वेळीं अनाथ विद्यार्थ्यांचा फार आवळ झाली. दयानंदांस नुसत्या चण्यांवर कित्येक दिवस काढावे लागले. अर्थात् हा आपत्काल फार दिवस राहिला नाहीं. लवकरच त्यांच्या जेवण्याची उत्कृष्ट सोय लागली. पंडित अमरलाल या नांवाचे एक थोर धर्मात्मे तेथें रहात असत. त्यांच्या घरीं रोज सव्वाशें ब्राह्मण भोजनास असत. त्यांनीं दयानंदांच्या भोजनाचा पत्कर घेतला. तो असा कीं, ते जेवलेले स्वतः नजरेनें पाहिल्यावांचून ते दुसरीकडे कोठें भेजवानीसही जात नसत. दुसऱ्या एका हरदेवनामक गृहस्थानें दयानंदांस दुधाकरितां दरमहा दोन रुपये दिले. ह्याप्रमाणें निरनिराळ्या गृहस्थांनीं दयानंदांस मदत केली. ह्या विद्यार्थिदशेंत दयानंदांचें ब्रह्मचर्यपालन अत्यंत कडक असे. एक दिवस नदीतटाकीं संध्यावंदनांत ध्यानस्थ असतां त्यांची तेजस्वी व भव्य मूर्ति पाहून एका स्त्रीनें भक्तिभावानें पुढें होऊन चट्कन् त्यांच्या पायांवर मस्तक ठेविलें. असा हा निर्मळ बुद्धीनेंही झालेला स्त्रीस्पर्श त्यांना पापरूप वाटला. व तत्प्रायश्चितार्थ त्यांनीं कित्येक दिवस निराहार व एकांतवास केला !

दयानंदांनीं आपलेकडून गुरुसेवेची शिकस्त केली. विरजानंद अत्यंत तामसी असत. सर्वांत हुषार विद्यार्थ्यांला तर ते अगदीं तलवारीच्या धारेवर धरीत. पूर्वा-

श्रमींच्या गर्भश्रीमंत व आश्रमानंतर नारायण स्वरूप झालेल्या दयानंदांनीं गुरुजींची मर्जी संपादण्याकरितां घराची झाडझूड करणें, यमुनेचें पाणी रोज पंधरा वीस हंडे लांवून डोक्यावर आणणें वगैरे हलकीं कामेंही निरलस वृत्तीनें केलीं. परंतु गुरुजींचा राग तेवढ्यानें शमत नसे. एकदां अष्टाध्यायीच्या एका क्लिष्ट प्रयोगसिद्धीचा पाठ गुरुजींनीं दिला. तो दयानंदांचे लक्षांत राहिला नाहीं. म्हणून तो पाठ पुन्हा सांगण्याबद्दल त्यांनीं गुरुजींची अनेक वेळां विनवणी केली. पण गुरुजींनीं साफ उत्तर दिलें कीं, एकान्तांत जाऊन स्मरण कर. नाहींतर भले यमुनेंत जाऊन जीव दे! दयानंदांचा निरुपाय झाला. तेव्हां पाठ आठवला तर बरा नाहींपेक्षां यमुनेंत खरोखरच समाधि ध्यावयाची! अशा निर्धारानें स्वामी यमुनेच्या कांठीं एकांतांत एकाग्रचित्त करून बसले. अशा स्थितींत त्यांचें देहभानही सुटलें. तेव्हां अचानक कोणी तरी तींच प्रयोगसिद्धि आपल्याला म्हणून दाखवीत आहे, असा त्यांस भास झाला. तेव्हां अत्यानंद होऊन ते त्या तंद्रींतून उठले. व लगेच गुरुजींजवळ जाऊन त्यांनीं तो पाठ म्हणून दाखविला.पुढें ही विद्या त्यांस चांगलीच अवगत झाली. तात्पर्य, गुरुशिष्यांस देववाणी ऐकण्याचा याप्रमाणें स्वतांचाच अनुभव असल्यामुळें श्रुतींच्या अपौरुषेयत्वाबद्दल त्यांस शंका वाटण्याचें कारण नव्हतें. असो. कधीं कधीं स्वामी विरजानंदाचें दर्शन त्यांच्या शिष्यांशिवाय इतर कोणासही घेण्याची सक्त बंदी असे. एकदां स्वामी विरजानंदांचे एक जवळचे नातेवाईक फार दिवसांनीं त्यांस भेटण्यास आले. परंतु त्यांस दर्शन होईना; तेव्हां त्यांस फार वाईट वाटलें. फार लांबून ते आलेले. आतां असेंच परत गेल्यास भेटीचा लाभ पुन्हा हयातींत होणार नाहीं! असें मनांत येऊन त्यांनीं दयानंदांजवळ फार अजीजी केली कीं, मी एक अक्षरही बोलणार नाहीं. गुपचुप येऊन एकदां तरी या दर्शनीय पुरुषाचें मला दर्शन घडूं द्या. तेव्हां दयानंदांना दया येऊन त्यांनीं त्यांस आपल्याबरोबर नेलें. त्यांच्या दर्शनानें त्यांच्या नातलगास आनंद झाला. विरजानंद अंधच असल्यामुळें त्या वेळीं त्यांस कांहींच कळलें नाहीं; पण मागून जेव्हां ती गोष्ट सहज दुसऱ्या शिष्याच्या तोंडून त्यांच्या कानीं गेली,तेव्हां विरजानंदांस इतका संताप आला कीं, त्यांनीं दयानंदांस लगेच घरांतून घालवून दिलें. याप्रमाणें दयानंदांस घरांतून चालते होण्याचे धाक हमेश ऐकावे लागत. इतकेंच काय, पण असल्या योग्यतेच्या या प्रौढ विद्यार्थ्यांस गुरुजींच्या हातच्या दंडुक्याचे घावही खावे लागत. त्यांचे सहाध्यायी दयानंदांचा फार मत्सर करीत. त्यांनीं विरजानंदांना एकदां खोटेंच

सांगितलें, कीं हा दयानंद तुमच्या पुढें पुढें करतो, म्हणून तुम्हांस आवडतो; पण तुमच्या मागें तो तुमची फार कुचेष्टा करतो. विरजानंद म्हणजे साक्षात् जमदग्नीच! त्यांनीं हें ऐकून दयानंदांस आपल्या दंडुक्यानें सडकून मारलें! त्या घायांच्या खुणा त्यांच्या अंगावर कायमच्या स्मारकरूप राहिल्या होत्या. पण पुढें त्यांच्याकडे पाहून दयानंदांना गुरुजींचें कार्य मनांत न येतां विद्यादानाचे कधीं न फिटणारे जे उपकार त्यांनीं करून ठेविले होते, त्याचें स्मरण होऊन त्यांचें अंतःकरण सद्गदित होई. ते म्हणत कीं, ज्याप्रमाणें कुंभार मातीचा घडा थापट्टून थापट्टून तयार करतो, त्याप्रमाणें स्वामींनीं मला तयार केलें. स्वामी विरजानंद तामसी होते खरे; पण त्यांचें दयानंदांवरील प्रेमही तितकेंच विलक्षण होतें. ते दयानंदांस नेहमीं म्हणत कीं, मीं आजवर पुष्कळ विद्यार्थी शिकविले; पण तुला शिकवितांना मला जो आनंद वाटतो, तसा दुसऱ्यांस शिकवितांना आजपर्यंत कधींच वाटला नाहीं.

ह्याप्रमाणें सुमारें दोन अडीच वर्षें स्वामी विरजानंदांजवळ राहून दयानंदांनीं अष्टाध्यायी, महाभाष्य, वेदान्तसूत्रें इत्यादि आर्षग्रंथांचा अभ्यास केला. त्यांचा अभ्यासक्रम जेव्हां पुरा झाला तेव्हां (सन १८६४) एक दिवस त्यांच्या प्रखर गुरुजींनीं आवडत्या तिखट लवंगा ओंजळींत घेऊन गरीवाची गुरुदक्षणा म्हणून त्यांच्यापुढें ठेवून त्यांनीं गुरुजींचा निरोप घेतला. गुरुजी निरोप देतांना ह्या आपल्या शिष्यश्रेष्ठास म्हणाले--

" माझ्या मुला! तुला जर गुरुदक्षणा द्यावयाची असेल, तर जें सत्यज्ञान तुला प्राप्त झालें आहे, तें तूं आपल्या देशबंधूंस दे. ह्या भारतवर्षांत अलीकडे बहुत काल वेदांचा अभ्यास कोणी करीनासें झालें आहे. तर तूं जाऊन त्यांस शिकव. सत्शास्त्रांचा उपदेश कर. आणि निरनिराळ्या दांभिक पंथांनीं उत्पन्न केलेलें अज्ञान त्या योगानें तूं दूर कर. एक्या सद्रूप परमात्म्याच्या वास्तविक स्वरूपाविषयीं व गुणांविषयीं सामान्य लेखकांचे ग्रंथ सर्वस्वी गैरसमज करणारे असून ते पूर्वकालीन ऋषि व मुनी यांस व्यर्थ कमीपणा आणतात. परंतु प्राचीन आचार्यांच्या ग्रंथांत हा दोष नसतो. प्राचीन संस्कृति व सामान्य लेखकांचे लेख यांची निवड करण्याची हीच एक खूण आहे हें लक्षांत ठेव. आणि गंगायमुनांच्या अखंडित प्रवाहांप्रमाणें लोकहितबुद्धीनें प्रेरित अशा क्रियासातत्यांतच आपलें आयुष्य घालवीत जा."

दयानंदांनीं गुरुजींस वंदन करून त्यांच्या आज्ञेप्रमाणें वागण्याचें वचन दिलें. आणि त्यांचा आशीर्वाद घेऊन ते तेथून परत फिरले. दयानंदांनीं आपलें वचन कसें चोख रीतीनें पाळलें, ह्याचें वर्णन यापुढें येणारच आहे. पुढें इ. सन १८६८ सालीं स्वामी विरजानंद ह्यांनीं स्वतः दोन वर्षांपूर्वी वर्तविल्याप्रमाणें ते आपल्या वयाच्या ७१ व्या वर्षीं पोटशुळाच्या आजारानें मरण पावले. ती बातमी दयानंदांस समजली. तेव्हां " खरोखर व्याकरणाचा सूर्य मावळला ! " असे त्यांनीं दुःखोद्गार काढले.

प्रकरण चवथें

दिग्विजयारंभ

कृतं मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सव्य आहितः ।

—अथर्व०, ७।५२।८.

"माझ्या उजव्या हातांत पुरुषार्थ व डाव्या हातांत विजय ठेवला आहे."

उपज्यो दण्डी छिपे पाखण्डी, डरे है घमण्डी धूर्त अन्याई १
विद्या पाकर निकला दिवाकर, तिमिर हटाकर ज्योति दिखाई २
आये हैं स्वामी दयानन्द नामी, गर्ज सभा में सिंह की न्याई ३
सत्य का मण्डन दम्भ का खण्डन, कर पाद तिलक की धूल उडाई
डरे है प्रमादी अनीश्वरवादी, पौराणिक दें राम-दुहाई ५
बडे २ नास्तिक होकर आस्तिक, हाथ जोड़ आए शरणाई ६
वेदों के बलसे युक्ति प्रबल से, कलियुगकी काया पलटाई ७
तप अखण्ड से तेज प्रचण्ड से, रिपुओं की छतिया धडकाई ८
योगीश्वर महर्षिः आतमदर्शी, दिग्विजय जिनके हिस्से में आई ९

—मेहता अमीनचंद.

स्वामी दयानंदांच्या साधकावस्थेंतील तपस्येचा उन्हाळा संपला. आणि त्यांच्या मेघवृष्टीचा काळ आतां जवळ आला. मेघराज आपल्या आरंभींच्या प्रचंड गर्जनेनें पृथ्वीवरील गरीब प्राण्यांस ज्याप्रमाणें भेदरून टाकतो, त्याप्रमाणें दयानंदांच्या दिग्विजयाचा आरंभ झाला. किंवहुना आरंभापासून अखेरपर्यंत परशुरामाच्या क्षात्र तेजानें त्यांचें वाग्युद्ध दणाणून गेलें खांडववन दग्ध करणाऱ्या अर्जुनाप्रमाणें पौराणिक मतें व रूढि यांचें माजलेलें रान जाळून फस्त करण्याकरितां ते उद्युक्त झाले. तेव्हां प्रतिपक्षाची जिकडे तिकडे पळापळ व लपालप झाली ! अशाच अर्थाचें वर्णन त्यांचे अनुयायी करतात. एका आर्यकवीच्या वरील कवितांत तोच ध्वनि आहे. यास्तव ह्याच दिग्विजयाचें आतां आपणांस वर्णन करावयाचें आहे.

प्राचीन कालापासून भारतवर्षावर ग्रीक, हूण, सीथियन, पारसीक, इस्लामी

आणि ख्रिश्चन इत्यादि वाह्य आक्रमणांप्रमाणें आंतरिक प्रतिक्रियाही अनेक झाल्या. वैदिक मंत्रांचें परिवर्तन ब्राह्मण ग्रंथांत आणि ब्राह्मण ग्रंथांची प्रतिक्रिया औपनिषदिक धर्म आणि बौद्धधर्म यांत झाल्यावर पुढें कांहीं कालानें पौराणिक धर्म मूर्तरूपास आला. या सर्व रूपांतरास शिकंदरापासून होत आलेल्या विदेशीय संस्कृतीचा संसर्गही कारणीभूत झाला. परंतु आतांपर्यंतचे वाहेरचे घाले धार्मिक स्वरूपाचे नसून साम्राज्य-वाद्यांचे राजनैतिक स्वरूपाचे होते. मध्यंतरीं इस्लामी हल्ल्यानें मात्र आपलें रूप आरंभीं तरी पालटलें आणि राजकारणापेक्षां धर्मकारणावरच त्यांनीं जास्त भर दिला. त्याची प्रतिक्रिया पौराणिक धर्म अधिकाधिक संकुचित होण्यांत झाली. उदाहरणार्थ, जातींची कडक वंधनें, स्पर्शास्पर्श निषेध, भक्ष्याभक्ष्य निषेध, स्त्रियांचा पडदा, सतीची चाल,इत्यादि निरनिराळ्या धर्मसंरक्षणाच्या रूढींनीं हिंदुधर्म जास्त जखडून गेला. प्रतिवंधाचे अनुल्लंघनीय खंदक खणून हिंदूंनीं स्वधर्माचा एक जंजिरा किल्ला वनविला. पण त्यामुळें वाह्य जगाशीं योग्य तें दळणवळण वंद होऊन, वेढा दिलेल्या किल्ल्याप्रमाणें आंतल्या लोकांची अत्यंत जांचणूक झाली ! तेव्हां याचाही प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न अकवर कवीरासारख्या कांहीं उभयान्वयी थोर पुरुषांनीं केला. परंतु इस्लामी धर्म व हिंदुधर्म हे स्वरूपांतच इतके भिन्न होते, व त्या धर्मांचे अनुयायी जेते आणि जित यासंवंधानें इतक्या विषम स्थितींत होते कीं दोन्ही धर्मांतील विरोध नाहींसे होऊन हिंदी धर्माला व्यापक स्वरूप प्राप्त होणें अशक्य झालें. इतकेंच नव्हे तर वैष्णव,* शैव§ आणि शाक्त† ह्या तीन प्रमुख पंथांचेही आणखी

---

* (१) श्रीसम्प्रदाय (२) वल्लभाचारी (३) मध्वाचारी यांचा ब्रह्मसंप्रदाय (४) सनकादिक संप्रदाय किंवा नीतावत पंथ (५) रामानन्दी किंवा रामावत (६) राधावल्लभी (७) नित्यानंदी (८) कवीरपन्थी (९) खाकी (१०) मलूक दासी (११) दादूपंथी (१२) रमदासी (१३) सेनाई (१४) मिरावाई (१५) सखीभाव (१६) चरणदासी (१७) हरिश्चंद्र (१८) सधना पन्थी (१९) माधवी (२०) वैरागी आणि नागेसंन्यासी.

§ (१) संन्यासी, दंडी (२) आदि योगी (३) जंगम (४) उर्ध्ववाहू (५) गूदड (६) रूखड (७) कडीलिंगी.

† (१) दक्षिणाचा, (२) वामी (३) कानचेलिये (४) करारी (५) अघोरी (६) गाणपत्य (७) सौरपत्य (८) नानकपंथी (९) वावालाली (१०) प्राणनाथी (११) साध (१२) सन्तनामी (१३) शिवनारायणी (१४) शून्यवादी [आर्या दर्पण जून, १८८०]

स्वयंनिर्णित अनेक पोटभेद उत्पन्न झाले. याप्रमाणें कबीर नानकादि धर्मसुधारकांचे धर्म-एकीकरणाचे प्रयत्न ज्याप्रमाणें बहुतांशीं निष्फल झाले; त्याचप्रमाणें, ख्रिस्तीधर्म, सुधारलेली संस्कृति आणि अनिवार वाढलेली संपत्ति हें त्रिधारी शस्त्र घेऊन जेव्हां युरोपिअनांनीं, आक्रमण केलें, तेव्हां त्यांच्याशीं मिळतें घेण्याचे ब्राह्मसमाजाचे प्रयत्नही वायफळच ठरले होते. दयानंदांना वैदिकधर्माचा प्रकाश कर अशी ज्या वेळीं त्यांच्या गुरुजींची आज्ञा झाली, त्या वेळीं धार्मिक परिवर्तनाचा वरील साराच इतिहास दयानंदांच्या नजरेसमोर असेल असें नाहीं. विधर्मी संस्कृतीशीं त्यांचा परिचय बराच मागून झालेला दिसतो. इतकेंच नव्हे तर पुस्तकीज्ञानाच्या दृष्टीनें अर्वाचीन मानलेले ग्रंथ तर असोत, पण वेदांचाही अभ्यास त्यांचा त्या वेळीं पूर्ण झाला नव्हता. तसेंच निरानिराळ्या पंथांतील साधु, वैरागी व महंत त्यांनीं पाहिले असले तरी हिंदूंचा गृहस्थाश्रम आणि कर्मठांचीं विधिविधानें यांचेंही प्रत्यक्ष आणि अनुभविक ज्ञान मिळविण्यास त्यांस मिळावा तितका अवसर मिळाला नव्हता. याप्रमाणें हिंदु संस्कृतीची प्रकृति,तिला जडलेल्या विकृतीची पूर्वपीठिका आणि निदान, यांबद्दलची त्यांची कांहींच निश्चित बुद्धि नसल्यामुळें पुढील योजनांची आणि साधनांची रूपरेषाही प्रारंभीं पुरी सिद्धच असेल असें दिसत नाहीं. संस्कृत, व्याकरण आणि वैशेषिकादि कांहीं दर्शनें यांचें खोल ज्ञान अखंड ब्रह्मचर्य, प्रतिभा, उत्साहपूर्वक वक्तृत्व, वैराग्य, लोकसंग्रहाची महत्त्वाकांक्षा अशा कांहीं ठळक गुणांचा विकास, आणि त्याचबरोबर अनेक प्रचलित मतांबद्दल तीव्र तिरस्कृति ही एवढी सामुग्री त्यांच्याजवळ होती. तरी शैवमतासंबंधीं त्यांचे जन्मादारभ्य असलेले अनुकूल संस्कार पूर्णपणें नष्ट झाले नव्हते. गुरुजींनीं त्यांना आज्ञा केली. व ती पुरी करण्याचें वचन देऊन ते बाहेरही पडले. परंतु पुढें कोणत्या मार्गानें कसकसें जावें आपला कार्यक्रम कसा आंखावा, कोणतीं साधनें घ्यावीं, माऱ्याचीं स्थानें कशीं हेरावीं इत्यादि गोष्टींचा शांतपणें विचार करण्याकरितां त्यांना कांहीं काळ [सन, ८६४ ते ६९] एकांत सेवन करणें भाग पडलें.

युद्धाचें शिंग पुकारण्यापूर्वीं सेनापतीनें आपल्या सैन्याची मांडणी करावी; त्याप्रमाणें दयानंदांनीं आपल्या विचारांची व्यवस्थित जुळणी करण्यांत कांहीं काळ घालविला. विजांच्या कडकडाटापूर्वीं ढगांची जमवाजमव होत असतां आकाशाला जसें कांहीं काल गांभीर्य येतें तसा तो काल होता. किंवा लांब पल्ल्याची उडी मारणारा

चार पांच विद्यार्थ्यांसह खालीं उतरले; आणि पुराणिकांचा जो अत्यंत आवडता ग्रंथ श्रीमद्भागवत त्यावरच ते घसरले. भागवत व्यासकृत नसून बोपदेवकृत एक अत्यंत निंद्य ग्रंथ आहे. भागवतांतील शिकवण अत्यंत असंबद्ध व अनीतिमय आहे, अशी त्यांनीं जाहीर रीतीनें व निर्भीडपणें खरमरीत टीका सुरू केली. महाराजांच्या कानांवर ही गोष्ट गेल्यावर त्यांनीं दरबारच्या पंडितांस स्वामींकडे पाठवून त्यांचा अभिप्राय आणविला. स्वामींनीं असा खडखडीत निरोप पाठविला, "कीं भागवताच्या पठनानें दुःख आणि आपत्ति गुदरल्यावांचून राहणार नाहींत. हें लवकरच परिणामावरून दिसून येईल. तेव्हां भागवत सप्ताह एकदम बंद करून गायत्रि-पुरश्चरण सुरू करावें." महाराजांनीं स्वामींचा निरोप विनोदावारीच नेला. पुढें दैववशात् महाराजांवर एकावर एक संकटें गुदरलीं. घरीं महाराणीसाहेब दुहितल्या. आणि शहरांत वाल्याचा उपद्रव भयंकर सुरू झाला. ज्या छोट्या राजकुमारांस दीर्घायु प्राप्त व्हावें म्हणून भागवतसप्ताह सुरू केला होता, ते राजकुमार पंडितांच्या आयुर्दायी आशीर्वादांस न मानतां भागवतसप्ताह समाप्त होतांच परीक्षिति राजाप्रमाणें वैकुंठवासी झाले! या दिवसांत स्वामी रोज दोनदां नियमानें योगारूढ होत असत. पुढें ते आरूढ्यास असतांना कधीं कधीं त्यांची अठरा तास समाधि लागलेली लोकांनीं पाहिली आहे. अशा वेळीं त्यांचा चेहरा विशेष तेजःपुंज होत असे. इतकेंच नव्हे तर जमिनीचा आधार सुटून त्यांचें आसन वर अधांतरीं असलेलें एकानें पाहिलें आहे.

स्वामी संन्यासी होते तरी आतांपर्यंत भस्मरुद्राक्षादि शैवचिन्हें धारण करीत असत. आणि शैवमताचें प्रतिपादनही करीत. मथुरा वृंदावनांतील वैष्णवांच्या कृष्णलीलांचा त्यांना मनस्वी तिटकारा आला होता.. यामुळें वैष्णवांचा खरपूस समाचार घेतांना त्यांची मति प्रथम शैव मताची पक्षपाती दिसे. त्यामुळें कित्येक लोक वैष्णवपंथ सोडून भराभर शैवपंथांत शिरले. जयपुरचे महाराज रामसिंह यांस त्यांनींच शैवदीक्षा दिली. मग स्वामींच्या हातांतच काय; पण महाराजांचे हत्ती आणि घोडे यांच्या गळ्यांतूनही रुद्राक्षमाळा मिरवूं लागल्या. ते शिवाला परमात्मा मानीत पण पार्वतीचा पति असें मात्र मानीत नसत. पुढें त्या मायामहेश्वरावरील त्यांची निष्ठा लवकरच मावळली. ती इतकी कीं, शंकरावर बेल वाहण्यापेक्षां तो उंटाला घातला तर बरा, त्याची भूक तरी शमेल. शिवाला फुलें वाहून तीं तेथें कुजून जाण्यापेक्षां तीं झाडांवरच राहूं दिलीं तर हवा तरी शुद्ध करतील. खालीं गळून

पडलीं तर जमीन तरी खतावतील. अशी ते टीका करीत. एकदां एका शिव-भक्तानें शिवलिंगावर पाणी घालण्याकरितां स्वामींच्या जवळ क्षणभर लोटा मागितला. स्वामींनीं तो देण्याचें नाकारून ते उलट उपहासानें म्हणाले, " तुमच्या जवळ लोटा नाहीं तर तोंड तर आहेना. तोंडांत खच्चून पाणी भरून शिवलिंगावर चूळ टाका ! ते देवमूर्तीला अर्पण केलेलें दूधही पिण्यास दिलें तर घेत नसत. तात्पर्य, असलीं धर्मवेडें समूळ नाहींशीं करावयाचीं असा कटाक्ष धरून त्यांनीं स्वतः रुद्राक्षमालादि चिन्हें सोडून दिलीं. आणि रुद्राक्ष किंवा कंठी धारण न करण्याबद्दल ते लोकांसही सांगूं लागले. स्वामी फार करून स्त्रियांस उपदेश देत नसत. ते म्हणत, त्यांच्या पतींनीं आमच्याकडून उपदेश ऐकून तो आपल्या स्त्रियांस द्यावा. कामवासना जिंकण्यासाठीं स्त्रियांची संगति व स्मरणही वर्जावें, रात्रंदिवस प्रणवाचा जप करावा, प्रातःकाळीं मालकंगणीचे पांच दाणे खावे, असें ते सांगत.

स्वामी पुष्करास गेले असतां त्या प्रांतांतील एक विद्वान् तार्किक व्यंकटशास्त्री म्हणून होते, त्यांच्याशीं स्वामींचा भागवतपुराण-खंडण-मंडणावर शास्त्रार्थ झाला. हे व्यंकटशास्त्री एका अघोरी गुरूचे चेले असून नागपर्वतावर रहात असत. त्यांच्या वादाचे मुद्दे प्रसिद्ध नाहींत. पण " दैवासुर " आणि " देवासुर " ह्यांपैकीं शुद्ध उच्चार कोणता एवढाच एक वादाचा मुद्दा स्वामींच्या चरित्रांत दिला आहे. स्वामी दैवासुर म्हणत होते. अखेर एकंदर वादांत पुष्करच्या व्यंकटशास्त्र्यांस त्यांनीं आपलें म्हणणें कबूल करणें भाग पाडलें. पण व्यंकटशास्त्री इतकेंच म्हणाले कीं, स्वामींचीं एकंदरींत सुधारलेलीं मतें राजाश्रयावांचून लोक मानणार नाहींत. ही त्यांची सूचना स्वामींस कदाचित् पटली असावी. कारण त्यानंतर लगेच इ. सन १८६६ सालीं स्वामी अजमीरास गेले. तेव्हां त्यांनीं बड्या पाद्री लोकांच्या व युरोपिअन अंमलदारांच्या भेटी घेतल्या. हिंदुधर्मांतील पाखंडी लोक भलत्याच धर्मसमजुती प्रसृत करून लोकांकडून पैसे उकळतात, यासाठीं पितृस्थानीं असलेल्या राजाच्या अंमलदारांनीं याचा बंदोबस्त करावा, असें त्यांच्याकडे स्वामींनीं गाऱ्हाणें-ही नेलें. पण सरकार तुमच्या धर्मांत हात घालूं इच्छीत नाहीं, असेंच त्यांस उत्तर मिळालें. मात्र रे० रॉबिन्सनसाहेब यांनीं, आपण आपल्या हयातींत स्वामींइतका वेदविद्येंत निष्णात पुरुष दुसरा पाहिला नाहीं, असा स्वामींस दाखला दिला. अशाच प्रकारचा कांहीं दाखला व्हाइसरॉयसाहेबांचे एजंटांनीं स्वामींस दिला. व याचा

ठिकाणीं त्यास उपयोग होईल असाही भरंवसा दिला. तसेंच जयपूरचे राजे रामसिंग यांनीं स्वामींचा नीट परामर्श न घेतल्यावद्दल एजंटसाहेबांनीं त्यांचीही पत्रद्वारें सामोपचारांनीं कानउघाडणी केली. त्यावरोवर जयपूरच्या दरवारचे पंडित गंगाचार्य यांच्याशीं शास्त्रार्थासाठीं यावें म्हणून जयपूरच्या महाराजांचें लगेच तेंत्रणही आलें. पण त्याप्रमाणें तिकडे जाण्यापूर्वी स्वामींनीं मथुरेस जाऊन वपल्या गुरूंची भेट घेतली. गुरुवर्य स्वामी विरजानंद यांच्या पुढें दोन मोहरा व ३ वस्त्र दयानंदांनीं ठेविलें. तसेंच भागवत पुराणावर लिहिलेल्या खंडणात्मक ग्रंथाची एक छापील प्रतही त्यांच्या चरणी अर्पण केली. शिष्यांनीं आरंभलेल्या कार्यावद्दल गुरूजींनींही आपली पसंती व्यक्त केली. अंगीकृत उद्योगांत यश येईल असा मनःपूर्वक आशीर्वाद दिला, आणि त्यांस हरिद्वारच्या कुंभमेळ्याकडे जाण्याविषयीं आज्ञा केली.

इ. सन १८६७ च्या एप्रिल महिन्यांत हरिद्वारास फार मोठा कुंभमेळा होता. श्रद्धामय हिंदुस्थानची कुंभमेळा ही एक महापर्वणी असते. ह्या महोत्सवास ज्यांस धड चालतांही येत नाहीं,असे वृद्ध जातात. आणि ज्यांस कांहींच कळणें शक्य नाहीं, अशीं तान्हीं मुलेंही नेतात. अष्टौप्रहर पैशाच्या पेटीजवळ ठाण वांधून बसलेले शेट्ये लोक आपला रोजमेळ टाकून या मेळास येतात, आणि ज्यांचें पदनख पाहण्याचें सूर्यासही भाग्य नाहीं, अशा पडद्यांतील स्त्रियांच्या मुखकमलांचें नुसतें रान गंगातटाकीं भर माध्यान्ह काळीं चोहोंकडे पसरलेले दिसतें ! वारुळांतील मुंग्यांप्रमाणें चोहोंकडे पसरलेल्या असंख्य जनसंमर्दातून निरनिराळ्या प्रांतांतील विविध शिरस्त्राणांचीं डोकीं वर निघून,आसेतु हिमाचल सारा देश एक राष्ट्र वनला आहे,हें न वोलतांच सांगत असतात. शिवरूप झालेल्या तपस्व्यांचे जटाभार आणि मदनमूर्ति सुंदर स्त्री-पुरुषांचे कुंतल केशकलाप, ज्या एकाच गंगाप्रवाहांत निमज्जन करतात, ती भगीरथाची भागीरथी म्हणजे भगवंताच्या भक्तींचेंच विविध स्वरूपानें नटलेले, पण अंतर्यामीं एक असें व्यक्त स्वरूप होय, असें त्या वेळीं दिसून येतें. तपश्चर्येनें रविमंडळासही दिपविणारे महात्म्यांचे उग्र व तेजस्वी चेहरें आणि किंचित् श्रमानें म्लान झालेले, व कज्जलमिश्रित घामानें मलिन झालेले सुकुमार साध्वी स्त्रियांचे मुखचंद्र यांस एका मेळयांत एकत्र धारण करणाऱ्या हिंदुधर्मांत आपण जन्माला आल्यावद्दल भाविकांस त्रिवार धन्यता वाटते ! पण भोळ्या भाविकांस दिसणाऱ्या या उच्च दृश्यांत चिकित्सक दृष्टीच्या

दयानंदांस कांहीं वेगळेंच दिसूं लागलें. मयसभेंतील भ्रामक देखाव्यांप्रमाणें भक्तिभाव आणि वैराग्य या बाह्य चिन्हांच्या मुळाशीं छळ, कपट आणि आळस त्यांस दिसून आला. भोगमय त्याग, दुराचारमय साधुभाव, वैराग्याची अतुल संपत्ति, संन्यस्ताची गुप्त रखेली, साधूंचा कार्यसाधूपणा, महंतांची लोकेषणा, पंडितांचें अज्ञान आणि गुरुमहाराजांचें पाखंड, अशा अनेक रूपांनीं हिं धर्माचें अधःपतन त्यांस दिसूं लागलें. त्यांतल्या त्यांत जें सर्वसामान्य वैगुण्य त्यां दिसून आलें तें त्यांचे चरित्रकार स्वामी सत्यानंद यांच्याच शब्दांचें भाषांतर करू आम्ही देतों. "ह्या मोठ्या मेळ्यांत एकही सत्याचा साहाय्यक साधु दिसला नाहीं हिमाचलाच्या पायथ्याशीं त्यांना एक सत्पुरुष असा भेटला नाहीं कीं, जो बंधुप्रेमाने प्रेरित असून ज्याच्या ठिकाणीं परपीडेवद्दल अनुकंपा आहे. ब्रह्मज्ञानाचा अभिमान बाळगणाऱ्या शेंकडों पुरुषांत यकिंचितही क्रियाधर्म किंवा पराक्रम दिसला नाहीं. गंगौघाच्या पवित्र आणि निर्मल तीरावर भगवद्भक्ति व प्रजाप्रेम यांची एकत्र माला जपणारा एकही पुरुष आढळला नाहीं."

तात्पर्य, विरक्तानें 'मी उपकारापुरता उरलों' ही हुरूप धरावी, ज्ञात्यानें आपली आत्मौपम्यबुद्धि सतत क्रियेंत व्यक्त करण्यासाठीं झटावें आणि भगवद्भक्तानें 'ज्यास आपंगिता नाहीं, त्यास धरी जो हृदयीं' ह्याप्रमाणें भगवंताची मूर्तिच बनून रहावें, अशा प्रकारची ही निदानपक्षींची अपेक्षाही अगदींच व्यर्थ ठरली. ह्याप्रमाणें गुरुजींची आज्ञा घेऊन दयानंद जे हरिद्वारला गेले, तेव्हां तत्कालीन हिंदुसमाजावद्दल त्यांची कलुषित वृत्ति होऊन त्यांनीं व्याख्यान, विज्ञापन आणि शास्त्रार्थ अशा साधनत्रयीची योजना मनांत धरून आपल्या लोकशिक्षणाच्या उद्योगास आरंभ केला.

तेथें हृषिकेशाच्या रस्त्यावर त्यांनीं आपली मठी उभारली व त्यावर "पाखंडखंडनी" अशी पाटी लावली. यात्रेकरू मंडळींत भागवतखंडणाच्या हजारों प्रती वांटल्या आणि त्याचबरोबर तीर्थ, क्षेत्र आणि तांत्रिक जैनादि पंथ यांच्यावर आपलें तीक्ष्ण टीकास्त्र सुरू केलें. यानंतर वर्णभेद आणि मूर्तिपूजा यांवर लवकरच गदा येणें हें अगदीं स्वाभाविकच होतें. त्याच कुंभमेळ्याचे वेळीं एकदां काश्मीर आणि जम्मूचे महाराज विशुद्धानंदस्वामींस बरोबर घेऊन दयानंदांच्या भेटीस गेले असतां तेथें जो संवाद झाला त्यांत दोन महत्त्वाच्या गोष्टींचा दयानंदांनीं आपल्याकडून खुलासा केला. 'ब्राह्मणोस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत।' ह्या वेदांतील सुप्रसिद्ध मंत्रांचा

३६८०

जो लोक अर्थ समजतात तो खोटा आहे. ईश्वराच्या मुखापासून ब्राह्मण झाले, बाहूपासून क्षत्रिय झाले वगैरे प्रकारचा त्या मंत्राचा अर्थ नाहीं. अर्थात् मुख, बाहू, मांडया व पाय हे परस्पर कायमचेच भिन्न अवयव आहेत, तसे वर्ण कायमचे भिन्न नाहींत. तर वरील मंत्राचा अर्थ इतकाच कीं, जे गुणकर्मानें अत्यंत श्रेष्ठ ब्राह्मण ते मुखापासून उत्पन्न झालेले नसून मुखाप्रमाणें वरिष्ठ होत. आणि जे बाहूंप्रमाणें बलिष्ठ ते क्षत्रिय होत. वरील शरीराचे अवयववाचक शब्द केवळ गुणकर्मवाचक आहेत. ते वस्तुतः ईश्वराचे अवयव नव्हत. कारण ईश्वर निरवयव आहे. त्याची प्रतिमा कल्पिणें हा मूर्तिपूजकांचा मूर्खपणा आहे. कारण ईश्वराची श्रुतिच स्पष्ट आहे कीं, ["न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥ य० ३२–३"] अनंत ऐश्वर्यवान अशा त्या परमपुरुषाची प्रतिमा, वजन अगर माप करतां येणार नाहीं."

एकंदरींत, हरिद्वाराचा कुंभमेळा पाहून स्वामींची फार निराशा झाली. जिकडे तिकडे मूर्तिपूजकांचें अज्ञान आणि स्वार्थसाधकांचें कपट पाहून त्यांचें मन विटलें. हिंदुधर्मरूप विराट् पुरुषाच्या छातीवर सत्ता गाजवणाऱ्या अज्ञान आणि भ्रांतीच्या सहस्रमुखी राक्षसापुढें मी एक व्यक्ति काय करूं शकणार ! असें त्यांस वाटूं लागलें. पण ही निराशा फार वेळ टिकली नाहीं. कांहीं काळ तप करून आपण अधिक सामर्थ्य मिळवूं अशी त्यांनीं उमेद धरली. आणि त्यानंतर संचार थोडा कमी करून वाणीवर जय मिळविण्याकरितां अथवा तिला दिग्विजयी करण्याकरितां संस्कृताशिवाय अन्य शब्द उच्चारावयाचाच नाहीं, असा नियम त्यांनीं बरेच दिवस कडक रीतीनें पाळला. तसेंच आपल्याजवळची सर्व चीजवस्तु गोरगरिबांस वांटून टाकून आपल्याजवळचा महाभाष्याचा ग्रंथही त्यांनीं आपल्या गुरुजींकडे पाठवून दिला व ते कांहीं काळ तरी सर्वस्वत्यागी बनले.

हा आपण साराच त्याग काय चालविला आहे ? असें कैलासपर्वतजींनीं त्यांस विचारलें, तेव्हां स्वामींनीं त्यांस उत्तर दिलें कीं, "जोंपर्यंत आपण आपल्या गरजा संपुष्टांत आणल्या नाहींत तोंपर्यंत आपल्याला स्वातंत्र्याचा लाभ घडत नाहीं आणि आपला कार्यभागही सिद्ध होत नाहीं. मी आतां ज्याअर्थीं साऱ्याच पंथांशीं स्पष्ट विरोध करूं पहात आहें, त्याअर्थीं मीं अगदीं निर्द्वंद्व असावें हें अत्यावश्यक आहे." स्वामी त्या वेळीं दोन-दोन, तीन-तीन दिवस गंगातटाकीं उघडेच वाळूवर अन्नपाण्यावांचून अगदीं निराहार स्थितींत पुढील मार्गाचें चिंतन करीत रहात

असत. एकदां एका खलाशाच्या झोंपडीशेजारी असेच निराहार स्थितींत ते पडले असतां, त्या खलाशाला दया येऊन त्यानें आपल्या भाकरींतील भाकर त्यांस खाण्याला दिली. शूद्राच्या हातचें खाण्याला त्यांना मुळींच संकोच वाटत नसे. उलट पाकक्रिया करण्याचें काम शूद्रांचेंच आहे असें ते सांगत. ते गोरगरीब शेतकऱ्यांकडेही भोजनास जात. एकदां कोणी एकानें त्यांचें वाढलेलें ताट पायांत जोडे घालून आणलें, तेव्हां त्यास दुसऱ्यानें आक्षेप घेतलेला पाहून स्वामींनीं मी असल्या गोष्टीस महत्त्व देत नाहीं असें सांगितलें.

स्वामींनीं त्यावेळीं ज्याप्रमाणें सर्व वस्तूंचा संग्रह सोडला, त्याप्रमाणें फारसें बोलणेही सोडलें. परंतु व्रतपालनाच्या आवडीपेक्षां गुरूपदिष्ट धर्मप्रचाराची कड त्यांच्या ठिकाणीं जास्त होती. हरिद्वारला एक दिवस ते आपल्या कुटींत असतां "निगमकल्पतरोर्गलितं फलम् अशा भागवताचा महिमा वेदांहूनही अधिक आहे," असें बाहेर कोणीं म्हटल्याचें ऐकलें. त्याबरोबर झट्दिशीं त्यांच्या मताभिमानानें मौनव्रताचा भंग करून एकदम बाहेर येऊन भागवतखंडनास पुन्हा सुरुवात केली.

ते सूर्यनारायणाचे प्रकाशकिरणांत गंगातटाकीं सदा विचरत होते खरे; पण कोणीं जर त्यांस विचारलें कीं, ही गंगामाई, आणि हे भगवान् सूर्यनारायण ह्या विभूति आहेत काय ? तर त्यावर स्वामी निक्षून सांगत कीं, ते जड पदार्थ आहेत. मग तुम्ही गंगेंतील वाळू अंगास कां लावतां ? म्हणून प्रश्न केला तर, अंगावर माशा मुर्कुटांनीं त्रास देऊं नये म्हणून, असें ते उत्तर देत. गंगातटाकीं सूर्यास अर्घ्यप्रदान करणेंही त्यांस धर्मखळच वाटे. ते म्हणत तुम्ही पाण्यांत अर्घ्यप्रदान करतां त्यापेक्षां झाडांच्या खालींच कां पाणी घालीत नाहीं. त्याचा कांहीं उपयोग तरी होईल. ते म्हणत, हीं सारीं माहात्म्यें म्हणजे निव्वळ गप्पा होत. एका वेदानुसार वागण्यानेंच पापक्षय होतो. तसेंच राम आणि कृष्ण ह्या अवतारांवद्दल ते म्हणत कीं, ते प्रतापी पुरुष होते इतकेंच, त्यांना देव मानणें व्यर्थ आहे.

दुसऱ्यास निरुत्तर करण्याचे त्यांचे अनेक मार्ग असत. "हरिभजो छोड दो धंदा" असा जप करणाऱ्यांस ते नीट समजुतीनें सांगत कीं, "भला, सत्यकर्म कैसे छोडे जा सकतें हे ! " कोणीं म्हटलें कीं, आपण अवधूत ह्या खंडनमंडनाच्या खटाटोपांत कशाला पडावें ! त्यांस ते उत्तर देत कीं, " आम्ही हा सारा खटाटोप करूनही पुन्हा निर्लेपच आहोत. आम्हांला हा झगडा कशाला पाहिजे ! पण हे ऋषिऋण आहे, तें फेडलेच पाहिजे. जनहितबुद्धीनें प्रेरित होऊन शास्त्रीय प्रवृत्ति करणें सर्वांनाच योग्य

आहे. आपल्या देशांतील लाखो लोक अनेक प्रकारचें दैन्य भोगीत असलेले आपण पहात असतां त्यांचें दैन्य निवारण्यासाठीं न झटणें हें आत्मीय प्रेम तरी कसलें !" तात्पर्य, समजुतदाराशीं समजुतीच्या गोष्टी बोलाव्या. ऐकतील त्यांस संध्या, गायत्रीप्रणवाचा जप असें नित्यकर्म सांगावें, पुराण मूर्तिपूजा, वैष्णवादि संप्रदाय, तंत्रादि वाममार्ग, मदिरादि मादक पदार्थ, व्यभिचार, चोरी आणि कपट ह्या अष्टकांचा त्याग सांगावा,अशी त्यांची नेहमीं शिकवण असे. क्षत्रिय-वैश्यांचीं मुलें दाढीमिशा फुटल्या तरी उपनयन संस्कार न झालेलीं पाहून त्यांना राग येई. ते म्हणत " देशाच्या अधोगतीला संस्कारलोप हेंच कारण होय. संस्कारानें वर्ण तेजास चढतो."

अशा समजुतीच्या संवादाशिवाय त्यांस अन्य प्रकारही अनुसरावे लागत. कोणी त्यांचा घात करण्याची बुद्धि ठेवून आल्यास ते आपल्या मनगटाच्या जोरावर त्याची गाळण उडवीत. किंवा त्यास आपल्या यौगिक बलानें चीत करीत. त्यांच्या एका हुंकारासच कित्येक लोक वचकत ! एकदां अगदीं कडाक्याची थंडी पडली असतां त्यांनीं योगाची एक प्रक्रिया दाखविण्यासाठीं आपले हाताचे आंगठे ढोप्यांवर इतके जोरानें दाबले कीं त्यासरशीं त्यांच्या कपाळावर कडक उन्हाळ्याप्रमाणें घामाचे बिंदु दिसूं लागले. हें पाहून सर्व मंडळी चकित झाली. एकदां खंदोईचा एक छत्रसिंह नांवाचा जाट जग वंध्यापुत्रसमान कल्पित आहे वगैरे अद्वैतांतील मायावादाच्या बाता मारूं लागला, तेव्हां स्वामींनीं त्याच्याशीं युक्तिवाद करण्याच्या भानगडींत न पडतां हळूच एक श्रीमुखांत लगावली. त्यावरोवर तो जाट रागावलासें पाहून स्वामी म्हणाले कीं, " तुमच्या अद्वैतांत तुम्हांला मारणारा दुसरा कोण निघाला ? तुम्हांला ह्या मिथ्या गोष्टीची प्रतीति कशी आली ! " याप्रमाणें, कोठें " इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि श्रावयेत् " यांतील पुराणाचा अर्थ पुरातन असा करून शाब्दिकांजवळ व्युत्पत्तीची शिकवणी, तर कोठें शस्त्रार्थी आडदांड येतील त्यांस लाठीची (शाब्दिक) हवकणी, कोठें, " अहो, एवढा मोठा कैलासपर्वत आमच्या कुटींत कसा शिरला ! " असा अहंमन्यांचा उपहास तर कोठें पंडित म्हणविणाऱ्यांना व्याकरणादि क्लिष्टशास्त्रांतील कूट प्रश्नांचा त्रास. " अहो, अद्वैती तुम्ही आणि ईश्वर एकच ना मग ही मेलेली माशी उठवा पाहूं ! " अशी कोणाची अडवणूक; तर " अदृश्य रजःकण झरोक्यांत दिसतात त्याप्रमाणें निराकारास अंतःकरणाच्या झरोक्यांतून पहावें " अशी अडलेल्या साधकाची सोडवणूक; अशा निरनिराळ्या तऱ्हांनीं प्रतिपक्षावर छाप टाकण्याचा त्यांनीं क्रम सुरू केला.

ह्या मुदतींत ते गंगाकिनारा सोडून फारसे कोठेंच गेले नाहींत. जे त्रैवर्णिक येतील त्यांस यज्ञोपवीत व गायत्रिमंत्राचा उपदेश याप्रमाणें अनुग्रह देण्याचा सपाटा त्यांनीं जोरानें चालविला. त्याचप्रमाणें कर्णवास येथें त्यांनीं (सन १८६८ सालीं) देशोदेशींच्या पंडितांच्या साहाय्यानें एक मोठा यज्ञ केला. बहुतेक सारीं पुराणे आणि ईश्वराचीं सगुण चरित्रें यज्ञप्रसंगींच सांगितलेलीं आहेत. पण या यज्ञप्रसंगीं फावल्या वेळीं पुराणें, तंत्रें, देवदेवतापूजन, निरानिराळे पंथ आणि पंचमहापापें यांवर स्वामींकडून अत्यंत कडक रीतीनें निर्भर्त्सना करण्यांत आली. अशा ह्या कठोर टीकेचा परिणाम लोकांवर हळुहळू होऊं लागला. तो ऐकून अनुपशहर येथील एका हिरावल्लभशास्त्र्यांनीं आपल्या देव्हाऱ्यांतील श्रीठाकुरजींना गर्गेत जलसमाधि दिली ! पं० अनगड रामशास्त्री, गोसावी बलदेवगीर इत्यादि अनेक लोकांनीं आपल्या नित्यपूजेच्या शालिग्रामादि देवांची तीच वाट लावली ! कोणीं पं० टीकाराम यांनीं एका देवस्थानचें पुजारीपण सोडले. कोणी आपल्या गळ्यांतल्या सांप्रदायिक कंठ्या व रुद्राक्षमाला फेंकून दिल्या. आणि याचेंच अनुकरण वाढतां वाढतां छलेश्वरचे ठाकूर मुकंदसिंग यांनीं आपल्या गांवच्या झाडून साऱ्या देवळांतील देवांच्या मूर्ति भ्रष्ट करून काळी नदींत फेंकून दिल्या !

दयानंदांच्या या क्रांतिकारक चळवळीनें त्यांना मित्रांपेक्षां शत्रूच फार केले. बरोलीचे राव कर्णसिंह यांनीं तर त्यांस जीवे मारण्याचा अनेक वेळां प्रयत्न केला. पण त्यांत त्यांस यश आलें नाहीं. त्यांस निराश होऊन आपल्या गांवीं परत जावें लागले. व तेथें त्यांस भ्रम होऊन त्यांचा वाईट रीतीनें शेवट झाला. अशा रीतीनें क्षत्रियांचा व दयानंदांचा कोठें कोठें वैरभाव आला असला तरी एकंदरींत त्यांच्याकडून यज्ञोपवीत घेणारांत क्षत्रियांचाच भरणा जास्त होता. त्यांच्या चळवळीला ब्राह्मणवर्गाकडूनच विरोध अधिक झाला. आणि त्याचीं कारणेंही उघडच आहेत. पुराणिक, पुजारी, पुरोहित, पाठक आणि पंडित हे सारे प्रायः ब्राह्मणवर्गापैकींच असत. आणि मुख्यत्वेंकरून त्यांच्यावर आणि त्यांच्या क्षत्रिय शिष्यांवरच दयानंदांची तिरंदाजी सुरू असे. यामुळें एकदां एका माथेफिरूनें त्यांस विषारी विडा देऊन त्यांचा घात करण्याचा प्रयत्न केला होता. पण स्वामींची पुण्याई जबर होती. त्यांनीं संशय येतांच योगप्रक्रियेंतील नवलिकर्म करून लगेच आपलीं आंतडीं धुऊन काढलीं व ते त्या अपघातांतून वचले.

इ. सन १८६९ सालीं स्वामी विरजानंद समाधिस्त झाले. ते हयात होते तों-

पर्यंत दयानंदांचा धर्मप्रचार त्यांच्याच तंत्रानें चालत असे. दयानंदांच्या क्रांतिकारक मतांची त्यांच्या गुरुजींकडूनच प्रेरणा होत असावी असें दिसतें. एकदां दयानंदांचे सहाध्यायी पं० जुगल किशोर यांनीं विरजानंदांकडे जाऊन दयानंदांनीं सारा अधर्माचा प्रसार चालविला आहे. शाळिग्रामाची पूजा करणें, कंठी व तिलक धारण करणें, या सर्वांसच दयानंद थोतांड म्हणत आहेत, इत्यादि तक्रार केली. तेव्हां विरजानंदांनीं दयानंदांचा पुरस्कार करून ते म्हणाले, "शाळिग्राम याचा अर्थ भाताची रास असा आहे. असल्या वस्तूंची पूजा करणें व्यर्थच आहे. तसेंच कंठी व तिलक धारण करण्यास शास्त्रांत आधार नाहीं." ते गुरुजींचें भाषण ऐकून पंडितजी लगेच आपल्या गळ्यांतील कंठी तोडून मोकळे झाले ! विद्यार्थ्यांना स्वतां न शिकवितां ते त्यांस आपल्या गुरुजींकडे पाठवून देत. पण गुरुजींचें हें छत्र नाहींसें झाल्यावर ठिकठिकाणच्या छात्रवर्गाची वैदिक शिक्षणाची काळजी स्वामी दयानंदांनाच घ्यावी लागली. फर्रुखाबाद येथे कोणी एक वैश्य शिवालय बांधीत होता. त्याचे मनावर मूर्तिपूजेचें वैय्यर्थ्य स्वामींनीं बिंबवून त्या होणाऱ्या शिवालयाची पाठशाळा केली. हींच स्वामींची पहिली पाठशाळा होय. यानंतर लागोपाठ काशगंज, मिर्झापूर, छळेश्वर आणि वनारस येथें पाठशाळा स्थापन केल्या. संध्या, अग्निहोत्र आणि वैदिक ग्रंथांचा (अष्टाध्यायी, महाभाष्य वगैरे) पाठ अशा गोष्टी या शाळांतून आवश्यक असत. गांवच्याच विद्यार्थ्यांना मधुकरी मागावी लागे. शिष्यवृत्तींचें पारितोषक म्हणून खाण्यास तूप जास्त मिळत असे. उलट सूर्योदयापूर्वी स्नानसंध्या न उरकल्यास सायंसंध्या होईपर्यंत विद्यार्थ्यांस उपाशी रहावें लागे. ह्या शाळा फार दिवस टिकल्या नाहींत. शिवाय शाळेंतील विद्यार्थ्यांवरील जुन्या मतांचा पगडा जाईना. पाठशाळांतील अभ्यासक्रम संपल्यावर त्यांच्या आनुवंशिक 'पोपलीला' पुन्हा सुरू होत. यासुळें त्या सर्व पांच सात वर्षांच्या आंतच बंद करून त्या शाळांच्या फंडांचा विनियोग स्वामींचें वेदभाष्य प्रसिद्ध करण्याकडे झाला. ह्याप्रमाणे स्वामींच्या सैन्यांत नवीन धर्मवीरांची भरती होण्यांत खंड पडला असतां, त्यांनीं आपली सारस्वत समशेर पाजळून ते एकटेच निर्भय होत्साते शास्त्रार्थाच्या समरांत लढण्याकरितां सिद्ध झाले.

प्रकरण पांचवें

शास्त्रार्थाच्या चकमकी

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद् यशः ॥

—य०, ३२।३.

" ज्याचें महान् प्रसिद्ध यश आहे, त्या परमात्म्याची कोणतीही प्रतिमा नाहीं."

स्वामी विरजानंदांच्या पश्चात् दयानंदांना पहिलाच शास्त्रार्थाचा प्रसंग फर्रुखाबाद येथें आला. मनुस्मृतींतील [देवताभ्यर्चनं चैव समिदानानमेव च] पूजाविधानावरून मूर्तिपूजा शास्त्रीय ठरते असा पूर्वपक्ष होता. स्वामींनीं उत्तरपक्ष करतांना पूजा याचा अर्थ वंद्य मानणें असा करून मनुस्मृतींतील वादग्रस्त वचनांचा अर्थ अग्निहोत्र करणें व विद्वज्जनांचा सन्मान करणें, असा केला. या वादाचा निर्णय लावण्याकरितां तेथील पंडित काशीस जाऊन त्यांनीं स्वामी विशुद्धानंद प्रभृति काशीच्या पंडितांकडून शास्त्रार्थाबद्दल व्यवस्थापत्र आणविलें. त्यांत तीर्थविधि, पुराणें आणि मूर्तिपूजा यांचें प्रामाण्य, अथर्ववेद, देवि, अथर्वशीर्ष, गोपाळतापिनी, बिल्व, इत्यादि उपनिषदें, आश्वलायन गृह्यसूत्रें, मनुस्मृति, बोधायन कल्पसूत्रें, तैत्तिरेय आरण्यक, महाभारत इत्यादि आधारानें सिद्ध केलें होतें. हें व्यवस्थापत्र पं० श्रीगोपाळ यांनीं स्वामींना दाखवितां " हींच का काशीच्या पंडितांची विद्वत्ता ! " असें म्हणून त्यांनीं उपहास मात्र केला. पण इतक्यावरच तें थांवलें नाहीं. श्रीगोपाल पंडित यांनीं तें व्यवस्थापत्र एका बांबूला लावून तो बांबू स्वामींच्या आश्रमाजवळ मुद्दाम पुरला. तेव्हां स्वामींनीं त्यांस शास्त्रार्थाकरितां बोलावलें. " तुमची जागा भारलेली आहे, यास्तव तुम्ही आमच्याकडेच या मग शास्त्रार्थ पाहून घेऊं " असा त्यांचा निरोप आला. तेव्हां " ज्यांला स्त्रीलिंग आणि पुल्लिंग कळत नाहीं, त्यांच्याजवळ शास्त्रार्थ करून काय फायदा ? " असें उपहासपूर्वक म्हणून स्वामी स्वस्थ बसले. पण स्वामींच्या चरित्रकारांचें वरील व्यवस्थापत्राला उत्तर असें आहे कीं, त्या व्यवस्थापत्रांत वैदिक-संहितेंतील आधार मुळींच नाहींत. आणि इतर ठिकाणचे कांहीं आधार असले तरी ते प्रक्षिप्त आहेत, आणि कांहीं वेदविरोधी असल्यामुळें

अग्राह्य आहेत. ह्यासंबंधीं जास्त विचार अखेरच्या आर्यमत-समीक्षा या भागांत व्हावयाचा असल्यामुळें येथें आम्ही अधिक विस्तार करीत नाहीं.

ह्यानंतर स्वामी कानपूर येथें गेल्यावर त्यांनीं एक उलट संस्कृत जाहिरनामा प्रसिद्ध केला. त्यांत गप्पाष्टक आणि सत्याष्टक अशीं दोन अष्टकें होतीं. पैकीं गप्पाष्टकांत [१] सामान्य मर्त्य जीवांनीं केलेले पुराणादि सर्व ग्रंथ, [२] प्रतिमा-पूजा, [३] शैववैष्णवादि पंथ, [४] तांत्रिक वाममार्ग, [५] मादक पदार्थसेवन, [६] व्यभिचार व [७] असत्य कपट वगैरे आणि [८] चोरी. सत्याष्टकांत [१] एकवीस शास्त्रें (वेद, उपवेद, वेदांगें आणि उपनिषदें), [२] गुरूपास्ति आणि वेदाध्ययन, [३] संध्या, अग्निहोत्र वगैरे वर्णाश्रमधर्म, [४] पंचमहायज्ञ, पतिपत्नी-धर्मपालन, [५] शम, दम, तप, यमादि समाधीपर्यंत उपासना, सत्संगपूर्वक वानप्रस्थ, [६] ध्यान, विवेक, वैराग्य. संन्यासोत्तर निष्कामता, [७] जन्ममृत्यु, सुखदुःख, काम, क्रोध, लोभ, मोह, कुसंगतीचे परिणाम इत्यादींचें भौतिक व आध्यात्मिक शास्त्रांच्या साह्यानें नियमन, [८] अज्ञान, दंभ, प्रेम, द्वेष, मृत्युभय आणि त्रिगुण यांपासून होणाऱ्या दुःखांचा नाश, पंचमहाभूतात्मक देहांतून सुटका आणि मोक्षसुखाची प्राप्ति, याप्रमाणें मुद्दे होते.

ह्यानंतर कानपूर येथें पंडित हलधर ओझा आणि दयानंद यांच्या दरम्यान जो शास्त्रार्थाचा वाद झाला तो सारा प्रकार हास्यास्पदच दिसतो. ह्या व ह्यापुढेंही वेळोवेळीं आणि ठिकठिकाणीं दयानंदांनीं ज्या शास्त्रार्थाच्या सभा भरविल्या, त्यांची माहिती आर्यसमाजी वाङ्मयांतून वाचली म्हणजे ह्या सभांतून विद्वत्तेचें यत्किंचितही दिग्दर्शन नसून पोरकटपणा व हेकटपणा, चिरडखोरपणा आणि मूर्खपणा यांचेंच भरपूर प्रदर्शन दिसतें. परंतु प्रत्येक ठिकाणचे शास्त्री व पंडित एकजात असे नालायक असावेत, ही गोष्ट खरी मानणें फार कठीण आहे. आर्य-समाजी हकीगतीवरून या शास्त्रार्थाच्या सभांचा सामान्यतवें गोषवारा सांगावयाचा तर ह्या सभा दयानंदपक्षीयांनीं भरविलेल्या असावयाच्या.त्यांत कित्येक वेळीं सरकारी युरोपियन रेव्हेन्यू अंमलदार किंवा शेठसावकार शास्त्रार्थाचे मध्यस्थ नेमायचे, सभासंरक्षक म्हणून पोलीससुद्धां हजर असावयाचे, वेदांत म्हणजे वेदसंहितेंत मूर्ति-पूजा आणि अवतारवाद यांस प्रामाण्य आहे काय, हा बहुतकरून एकच ठरीव प्रश्न वादास असावयाचा. आणि हें स्वामींचें आव्हान स्वीकारून प्रांतोप्रांतींच्या जाड्या पंडितांनीं अगोदर सभेला संमति देऊन मग शास्त्रार्थाची वेळ आली कीं हजार सबबी

सांगावयाच्या. एकच एक मुद्दा अगदीं उघड आणि स्पष्ट असतां, वेदांतील मूर्ति-पूजेसंबंधीं वचन कोणीही न दाखवितां कांहींतरी अवांतर आणि असंबद्ध गोष्टी-बद्दल पोरांसारखें एकेरीवर यावयाचें, आणि शेवटीं दयानंद हरले अशी खोटीच ओरड करून गुडगिरीनें सभा मोडावयाची. तसेंच शेवटीं शास्त्रार्थांत हरलें कोण यावद्दल दोन अगदीं भिन्न जनवार्ता मागें रहावयाच्या, आणि त्यांत सरकारी अंमलदार, ब्राह्मसमाजी, पाद्री लोक, इंग्रजी व उर्दू वर्तमानपत्रें हीं बहुधा स्वामी-च्या बाजूलाच असावयाचीं. असा हा अगदीं ठरल्यासारखाच प्रकार दिसतो. त्यांत स्वामी दयानंद व तत्पक्षपाती यांचें वर्तन अत्यंत सरळ, उदार, शांत व क्षमाशील असेंच असावयाचें व प्रतिपक्षाचें वर्तन हरएक प्रकारें खोडसाळ व मूर्खपणाचें असावयाचें. असें एकसारखें वाचीत गेलें, म्हणजे हे सर्व वर्णन एकतर्फी लिहिलें असावें, असें वाटल्यावांचून रहात नाहीं. कारण, स्वामी दयानंदांवद्दल अनादर ध्वनित करण्याचें जरी या स्थलीं कांहींच कारण नाहीं, तरी प्रतिपक्षी विद्वान् माणसेंही इतकीं अविचारी असावींत हें संभवनीय दिसत नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं, "वेदांत मूर्तिपूजा सांगितली आहे काय?" हा एकच वादाचा प्रश्न महिनेच्या महिने व वर्षेंचीं वर्षें पंडितांपुढें असतां वेदान्त तसें वचन आहे कीं नाहीं, याचा काडीमात्र अगोदर शोध किंवा विचार न करितां इतक्या संकुचित मुद्द्यावर हजारों लोकांना जमवून अनेक शास्त्री आणि पंडित शास्त्राला उभे राहिले कसे? याचा आम्हांला अर्थच कळत नाहीं. वेदांत तशीं वचनें दाखवून त्या वचनांच्या अर्थावद्दल वाद माजला असता तर तें शक्य होतें. पण मूर्तिपूजेचा पुरस्कार करणारें वचन वेदांत एकही नाहीं, असेल तर दाखवा असें असंदिग्ध आव्हान दयानंदांकडून आल्यावर तें आव्हान स्वीकारून भरलेल्या ठिकठिकाणच्या सभांतून जमलेल्या शेंकडों शास्त्री-पंडितांपैकीं एकानेही तें न दाखवितां सभा विसर्जन व्हाव्या, हा साराच कल्पनातीत प्रकार दिसतो. वेदांत मूर्तिपूजेला आधार असल्यास तो दाखविणें, किंवा मूर्तिपूजा विधान नाहीं हें कबूल करणें व मूर्तिपूजेचें समर्थन वेदोत्तर शास्त्रग्रंथांच्या आधारें करणें, ही गोष्ट इतकी साधी आहे कीं त्याचा उलगडा उत्तर भारतांतील शेंकडों पंडितां-पैकीं कोणासच करतां येऊं नये हें मोठेंच आश्चर्य होय! आम्हांस ह्या वादांतील दुसरी बाजू पुरी समजण्याला आज तरी अन्य साधन उपलब्ध नाहीं. आणि शिवाय आर्यसमाजाचा इतिहास शक्य तों त्यांच्याच ग्रंथांच्या आधारें

लिहिलेला वरा म्हणून आम्ही य. ठिकाणीं त्यांच्याच ग्रंथांच्या आधारावर पुढील हकीगतही लिहीत आहोंत. ह्या मुद्द्याचा सांगोपांग विचार अखेरच्या भागांत होईल.

कानपूरच्या शास्त्रार्थांत दोन मुद्दे मूर्तिपूजेच्या बाजूनें मांडण्यांत आले. एक द्रोणाचार्यांची मृण्मय मूर्ति करून तिच्यापुढें धनुर्विद्येचा अभ्यास करणाऱ्या एकलव्याची भारतांतील कथा व दुसरा मुद्दा असा कीं, जर सर्वत्र देव संचरला आहे, तर तो प्रतिमेंत मानायला हरकत कोणती ? यांपैकीं पहिल्या मुद्द्यास स्वामींनीं असें उत्तर दिलें कीं, " एकलव्याची कथा म्हणजे कांहीं मूर्तिपूजा करावी अशी शास्त्राज्ञा नव्हे. अडाणी माणसें ज्या गोष्टी नेहमीं करतात तसलीच गोष्ट एकलव्यानें केली असेल. पण एकलव्य कांहीं ऋषि किंवा मुनी नव्हे, किंवा त्यानें जें केलें तेंही कोणी ऋषि अगर मुनींनीं त्यांस सांगितलें, म्हणून नव्हे. अर्थात् ती कथा प्रमाणभूत होत नाहीं." तसेंच दुसऱ्या मुद्द्याला स्वामींचा जवाब असा होता कीं, " सर्वांभूतीं ईश्वर असला तरा त्यास विशेषेंकरून पाषाणमूर्तींत कां मानावयाचा ? तसेंच सचेतन आणि सुबुद्ध पुरुष सोडून जड व अचेतनाचीच पूजा कां करावयाची ? " ह्या शास्त्रार्थाच्या अखेरीस कोणता पक्ष जिंकला व कोण हरलें, ह्याबद्दल पुन्हा वाद राहिलाच ! तेव्हां दयानंदांच्या पक्षानें अध्यक्ष थेरसाहेब यांचें पत्र प्रसिद्ध केलें कीं, दयानंदांचे म्हणणें वेदांना धरून होतें. तात्पर्य, स्वामी हरले म्हणून त्यांचा कोणीं उपहास करून नेहमींप्रमाणें त्यांच्यावर दगडफेक केली, तर दुसऱ्या कित्येकांस ते जिंकले असें वाटून, त्यांची मूर्तिपूजेवरील निष्ठा उडाली. व ज्या मूर्तींचें त्यांनीं पिढ्यान्पिढ्या घरांत देव्हारे माजाविले होते, त्यांस ते भराभर रस्त्यांत व नदींत फेंकून देऊं लागले ! त्यावर कानपूरचे पंडित ओझा यांनीं अशी जाहीर विनंति प्रसिद्ध केली कीं, देवांच्या मूर्ति अशा फेंकून देणें हे पाप आहे. यासाठीं ज्यांना त्या नकोशा झाल्या असतील, त्यांनीं त्या फेंकून न देतां आमच्याकडे आणून द्याव्या !

हिंदुस्थानांतील वेदविद्येचें मुख्य पीठ म्हणजे श्रीक्षेत्र काशी अशीच त्या शहराची पूर्वीपासून ख्याति चालत आली आहे. शास्त्रार्थाचें हायकोर्ट म्हणजे काशीचे पंडित अशी त्यांची पूर्वीपासून प्रतिष्ठा होती. शिवाय दिग्विजयास निघालेल्या पंडितास काशीस गेल्यावांचून गत्यंतरच नव्हतें. तेव्हां दयानंदांनीं काशीस जाऊन शास्त्रार्थ करावा अशी महत्त्वाकांक्षा धरली. व त्यांनीं लवकर तसा योग घडवून आणला.ह्या शास्त्रार्थाच्या सभेला आर्यसमाजाचे इतिहासांत फार महत्त्व प्राप्त

झालें आहे. सभेच्या कार्यक्रमांत दयानंदांच्या बाजूला कोतवालाची सत्ता होती व पंडितांच्या बाजूस काशीचे महाराज होते. पांच-पन्नास हजार मंडळी शास्त्रार्थाला हजर होती असें म्हणतात. यांतील पांच आणि पन्नास हजार या संख्येंत जितका मेळ आहे तितकाच ह्या काशीच्या अतिशय गाजलेल्या शास्त्रार्थाच्या ज्या हकीकती प्रसिद्ध झाल्या त्यांत मेळ आहे. त्यामुळें सभेंत काय प्रश्नोत्तरें झालीं हें निश्चितपणें आज सांगतां येणें अशक्य आहे. एकंदरींत सभेचें काम चालावें तसें चाललें नाहीं, आणि अखेर कांहींच निष्पन्न झालें नाहीं असें दिसतें. कोणी ह्या शास्त्रार्थाला काशींतले सर्व विद्वान् पंडित [स्वामी विशुद्धानंदजी, बाळशास्त्री, शिवसहाय, माधवाचार्य, वामनाचार्य, ताराचरण, जयनारायण, तर्कवाचस्पति, राधामोहन तर्कवागीश, अंबिकादत्त इत्यादि सत्तावीस अट्टावीस पंडित] हजर होते असें म्हणतात, तर कोणीं काशींतल्या खऱ्या विद्वानांनीं दयानंदांच्या पाखंड मतांकडे मुळींच लक्ष दिलें नाहीं व ते वादास आलेही नाहींत, असें म्हणतात.

श्रीमद्दयानंद-प्रकाशकार असें लिहितात कीं, ह्या महत्त्वाच्या वादापूर्वी काशींतले कित्येक विद्यार्थी आणि पंडित दयानंदांची चांचणी पहाण्याकरितां त्यांच्याकडे अगोदर येऊन गेले. त्यांत एक दिवस " राजारामशास्त्री पण भगवीं वस्त्रें परिधान करून स्वामीजींच्या पाण्डित्याची परीक्षा पाहण्यासाठीं आले होते. परंतु तेथें पाणी उथळ नव्हतें. यामुळें त्यांना कांहीं थांग लागला नाहीं." काशींतील पंडितांनीं शालिग्राम राजशास्त्री आदि चार पंडितांस स्वामींकडे कांहीं विचारपूस करण्यासाठीं पाठविलें होतें. पण त्यांस त्या वेळीं स्वामींनीं कांहींच दाद दिली नाहीं. पुढें स्वामींचे प्रमाण-ग्रंथ तरी कोणते असें विचारण्यास ते पुन्हा आले. तेव्हां वेद, उपवेद, वेदांगें, उपांगें आणि मनुस्मृति असें त्यांनीं सांगितलें. पण मनुस्मृतींतील किती श्लोक प्रमाण मानतां ? असें विचारल्यावर, त्याचें उत्तर शास्त्रार्थाचे वेळीं सभेंत मिळेल, असें त्यांनीं सांगितलें.

वर जीं काशींतल्या पंडितांचीं नांवें आलीं आहेत, ते सामान्य कोटींतील विद्वान् नव्हत. त्या काळीं काशींतील विद्यापीठ चांगलेंच जागतें होतें. वादाच्या पूर्वी काशीचे एक पंडित ज्वाहरदासजी यांनीं दयानंदांना विचारलें कीं, काशींत तर अनेक जाडे पंडित आहेत. आपण कोणकोणास जिंकणार ! सर्वांचेंच कसें निराकरण करणार ! त्यावर दयानंदांनीं उत्तर केलें कीं, " आमच्याबरोबर कांहीं काळ बोलूं शकेल असा एक दक्षिणी बाळशास्त्री आहे, बाकीचे सारे काकभाषेंतच [नवीन न्यायादिमें] काय ते निपुण आहेत. वेदार्थ करण्यांत त्यांची गति नाहीं."

ह्याच चरित्रकारांनीं स्वामींचा आणखी एकदोघां काशीकर सुप्रसिद्ध पंडितांशीं आलेला संबंध वर्णिला आहे, तोही येथेंच देणें बरें. त्या वेळीं काशींतील एका पाठशाळेंत पंडित शिवकुमार हे अध्यापक होते. त्यांस धर्मोपदेशक नेमावें असें दयानंदांचें मनांत होतें. "परंतु स्वामीजींनीं ते वेदज्ञानशून्य आहेत असें पाहून त्यांस मासिक पन्नास रुपये पगार देऊन ठेवण्याची त्यांची लायकी नाहीं असें ठरविलें. आतां आणखी एका महामहोपाध्यायांचें वर्णन सदर चरित्रांत कसें केलें आहे तें सांगून मग या गाजलेल्या काशीचे शास्त्रार्थाकडे वळूं. काशीस कोणी रामस्वामी मिश्र या नांवाचे एक तरुण महामहोपाध्याय होते. त्यांना दयानंदांच्या-बद्दल फारच अनादर वाटत असे. परंतु असल्या पाखंड्याचें मुखावलोकन करणेंही पाप आहे अशा समजुतीमुळें ते दयानंदांस भेटले नव्हते. पण रात्रीं अंधेर पडल्या-वर त्यांच्याकडे गेल्यास त्यांचें तोंड पाहण्याचा प्रसंग न येतां वाद करतां येईल असें मनांत येऊन ते एका रात्रीं त्यांच्याकडे गेले. अशा पंडितांशीं देववाणींत बोलणें हेंही पाप आहे, असें त्यांच्या तोंडावर सांगून त्यांनीं हिंदींत बोलण्याचा संकल्प केला. शास्त्रार्थास सुरुवात करण्यापूर्वी ते म्हणाले कीं, मीं आपल्यावरोवर एक सुरी आणली आहे, ती दोघांमध्यें ठेवून शास्त्रार्थ होईल. जो हरेल त्याचें ह्या सुरीनें नाक कापलें जाईल ! स्वामी हंसत म्हणाले कीं, "मीही एक चाकू मध्यें ठेवणार आहे. जो हरेल त्याची जीभ त्यानें छाटली जाईल ! कारण, वादविवादांत नाकाचा विचाऱ्याचा संबंध काय ? जीभच खरी अपराधी ! यानंतर सुमारें अर्धी घटका त्यांचा संवाद झाला. तो काय झाला तें चरित्रांत दिलें नाहीं. पण त्यांत इतकें मात्र वर्णन आहे कीं, स्वामींच्या भाषणाचा त्यांच्या मनावर इतका परिणाम झाला कीं, त्यानंतर त्यांचें स्वामींशीं अगदीं सरळ व सभ्यपणाचें वर्तन होऊं लागलें. हे महामहोपाध्याय कोण ? हें महाराष्ट्रीयांस ठाऊक नसेल. पण वरील म० राजारामशास्त्री (बोडस), श्री० बाळशास्त्री (सरस्वती) हे दोघे महाराष्ट्रीय पंडित व त्यांचेच सहाध्यायी पं० शिवकुमार ह्या लोकोत्तर विद्वत्तेच्या पुरुषांची ख्याति महाराष्ट्रीय अद्याप विसरले नसतील. असले विद्वद्वर आणि त्यांच्याच तोडीचे म्हणून दयानंदांच्या चरित्रांत वर्णिलेले व्यंकटशास्त्री आदि पंडितांनीं दयानंदांशीं शास्त्रीय वादविवाद करतांना इतकें अज्ञान प्रगट करावें, हें मोठेंच आश्चर्य होय.

ह्या बाबतींत पं० नरदेवशास्त्री असा खुलासा कळवितात कीं, "त्या वेळीं वैदिक.

विषयांकडे पण्डितसमाजाची प्रवृत्ति नव्हती आणि स्वामी दयानंदांनीं वेदविहित कोणतें आणि वेदनिषिद्ध कोणतें हा प्रश्न एकदम आकस्मिक रीतीनें पंडितसमाजापुढें आणल्यामुळें अशा प्रकारच्या शास्त्रार्थांत प्रारंभीं पण्डितसमाजाची गाळण उडाली असल्यास आश्चर्य नाहीं. पण कालपरत्वें जेव्हां पण्डितसमाज वैदिक विषयाचा स्वाध्यायपूर्वक ऊहापोह करूं लागला तेव्हां तो समाज वेदनिर्दिष्ट स्वपक्षपोषक प्रमाणें दाखविण्यास समर्थ झाला." क्लिष्ट आणि अपरिचित अशा एखाद्या विषयासंबंधीं अचानक प्रश्न उपस्थित झाला, तर पं० नरदेवशास्त्री म्हणतात त्याप्रमाणें क्वचित् फजितीचा प्रसंग येईल. पण काशीच्या महाराजांनीं मुद्दाम भरविलेल्या विद्वत्सभेंत झालेल्या चर्चेचा जो इतिहास आर्यवाङ्मयांत प्रसिद्ध आहे तो खरा असल्यास त्याला हा खुलासा मुळींच पुरेसा वाटत नाहीं. दयानंदाचे वाद स्वा० विशुद्धानंदांना पूर्वीच हरिद्वारीं कुंभमेळ्याचे वेळीं कळले होते. शिवाय फर्रुखाबादच्या पं० गोपाळशास्त्री यांनीं काशीच्या पंडितांकडून त्याच वादासंबंधीं पूर्वी व्यवस्थापत्रही नेलें होतें. यामुळें वादांतील मुद्दे सर्वांना पूर्वश्रुत होते. आणि तरी सुद्धां अगोदर तयारी करण्यासाठीं काशीकर पंडितांनीं पंधरा दिवसांची मुदतही घेतली होती. खुद्द दयानंदांनाच एकदां हेमचंद्रजी नांवाचे गृहस्थानें असा प्रश्न केला कीं "भगवन्! हे एवढे बडे बडे धुरंधर पण्डित आपल्याकडे शास्त्रार्थाकरितां येतात हे सारेच मूढ कसे!" त्यावर स्वामींनीं हंसून उत्तर दिलें कीं, "सत्यासत्य विवेक तर बहुतेक विद्वानांना असतोही, परंतु चरितार्थासंबंधीं लोभांत पडून ते सन्मार्गच्युत होतात!" हाही दोषारोप निस्पृह आणि अल्पसंतुष्ट वृत्तीच्या विद्वानांना लागू पडणार नाहीं. निदान काशीचा शास्त्रार्थ "आजीविकेचे प्रलोभनानें" दूषित झालेला नसावा. यास्तव त्याचें महत्त्व आहे.

शिवाय आर्यसमाजाचे इतिहासकार ह्या काशीच्या शास्त्रार्थाच्या सभेला वरेंच महत्त्व देत असल्यामुळें स्वामी श्रद्धानंदांचे चिरंजीव प्रो० इंद्र विद्यावाचस्पति या सभेची जी हकीगत लिहितात ती पहाणें जरूर आहे. ता. २२ आक्टोबर सन १८६९ रोजीं राजा माधोसिंह यांच्या आनंदवागेंत ही सभा झाली. दयानंदांनीं जेव्हां काशीचे अधिपति ईश्वरनारायणसिंह यांचे मार्फत काशीच्या पंडितांना सत्यासत्यनिर्णयाकरितां प्रथम आव्हान दिलें, तेव्हां तेथील पंडितांनीं वेदशास्त्रावलोकनासाठीं पंधरा दिवस मुदत मागून त्या मुदतींत खूप

तयारी केली. त्यानंतर शास्त्रार्थाचा दिवस उगवला त्या वेळचें वर्णन विद्यावाचस्पति यांच्याच शब्दांत सांगणें बरें.*

सारांश ता. १६ नोव्हेंबर १८६९ रोजीं [कोणी १७ नोव्हेंबर म्हणतात] काशींत पूर्वी कधींही जमला नव्हता इतका समाज आनंदबागेंत जमा झाला. त्यांत काशींतील सर्व प्रमुख पंडित, वडे वडे गृहस्थ, आजूवाजूच्या गांवचे जमीनदार, ख्रिस्ती धर्मोपदेशक, कलकत्त्यापासून वर्तमानपत्रांचे संपादक किंवा वातमीदार अशी अभूतपूर्व गर्दी होती. अध्यक्षस्थानीं काशीचे महाराज होते. पण काशीचे कोतवाल पंडित रघुनाथ सहाय्य हे वादविवादाची शिस्त राखण्यासाठीं हजर होते. कांहीं दगाफसाट होऊं नये म्हणून पोलीसपार्टीही हजर होती. अशा थाटांत दुपारीं तीन वाजतां वादास सुरुवात झाली. प्रथम काशीदरवारचे पंडित ताराचरण नैय्यायिक यांनीं आरंभ केला.

ताराचरण०—आपण मनुस्मृतीला वेदमूलक कसें मानतां ?

स्वामी—मनुवचन हें दिव्य औषध आहे असें सामवेदांत म्हटलें आहे.

यावर ताराचरण निरुत्तर झाले. मग विशुद्धानंद मदतीस आले.

विशुद्धानंद--रचनानुपपत्तेश्चनानुमानम् हें वेदांतसूत्र वेदमूलक कसें तें सिद्ध करा.

स्वामी--हा मुद्दा अप्रस्तुत आहे.

विशुद्धानंद--अप्रस्तुत असला म्हणून काय झालें, तुम्हांला त्याचें समाधान करतां येत असेल तर करा.

स्वामी—त्याचा पूर्वापार संबंध पाहून खुलासा करतां येईल.

विशुद्धानंद—जर सर्व गोष्टींचें पाठांतर नाहीं तर काशीस शास्त्रार्थाला कशाला आलेत ?

स्वामी—तुम्हांला तरी सर्व तोंडपाठ आहे का ?

विशुद्धानंद—होय. आम्हांला सर्व कांहीं पाठ आहे.

स्वामी—तर मग सांगा पाहूं धर्माचीं लक्षणें किती आहेत ?

विशुद्धानंदांनीं सर्वज्ञतेचा आव मात्र आणला; पण मनुस्मृतींतील धृतिक्षमा. दमोस्तेयम् इ० श्लोक त्यांस न आठवल्यामुळें ते निरुत्तर झाले, तेव्हां पंडित बाळशास्त्री पुढें सरसावले.

"आज एक ओर माधोबागमें सभा का समारोह होने लगा और दुसरी ओरसे पण्डितोंको सभास्थानतक पहुंचने के लिये काशी नरेश के दरबारसे पालकी छत्र, चँवर आदि सामग्री भेजी जाने लगी। आज मानो काशीके पण्डितों-का परीक्षादिन था। इस दिन की सफलता पर उनका भविष्य अवलम्बित था। प्रतिपक्ष में कौपीनधारी साधु था, विद्या ही जिसका शास्त्र था, सत्य हि जिसका

बाळशास्त्री—आम्हीं धर्मशास्त्राचें संपूर्ण अध्ययन केलें आहे. त्यासाठीं कांहीं विचारणें असेल तर आम्हांला विचारा.

स्वामी—तर मग आपण अधर्माचें लक्षण सांगा पाहूं.—अधर्माचेंही लक्षण कोणी विचारील याचा त्यांनीं कधींच विचार केला नसल्यामुळें ते निरुत्तर झाले!

याप्रमाणें प्रश्नोत्तरें झालीं त्यांत काशीच्या पंडितांनीं इतकेंच दाखविलें, कीं वेदांत "प्रतिमा" शब्द आला आहे तो मूर्तिवाचक आहे आणि "पूर्त" शब्द आला आहे, तोही मूर्तिपूजेचा सूचक आहे. त्यावर स्वामींनीं ईश्वराच्या प्रतिमेचा वेदांत स्पष्ट निषेध आहे, असें दाखविलें आणि पूर्त शब्दाचा अर्थ नदी, तडाग इ० आहे, असें सांगून समाधान केलें.

आपली कांहींच मात्रा चालत नाहीं असें पाहून काशीच्या पंडितांनीं मुख्य मुद्दा सोडून पुराणांचा विषय काढला. पण तेथेंही त्यांना तोच अनुभव आला. मग उलट स्वामीजींनीं व्याकरणासंबंधीं कांहीं प्रश्न पंडितांस विचारले; पण त्यांचें समाधानकारक उत्तर त्यांस देतां आलें नाहीं. तेव्हां ते हताश झाले! हें पाहून माधवाचार्य पुढें सरसावले. आणि एक पोथीचें पान पुढें करून म्हणाले कीं, यज्ञसमाप्तिनंतर दहाव्या दिवशीं यजमानानें पुराणश्रवण करावें असें म्हटलें आहे. तेव्हां येथे पुराण शब्द हा कोणत्या विशेष्याचा विशेषण आहे तो दाखवा.

स्वामी—आपण संदर्भ वाचून दाखवा.

विशुद्धानंद—(पान पुढें करून) तुम्हीच वाचा कीं.

त्या वेळीं सायंकाळ झाल्यामुळें दयानंदांना तें पान नीट वाचतां येईना. ही योग्य संधि आहे असें पाहून विशुद्धानंद चला आतां संध्येची वेळ झाली. तुमची काय परीक्षा व्हायची ती होऊन चुकली! असें म्हणत उठले. त्यावर स्वामींनीं त्यांस वाद अर्धवट टाकून उठूं नका, असें पुष्कळ सांगितलें. पण तें त्यांनीं ऐकलें नाहीं. ते म्हणाले, आतां तुम्ही बसा, जें व्हायचें तें होऊन चुकलें. तेव्हां

किला था, और परमात्माहि जिसका सहायक था। इधर अनेक पण्डितों की मण्डली थी, जिनके पास विद्या खडग तो थी, परन्तु स्वतन्त्र विवेक के अभाव से रूढिरूपी जंगार से निकम्मी होगई थी। सत्यका सुख हिरण्मय पात्र से बंद हो चुका था। परमात्माका स्थान एक ओर जड मूर्तियो नें और दुसरी ओर अन्नदाता काशी नरेश ने छीन लिया था। जहां कौपिनधारी अपने सहायक पर भरोंसा करके, सत्य के गढ़ में डेरा जमाकर विद्या की तलवार पकडे निर्भीक बैठा था, वहां आपनी शक्तियों और सहायकों को कमजोर समझकर पण्डित मंडळी कभी छत्रचंवर के ढोंग का आसरा ढुंढती थी, और कभी सैंकडो शिष्यो की पंक्तियां बांधकर समझती थी कि अब दयानन्द अवश्य दहल जायगा। परन्तु यहां वह लोहा न था, जो जरासी आंच से पिघल जाता। यहां वह लौं न थी जो हवा के जरा से झोंके से बुझ जाती ! + + +

पौराणिकों की अक्षौहिणी सेना आ पहूंची। रोब जमाने को काशीनरेश; बाल की खाल उधेडने को वृद्ध स्वा० विशुद्धानंद, प्रसिद्ध बालशास्त्री और अन्य माधवाचार्य, वामनाचार्य, नारायण आदिविख्यात पंडित; और हल्ला मचानेको काशीके विद्यार्थी और गुंडे; इस प्रकार झूमती झामती और बेतहाशा जय जय, कारोंसे आकाश की गुंजाता हुई अंगत्रय संपन्न पौराणिक सेना माधोबागमें पहुंच गई। + + +

शास्त्रार्थ आरंभ हुआ। + + +

प्रश्नरूपी तीरों की अनवरत बौछार हो रही थी, साधनसंपन्न ब्रह्मचारी फेंके हुए तीरों को मार्गमें हि काटता जाता था, और साथ हि अपने धनुष की करामत दिखा रहा था। उस उपजाऊ धनुष से फेंके हुए अमोघ बाण विरोधियों की कवचों में छेद कर रहे थे।

पं० ताराचरण ने पूछा–'आप मनुस्मृति को वेदमूलक कैसे मानते हैं?'

स्वामीजीने उत्तर दिया–'सामवेद के ब्राह्मण में कहा है कि जो कुछ मनु ने वर्णन किया है वह औषधों का भी औषध है।'

अध्यक्ष काशीचे महाराज हेही उठून त्यांनीं टाळ्या वाजविल्या. त्याबरोबर काशीच्या पंडितांचा जयजयकार करीत सर्व मंडळी उठली ! आणि उलट दयानंदांवर विटांचे तुकडे व दगड येऊं लागले ! याप्रमाणें काशीकर पण्डितांचा पुरा पाडाव झाला असतां त्यांनीं लवाडीनें खोटीच हूल उठविली.

ताराचरणजी चुप होगये, स्वा० विशुद्धानन्दजी मदत के लिये पहुंचे।

आप बोले—'रचनानुपपत्तेरचनानुमानम्' इस वेदान्त सूत्र को वेदमूलक सिद्ध कहो।

स्वामी ने उत्तर किया–'यह उपस्थित वाद के भीतर नही है'।

स्वामी विशुद्धानन्दजी–'प्रकरण के वाहिर है तो क्या हुआ? यदि तुम्हें इसका समाधान आता है तो कह दो।'

स्वा० दयानन्द—'इसका पूर्वापर पाठ देखकर समाधान किया जा सकता है'।

स्वा० विशुद्धानन्द—'यदि सव कुछ याद न था तो काशी में शास्त्रार्थ करने क्यों आये थे?'

स्वा० दयानन्द—'क्या तुम्हे सव कुछ कण्ठाग्र है'?

स्वा० विशुद्धानन्द—'हाँ, हमे सव कुछ स्मरण है'।

यहां उल्टा वार प्रारम्भ हुआ। पेंच मे आता २ चतुर सिपाही निकल गया।

स्वा० दयानन्दने पूछा—'तव वताइये धर्म के लक्षण कितने है?

स्वामी विशुद्धानन्द ने सर्वज्ञता का दावा तो किया, परन्तु उन्हे मनुस्मृति का धर्मलक्षणसम्वधी, 'धृतिक्षमा दमोस्तेयम्' इत्यादि श्लोक याद नहीं'था। वह निरुत्तर हो गये।

स्वामी दयानन्दने श्लोक पढ सुनाया। झटपट प्रसिद्ध धर्माचार्य पं० वालशास्त्रीजी मदद पर आ पहुंचे। आपने कहा कि 'हमने सम्पूर्ण धर्मशास्त्रका अध्ययन किया है, इस विषय में कुछ पूछना हो तो हमसे पूछिये।

स्वा० दयानन्दने पूछा—'आप अधर्म के लक्षण वतलाइये। वालशास्त्रीजीने कभी सोचा भी नही था कि कोई आदमी अधर्म के लक्षण भी पूछ सकता है। उन्हें निरुत्तर होना पडा।

इसी प्रकार प्रश्नोत्तर होते रहे। मूर्तिपूजा के सम्बध में काशी के पंडितोंने दो ही वातें पेश की। एक तो यह कि, वेदमें प्रतिमा शब्द आया है, वह मूर्तिका वाचक है, और दूसरा यह कि, 'उद्बुध्यस्वाग्ने' इत्यादि मन्त्रमें जो 'पूर्त' शब्द आया है, वह मूर्तिपूजाका सूचक है। स्वामीजीनें दोनोंकाही समाधान कर दिया। ईश्वर की प्रतिमाका वेदसे स्पष्ट निषेध है, और पूर्त शब्द नदी, तडाग आदि का वाचक है। यह समाधान करके स्वामीजी वारंवार यही पूछते रहे कि, 'वेद में मूर्तिपूजा का विधान कहां है?'

हर तरहसे लाचार होकर पण्डित मण्डली ने चालाकी शरणली। इस विषयपर शास्त्रार्थ करनेसे टालकर पण्डित लोग स्वामीजीको उलझाने की नीयत से पुराणोंके विषयपर विवाद करने लगे, परंतु शीघ्र ही अनुभव करने लगे कि, यह व्यूह भी अभेद्य नहीं है। स्वामीजीनें अवसर पाकर व्याकरण सम्बन्धी प्रश्न पण्डितोंके सामने रक्खा- कोई भी सन्तोषजनक उत्तर न मिला। पण्डित लोग हताश और खिन्न होने लगे। तब माधवाचार्यजी आगे बढे और कोई दो पत्रे लाकर बीचमें रखते हुए कहा कि 'यहां पर लिखा है कि, यज्ञकी समाप्ति यजमान दसवे दिन पुराणोंका पाठ श्रवण करे, अब स्वामीजी बताइये कि 'पुराण' किसका विशेषण है?'

स्वामीजी—'आप पाठ पढ कर सुनाइये'।

स्वामी विशुद्धानन्दजी ने पत्रें स्वामी दयानन्दजी के हाथ में पकड़ा कर कहा कि, 'आप ही पढ लीजिये' उस समय सांझ का अंधेरा आकाशपर उतर आया था। स्वामी दयानन्द ने पत्रें लौटाते हुए, स्वामी विशुद्धानन्दसे कहा कि, 'आप ही पढ लीजिये'।

स्वामी विशुद्धानन्दजी बोले 'मैं चश्मे के बिना नही पढ सकता, इस लिये आपही को पढना होगा' स्वामी दयानन्द ने पत्रें हाथ में ले लिये। अन्धेरे के कारण ['दशमेऽहनि किंचित्पुराणमाचक्षीत' इस पाठ के पूर्वापर को। द. प्र.] पढना कठिन था। दीपक मंगवाया लगा। लालटेनें की रोशनी भी बडी मद्धम थी। पत्रे पढने में कुछ समय लगा [विशुद्धानन्दजी यह कहकर उठ खडे हुए की अब संध्या का समय हो गया है। द. प्र.] उचित मौका समझ कर पण्डित मण्डली उठ खडी हुई। इस प्रकार धूर्तता होते देख कर स्वामी दयानन्द ने स्वामी विशुद्धानन्द का हाथ पकड कर कहा कि 'बैठ जाइये। निर्णय किये विना बीच ही में उठ खडे होना आप ऐसे विद्वानों को कदापि उचित नही' परन्तु स्वामी विशुद्धानन्दजी न बैठे और स्वामी दयानन्द की पीठ पर हाथ फेर कर कहने लगे कि, 'अब बैठिये, जो कुछ होना था, हो चुका।'

++ ++ ++

आश्रय-हीन अन्धकार का अन्तिम आश्रम बनारस ही दिखाई देता था। निर्भय वीर दयानंदनें गुफा में पहुंच कर शेर को ललकारने का निश्चय किया, और माधोबाग में जाकर धर्म का झण्डा गाड दिया।

++ ++ ++

रूढि के गढ से दयानंद की टक्कर का जो भयंकर शब्द हुआ, उससे दिशाऐं गूंज उठीं। गूंजसे आश्चर्यित देशनें देखा कि सदियोंके अंधेर में खडा किया हुआ कुरीतियों का मीनार ठोकर खाकर भीषणशब्द करता हुआ विश्वनाथ पुरी की तरह में विलीन हो रहा है। स्वार्थ कांप उठा, और सत्यका चेहरा चमकने लगा।

++ ++ ++

काशी शास्त्रार्थ ह्या नांवाचें एक लहान चोपडें प्रसिद्ध झालेलें आहे. त्यांतील हकीकत सर्वांत अधिक व्यवस्थित असून वरील तुटक संवांदांतील मधले दुवे त्यांत दिले आहेत. पण त्याच्या लेखकाचें व प्रकाशकाचें नांव पुस्तकावर नसल्यामुळें हा निनावी प्रबंधकर्ता कितपत अधिकृत आहे हें न समजल्यामुळें आम्ही मुद्दाम स्वामी श्रद्धानंद यांचे नजरेखालीं तयार झालेल्या त्यांचे चिरंजीव प्रो० इंद्र विद्यावाचस्पति यांच्याच इतिहासांतून वरील अवतरण घेतलें आहे. तथापि ह्या एका महत्त्वाच्या शास्त्रार्थाबद्दल तरी अधिक सुसंबद्ध माहिती असावी म्हणून सदर चोपड्याचे आधारें ह्याच संवादाचें वर्णन सारांशरूपानें पुन्हा देत आहों.

स्वामी दयानंदांनीं आपला निश्चित सिद्धान्त असा प्रसिद्ध केला होता कीं, पाषाणादि मूर्तिपूजन, शैवादि संप्रदाय, रुद्राक्षत्रिपुंड्रादिधारण यांचें वेदांत विधान नाहीं. यास्तव त्याचें आचरण पापावह आहे. काशीकर पंडितांचें दयानंदांस म्हणणें असें होतें कीं, तुम्ही मूर्तिपूजाखंडन करतां तर आम्ही त्याचें मंडन करतों. त्यानंतर उभयतांस वेद प्रमाण आहेत असें ठरल्यावर वेदांत मूर्तिपूजेचें प्रमाण असल्यास दाखवा किंवा नसल्यास नाहीं म्हणून सांगा असा सवाल दयानंदांनीं टाकला. त्यावर वास्तविक एक वेदांतील प्रमाण सांगावयाचें किंवा सरळपणें वेदांत प्रमाण नाहीं हें कबूल करावयाचें. तसें न करतां काशीच्या दरबारचे पंडित ताराचरण नैयायिक असें म्हणूं लागले कीं, जे केवळ वेदांलाच प्रमाण मानतात, अन्य प्रमाण मानीतच नाहींत त्यांच्याजवळ काय बोलावें! दयानंद म्हणाले, "अगोदर वेदांचा विचार होऊं द्या. कारण वेदोक्त कर्मच मुख्य आहे. आणि मनुस्मृत्यादि तरी वेदमूलक आहेत, म्हणूनच प्रमाणभूत आहेत. जें वेदांत नाहीं किंवा वेदविरोधि आहे तें प्रमाण नव्हे. त्यावरून ताराचरणांनीं प्रश्न विचारला कीं, मनुस्मृतीचें प्रमाण तरी वेदांत कोठें आहे! तेव्हां स्वामींनीं मनूचें वचन हें औषधांचेंही औषध आहे असें सामवेद ब्राह्मणांतील (यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजम् ।) वचन सांगितलें. येथें हें लक्षांत घेतलें पाहिजे कीं, दयानंद फक्त मंत्रभागासच वेद म्हणून मानीत असत, ब्राह्मण, आरण्यकें यांस ते मनुष्यकृत मानीत असत.

त्यानंतर वेदांत जें अप्रसिद्ध तें सच्छास्त्र नव्हे या सिद्धान्ताची छाननी करण्याकरितां " रचनानुपपत्ते " हें वेदान्तसूत्र वेदमूलक कसें तें दाखवा असा प्रश्न पंडितांनीं केला. तो प्रश्न अखेर तसाच राहून केवळ स्मरणशक्तीची परीक्षा सुरू झाली आणि स्वामींनीं धर्माचें स्वरूप विचारलें. विशुद्धानंदांनीं " वेदप्रतिपाद्य फलसहित अर्थ " असें उत्तर दिलें. त्यावर दयानंद म्हणतात कीं, हें स्वयंपठित प्रमाण नको. कांहीं श्रुतिस्मृति सांगा. त्यावर " चोदना लक्षणोऽर्थो धर्मः " हें जैमिनीसूत्र विशुद्धानंदांनीं सांगितलें. तेव्हां स्वामी म्हणाले कीं, हें तर सूत्र आहे. तुमच्या सर्व कंठाग्र आहे मग श्रुतिस्मृति कां सांगत नाहीं ! प्रेरणेचें मूळ श्रुतिस्मृतिच आहेत. यावर विशुद्धानंद जेव्हां कांहींच बोलतना तेव्हां स्वामी म्हणाले कीं, ठीक ! आपल्याला धर्माचें स्वरूप तर सांगतां येत नाहीं तर धर्माचीं लक्षणें तरी किती तें सांगा. विशुद्धानंद म्हणाले कीं, धर्माचें लक्षण एकच; पण तें कोणतें तें विशुद्धानंदांना सांगतां येईना ! तेव्हां स्वामी म्हणाले कीं, धर्माचीं दशलक्षणें असतांना तुम्ही एकच कसें सांगतां ! विशुद्धानंदांनीं इतक्यांतच समजावें. पण त्यांनीं उलट दहा लक्षणें नीं कोणतीं असा प्रश्न विचारला. पुंढ वालशास्त्री (बालसरस्वति ?) वादास सरसावले असतां त्यांस अधर्माचें लक्षण विचारूनच स्वामींनीं निरुत्तर केलें ! हें सर्व आम्हांस आश्चर्यकारकच वाटतें.

असो. ह्याप्रमाणें स्मरणशक्तीच्या परीक्षेंत काशीकर पंडित फजीत पावल्यावर त्यांनीं सर्वांनीं चिडून जाऊन स्वामींवर एकदम गिल्ला केला. आणि त्यांस विचारलें कीं, वेदांत प्रतिमा शब्द आला आहे कीं नाहीं ? स्वामींनीं उत्तर दिलें कीं, प्रतिमा शब्द सामवेदाच्या षड्विंश ब्राह्मणांत आला आहे. परंतु ज्या मंत्रांत तो शब्द आला आहे तो मंत्र मृत्युलोकविषयक नसून ब्रह्मलोकविषयक आहे. त्यानंतरचीं वालशास्त्री व स्वामी यांच्या दरम्यान झालेलीं प्रश्नोत्तरें संदिग्ध आहेत. पुढें विशुद्धानंदांनीं ईश्वराचा व वेदांचा संबंध काय म्हणून काढल्यावर स्वामी उत्तरादाखल म्हणाले कीं, वेद सच्चिदानंद लक्षण, ईश्वरानें प्रकाशित असून त्यांचा परस्पर कार्यकारणसंबंध आहे. तेव्हां विशुद्धानंद म्हणाले कीं, वेदांस कार्यरूप मानाल तर ते नसल्याप्रमाणेंच होत. त्यावर स्वामी म्हणाले कीं, जर ईशतत्त्वांत कशाचेंच अस्तित्व संभवत नसेल तर मग आकाशांतही कोणत्याच वस्तूचा संबंध किंवा संभव असणार नाहीं. त्यावर विशुद्धानंद म्हणाले कीं, आकाशही ईश्वरच होय. यावर दयानंद कुत्सितपणानें हंसून म्हणतात " ठीक ! आकाशच ईश्वर

काय ! पण तें असो. तो अप्रस्तुत भाग सोडून मूर्तिपूजेबद्दल कांहीं आधार असेल तर दाखवा." त्यावर विशुद्धानंद स्वामींच्या पाठीवरून हात फिरवीत त्यांस म्हणतात."अहो जोगी, तुमचें शिक्षण कच्चें आहे. अजून शिका." पुढें विशुद्धानंद म्हणतात कीं, ज्याप्रमाणें मन किंवा सूर्य यांची ब्रह्मबुद्धीनें उपासना सांगितली आहे त्याचप्रमाणें शालिग्रामादींची जाणावी. त्यावर स्वामी म्हणाले कीं, " आदित्यं ब्रह्मेत्युपासीत " असें सांगितलें आहे. त्याप्रमाणें पाषाणादि ब्रह्मेत्युपासीत असें स्पष्ट वचन वेदांत कां नाहीं ! यावद्दल कांहींच खुलासा न करतां माधवाचार्य विचारतात कीं, " उद्वुध्यस्वाग्ने प्रतिज गृह्णित्वमिष्टापूर्तं सꣳ सृजेथामयञ्चेति " या मंत्रांत पूर्त शब्द मूर्तिवाचक कां समजूं नये ? तेव्हां दयानंदांनीं 'पूर्त' शब्द 'पूर्ति'वाचक आहे, प्रतिमावाचक नाहीं असा निरुक्ताचा व ब्राह्मणाचा हवाला देऊन सांगितले. मग " ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानीति " इत्यादि वचनांत पुराण शब्दाचा अर्थ काय असा प्रश्न माधवाचार्यांनीं काढला. अर्थात माधवाचार्यांचे मताने पुराणें एकदां प्रमाणभूत ठरलीं कीं, मूर्तिपूजेचे प्रामाण्य सिद्ध करणें सोपें होईल हाच त्यांच्या प्रश्नांतील हेतु दिसतो. स्वामी म्हणाले, पुराण शब्द ब्राह्मण शब्दाचा विशेषण आहे. त्यावर बालशास्त्री यांनीं अडाविलें कीं, ब्राह्मण काय नवीनही असतात काय ! स्वामी म्हणाले कीं, त्याबद्दल शंका राहूं नये म्हणून पुराण शब्द योजला आहे. पण पुन्हा शंका निघाली कीं, सदर वचनांत मध्यंतरीं इतिहास शब्द येतो. तेव्हां विशेष्यविशेषणांमध्यें असा शब्द कसा येईल ! त्याचा खुलासा करतांना " अजो नित्यःशाश्वतोयं पुराणो " ह्या गीतावचनांत पुराण या विशेषणाचा देहीं या दूरस्थ विशेष्याशीं संबंध येतो. असो. असें स्वामींनीं दाखविलें आणि विशेष्यविशेषण समीपच असलें पाहिजे असा व्याकरणाचा कांहीं नियम नाहीं, असेंही सांगितलें. विशुद्धानंद म्हणाले कीं, येथें इतिहास शब्दाचा तर पुराण हा शब्द विशेषण नाहीं ना ? स्वामींनीं प्रत्युत्तर केले कीं, इतिहासः पुराणं पंचमो वेदानां वेदः । ह्या वचनांत इतिहास ह्या शब्दालाही पुराण हें विशेषण लावलेलें आढळतें. मध्येंच वामनाचार्य म्हणाले कीं, हें वचन वेदांत कोठेंही नाहीं. स्वामींनीं निक्षून सांगितलें कीं, जर हें वचन वेदांत आढळलें तर तुमचा पराजय नाहीं, तर माझा पराजय, अशी प्रतिज्ञा लिहा. तेव्हां सारे गप्प झाले. मग दयानंदांनीं मध्येंच एक प्रश्न काढला कीं, कोणी व्याकरणशास्त्र जाणणारे असतील तर त्यांनीं व्याकरणांत कलम संज्ञा केली आहे कीं नाहीं तें सांगावें. बालशास्त्र्यांनीं उत्तर दिलें कीं, संज्ञा तर केली नाहीं, पण

एके ठिकाणीं भाष्यकारानें उपहास मात्र केला आहे.तो कोठें म्हणून स्वामींनीं विचारतां बाळशास्त्री निरुत्तर झाले. अखेर माधवाचार्यांनीं गृह्यसूत्राचें एक पृष्ठ दयानंदांच्या हातीं दिलें. तें हस्तलिखित पत्र इतकें अस्पष्ट लिहिलेलें होतें कीं, तें चटकन् वाचतां येणें शक्यच नव्हतें. मुद्दाम जाणून बुजूनच असलें पान दयानंदाच्या हातीं दिलें. त्यावर तें पत्र कोणत्या ग्रंथांतील कोणत्या ठिकाणचें आहे त्याचा कांहींच उल्लेख नव्हता. असें तें संदिग्ध आणि अस्पष्ट लिहिलेलें पत्र वाढत चाललेल्या अंधारांत वाचण्यास स्वामींना पुरीं पांच पळेंही फुरसुद पंडितांनीं दिली नाहीं. त्या पृष्ठावरील "दशमेऽहनि किंचित्पुराणमाचक्षीत" या वचनांतील पुराण शब्दाचा अर्थ पुराणी विद्या म्हणजे ब्रह्मविद्या उपनिषदें, असा करावा असें स्वामी दयानंद सांगणार तों "आतां उशीर झाला" अशी सबब काढून विशुद्धानंद उठले. त्याबरोबर काशीराज सर्व पंडितांसह उठून टाळ्या वाजवून पंडितांचा जयजयकार करूं लागले. इतकेंच नव्हे तर पुढें कांहीं दिवसांनीं काशीराजांच्या छापखान्यांत स्वामींच्या निंदापर एक चोपडेंही छापून प्रसिद्ध झालें !

वरील वादविवादांत अखेर उतावळीनें आणि खोडसाळपणानें काशीच्या पंडितांचा जय झाला म्हणून टाळ्या पिटून सभा उधळण्यांत काशीचे महाराजांनींही लोकांस प्रोत्साहित केलें, त्यावरून कोतवालाचा व त्यांचा खटका उडाला; तेव्हां ते म्हणाले, 'तुम्ही आम्ही सारे मूर्तिपूजक; येनकेन प्रकारेण आपल्याला आपली बाजू राखली पाहिजे'. हेच महाराज पुढे दयानंदांचे चरणीं पश्चात्तापपूर्वक लीन झाले !' असेंही वर्णन आहे.

ही हकीगत इतकी विस्तृत देण्याचें कारण असें कीं, दयानंदांनीं केलेल्या शास्त्रार्थांत ह्या काशीच्या शास्त्रार्थाचें महत्त्व फार आहे असें आर्यसमाजी मानतात. हिंदु पेट्रियटनेंही त्या वेळीं असें प्रसिद्ध केलें कीं, "काशीचे पंडित आपल्या ज्ञानाचा अति गर्व करीत होते, त्यांचा दयानंदांनीं पुरा पाडाव केला." क्रिश्चन इंटेलिजेन्सरचें मत मात्र असें झालें आहे कीं, एकंदरींत काशींत जाऊन स्वामींना विशेष कांहीं साधतां आलें नाहीं. काशीचे फार मोठ-मोठे पंडित तर त्यांस भेटलेही नसावेत. उलट सामान्य लोकांचा विरोध वाढला. काशी क्षेत्रांत त्यांच्यावर बहिष्कारही पुकारण्यांत आला. कोणीं त्यांस विडयांत विष देण्याचा प्रयत्न केला. कित्येक गुंडांनीं त्यांच्यावर गिल्ला करण्याचा डाव रचला. याच्याही पुढचे कांहीं प्रकार झाले. एका कसायाला आणि काळणाला

कोणी तयार करून भर सभेंत त्याच्याकडून आपल्या बाकीवद्दल म्हणून पैशाचा तगादा करविला ! तसेंच एका वेश्येलाही स्वामींची भर सभेंत इज्जत घेण्याकरितां तयार केलें ! आणि एकानें तर विषारी मिठाईही यांच्याकडे पाठविली ! हे सर्व प्रकार स्वामींनीं शांतपणें सहन केले. मुसलमानी धर्मावरही त्यांनीं टीका चालविल्यामुळें कांहीं मुसलमानांनीं तर त्यांस उचलून नदींत फेंकून देण्याचाही खटाटोप केला ! पण स्वामींनीं आपल्या सामर्थ्यानें हे सर्व प्रसंग निभावून नेले.

या काशीच्या प्रसिद्ध शास्त्रार्थानंतर कांहीं दिवस तेथेंच राहून नंतर दयानंदांची स्वारी प्रयागला गेली; व तेथील कुंभमेळा पाहून इ. सन १८७३च्या आरंभीं ते कलकत्त्याला गेले. तेथें हे आपल्यासीं सहमत होतील असें ब्राह्मांस वाटलें असावें. पण अखेर तें जमलें नाहीं. महर्षि देवेंद्रनाथांकडे स्वामी गेले होते. श्रीरामकृष्ण परमहंसांच्या लतकाऱ्यामुळें त्यांस महर्षिकडे येण्याचा पूर्वी मज्जाव झाला होता; पण दयानंद जास्त व्यवहारी व धूर्त असल्यामुळें त्यांनीं ब्राह्मांच्या वाड्यांत जाण्यापूर्वी कलकत्त्यास प्रथमच कपडे घालण्यास सुरुवात केली. तसेंच केशवचंद्र प्रभृतींच्या सूचनेवरून त्यांनीं त्यापुढें हिंदींत बोलण्याचा क्रम सुरू केला. तथापि तेवढ्यानेंही केशवचंद्रांचें खरें समाधान झालें नाहीं. ते म्हणाले, "स्वामी, तुम्हांला जर इंग्रजी येत असतें तर काय बहार झाली असती. माझ्या इंग्लंडच्या सफरींत तुम्ही मला ठीक जोडीदार झालां असतां." पण स्वामींनीं त्यांस जरा झणझणीतच प्रत्युत्तर केलें. ते म्हणाले, "आपलें आर्यांचें धर्मरहस्य ज्यांत सांठवलें आहे ती गीर्वाण भाषा तुम्हांला येत नसावी हें तर अधिक खेदजनक आहे. तुम्हां इंग्रजी शिकलेल्या बाबूंना ज्यांत कांहींच कळत नाहीं, तें धर्मरहस्य तुम्ही लोकांना शिकविण्याचा आंव आणतां. याहून अधिक ढोंग तें कोणतें !" तथापि त्या ब्राह्मांच्या मिलाफांत भाषेचें माध्यम, व्याख्यात्याचा पेहराव, आणि समाजाची रचना अशीं ब्राह्मांचीं बाह्यांगें स्वामींनीं उचललीं आणि स्वामींच्या अंतर्दृष्टीची चुणूक केशवचंद्रानीं घेतली, अशी कांहीं देवघेव परस्परांत झाली. तरी एकंदरींत कलकत्त्याच्या ब्राह्मांचें व दयानंदांचें विशेष पटलें नाहीं, हेंच खरें. कारण, दयानंदांची भिस्त ज्या वेदांवर त्यांची ब्राह्मांस कवडीचीही किंमत वाटत नव्हती. त्यामुळें कलकत्त्यास पाठशाळा काढण्याचा स्वामींचा बेत तसाच विरजला.

तारीख १ एप्रिल सन १८७३ रोजीं कलकत्ता सोडल्यावर स्वामी बहार

प्रांतांत निरनिराळ्या ठिकाणीं हिंडले. या प्रवासांत कोणी ताराचरण पंडित अंतस्थ रीतीनें स्वामींचा सिद्धान्त मान्य करून वरकरणी व्यवहारापुरता विरोध दाखवीत होते, तर कोणी दुर्गादत्त पंडित आपल्या दिग्विजय वृत्तान्तांत स्वामींनीं " आपण सर्वज्ञ लोकोत्तर पंडित आहां. 'मी यःकश्चित् मर्त्य जीव. आपणांसारख्या ब्रह्मरूप पुरुषांशीं काय वाद करणार !" असें आपल्याजवळ म्हटल्याचें प्रसिद्ध करणारे भेटले. कोणी जगन्नाथ पंडित धड व्याकरणशुद्ध बोलतां येईना म्हणून गप्प बसले. तर वृंदावनच्या सुप्रसिद्ध रंगाचार्यानें आपली फजिती टाळण्याकरितां ऐन शास्त्रार्थाचे वेळीं आजारीपणाची सबब सांगून आपल्या आजीविकेच्या वृत्तीवरील आपत्ति टाळली ! कोठें साऱ्या देशांत नाहक गोंधळ माजविल्याबद्दल स्वामींस रागारागानें जाब विचारणारे पं० काशीनाथशास्त्री आढळले, तर उलट अलाहाबादच्या नूर कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांत त्यांच्या भावी आर्यसमाजाचे आधारस्तंभ त्यांस सांपडले. व तेथेंच त्यांनीं सत्यार्थप्रकाशाची पहिली आवृत्ति छापली.

ह्यानंतर विशेषेंकरून प्रार्थनासमाजी मंडळींच्या निमंत्रणावरून स्वामी मुंबई, अहमदाबाद, पुणें वगैरे ठिकाणीं हिंडले. ठिकठिकाणीं त्यांचीं अनेक व्याख्यानें झालीं. शास्त्रार्थाचे व्यर्थ खटाटोपही अनेक झाले. मुंबईस ते प्रथम गेले तेव्हां त्यांचें व्याख्यान मूर्तिपूजेवर फ्रामजी कावसजी वाचनालयांत झालें. त्या व्याख्यानाच्या विरुद्ध व्याख्यान मुंबईस लालबागेंत सुप्रसिद्ध पंडित गट्टूलालजी यांचें झालें. तेव्हां जिकडे तिकडे पौराणिक धर्माचा जयजयकार होऊन ब्राह्मणांस आठ आठ आणे दक्षणाही वांटण्यांत आली ! ही सारी खटपट गो-स्वामी जीवनजीमहाराज यांनीं केली असावी असें म्हणतात. तेथें त्यांचे दोन शास्त्रार्थही झाले, पैकीं त्यांचा वेदान्तावरील संवाद पंडित जयकृष्णदास यांच्याबरोबर झाला. तो वेदान्तभ्रान्तिनिवारण या नांवाचे पुस्तकात छापला आहे त्यांतील आशय ह्याच ग्रंथांत पुढें वाचकांस वाचावयास मिळेल. अहमदाबादेस तेथील जज्ज रा० ब० गोपाळराव हरि देशमुख यांच्या विद्यमानेंही शास्त्रार्थ झाला पण त्यांत अखेर अपशब्दांपर्यंत तेथील पंडितांनीं मजल नेल्यामुळें कांहींच निष्पन्न झालें नाहीं. पुढें स्वामींस मुद्दाम शास्त्रार्थाकरितां मुंबईस बोलावून नेलें. कोणी असेंही म्हणतात कीं, मुंबईच्या कांहीं पंथवाल्यांचा पाडाव करण्याच्या अंतस्थ हेतूनीं कांहीं धूर्त मंडळींनीं त्यांस मुंबईस नेलें होतें. प्रथम शास्त्रार्थाचें अवडंबर फारच मोठें घातलें होतें. पण मागून मुंबईचे पंडित शास्त्रार्थाकरितां पुढें येतना. तेव्हां त्यांचे पुढारी पंडित कमलनयनाचार्य यांचेवर दया-

नंदांनीं शास्त्रार्थाला येण्यासाठीं वकीलमार्फत नोटीस दिली ! आणि शास्त्रार्थाचा दिवस ता.१२ जून सन १८७५ हा ठरला. त्या दिवशीं दुपारीं दोन वाजतां फ्रामजी कावसजी इन्स्टिटटयूमध्यें हजारों लोकांची गर्दी झाली. दोन वाद्यांकरितां व्याख्यानभूमिकेवर मांडलेल्या खुर्च्यांमधील मेजांवर शेंदीडशें संस्कृत प्रमाणग्रंथांची रास येऊन पडली. आठ वर्तमानपत्रांचे वातमीदार आपली साधनसामग्री घेऊन सिद्ध झाले. सभेच्या उच्चासनावर मुंबई शहरचे, रावबहादुर वेचरदास, शेठ लक्ष्मीदास खिमजी, शेठ मथुरादास लवजी, रा. व. दादोवा पांडुरंग, विष्णु परशुरामशास्त्री असे शेठ, शास्त्री, पंडित वगैरे सद्गृहस्थ झळकूं लागले. दयानंदांची स्वारी वरोवर तीन वाजतां आली. पण प्रतिपक्षाचे कोणीच येईना.तेव्हां दयानंद केसरी वादास सिद्ध झाले. पण भागुवाई-प्रमाणे कमलनयना... घरींच! अशी दयानंद पक्षांत कुचेष्टाही सुरू झाली,असें ऐकतों. पुढें कित्येक बोलावणीं गेल्यावर आजारीपणाची वगैरे कोणतीच सवव चालत नाहीं असें पाहून मुंवईच्या रामानुज पंथाचे गुरु पंडित कमलनयनाचार्य आपल्या वीस-पंचवीस शिष्यांसह सभास्थानीं येऊन दाखल झाले. तेव्हां शंकर नानाभाई यांनीं उभय पक्षांपैकीं ठाकुर जीवनदयाळ आणि शिवनारायण वेणीदास यांनीं शास्त्रार्थावद्दल केलेला करार वाचून दाखविला. त्यांत, दयानंद विजयी झाले तर कमलनयनाचार्याचे अनुयायी मारवाडी शिवनारायण यांनीं दयानंदाचें शिष्यत्व पत्करावें आणि उलटपक्षीं ठाकुर जीवनदयाल यांनीं कमलनयनाचार्य यांचे अनुयायी होऊन रामानंदी चिन्हें धारण करावीं. सभेची खरी हकीकत उभयतांच्या सहीनें प्रसिद्ध करावी आणि सभेसंबंधीं खर्चाची व पोलीसपार्टी हजर ठेवून शांतता राखण्याची जबावदारी दोघांनीं पत्करावी असें होतें. हा प्रास्ताविक कार्यक्रम झाल्यावर वादविवादास सुरुवात व्हावयाची, पण वादास मध्यस्थ कोण असावे हा एक प्राथमिक मुद्दा निघून त्यावरच वादाचा दावा कांहीं एक निष्पन्न न होतां काढून टाकण्यांत आला. स्वामी दयानंद व शेट मथुरादास लवजी यांनीं शास्त्रनिर्णयाच्या महत्त्वाबद्दल आचार्यांस पुष्कळ सांगून पाहिलें. पण मध्यस्थाचा प्रश्न आचार्याच्या मताप्रमाणें न मिटल्यामुळें ते सभास्थान सोडून निघून गेले. तेव्हां अर्थातच एक तर्फीच दयानदांचें मोठें जोरदार व उपहासपूर्ण असें व्याख्यान झाले. त्यांत त्यांनीं मूर्तिपूजा लोकांनीं तावडतोव सोडावी अशावद्दल फार आग्रह-पूर्वक सांगितले. व्याख्यानानंतर कोणी एक हरगोविंददास वावा नामक शेठ्यांनीं स्वामींस प्रश्न विचारला कीं, सत्ययुगांत मूर्तिपूजा होती काय!स्वामींनीं उत्तर केलें कीं,

सत्ययुगच काय पूर्वी कोणत्याच युगांत मूर्तिपूजा नव्हती. जेव्हां आद्य शंकराचार्यांनीं जैनमताचें खंडन करून जैनांचा पुरा पाडाव केला, तेव्हां त्यांनीं आपल्या मूर्ति जमिनींत पुरून ठेवल्या. त्याच पुढें कोठें कोठें खणतांना लोकांना सांपडल्या व त्यांचेच पुन्हा पौराणिकांनीं देव्हारे माजविले. अशा रीतीनें एके बाजूस दयानंदांचा युक्तिवाद आणि दुसऱ्या बाजूनें कमलनयनाचार्यांचा मुग्धपणा यांमुळें कित्येकांवर दयानंदांची छाप पडून ते कमलनयनाचार्यांची उघड उघड निंदा करूं लागले. तात्पर्य, ह्या मुंबईच्या शास्त्रार्थांतही पोलीसच्या बंदोबस्तामुळें जरी इतर अत्याचार झाले नाहींत. तरी एका पक्षानें आचार्यांस कमलनयना...इतकेंच म्हणून डोळे मिचकावीत आंवडा गिळावा. आणि दुसऱ्या पक्षानें उपराधिकपणें "इतक्यांत सरस्वती अवतरली!" असें दयानंदांस अनुलक्षून म्हणावें. असें असभ्यपणाचें वाक्ताडन होतच होतें असें दिसतें! मागून श्रीमत्कमलनयनाचार्यांनीं मूर्तिमंडनपर आपला एक निबंध प्रसिद्ध केला. त्यावद्दलचें विवेचन येथें न करतां अखेर आर्यमतसमीक्षेंत करूं.

पुढे इ० सन १८७४ सालीं जून-जुलै महिन्यांत स्वामींचा मुक्काम महाराष्ट्राची राजधानी पुणें येथें झाला, त्या मुदतींत स्वामींचीं व्याख्यानें बुधवारांत वेलबागेंत भिडे यांच्या दिवाणखान्यांत रोज होत असत. या कामीं स्वामींची व्याख्यानांची व्यवस्था ठेवण्याचें काम न्या० माधवरावजी रानडे यांनीं आपल्याकडे घेतलें होतें. व्याख्यानमाला संपल्यावर शेवटल्या दिवशीं स्वामींची मिरवणूक काढण्याचें ठरलें. ही गोष्ट गांवांत कळतांच विरुद्ध बाजूच्या मंडळींत मोठीच खळबळ उडाली! विरुद्ध पक्षांत शास्त्री-मंडळांतील रामदीक्षित आपटे व दुसरे गांवगुंड पुष्कळ होते. दयानंदांचा बुद्धया उपहास करण्याच्या बुद्धीनें ह्या मंडळींनीं मिरवणुकीच्या दिवशीं गर्दभानंदाचार्य म्हणून एका गाढवाची बॅण्ड लावून मिरवणूक काढली. ही मिरवणूक सकाळपासून सायंकाळपर्यंत एकसारखी प्रत्येक आळींतून चालली होती. व "श्रीरामानंदस्वामी की जय" असाही जयघोष प्रत्येक चार पावलागणिक सुरू होता. याप्रमाणें इकडे हा प्रकार सुरू असतां सायंकाळीं चार-पांच वाजतां भिड्यांच्या वाड्यांत दयानंदांचें शेवटलें व्याख्यान सुरू झालें त्यांच्या मार्मिक आणि अलंकारिक भाषेनें श्रोतृसमाज तल्लीन झाला होता. त्यांनीं आपल्या समारोपाच्या भाषणांत सर्व श्रोतृसमुदायाचे मोठ्या आलंकारिक आणि विनोदी भाषेंत आभार मानले. इतकें झाल्यावर हारतुरे, पानसुपारी होऊन मिरव-

णुकीला सुरुवात झाली. दयानंद हत्तीवर वसले असून त्यांचे ग्रंथ पालखींत ठेवले होते. अशा थाटांत मिरवणूक निघाली तों विरुद्ध बाजूच्या कुटाळ मंडळींनीं मध्येंच शिरून बरेंचसें तोंडसुख घेतलें आणि त्या भर पावसाळ्या दिवसांतच शिमग्यांतील धुळवड-शेणवडीचीही हौस पुरविली ! चिखलाचे गोळे स्वामींच्या व त्यांच्यावरोवर असलेल्या न्या० रानडे यांच्या अंगावर येऊं लागले. पोलीसपार्टी वरोवर होती. पण दगड येईपर्यंत त्यांनीं आपला अधिकार चालविण्यास त्यांस मनाई केली होती. स्वामी दयानंद आणि न्यायमूर्ति हे दोघेही शांतीचेच पुतळे. त्यांनीं हा सर्व छळ शांतपणें सहन केला. न्यायमूर्ति घरीं गेल्यावर घरच्या मंडळींनीं विचारल्यावर ते म्हणाले, " पक्षाभिमानाचीं कामें म्हणजे अशींच असतात. दुसऱ्या पक्षांतील माणूस लहान असो कीं मोठा असो त्याची परवा त्यांना कां वाटावी ? अशा वेळीं मानापमानाचा विचार आमच्या मनांत तरी कां यावा ? या गोष्टी अशाच चालावयाच्या." असो. याप्रमाणें पुण्यांतील कांहीं लोक जरी दयानंदांचे विरोधि होते तरी पुण्यांतील सुधारकांपैकीं कित्येकांची दयानंदांबद्दल सहानुभूति होती. असें होतें, तरी पण एका बाजूचे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर आणि दुसऱ्या पक्षाचे डॉ० भांडारकर या दोघांनींही दयानंदांच्या मतांचा उपहासच केला. न्या०माधवराव रानडे अधिक मुत्सद्दी होते. त्यांनीं त्यांचा सलोखा प्रार्थनासमाजाशीं जोडण्याचा प्रयत्न चालवला होता; पण तो साधला नाहीं. महाराष्ट्रीयांत कोणाचा विशेष पाठिंवा त्यांस मिळाला असला तर तो लोकाहितवादी रा० ब० गोपाळराव हरि देशमुख यांचाच होय. पण रावबहादुरांचें एका सनातनी पक्षाशींच काय तें जमत नव्हतें. नाहीं तर ते प्रार्थनासमाजी मंडळींत प्रार्थनासमाजी, थिऑसफिस्टांत त्यांतलेच एक किंवा आर्यसमाजी मंडळींत त्यांचेही पुरस्कर्ते अशी त्यांची वृत्ति होती. शिवाय ते त्या वेळीं नोकरीच्या निमित्तानें अहमदावादेस असल्यामुळें निमसहकारी आणि अर्धे गुजराथीच वनले होते. या कारणानें त्यांच्या पुरस्कारामुळें आर्यसमाजाचें कार्य महाराष्ट्रांत तरी सरसावलें नाहीं. मुंबई आणि गुजराथ येथील स्वामींच्या संचारांत वल्लभी पंथांतील पुष्टिमार्ग आणि स्वामीनारायणपंथ हे स्वामींच्या टीकेचे नवीन विषय झाले होते. या संचारांतही या विरोधामुळें वल्लभी आणि वैष्णवी पंथाभिमान्यांकडून त्यांच्या जीवावरचे अनेक प्रसंग आलेले टळले. अहमदाबादेस ते प्रार्थनासमाजाच्या विनंतीवरूनच गेले होते. तेथील प्रार्थनासमाजाचे प्रमुख चालक रा. ब. भोलानाथ साराभाई आणि रा. सा. महिपतराम रूपराम यांस

त्यांनीं आपलें वेदमत स्वीकारण्यास सांगितलें. पण तें त्यांनीं नाकारलें. पुढें पश्चिम हिंदुस्थान सोडून स्वामींनीं आपला दौरा पुन्हा उत्तरेकडे वळविला. या दौऱ्यांत विशेषेंकरून लखनौ आणि चांदपूर येथें जे स्वामींनीं धर्मसंवाद केले ते नमुन्यांकरितां सारांशरूपानें पुढील प्रकरणांत देत आहोंत.

प्रकरण ६ वें

धर्मसंवाद

जनं विभ्रति बहुधा विवाचसं नाना धर्माणं पृथिवी यथौकसम्
सहस्रं धारा द्रविणस्य मे दुहां ध्रुवेव धेनुरनप स्फुरन्ती

—अथर्व० १२।१।४५.

" अनेक प्रकारच्या भाषा बोलणाऱ्या व अनेक धर्मांचें पालन करणाऱ्या अशा विविध लोकांना आमची मातृभूमि एका घरांत राहणाऱ्या कुटुंबाप्रमाणें धारण करते, ती आमची मातृभूमि दुधाळ गाईप्रमाणें धनाचे अनेक प्रवाह मला देवो."

दयानंदांच्या शास्त्रार्थांच्या धुमश्चक्रींत कांहीं सुखसंवादही झाले. त्याचे कांहीं कांहीं नमुने ह्या प्रकरणांत देण्याचें योजलें आहे. वाह्यतः त्यांची वृत्ति जरी भांडखोर दिसत असली तरी त्यांचें अंतर्यामं लोकसंग्राहकच असावें. अशाच बुद्धीनें झालेले त्यांचे संवाद व प्रश्नोत्तरें साराशरूपानें पुढें देत आहोंत.

अशा संवादांपैकीं लखनौ येथील संवादांतील दयानंदांचे महत्त्वाचे मुद्दे असे होते कीं, [१] मूर्तिपूजा ही घातकी व पापरूप आहे; [२] सुखदुःखात्मक भावना ज्याप्रमाणें आकाराशिवाय आपण करूं शकतों, त्याचप्रमाणें अमूर्त परमेश्वराची कल्पना करावी, वाटल्यास विश्वदर्शनांतच त्यास पाहून आपली तहान भागवावी [३] नाम-जप आणि तांत्रिक विधि हे व्यर्थ आहेत. ईश्वरास ओळखून आपल्या आचरणांत त्याचें अनुकरण झालें पाहिजे; [४] रामलीला आणि रासलीला पाहणें हे हजारों गुन्हे एकदमच करण्याप्रमाणें पापरूप आहे; [५] संस्कृत भाषा अनादि आहे; [६] वडिलांनीं मुलांस आपलीच आज्ञा पाळण्याचा उपदेश करावा, त्याप्रमाणें ईश्वरानें वेदांत आपलीच स्तुति सांगितली आहे. त्यांत गैर कांहीं नाहीं; [७] या वेदांची प्रथम स्फूर्ति अग्नि, वायु, अंगिरा आणि आदित्य या ऋषींच्या ठिकाणीं ईश्वरानें उत्पन्न केली. (८) आत्म्याचें स्वरूप एकच आहे पण व्यक्ति भिन्न आहेत. व्यक्तीच्या आकारमानाप्रमाणें आत्मा होतो.एरव्हीं मानवाचा कर्ता मानवास कसा दिसेल ! पण सृष्ट पदार्थांवरून त्याचें अनुमान होतें. आणि तो जरी अव्यक्त रीतीनें सर्वत्र आहे, तरी आपल्या अध्यात्म-

ज्ञानाच्या रूपानें तो व्यक्ती-व्यक्तींच्या ठिकाणीं कमी अधिक व्यक्त झालेला दिसतो. बुद्धिमान आणि विद्वान् अशा ज्या व्यक्ति त्याच देवता होत.

लखनौ सोडून चांदपूरला जाण्याच्या दरम्यान दिल्ली-दरबारच्या प्रसंगाचा फायदा घ्यावा म्हणून दयानंद दिल्लीस गेले. इंदूरच्या महाराजांच्या पुरस्कारानें तेथें जमलेले राजे-महाराजे यांस एकत्र जमवून आपल्या मतप्रसारास राजाश्रय मिळविण्याचा त्यांनीं पुष्कळ प्रयत्न केला. पण दिल्ली-दरबारला आलेल्या राजे-रजवाड्यांस धार्मिक शास्त्रार्थाकडे लक्ष देण्यास मुळींच सवड नव्हती. तेव्हां राजे-रजवाडयांचा नाद सोडून बंगालचे ब्राह्म पुढारी केशवचंद्र सेन, पंजाबचे प्रागतिक मताचे कन्हैयालाल अलकधारी, मुरादाबादचे हिंदुधर्माचे पुरस्कर्ते मुनशी इंद्रमणि तसेंच सर सय्यद अहमद खान आणि बाबू हरिश्चंद्र चिंतामणि अशा अनेक धर्मपंथाभिमानी लोकांची एक सभा स्वामी दयानंदांनीं दिल्लीस जमविली. पण मूल तत्त्वांतच मतैक्य न झाल्यामुळें सहकारितेनें धर्म सुधारण्याचा स्वामींचा तोही प्रयत्न निष्फळ झाला.

अशाच प्रकारचा एक प्रयत्न चांदपुरचे मुन्शी प्यारीलाल यांनीं केला. भारत वर्षांत त्या वेळीं प्रचलित असलेल्या हिंदु, महमदी, व खिस्ती धर्मांपैकीं खरा धर्म कोणता याची शहानिशा व्हावी, म्हणून जिल्ह्याच्या कलेक्टरचे परवानगीनें त्यांनीं १९ मार्च १८७७ पासून एक सभा भरविण्याचें ठरविलें. सभेंतील वाद-विवाद सात दिवस, निदान तीन दिवस तरी चालावा असें स्वामींच्या मनांत फार होतें. पण तेंही घडलें नाहीं. अखेर सभेंत कांहींच निर्णित न होतां सभा मध्येंच बरखास्त झाली. तरी पण दोन दिवस जें सभेचें काम झालें तें बरेंच व्यवस्थित झालें. सनातनी पंडितांशीं शास्त्रार्थ असला कीं, त्या सभेंत ज्याप्रमाणें हटकून शब्दच्छल, गोंधळ आणि शेवटीं मारामारीपर्यंत अतिरेक हा व्हावयाचाच, तसें ह्या सभेंत कांहींच झालें नाहीं, ही विशेष लक्षांत येण्यासारखी गोष्ट आहे. या सभेस ख्रिस्ती धर्माचे प्रतिनिधि म्हणून रे० टी. जी. स्कॉट, रे० नोवल वगैरे अनेक पाद्री आले होते. इस्लामी धर्माच्या वतीनें एका सुप्रसिद्ध आरबी शाळेचे मुख्याध्यापक मौलवी महंमद कासीम आणि तुर्की सुलतानाकडून पदवी मिळालेले सय्यद अबुल मनसूर व दुसरे कित्येक गृहस्थ होते. हिंदुधर्माचे प्रतिनिधि म्हणून स्वामी दयानंद आणि मुन्शी इंद्रमणि हे दोनच पंच होते. आर्यांनीं तिसरे लक्ष्मणशास्त्री यांस वादविवादाकरितां घ्यावें असा प्रतिपक्षीयांचा फार

आग्रह होता. पण तें दयानंदानुयायी आर्यांनीं ऐकलें नाहीं. तसेंच हिंदु-मुसलमानांनीं अंतस्थ सलोखा राखून ख्रिस्ती मतांचें खंडन करावें असाही कोणीं प्रयत्न केला. पण तेंही दयानंदांनीं ऐकले नाहीं. वादविवादाकरितां पांच मुद्दे ठरविले होते: [१] ईश्वरानें सृष्टि, कां, कशांतून व केव्हां निर्माण केली ? [२] ईश्वर सर्वव्यापक आहे कीं नाहीं ! [३] ईश्वर न्यायी आणि दयाळू कसा असूं शकेल! [४] वेद, कुराण आणि बायबल हीं ईशप्रणीत कशावरून ? [५] मुक्ति म्हणजे काय आणि ती कशी प्राप्त होते ? ह्या पांच प्रश्नांपैकीं वेळाच्या अभावीं पहिला व पांचवा ह्या दोनच मुद्द्यांवर वाद झाला. त्यांतही पांचव्या मुद्द्यावरील दयानंदांचें भाषण अपुरें असतांच काम संपलें, अशा गैरसमजानें श्रोते मंडळी उठली व त्यामुळें सभेंत गोंधळ होऊन सभेचें काम तेथेंच थांबलें. तथापि वरील दोन मुद्द्यांवरील ह्या तिरंगी सामन्याचा सारांश असा—

मुद्दा पहिला

रे० स्कॉट—ईश्वरानें जग कशांतून निर्माण केलें हें ज्या अर्थी आपणांस कळत नाहीं, त्या अर्थी तें शून्यांतच निर्माण झाले असें म्हणावें लागेल. तें ईश्वराच्या आज्ञेनेंच निर्माण झालें. कधीं तें ईश्वरासच ठाउक. तें आपल्याला जरी सांगतां न आलें, तरी त्यास आरंभ असलाच पाहिजे. तरी सृष्टीच्या वर्षांची गणना करण्याचा मानवी प्रयत्न अयुक्त आहे तसेंच तें ईश्वरानें कां निर्माण केलें, हेंही आपल्याला बरोबर सांगतां येणार नाहीं. तथापि इतकें दिसतें कीं, मर्त्य जीवांचें जीवन सुखांत व्हावें म्हणून त्यानें हें निर्माण केलें.

मौलवी महमद कासीम—ईश्वरानें हें जग आपल्याच शरिरांतून निर्माण केलें. आपण जर त्याच्या सत्तेच्या बाहेर असूं तर त्यास सर्वशक्तिमान् कसें म्हणतां येईल ? तें कधीं निर्माण झालें, याबद्दल कल्पना करणें व्यर्थ आहे. आपण खाण्यापिण्याचे धनी, मग तसलताच विचार आपल्याला काय कामाचा ? सर्व सृष्ट पदार्थांत मनुष्य हा श्रेष्ठ आहे. ईश्वरोपासनेकरितांच तो निर्माण झाला आहे आणि त्याच्या सुखासाठींच सारें जग आहे.

स्वामी दयानंद—या वादविवादांत कोणींही निंदाव्यंजक किंवा कठोर शब्दांचा उपयोग करूं नये. या धर्मसंवादांत जो धर्म अखेर सर्वांत श्रेष्ठ ठरेल तोच सर्वांनीं सत्य धर्म म्हणून मानावा. असो. ईश्वरानें हें जग प्रकृतींतून निर्माण केलें, तिलाच

अव्यक्त किंवा अव्याकृत असें म्हणतात. ती अनादि आहे. प्रकृतीचे मूळ परमाणु वृद्धि-क्षयरहित आहेत. त्यांस ईश्वर निरनिराळे आकार देतो व प्रलयकाळीं ते आकार मूळच्या अव्यक्त रूपांत जातात. याप्रमाणें अव्यक्तांतून जग व्यक्तदशेला आजपर्यंत किती वेळां आलें तें सांगतां येणार नाहीं. पण तें शून्यांतून किंवा केवळ ईशाज्ञेनें निर्माण झालेलें नाहीं. ईश्वराला जगाचें घटाच्या मातीप्रमाणें उपादान-कारण मानतां येत नाहीं. कारण तसें मानलें तर जगांतील सर्व पापांस जबाबदार ईश्वरच होतो. जगांतील कुत्रीं आणि मांजरें, चोर आणि जार हीं सारीं त्याचींच रूपें ठरतात. तसेंच तो चक्र, दंड, देश, काल इ० घटसाधनांप्रमाणें जगाचें साधारण कारणही नव्हे. तर तो (कुंभाराप्रमाणें) निमित्त कारण आहे. जगाचें उपादान-कारण ईश्वराहून भिन्न पण ईश्वराप्रमाणेंच अनादि व अनंत आहे. तसेंच जीवात्मेही स्वभावतः ईश्वराप्रमाणेंच अनादि व अनंत आहेत. आतां आजची सृष्टि कधीं निर्माण झाली, हें परधर्मीयांना सांगतां न आलें तरी आम्ही आर्यधर्मी तें सांगूं शकतों. रोजकीर्दीच्या मितीप्रमाणें आम्ही आपली भूतकालाची गणना रोज निश्चित करीत असतों. आमच्या रोजच्या संकल्पांवरूनच असें दिसेल कीं, ही सृष्टि उत्पन्न झाल्याला आज (सन १८७७) १९६०८५२९७६ इतकीं वर्षें झालीं असून २३३२२७०२४ इतकीं अद्याप जावयाचीं आहेत. याबद्दल आम्हां सर्व आर्यांचें एकमत आहे त्यास खगोल आणि भूगोल शास्त्रांचाही आधार आहे. आतां सृष्टि उत्पन्न होण्याचें कारण जे सृष्टपदार्थ व जीवात्मे ते अनादि व अनंत असल्यामुळें, त्यांचें कर्मही तसेंच मानलें पाहिजे. असे जे कर्मशेष प्रळयकाळीं अभुक्त राहतात, त्यांचीं योग्य तीं फळें जीवांस मिळण्याकरितां ईश्वर पुन्हा सृष्टि निर्माण करतो. सृष्ट्याची सृजनशक्ति मानल्यावर सृष्टिही ओघानेंच येते.

रे० स्कॉट—सोपाधिक वस्तु शाश्वत असणार नाहीं. जगास आकाराची उपाधि आहे.

मौ०—जर सर्वच वस्तु अनादि असतील तर ईश्वर मानण्याचेंच कारण उरत नाहीं. तसेंच सृष्टीचा आरंभकाल सांगतां येणें अशक्यच आहे.

स्वामी—घटाप्रमाणें आकारास आलेलें कार्य हें शाश्वत नाहीं. पण त्याचें मूळ उपादान कारण [मातीचे परमाणु] हें शाश्वत आहे. आणि संयोग पावणें व विभागणें हे त्या परमाणूंचे स्वभावधर्म आहेत. असें आहे तरी मातीला स्वातंत्र्या-

नें घटाचें-रूप घेतां येत नाहीं. यामुळें मातीचे परमाणु जरी अनादि असले तरी घटाचा आकार उत्पन्न होण्यास कुंभाराप्रमाणेंच ईश्वराची गरज आहे. सृष्ट पदार्थांच्या रचनेप्रमाणें कर्मांचीं फलेंही देणारा तोच आहे.

नेटिव ख्रिस्ती—कारण आणि कार्य दोन्ही अनादि कशीं असतील ? तेव्हां ईश्वरानेंच आपल्या हुकमतीनें जग निर्माण केलें हेंच खरें.

मौ०—अंतर आणि वाह्य असे गुणांचे दोन प्रकार आहेत. अंतर्गुण स्वाभाविक असतात व वाह्य गुण आरोपित असतात. प्रतिविंब उपाधिभेदानें भिन्न झालें तरी तें विंबरूप होत नाहीं. याप्रमाणें ईश्वरी इच्छेनें आपण निर्माण झालों आहोंत.

दयानंद—कार्य आणि कारण दोन्ही अनादि मानण्यास काय हरकत आहे ? उपादान कारण जे परमाणु ते व अनंत आत्मे हेही अनादीच आहेत. ईश्वराची हुकमत किंवा शक्ति हा जर कांहीं पदार्थ असेल तर तोही ईश्वराप्रमाणें अनादीच असला पाहिजे. ईश्वराचें नाम आणि गुण ईश्वराप्रमाणेंच कालातीत आहेत. ईशेच्छेनें जग निर्माण झालें, असें म्हणणारे इच्छेला द्रव्यरूप मानीत असतील तर तेंच जगाचें अनादि कारण होय. आणि इच्छा हा केवळ गुण मानीत असतील तर केवळ गुणापासून जगाची उत्पत्ति होणें अशक्य आहे. घट उत्पन्न होतो तो जसा घटाच्या इच्छेनें होत नाहीं, तसाच तो केवळ कुंभाराची इच्छा ह्या गुणाचाच बनत नाहीं. त्याला वेगळें मातीचें उपादान कारण लागतें. केवळ प्रकाश (नूर) इच्छा किंवा शून्य यांतून जगाची उत्पत्ति होणार नाहीं. कार्य जसें असेल त्यावरूनच कारणद्रव्याची कल्पना केली पाहिजे.

नेटिव ख्रिस्ती—ईश्वर आणि जग हीं दोन्ही तत्त्वतः अनादि असतील तर ईश्वरास अपूर्णता येते.

दयानंद—ईशतत्त्वांत असलेलें विश्व अनादीच होय. तेंच प्रकृतीची उपाधि घेऊन जें व्यक्त झालें, तें समर्याद व सोपाधिक असलें तरी ज्यानें मूळ प्रकृतीच्या परिमाणांस लांबी, रुंदी व जाडी दिली तो ईश्वर अमर्याद व निरुपाधिकच आहे.

रेव्ह०—हें पहा मौलवी, आपल्यासारख्या हजार जणांनीं जमून जरी स्वामीपुढें प्रश्नांची मालिका लावली, तरी ते साऱ्यांस पुरे पडतील, ह्यासाठीं ह्या मुद्द्यावरील वाद अधिक वाढविण्यांत अर्थ नाहीं.

मुद्दा दुसरा—मुक्ति

दयानंद—मुक्ति म्हणजे दुःखनिवृत्ति आणि चिदानंदप्राप्ति. जन्म-मरणापासून सुटका—मुक्ति प्राप्त करून घेण्याचीं [१] सदाचार म्हणजे ईशाज्ञेप्रमाणें (वेदाज्ञेप्रमाणें) व आपल्या विवेकवाणीप्रमाणें वर्तणें, [२] वेदाभ्यास, ज्ञानवृद्धि, सत्यप्रीति, [३] सत्संगति, [४] असत्यापासून मन, इंद्रियें आणि आत्मा यांचा निग्रह आणि त्यांची योगाभ्यासानें सत्याकडे प्रवृत्ति, [५] ईश्वरी गुणांचें ध्यान किंवा स्तुति, [६] असतो मासद्गमय इ० प्रकारें प्रार्थना, धर्म, अर्थ, आणि काम, अशीं सहा साधनें आहेत. यांचे योगानें मोक्ष मिळतो. येथें अर्थ म्हणजे स्वार्थ नव्हे. तसेंच धर्म आणि अर्थ यांच्या अनुषंगानें असणारी जी सुखेच्छा तोच काम हा पुरुषार्थ होय.

रेव्ह०—मुक्ति म्हणजे दुःखनिवृत्ति नव्हे, मुक्ति म्हणजे पापनिवृत्ति व स्वर्गप्राप्ति होय. मूळ पुरुष जो आदम त्याला सैतानानें पापाकडे प्रवृत्त केलें. त्याच्या अधःपातानें त्याच्या सर्व मानववंशाचें अधःपतन झालें. घड्याळजी ज्याप्रमाणें घड्याळाच्या गतींत ढवाळाढवळ करीत नाहीं. त्याप्रमाणें जीवाची कर्मगति स्वतंत्र आहे. जीवास जर मुक्ति पाहिजे तर येशुख्रिस्तावर श्रद्धा ठेवल्यावांचून ती मिळणें अशक्य आहे.

मौ०—स्वामी सांगतात तेवढे गुण मुक्त होण्यास पुरेसे नाहींत. मुक्ति ही ईश्वरी इच्छेवरच अवलंबून आहे. वाटेल त्यास तो मुक्त करील. त्या ईश्वराचा अखेरचा प्रेषित महमद पैगंबर आहे. यासाठीं त्याच्यावर निष्ठा ठेवल्यानेंच मुक्ति मिळेल.

स्वामी—पापनिवृत्ति ही सदाचार या पहिल्याच साधनांत आली. ख्रिस्ती लोकांची सैतानाची कल्पना अप्रयोजक आहे. त्यानें ईश्वराच्या सर्वशक्तिमत्त्वाला हरताळ लागतो. शिवाय एका आदमच्या चुकीचें प्रायश्चित्त सर्व मानवी वंशाला भोगण्यास लागावें हें असंबद्ध दिसतें. सैतान जर मोह घालतो. तर सैतानाचा प्रेरक कोण ! आणि तो जर ईश्वर असेल, तर ईश्वरी प्रेरणेपुढें कोणाचाच तरणोपाय नाहींसा होईल. तसेंच सैतान हा स्वतःचा स्वतःच प्रेरक असला तरी ईश्वर त्यास शासन करूं शकत नाहीं, हेंही आश्चर्यच होय. मानवी प्राण्यांच्या उद्धारासाठीं ईश्वरानें आपला पुत्र बली द्यावा आणि आतां सर्व ख्रिस्ती लोकांस पापाचरणांत निश्चित करावें, हेंही असंभाव्यच होय. ख्रिस्ताची मध्यस्थी मुक्तीला अवश्य

लागावी, यांतही ईश्वराचें अज्ञान, असामर्थ्य व अन्यायच उघड होतो. त्याचप्रमाणें त्याच्या व्यापकत्वालाही बाध येतो. आर्यधर्माचा नीट अभ्यास न करणारे पाद्री कलियुगावद्दल भलतीच कल्पना करतात. ऐतरेय ब्राह्मणांत असें म्हटलें आहे कीं, 'कलिः शयानो भवति संजिहास्तुद्वापरः । उत्तिष्ठस्त्रेता भवति कृतं सम्पद्यते चरन् । भावार्थ—जें अधर्मी आहे तें कलियुग, जें अर्धे अधर्मी व धर्मी तें द्वापर, जें चतुर्थ अधर्मी व पाऊण धर्मी तें त्रेता आणि जें पूर्ण धर्मी तेंच सत्ययुग होय. धर्मात्म्यांच्या संगतीचा महिमा मोठा असला तरी ईश्वराला त्यांच्या मध्यस्थीची जरूर असते, असें मुळींच नाहीं. आमच्या आर्यांचा आज १९६०८५२९७६ इतक्या दीर्घ कालांनीं जो अधःपात झाला असेल त्या मानानें इस्लामी व ख्रिस्ती लोकांचें त्यांच्या धर्म-संस्थापनेनंतर अवघ्या दीड-दोन हजार वर्षांत फारच धर्मपतन झालें आहे. मौलवी-साहेब म्हणतात त्याप्रमाणें मुक्ति देणें न देणें ही गोष्ट ईश्वराच्या खुषीवर नसून जीवाच्या कर्मावर ती अवलंबून आहे, असे मानणें अधिक न्यायाचें होईल. जो पुण्य करतो तो नरजन्मांत येतो. जो पाप करतो तो तिर्यग्योनींत जातो. आणि जो फारच पुण्य करतो तो साधु अगर देवताकोटींत जातो.

इतकें बोलणें झाल्यावर मौलवीसाहेब निमाजाची वेळ झाली म्हणून निघून गेले. आणि स्वामी व रेव्हरंडसाहेब खाजगी संभाषणाकरितां जरा बाजूला गेले त्यावरोंवर पीठावर उभे राहून कोणी मौलवी व्याख्यानें देऊं लागले. पाद्री लोकांत वेगळ्याच गोष्टी सुरू झाल्या. इतक्यांत कोणी सभा बरखास्त झाली असेंही सांगितलें. यामुळें स्वामींचें भाषण अपूर्ण राहूनच हा वाद संपला.

अशा रीतीनें हा संवाद जरी शेवटीं अपुराच राहिला तरी ह्या संवादाची जी सुसंगत हकीगत आर्यांच्या वाङ्मयांत उपलब्ध आहे, तशी हिंदु पंडितांशीं दयानंदांनीं केलेल्या शेंकडों शास्त्रार्थांपैकीं एकाही प्रसंगींच्या संवादाची तपशिलवार हकीगत प्रसिद्ध नाहीं, ह्याचें मोठें नवल वाटतें. नाहीं म्हणायला एकदां कांहीं पौराणिक पंडितांनीं स्वामी दयानंदांकडे पंचवीस प्रश्न पाठविले. त्यांचीं उत्तरें दयानंदांनीं देऊन तीं प्रसिद्ध केलीं. हे प्रश्न विशेष मुद्देसूद आहेत म्हणून नव्हे तर पौराणिक आणि दयानंद यांच्यांत झालेली ही एवढीच प्रश्नोत्तरमाला उपलब्ध झाल्यामुळें क्वचित् द्विरुक्तीचा दोष घेऊनही तीं सारांशरूपानें खालीं दिली आहे.

प्रश्न—वेदादि शास्त्रांत संन्याशांचे धर्म काय आहेत ? संन्याशांनीं वाहनांत बसणें हुक्का पिणें उक्त आहे काय ?

उत्तर—संन्याशानें ज्ञानपूर्वक, वेदानुकूल व शास्त्रोक्त रीतीनें वर्तावें. पक्षपात, शोक,वैर,हठ किंवा दुराग्रह, तसेंच स्वार्थसाधन,निंदास्तुति, मानापमान इत्यादिवद्दल ईषणा हे दोष सोडावे. जेणेंकरून लोक असत्य आणि दुराचार सोडतील, आपली शारीरिक, आत्मिक व सामाजिक उन्नति करून घेतील आणि पुरुषार्थ करून आपलें व्यावहारिक आणि पारमार्थिक सुख साधतील, अशासाठीं त्यांस समर्थ करण्याकरितां त्यांनीं सत्यासत्यविवेक करीत सर्वत्र विचरावें. त्यांनीं हर्षशोकरहित होत्साते वाहनांत प्रवास केला किंवा रोगनिवृत्तीकरतां धूम्रपान केलें तरी हरकत नाहीं.

प्रश्न—पापाची क्षमा होत नसेल तर मनूनें प्रायश्चित्तें सांगितलीं त्यांचें फळ काय ! ईश्वराच्या दयालुतेचें प्रयोजन काय ! आगंतुक पापापासून मुक्त होण्यास जर मनुष्य स्वतंत्र असेल, तर ईश्वराच्या क्षमाशीलतेचा उपयोग काय !

उत्तर—पापाची क्षमा ही वेदविहित किंवा युक्तिसंगतही नाहीं. क्षमा आणि प्रायश्चित्त यांचा कांहींच संबंध नाहीं. अपराध्यास कारागृहवासाप्रमाणें प्रायश्चित्तांत पापफलभोग होत असतो. नास्तिक आणि दुःखपीडित लोक ईश्वराची निंदा करितात, ती त्यांनीं सहन करून आपली कृपादृष्टि न सोडणें हींच ईश्वराची क्षमाशीलता.

प्रश्न—जर आपल्या मतानें तत्त्वांचे परमाणु नित्य आहेत आणि कारणाचा गुण कार्यांत असतो तर सूक्ष्म परमाणूंची ही स्थूल सृष्टि कशी झाली !

उत्तर—परम सूक्ष्म परमाणूलाच अव्याकृत म्हणतात. हे परमाणु नित्य आणि सत्य आहेत. जे गुण समवायसंबंधानें कारणांत असतात ते कारणांत व कार्यांत नित्य असतात. संयोग-वियोग, गुरुत्व-लघुत्व हे गुण परमाणूंत नित्य आहेत. यामुळें सृष्ट पदार्थांच्या स्वरूपांत अनित्यता येत नाहीं. गुण-गुणींचा समवायसंबंध आहे.

प्रश्न—जीवेश्वराचा परस्पर संबंध कसा आहे ! ज्ञानानें जीव ईश्वर बनेल काय ! जीवात्मा व परमात्मा दोन्ही नित्य आहेत काय !

उत्तर—स्वामीसेवक (पितापुत्र), व्याप्य-व्यापक असा जीवेश्वर संबंध आहे. जीव अल्पज्ञ असल्यामुळें कधींच ईश्वररूप होणार नाहीं, तो सदा ईश्वराधीन आहे. ईश्वराचें ज्ञान सदा एकरस आहे. त्यांत भूत-भविष्यकालाचा संबंध नाहीं. ईश्वर आपल्या ज्ञानासंबंधीं जसा स्वतंत्र आहे, तसा जीव कर्म करण्यास स्वतंत्र व फल भोगण्यांत परतंत्र आहे.

प्रश्न—सृष्टीच्या उत्पत्ति-प्रलयासंबंधीं आपले काय विचार आहेत !

उत्तर—सृष्टीची उत्पत्ति प्रलय आम्ही मानतों. ईश्वराचे गुणकर्म व स्वभाव अनादि आहेत. त्याचप्रमाणें जीवादि सृष्टिप्रवाहही अनादि आहे.

प्रश्न—मोक्ष म्हणजे काय?

उत्तर—सर्व अशुभ कर्मांचा त्याग करून केवळ शुभकर्मेंच करीत राहणें ही जीवन्मुक्ति होय. आणि दुःखमुक्त होऊन [सृष्टीची उत्पत्ति व प्रळय छत्तीस हजार वेळां होईपर्यंत] परमात्म-स्वरूपांत आनंदपूर्वक असणें हा मोक्ष होय.

प्रश्न—धनवृद्धि करणें, कलाकौशल्यद्वारा लोकांना सुखी करणें आणि रोगग्रस्त पापी लोकांना औषध देणें, हा धर्म आहे काय ?

उत्तर—होय. आहे.

प्रश्न—मांस खाणें पाप असेल तर यज्ञांत त्याचा विधि कसा ?

उत्तर—मांस खाणें पाप आहे. सच्छास्त्रांत त्याचा विधि नाहीं. तत्संबंधीं मनुस्मृतील वचन प्राक्षिप्त आहे.

प्रश्न—जीवाचें लक्षण काय ?

उत्तर—इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, सुखदुःख आणि ज्ञान असें न्यायघटित लक्षण आहे.

प्रश्न—बहुपत्नीनिषेध शास्त्रांत कोठें आहे ! तसें असेल तर एकपत्नी पुत्रवती झाल्यास सर्व पुत्रवती झाल्या असा शास्त्रांत खुलासा कसा येतो ?

उत्तर—वेदांत बहुविवाहाचा निषेध आहे. असें असूनही कोणी अनेक स्त्रिया केल्यास सवती-मत्सरानें सापत्न अपत्याचा वध होऊं नये म्हणून एकीच्या पुत्रानें सर्व पुत्रवती होतात असा शास्त्रार्थ आहे.

प्रश्न—ज्योतिषशास्त्राचा फलितभाग, व भृगुसंहिता आपणांस मान्य आहे काय ?

उत्तर—फलितभाग आम्ही मानीत नाहीं, गणितभाग मान्य आहे. भृगुसंहितेंत गणित असल्यामुळें ती मान्य आहे. ज्योतिषशास्त्रांत जे ग्रंथ वेदानुकूल आहेत ते सर्व आम्ही आप्तग्रंथ मानतों.

प्रश्न—पृथ्वीवर सुखदुःख, विद्याधर्म आणि मनुष्यसंख्या यांच्या न्यूनाधिकतेबद्दल आपलें काय म्हणणें आहे ?

उत्तर—सुखादिकांची वृद्धि सापेक्ष असल्यामुळें आम्ही अनित्य मानतों आणि मध्यमावस्थेंत तीं सारखींच मानतों.

प्रश्न—धर्माचें लक्षण काय ? ईश्वरकृत सनातन कीं मनुष्यकृत ?

उत्तर--पक्षपातरहित न्याय्य सत्याचें ग्रहण आणि असत्याचा त्याग म्हणजे धर्म. तो वेदप्रतिपादित म्हणजे ईश्वरकृत सनातन आहे.

प्रश्न--जर कोणी ख्रिस्ती किंवा मुसलमान आपलीं मतें मान्य करूं लागला, तर त्यास आपले अनुयायी आपल्यामध्यें घेऊन त्याच्या हातचें खातील काय ?

उत्तर--वेद हेंच आमचें मत. खान-पान, शौच स्नान, कपडे-लत्ते आणि उठणें-बसणें इत्यादि देशोदेशींचे रिवाज आहेत. त्यांसच लोक धर्म मानून राहिले आहेत. हें केवढें अज्ञान आहे !

प्रश्न--आपल्या मताप्रमाणें ज्ञानावांचून मुक्ति मिळेल काय ?

उत्तर--नाहीं. ईश्वरीय ज्ञानावांचून मुक्ति नाहीं. धर्मानें तें ज्ञान होईल.

प्रश्न --श्राद्ध करणें शास्त्रानुसार आहे काय ?

उत्तर--जीवित पितरांना तृप्त करणें याचें नांव श्राद्ध. वेदांत हेंच विहित आहे. मनुस्मृतींत जें वेदानुकूल असेल तेवढेंच मानणें योग्य होईल.

प्रश्न--आपली पापापासून सुटका होणें कठीण असें जाणून आत्मघात करणें योग्य होईल काय ?

उत्तर--तें पाप होईल, फलभोगावांचून पापाची निष्कृति नाहीं.

प्रश्न--जीवात्मे असंख्य आहेत काय ? मनुष्यास पशु-वृक्षादि हीन कोटींत जावें लागतें काय ?

उत्तर--ईश्वरदृष्टीनें नसले तरी जीवाचे दृष्टीनें जीवात्मे असंख्य आहेत. पाप आधिक झाल्यास जीवास हीन कोटींत जावें लागतें.

प्रश्न--विवाह करणें योग्य आहे काय ? प्रजोत्पादन पापावह आहे काय ?

उत्तर--जो विद्वान् व जितेंद्रिय पुरुष लोकोपकार करण्याची इच्छा करतो; त्यानें विवाह करणें योग्य नाहीं. इतरांनीं विवाह करून ऋतुगामी होत्सातें प्रजोत्पादन करणें दोषावह नाहीं.

प्रश्न--सगोत्र विवाह सदोष आहे काय ? सृष्टीच्या आदिकालांत असेच विवाह झाले नाहींत का ?

उत्तर--सगोत्र विवाहांत शरीर व आत्मा यांची उन्नति होत नाहीं व प्रेमही वाढत नाहीं. सृष्टीच्या आदिकालांत गोत्रच नव्हतें. तेव्हां तत्कालीन सगोत्र विवाहाचा प्रश्नच व्यर्थ आहे.

प्रश्न--गायत्रि-जपाचें फल काय ?

उत्तर—वेदांत गायत्रीच्या अर्थानुसार आचरणाचा विधि सांगितला आहे. वैदिक विधीप्रमाणें गायत्रि-जप केल्यास त्यापासून उत्तम फल प्राप्त होईल. कोणतेंही वरेंवाईट कर्म निष्फळ होत नाहीं.

प्रश्न—धर्माधर्माचा संबंध अंतरंगाशीं आहे किंवा बाह्य परिणामांशीं आहे ? बुडत्या मनुष्यास काढतांना काढणाराच बुडून मेला तर तो आत्मघातकी ठरेल काय ?

उत्तर—धर्माधर्माचा संबंध अंतर्बाह्य आहे. परोपकार करीत असतां प्राणान्त झाल्यास त्यांत दोष नाहीं.

हीं प्रश्नोत्तरें फर्रुखाबादच्या आर्यसमाजांत वाचून दाखविल्यावर तीं 'भारत सुदशा प्रवर्तक' पत्रांत प्रसिद्ध झालीं.

सन १८८० सालीं स्वामी दयानंद सातव्यांदा काशीस गेले. त्या वेळींही त्यांनीं शास्त्रार्थासाठीं आव्हान दिलें. पण या खेपेच्या वर्णनांत दयानंद-चरित्रकार सत्यानंद असें लिहितात कीं, कर्दळीवनाचा फडशा उडविणारे गजराज केसरीची गर्जना ऐकून ज्याप्रमाणें भेदरून चीची करूं लागतात, त्याप्रमाणें ह्या वेदकेसरीच्या आगमनानें काशींतील पंडितांची गाळण उडाली ! त्यांच्यापुढें शास्त्रार्थ करण्यास तर कोणी धजलेंच नाहीं, पण उलट दयानंदांच्या व्याख्यानानें शांततेचा भंग होईल असा कलेक्टरकडे अर्ज करून त्यांनीं दयानंदांचे व्याख्यानास कांहीं काल तरी मनाईहुकूम मिळविला ! परंतु पुढें लवकरच कलेक्टरसाहेब यांस आपली चूक कळून येऊन त्यांनीं मनाईहुकूम मागें घेतला. मग काय, काशीच्या लक्ष्मीकुंडावर स्वामीजींनीं आपल्या व्याख्यानांचा नुसता पाऊस पाडला ! आणि अखेर व्याख्यानमालासमाप्तीच्या दिवशीं (चैत्र शुद्ध ६) तेथें आर्यसमाजाची स्थापनाही केली.

तात्पर्य, स्वामी सात वेळां काशीस जाऊनही काशीच्या सुप्रसिद्ध पंडितांचा स्वामी दयानंदांशीं काय संवाद झाला याबद्दल समाधानकारक आणि तपशीलवार माहिती देतां येणें अशक्यच झालें आहे. मौजेची गोष्ट अशी कीं, लाला लजपतराय यांनीं आपल्या इतिहासांत काशीच्या पहिल्या शास्त्रार्थाची जी हकीगत दिली आहे, त्यास आधार क्रिश्चन इंटेलिजेन्सर ह्या क्रिस्ती धर्मप्रचारक पत्राचाच घेतला आहे. अशा पंडितांच्या शास्त्रार्थासंबंधीं सर्वांत विश्वसनीय अशी माहिती मिळविण्याकरितां क्रिश्चन इंटेलिजेन्सर ह्या क्रिस्ती पत्रांतील उताऱ्याच्या उर्दू भाषांतरावर आर्यइतिहासकारांनाही भिस्त ठेवावी लागावी ही सखेदाश्चर्याची गोष्ट आहे. अथवा

आश्चर्य तरी कसलें ! त्या वेळीं ह्या देशांत परदेशांप्रमाणें वर्तमानपत्र चालविण्याचें शास्त्र रूढ झालेलें नव्हतें, असेंच उघड दिसतें.

अशा स्थितींत ख्रिस्ती लेखकांच्या आस्थेवाईकपणावरच आपल्याला आपल्या देशासंबंधीं अनेक वाङ्मयात्मक आणि ऐतिहासिक गोष्टींच्या निर्णयासाठीं अवलंबावें लागत आहे ! ही त्यांची आस्था एकपरी प्रशंसनीय नाहीं असें कोण म्हणेल ! स्वामी दयानंदांचा स्कॉट, जोन्स वगैरे ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांशीं वादविवाद होण्याचे अनेक प्रसंग आले. आणि ते सर्व संवाद व्यवस्थित रीतीनें प्रसिद्ध झालेले आढळतात. ह्या संवादांत पुनर्जन्म, पापविमोचन, अवतारवाद, मूर्तिपूजा, सहभोजन इत्यादि वादांचे मुद्दे होते. या मुद्द्यांसंबंधीं स्वामींचीं मतें ह्याच ग्रंथांत इतरत्र अनेकवार यावयाचीं असल्यामुळें त्यांचा येथें विस्तार करीत नाहीं. जोन्ससाहेबांजवळ हिंदूंच्या मूर्तिपूजेबद्दल खुलासा करतांना स्वामी म्हणाले कीं, मृत महापुरुषांचीं स्मारक-चिन्हें म्हणून मूर्ति करून घरांत ठेवण्याची पूर्वी पद्धत होती. त्यांतूनच पुढें ही प्रतिमापूजा निर्माण झाली. ती शास्त्रविहित नाहीं. सहभोजनासंबंधीं त्यांनीं असें उत्तर दिलें कीं, विचारी मनुष्य तितक्याच आवश्यकतेवांचून आपल्या देशाचे व जातीचे रिवाज सोडीत नाहींत. दयानंदांच्या अशा ह्या वादविवादांचा तत्कालीन ख्रिस्ती अंमलदार आणि पाद्री यांच्यावर कांहींतरी अनुकूल परिणाम होत असावासें दिसतें. किंवा कदाचित् तो काळच त्यांच्या बाजूनें जुळतें घेण्याचा असेल. तथापि तें कांहीं असलें तरी त्यांची जिज्ञासा व परमतसहिष्णुता हे दोन्हीही गुण प्रत्येकाचे ठिकाणीं केवळ दिखाऊच असतील असें म्हणवत नाहीं. यास प्रत्यंतरादाखल एकच उदाहरण पुरे. दयानंदांच्या ऋग्वेदादि भाष्यभूमिकेच्या प्रथमावृत्तीच्या प्रकाशनाचा सारा खर्च लुधियानाचे ज्युडिशल कमिशनर मि० कारस्टिफन ह्यांनीं आपण होऊन केला, हेंच तें उदाहरण होय. पाश्चात्यांची विद्याभिरुचि आणि त्यांचा सारसंग्राहक गुण ह्यांची दयानंदांस चांगलीच जाणीव होती. ते म्हणत कीं, पौराणिकांच्या मतानें वेद शंखासुरानें नेले. पण मी ते जर्मनींतून सारे शोधून आणले !

अशा रीतीनें कित्येक साहेबांबद्दल जरी दयानंदांना सहानुभूति असे, तरी व्याख्यानाला उभे राहिले कीं, ते हिंदु पुराणांबरोबर ख्रिस्ती पुराणांचाही खरपूस समाचार घेत. त्यांची वृत्ति अत्यंत निर्भीड व निर्भय असे. ते एकदां अवधूत स्थितींतच प्रवास करीत असतांना कोणी मडम–साहेबांनीं टीका केली. तेव्हां त्यांनीं

तुमच्या आदम ईव्हनीं कधीं कपडे घातले होते ? असा रोकडा जबाब विचारला. उलटपक्षीं ते एकदां त्यांच्या चर्चमध्यें गेले असतां त्यांनीं इतरांप्रमाणें शिरस्त्राण काढण्याचें नाकारलें. ते म्हणत, शिरस्त्राण काढणें हा आमचा शिष्टाचार नाहीं. दुसऱ्यांचा आचार आम्हांस काय कामाचा !

कोणीं त्यांस म्हटलें कीं, तुमच्या ह्या नेहमींच्या खडाजंगीमुळें कसलीच जोड न होतां जिकडे तिकडे विघाड मात्र वाढतो आहे; तर त्यास ते उत्तर देत कीं, " माझ्या मनांत विघाड करावयाचा नसून मिलाफ करावयाचा आहे. भिल्ल कोळ्यांपासून तों ब्राह्मणांपर्यंत सर्वांत एकच सामाजिक जागृति उत्पन्न करावी, हा माझा उद्देश आहे. परंतु सुधारणेवांचून हा मिलाफ व्हावा कसा ? म्हणून माझें हें खंडन केवळ लोकहितबुद्धीनेंच आहे." ह्या महत्कार्यांत आपल्याला पं० वाळशास्त्री व स्वामी विशुद्धानंद यांची जोड मिळती तर काय वहार होती ! असेंही ते म्हणून दाखवीत. ह्या दोघां विद्वान् पुरुषांप्रमाणें स्त्रीजातीच्या उन्नतीसाठीं पंडिता रमाबाई ह्यांनीं अविवाहित राहून आपलें आयुष्य खर्चावें असेंही त्यांच्या फार मनांत होतें. व त्यासाठीं त्यांनीं त्यांना अनेक वेळां सांगूनही पाहिलें. परंतु संन्यासापेक्षां गृहस्थाश्रमच जास्त उपकारक होतो. हें तत्त्व अंगिकारणेंच रमाबाईंना अधिक सोईचें वाटलें. व त्यामुळें स्वामींची वरीच निराशा झाली. कारण कुशिक्षित पौराणिकांप्रमाणें अशिक्षित स्त्रियाही समाजाच्या अपकर्षास कारण होत आहेत असें त्यांचें मत होतें. असो.

अशा रीतीनें इ० सन १८६४पासून १८९४पर्यंतच्या तीस वर्षांच्या दीर्घ कालांत धर्मरक्षा, गोरक्षा, आणि आर्यभाषा ह्यांसाठीं त्यांनीं आपल्या मताप्रमाणें अविश्रांत परिश्रम केले. ह्या बाबतींत त्यांचीं असंख्य व्याख्यानें व संवाद झाले असतील. व्याख्यानाच्या आरंभीं पद्मासन घालून नेत्र मिटून ते प्रार्थना करीत. त्या वेळीं ते प्रणवाचा जो दीर्घ उच्चार करीत तो फारच गंभीर व कर्णमधुर असे. कोणत्याहि विवाद-प्रसंगीं एखादा कठीण प्रश्न अडल्यास ते ध्यानावस्थित होऊन तो सोडवीत. अशी त्यांची नेहमींची रीत सांगतात. विशेषेंकरून उत्तर हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या पंथाभिमानी हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती, जैन अशा अनेक वर्गांशीं दयानंदांचे छोटेमोठे कांहीं नाहीं तरी हजार शास्त्रार्थ झाले, असें म्हणतात. गंगोत्रीपासून रामेश्वरापर्यंत त्यांनीं पायीं प्रवास केला. त्यांच्या अवधूतदशेंत रोज ४० कोस त्यांची चाल होत असे. याप्रमाणें साऱ्या आयुष्यांत सुमारें दहा हजार मैल त्यांचा पायीं प्रवास

झाला असेल ! याशिवाय रेल्वेनें प्रवास झाला तो वेगळाच. ह्याप्रमाणें प्रवासांत नसतां कधीं खदिरांगाराप्रमाणें तापलेल्या तर कधीं वर्फाप्रमाणें गारठलेल्या वाळूवर पडून त्यांनीं दिवसचे दिवस काढले ! मतामतांतरांतील अज्ञान दूर करण्यासाठीं आणि वैदिक धर्माच्या प्रचारासाठीं त्यांनीं हा जो दीर्घोद्योग केला तो " दयानंद महाराजकी जय" अशा जयजयकाराच्या घोषणेंत केला नसून लोकांचे शिव्याशाप व दगडांचे वर्षाव हे सारे सहन करूनच त्यांनीं केला. निदान वीस एकवीस वेळां तरी त्यांचा साक्षात् जीव घेण्याचाही प्रयत्न निरनिराळ्या लोकांनीं निरनिराळ्या तऱ्हांनीं केला ! पण ते त्या सर्व प्रसंगांतून निभावले. त्या अत्याचारांबद्दल स्वामींनीं कोणावरही उलट कोर्ट-दरबार वगैरे तजविजी केल्याचें ऐकिवांत नाहीं. ते म्हणत कीं, मी आर्यसमाजरूपी उद्यान तयार करणारा माळी आहें. ह्या उद्यानांतील झाडांना खत घालीत असतांना केव्हां केव्हां शेण-राख-धूळ आंगावरही पडणें अपरिहार्य आहे ! असा अंदाज आहे कीं, त्यांनीं आपल्या धर्म-प्रचाराच्या प्रचंड चळवळींत आपल्या विशिष्ट मतांचा ध्वनि पांच सहा कोट लोकांच्या कानांवर घातला असेल. इतकेंच करून ते थांबले नाहींत तर अशा रीतीनें त्यांनीं जें विस्तृत आर्यजगत् निर्माण केलें त्यांतूनच त्यांनीं पुढें आर्यसमाज ही संघटनाही घडवून आणली. त्यासंबंधींचा विचार पुढील प्रकरणीं करूं.

प्रकरण सातवें

आर्यसमाज

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सहचित्तमेषाम् ॥
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समावेन वो हविषा जुहोमि ॥ २ ॥
—ऋ० १०।१९१।३.

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः। समानमस्तु वो मनो
यथा वः सुसहासति ॥ ३ ॥ —ऋ० १०।१९१।४.*

तोरणानंतर लावणी, देश जिंकल्यानंतर प्रांतरचना, सैन्यभरतीनंतर संघटना' त्याचप्रमाणें दिग्विजयानंतर मठस्थापना ही क्रमप्राप्तच येते.फक्त दक्षिण हिंदुस्थानाशिवाय सर्व हिंदुस्थानांत स्वामींनीं आपले शास्त्रार्थाचे दौरे काढून चोहोंकडे खळबळ उडवून दिली. मागें लिहिल्याप्रमाणें हिंदुसमाजांत श्रेष्ठ गणलेल्या पंडित, पुराणिक, पुरोहित प्रभृति ब्राह्मण वर्गावरच त्यांचा विशेष जोराचा मारा झाल्यामुळें, त्यांचें गुरुत्व कमी होऊन आपत्कालींही त्यांच्या आवदाबांत असलेले हिंदुसमाजांतील खालचे वर्ग उसळून वर येऊं लागले. दुर्लभ असलेला वेदोराशि आपल्या हातीं येणार ह्या भ्रामक लालसेनें हा नवीन उत्साह प्राप्त झाला. तिकडे बंगाल्यांत गळ्यांत असलेलीं जानवीं तोडण्याची अहमहमिका सुरू असतां इकडे उत्तर भारतवर्षांत कर्मलोप झालेले शेंकडों क्षत्रिय आणि वैश्य वर्गाचे नव-उपनीत मंडळी ठिकठिकाणीं द्विजत्वाचा आनंद उपभोगीत असल्याचा देखावा दिसूं लागला. रोजच्या पूजेचे देवच नदीस अर्पण झाल्यामुळें नित्य देवपूजेच्या आचाराच्या अभावीं शून्यहृदय झालेल्या आर्यांस कांहीं तरी धार्मिक आचार लावून द्यावयास पाहिजे होता. तो नसल्यामुळें कोठें कोठें खळबळ, अनवस्था व

---

*भावार्थ—एकजुटीनें चला, एकमतानें बोला, तुमचीं मनें एकरूप असूं द्या. हेतु समान, समाज समान, मन समान, त्याचप्रमाणें विचारही समान असोत. समान हेतूनें व समान हवनानें पूजा करा, असें मी तुम्हांला सांगतों. तुमच्या मनांत सलोखा असावा, आणि तुमचे निर्णय एकमतानें व्हावेत. सर्वांच्या विचारांचें एकीकरण होऊं द्या. तेणेंकरून तुमच्यामध्यें सुखावह असा सलोखा नांदेल.

औदासीन्य हीं उत्पन्न झालीं असतां सर्वांना सुसंघटित करून त्यांचीं मनें सुस्थित करणें अत्यावश्यक झालें. ज्याप्रमाणें उस्तरलेलें पाखें वर्षाकाळाच्या आंतच निस्तरावें लागतें, त्याप्रमाणें उच्छन्न केलेलें धर्मछत्र कोणत्या तरी तऱ्हेनें पुन्हा उभारावें लागलें. ह्या कार्मां त्यांना जुन्या धर्माभिमानी लोकांचें साहाय्य मिळणें शक्य नव्हतें. ठिकठिकाणचे शास्त्री आणि पंडित हे त्यांचे उघड वैरी होते. यामुळें जेथील लोक कट्टर धर्माभिमानी नाहींत; जेथें धर्माच्या बाबतींत विद्वत्तेपेक्षां औदार्य, कर्मठपणापेक्षां भावना, अभिमानापेक्षां सहिष्णुता अधिक आहे; अशींच स्थळें त्यांनीं आपल्या कार्यक्षेत्रांकरितां निवडलीं. त्या वेळीं मुंबईसारखें साऱ्या हिंदुस्थानांत दुसरें असें एकही शहर नव्हतें कीं, ज्यास धार्मिक इतिहासच नाहीं. त्याचप्रमाणें पंजाबसारखा हिंदुस्थानांत एकही प्रांत नव्हता कीं, जेथें संस्कृतिसंकराच्या अनेक आवृत्त्या होऊन वैदिकधर्माची शुद्ध निष्ठा अगदींच लुप्त झाली होती. हिंदभूचा हा फटफटीत भालप्रदेशच हिंदभूपतींचा अनेक परचक्रांनीं झालेला नाश सूचित करीत होता. त्या भालप्रदेशीं वैदिक निष्ठेचा तिलक लावावा आणि पूर्व व पश्चिम हिंदुस्थानाकडे भूमातेच्या पसरलेल्या हातांत (यज्ञ) कंकणें घालावीं आणि अशा रीतीने फेनिक्स पक्ष्याप्रमाणें पुन्हा जीवमान होणाऱ्या स्वराज्य-सूर्यानें माळ घालण्यास तिला सन्मुख करावी, असा ऋषि दयानंद यांचा प्रयत्न होता. या व अशा उद्देशानें जी पुढें घटना झाली त्याचा थोडा वारकाईनें विचार करूं.

ता. २९ जानेवारी सन १८७५ रोजीं स्वामी पुन्हा दुसऱ्या खेपेस मुंबईस गेले. तेथें सुमारें साठ इसम दयानंदांच्या आर्यसमाजांत दाखल होण्यास तयार होते. कोणीएक पानाचन्द आनंदजी यांस भावी संस्थेच्या नियमावलीचा मसुदा तयार करण्यास सांगितलें होतें. त्यावर तेथें दोन महिने भवति न भवति होऊन ता. १० एप्रिल १८७५ रोजीं गिरगांवांत डॉ० माणिकचंदजींच्या बागेंत गिरधरलाल दयाळदास कोठारी, बी. ए., एल्एल्. बी. यांच्या अध्यक्षतेखालीं पहिला समाज स्थापन होऊन त्यास 'आर्यसमाज' असें दयानंदांनीं पूर्वीच ठरविलेलें श्रेष्ठतावाचक शुभ नांव दिलें गेलें. यासंबंधीं स्वामी लोकहितवादींस लिहिलेल्या पत्रांत लिहितातः—" आगे मुम्बईमें चैत्र शु॥ ५ (संवत १९३१) शनिवारके दिन संध्याके साडे पांच बजते आर्यसमाजका आनंदपूर्वक आरंभ हुआ। ईश्वरानुग्रहसे बहुत अच्छा हुआ। "

ह्या पहिल्याच सभेंत आर्यसमाजाची खालीलप्रमाणें नियमावली मंजूर झाली.

[१] लोकहितास्तव आर्यसमाज स्थापणें अत्यावश्यक आहे. [२] आर्यसमाज वेदांस मात्र स्वतःप्रमाण मानील. चार ब्राह्मणें, सहा वेदांगें, चार उपवेद, सहा दर्शनें आणि अकराशें सत्तावीस शाखा वेदांशीं अविरोधि असतील तर दुय्यम प्रमाण होत. [३] प्रत्येक प्रांतानिहाय एक मुख्य आर्यसमाज आणि बाकीच्या त्यास जोडलेल्या शाखा समजाव्या. [४] त्या शाखांनीं मुख्य समाजाप्रमाणें वर्तावें. [५] मुख्य समाजांत संस्कृत आणि हिंदी भाषेंतील वैदिक साहित्य संग्राहित करावें. तसेंच त्यानें आर्यप्रकाश नामक एक साप्ताहिक चालवावें व त्यास इतर समाजांनीं मदत करावी. [६] प्रत्येक समाजास एक प्रधान, एक मंत्री आणि बाकीचे स्त्री-पुरुष सभासद असावेत. [७] प्रधानानें समाजाची इभ्रत व मंड्यानें दप्तर संभाळावें. [८] समाजाचे सभासद सत्यप्रतिज्ञ, प्रामाणिक, शुद्धाचरणी आणि परोपकारी असले पाहिजेत. [९] प्रापंचिक सभासदानें सवडीनुसार प्रपंचापेक्षांही समाजाची काळजी अधिक घ्यावी. ज्यांस प्रपंच नाहीं त्यांनीं तर सर्वकाळ समाजाच्याच उत्कर्षासाठीं झटावें. याहून अन्य तऱ्हेनें त्यांनीं वागूं नये. [१०] प्रत्येक आठवे दिवशीं सभासदांनीं नियमित रीतीनें समाज-मंदिरांत जमावे. [११] तेथें जमल्यावर शांतपणें विचारविनिमय करावा. नंतर सामवेदांतील ऋचा व दुसरीं उद्‌बोधक पद्यें किंवा वैदिक प्रवचन असें आलटून पालटून करावें, [१२] प्रत्येक सभासदानें आपल्या प्रामाणिक आणि स्वकष्टार्जित प्राप्तीचा शंभरावा हिस्सा समाजास द्यावा. ज्यास्त दिल्यास उत्तमच. त्याचा विनियोग आर्यसमाज, आर्यविद्यालय, आर्यप्रकाश पत्र यांशिवाय कोठें करूं नये. [१३] समाजनिधीकरितां व समाजधर्म प्रसाराकरितां जेवढा कोणी ज्यास्त झटेल तितका त्यास अधिक मान मिळेल. [१४]समाजानें वेदानुसार एक्या अशरीर ईश्वराची स्तुति (गुणवर्णन) प्रार्थना (सत्कर्मास मदत मागणें) आणि उपासना (ध्यान) करावी. [१५] समाजानें वैदिकसंस्कार करावेत. [१६] वेद आणि प्राचीन आर्षग्रंथांचें अध्ययन व अध्यापन करावें आणि स्त्री-पुरुषांची उन्नति होईल असें योग्य व सत्यज्ञान वेदानुसार द्यावें. [१७] स्वदेशहिताच्या दृष्टीनें प्रापंचिक व आध्यात्मिक ह्या दोन्ही सुधारणांकडे पूर्ण लक्ष ठेवावें. सर्व मानवी समाजाचें कल्याण होईल, अशा सुधारणा समाजानें हातीं घ्याव्या. [१८] समाजाची निष्ठा खऱ्या आणि न्याय्य अशा वैदिक धर्मावरच राहावी. ती निष्ठा पक्षपाती नसून प्रत्यक्षादि प्रमाणांच्या निर्णायक कसोटीस उतरेल

अशी असावी. याशिवाय शक्यतों दुसऱ्या कशावरही समाजाची निष्ठा असूं नये. [१९] विद्वान् आणि सन्मान्य असे प्रचारक सत्याच्या प्रचाराकरितां समाजानें चोहोंकडे पाठवावे. [२०] मुलां-मुलींच्या शिक्षणाकरितां वेगवेगळ्या शाळा काढाव्या व या शाळांतून शिक्षक व सेवक ठेवावयाचे ते मुलांकरितां पुरुष व मुलीं. करितां सर्व स्त्रियाच असाव्या. [२१] शाळा अध्यक्षांच्या हुकमतींत राहाव्या. [२२] समाजाच्या सर्व सभासदांनीं शुद्ध अंतःकरणानें एकमेकांवर आत्मवत् प्रेम करावें. [२३] कोणत्याही गोष्टीचा सत्य, न्याय, सर्वोपकार इत्यादि दृष्टीनीं पुरा विचार करून जें ठरेल तेंच समाजाच्या सर्व सभासदांनीं मानावें. [२४] जे या तत्त्वांप्रमाणें वागतील आणि जे सद्गुणी व पुण्यशील असतील, त्यांचा समाजाच्या श्रेष्ठवर्गांत अंतर्भाव व्हावा. इतरांचा कनिष्ठवर्गांत समावेश करावा. त्यांत जे पापी व दुर्वृत्त असतील त्यांस वरिष्ठांच्या विचारानें समाजांतून काढून टाकावें. [२५] सभासदांनीं आर्यसमाज, आर्यविद्यालय आणि आर्यप्रकाश यांच्या उत्कर्षासाठीं झटावें. [२६] आर्यसमाजानें नोकर ठेवणें तो शक्यतों आर्य-समाजीच ठेवावा. [२७] दानधर्म करण्याच्या हरएक प्रसंगीं समाजाला देणगी द्यावी. [२८] या नियमांत दुरुस्ती करणें ती समाजांतील श्रेष्ठांनीं सर्व सभासदांस अगोदर कळवून मग करावी. हीं तत्त्वें ज्या अनुक्रमानें आर्यांच्या इतिहासांत आहेत त्याच अनुक्रमानें येथें दिलीं आहेत.

याप्रमाणें मुंबईचा आर्यसमाज दयानंदांनीं नियमबद्ध केला. त्याचप्रमाणें पुण्यासही एक आर्यसमाज स्थापून त्याचे माधवरावजी रानडे हे प्रधान, केशव-राव गोडबोले मंत्री, प्रार्थना समाजी सर्व, तसेंच "वावा गोखले," "काशिनाथ गाडगीळ" गंगाराऊ भाऊ, "वगैरे लष्करची ६०।७० मंडळी समासद, ह्याप्रमाणें योजना केली. सातारचे कल्याणराव खंजाची आणि कृष्णराव विंचुरकर जज्ज, तसेंच अहमदाबादचे गोपाळराव हरि, भोलानाथ साराभाई, महिपतराम वगैरे मंडळींच्या मार्गेही अनुक्रमें सातारा व अहमदाबाद येथें आर्यसमाज स्थापन करण्याचा स्वामींचा लकडा होताच. स्वामी वसईसही गेले होते. पुढें ते लाहोरास गेले. तेथें दोन महिन्यांच्या अवधींत त्यांनीं पंजाबी लोकांवर जो परिणाम केला, तो वायव्यप्रांतांत बारा वर्षें खटपट करूनही झाला नव्हता. पंजाबाची भूमिका अगोदरच नरम आणि त्यांत पूर्वी नानकानें व त्यानंतर अलीकडे क्रिश्चन मिशनरी आणि शिवनारायण अग्निहोत्रि प्रभृति ब्राह्मांनीं बरीच

पूर्व तयारी केली होती. दयानंदांचें धर्मसुधारणेचें कार्य पंजाबी लोकांनीं मुंबई-करांपेक्षांही फार जलद अंगीकृत केलें; यावद्दल त्यांस फार अभिमान वाटतो. लाहोरला दुसरी कोठेंच जागा मिळेना म्हणून डॉ० रहिमखान यांच्या कोठींत स्वामींचा मुक्काम होता. स्वामींचा मूर्तिपूजाविरोध सनातनी लोकांस मानवत नव्हता. आणि त्यांचें वेदांचें अपौरुषेयत्व आणि पुनर्जन्मवाद हीं ब्राह्मांस पटणें शक्य नव्हतें. यामुळें पंजाबच्या ज्या पुढाऱ्यांनीं प्रथम त्यांचें सन्मानपूर्वक स्वागत केलें, त्यांनाच पुढें हे पाहुणे अप्रिय होऊन सोडून द्यावे लागले. तेव्हां योगायोग असा कीं, एका मुसलमान डॉक्टराच्या घरीं या वैदिक-समाजाची स्थापना ता. २४ जून सन १८७७ रोजीं झाली. मुंबईच्या आर्यसमाजाची प्राणप्रतिष्ठा माणिकचंद डॉक्टरांकडेच झाली आणि मुंबई–प्रार्थनासमाजाचा जन्महीही-डॉ० आत्मारामदादांकडेच झाला. डॉ० विश्राम रामजी हे जोतिबा फुल्यांचे आणि डॉ० भाऊ दाजी हे आद्यधर्मसुधारकांचे पुरस्कर्ते होते. यावरून डॉक्टर म्हणजे भवरोगचिकित्सक विद्वान् असाही त्याचा व्यर्थी प्रयोग होतो त्याची सार्थकता दिसते. ह्या कामीं लाला साईदास आणि लाला जीवनदास हे दोघे सरकारी ट्रॅन्स्लेटर आणि लाला मुलराज हे एक जिल्हा न्यायाधिकारी ह्यांनीं पुढाकार घेतला होता. ब्राह्म आणि इंग्रज यांच्या विचारांशीं विशेष रुळलेल्या ह्या विद्वांनाना मुंबईच्या आर्यसमाजानें केलेले नियम फारसे पसंत पडले नाहींत. त्यांनीं नवीन सुटसुटीत दहाच नियम तयार केले व तेच आजपर्यंत मुंबईसुद्धां सर्व आर्यसमाजांत रूढ आहेत. ते नियम असेः—

[१] सर्व सत्यविद्या आणि सत्यविद्येनें जे पदार्थ जाणले जातात, त्या सर्वांचा आदिमूल परमेश्वर आहे.

[२] परमेश्वर सच्चिदानंदस्वरूप, निराकार, सर्वशक्तिमान्, न्यायी, दयाळु, अजन्मा, अनन्त, निर्विकार, अनादि, अनुपम, सर्वाधार, सर्वेश्वर, सर्वव्यापक, सर्वान्तर्यामी, अजर, अमर, अभय, नित्य, पवित्र आणि सृष्टिकर्ता आहे. त्याचीच उपासना करणें योग्य आहे.

[३] वेद हा सत्यविद्यांचा ग्रंथ आहे. वेदाचें अध्ययन, अध्यापन, वेदाचें श्रवण आणि कीर्तन हा सर्व आर्यांचा परमधर्म आहे.

[४] सत्याचें ग्रहण आणि असत्याचा त्याग करण्यांत मनुष्यानें सर्वदा तत्पर असलें पाहिजे.

[५] सर्व कर्मे सत्यासत्याचा विचार करून धर्मानुसारच केलीं पाहिजेत.

[६] जगावर उपकार करणें म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीची शारीरिक, आत्मिक व सामाजिक उन्नति करणें हा आर्यसमाजाचा मुख्य उद्देश आहे.

[७] सर्वांवरोवर प्रीतिपूर्वक धर्मानुसार यथायोग्य वर्तन ठेवावें.

[८] अविद्यानाश आणि विद्याभिवृद्धि केली पाहिजे.

[९] प्रत्येकानें आपल्याच उन्नतींत संतुष्ट न राहतां सर्वांच्या उन्नतींतच आपली उन्नति समजली पाहिजे.

[१०] सामाजिक सर्व हितकारी नियम पाळण्यांत सर्व (बहुमताला) परतंत्र आहेत. आणि व्यक्तिहिताचे नियम पाळण्यांत सर्व स्वतंत्र आहेत.

मुंवईला जी मूळ आर्यसंघटना झाली व जिची शुद्ध केलेली आवृत्ति लाहोरास निघाली, त्या संघटनेच्या कर्तृत्वाचे वांटेकरी कोण कोण होते, हीं गोष्ट आज तरी पडद्याआडची होऊन पूर्णपणें समजणें अशक्यच झालें आहे. दयानंद-प्रकाशकार म्हणतात, कीं मुंवईची नियमावली दयानंदांची नसून मुंवईकर पारख यांनीं तयार केली होती. तसेंच दुसऱ्या नियमावलीचा कर्ता करविता कोणी असो; पण त्या नियमांतील नियम तिसरा गाळल्यास आपण आर्यसमाजांत दाखल होऊं असें ब्राह्मांचें म्हणणें होतें. आणि सत्यविद्या या शब्दांपैकीं सत्य शब्द गाळावा व नियम अधिक व्यापक करावा असा मूळराज यांचा विशेष आग्रह होता. पण दोन्ही सूचना स्वामींनीं मानल्या नाहींत. तथापि दयानंदांनीं आपल्या सत्यार्थ-प्रकाशांत आदर्शभूत मानलेल्या दशावर-परिषद्, त्र्यवरा-परिषद्, धर्मसभा, विद्यासभा, राजसभा इत्यादि संस्थांच्या रचनेशीं आर्यसंघटनेचा असावा तसाही मेळ दिसत नाहीं. यावरून कांहीं विशिष्ट उद्दिष्टाचे सिद्धयर्थ आपल्या सभोंवारच्या लोकांच्या प्रभावळीस दयानंदांस वश व्हावें लागलें असावें असें दिसतें, हिंवतापाच्या प्रांतांत ज्याप्रमाणें डॉक्टर लोक येनकेनप्रकारेण क्विनाईन चेपतात, त्याप्रमाणें वेदविद्येचा खडखडाट झालेल्या मुंवई, लाहोर वगैरे शहरांतील बहात्तर रोगांवरील ही वैदिक निष्ठेची मात्रा एवढी तुम्ही संभाळा, मग त्यास अनुपान आणि पथ्य हें तुमच्या रुचीप्रमाणें आणि परिस्थितीप्रमाणें तुम्ही वाटेल तें ठरवा; असेंच दयानंदांनीं सांगितलेलें दिसतें. मात्र ही त्यांची वैदिक निष्ठा कांहीं ब्राह्म लेखकांच्या म्हणण्याप्रमाणें त्यांनीं कामापुरती अंगिकारलेली युक्ति नसून वेदांवर त्यांची खरी

खरी भक्ति होती, याबद्दल आम्हांला तरी शंका वाटत नाहीं. आणि म्हणूनच ही अमृतोपम वेदविद्या सर्वांना सारखीच सुलभ व्हावी, हीच एक महत्त्वाकांक्षा त्यांनीं बाळगली. यांत वेदांवद्दल असाधारण आदर आणि मनुष्यमात्रांविषयीं अनुकंपा या दोन्हीही गोष्टी आढळून येतात, पण त्यांतही शक्य तर सारें जग वेदानुयायी व्हावें व एकछत्राखालीं नांदावें अशी त्यांची इच्छा अधिक प्रबल दिसते. त्यांनीं असें पाहिलें कीं, हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व पंथांच्या बुडाशीं वैदिक निष्ठा ही आधारभूत आहेच. व्युत्पत्तिशास्त्राच्या खोल दृष्टीनें त्यांस असें आढळून आलें कीं, आधुनिक काळांतील भौतिक आणि आध्यात्मिक ज्ञान-विज्ञानाच्या सर्व कल्पना वेदांत बीजरूपानें आहेत. इतकेंच नव्हे तर, परकीय भाषांतील शब्दांचे मूल धातुही वेदांतच आहेत. ह्यावरून जगांतील सर्व धर्म व भाषा अथवा अखिल मानवी ज्ञान वेदमूलक आहे, हें सप्रमाण सिद्ध करतां येईल, त्याच वेळीं भूगर्भांतील पुराणवस्तुसंशोधकांनीं असें सिद्ध करीत आणलें होतें कीं, जगाची प्रगति अज्ञानांतून ज्ञानाकडे होत आहे. ही उत्क्रान्तीची कल्पना अगदींच चुकीची आहे. उलटपक्षीं अनेक देशांत अपक्रान्तीच झाली, असें पुराणवस्तुसंशोधनावरून दिसूं लागलें. अशा अनेक कारणांस्तव इतिहासपूर्वकालचे जगाचें आद्य-वाङ्मय असे जे वेद ते सर्वमान्य होतील, अशा भरंवशानें वेदनिष्ठा ह्या एकाच गोष्टीस त्यांनीं विशेष महत्त्व देऊन जेणेंकरून अधिकांत अधिक लोक वेदनिष्ठ बनतील अशी समाजरचना करण्यास संमति दिली, असें दिसतें. त्या वेळीं दयानंदांच्या सभोंवार लाला मूळराज एम. ए. प्रभृति आंग्लविद्याविशारद मंडळी होती. मिल्ट्र आदिकरून पाश्चात्य तत्त्वज्ञांच्या त्या भक्तांची भिस्त सत्य, परोपकार आणि स्वातंत्र्य अशा ठळक, नीति-तत्त्वांवरच होती.त्या तत्त्वांस धरूनच त्यांनीं रचना केली ती बुद्धया इतकी साधी केली कीं, त्यांत साऱ्या हिंदूंसच काय पण अहिंदूंसही समाविष्ट होण्यास हरकत वाटूं नये. या धोरणास अनुसरून त्यांनीं मुंबईच्या नियमांतली कित्येक तपशिलाचीं कलमें तर गाळलींच;पण नवीन नियमांतील पहिलाच नियम असा व्यापक आणि संग्राहक केला कीं, त्याबद्दल कोणाचा वादच नसावा. दुसऱ्या नियमानें ईश्वर हा परमपुरुष आहे, ही ईश्वरवादी जगाची कल्पना घेऊन एका अद्वैती वेदान्त्याशिवाय बाकी सर्वांचें समाधान केलें. वेदान्तीही ईश्वर हा सगुणच मानीत असल्यामुळें त्यांचाही वरील नियमास विरोध येण्याचा संभव नव्हता. तिसरा नियम हाच काय तो सांप्रदायिक आहे.

पण हाही मुंबईच्या नियमापेक्षां बराच साधा केला आहे. शिवाय वेदांस जरी सांप्रदायिक ग्रंथ ठरविलें तरी त्यावरोवर वेदांवर दयानंदांनीं केलेलें भाष्य किंवा त्यांचा सत्यार्थप्रकाश हे ग्रंथ प्रत्येक आर्यानें प्रमाणभूत मानले पाहिजेत, असा त्यांत आग्रह ठेवला नाहीं. चवथा व पांचवा हे नियम जरी साधेच आहेत, तरी सत्यासत्याचा निर्णय वेदानुसार केला पाहिजे असें सांगण्यांत विवेकवाणी अथवा तर्क यांच्या स्वतंत्र महत्त्वास वेदानुकूलतेची मर्यादा घातली आहे. आणि दहाव्या नियमांत 'महाजनो येन गतःस पंथा' ह्या सिद्धान्ताचा अनुवाद आधुनिक लोकशाही (Democracy) आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य या दोन्ही तत्त्वांस संभाळून करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो असा कीं, सामाजिक आचार-धर्माच्या वावतींत समाजाचें नियंत्रण पत्करावें. पण व्यक्तीच्या आचरणाच्या वावतींत ज्यानें त्यानें आपले हिताहित ठरविण्यांत पूर्णपणें स्वातंत्र्य घेण्यास हरकत नसावी. अशा समयीं वहुमतानें वांधलें न राहतां वाटल्यास स्वतःच्या वेदानुकूल तर्कानें वागावें. तात्पर्य, कोणत्याही जातीचा, धर्माचा अगर अधिकाराचा मनुष्य असो, त्यास पटतील आणि मानवतील असेच साधे नियम करून, प्रत्येकाला आपल्यापुरतें मतविश्वासांत आणि आचार-धर्मांत वरेंच स्वातंत्र्य ठेविलें. पण अशा रीतीनें नियमांत जितका जितका मोघमपणा आणि साधेपणा ठेवावा तितका तितका त्याचा संप्रदाय वाढविणें अधिक कठीण जातें. हिंदुधर्माचीं तत्त्वें अत्यंत व्यापक व उदात्त आहेत, यामुळेंच या धर्मांत इतर धर्मांप्रमाणें सांप्रदायिक किंवा राष्ट्रीय अभिमान व जूट उत्पन्न होत नाहीं, असें इंग्रज ग्रंथकार म्हणतात. त्याचा प्रत्यय आर्यसमाजींना लवकरच आला. तेव्हां वरील दहा नियमांनींच न भागतां, दयानंदांचीं मतें तोच आर्यांचा धर्म असें सांप्रदायिक धर्म प्रचारार्थ त्यांस म्हणणे भाग पडूं लागलें. त्याचप्रमाणे वरील नियमांपैकीं वहुमताच्या दहाव्या नियमानें दुसरी एक आपत्ति त्यांच्यावर आली. ती अशी कीं, वरील नियमांत अधिकारवाद समूळ नाहींसा झाल्यामुळें समाजाचें नियंत्रण धर्मशास्त्रज्ञ अशा विद्वान् गृहस्थांच्या हातीं न राहतां बहुसंख्याक अशा अजाण व वेजवावदार लोकांच्या हातीं जाऊं लागलें. ह्या आपत्तींतून ते अजूनहीं पार पडले नाहींत; पण धर्मनिर्णय वहुमतानें होणें ही आपत्तिच नव्हे तर ती इष्टापत्तिच आहे असेंही कित्येक आर्य आज मानीत आहेत.

असो. ह्याप्रमाणें लाहोरच्या नियमांची थोडक्यांत मीमांसा आहे. उदारमनस्क पंजावी लोकांवद्दल कोणीं कांहीं म्हटलें तरी तेथेंही आर्यसमाजाची

स्थापना होणें ही गोष्ट अगदींच सोपी नव्हती. त्या गोष्टीनें लाहोरच्या समाजांत मोठींच खळबळ उडवून दिली. डॉ० खानांच्या कोठींत ह्या नूतन आर्यसमाजाची सभा होणें अप्रशस्त वाटून दुसरीच साप्ताहिक बैठक सत्सभेच्या आवारांत झाली. परंतु मुसलमानाच्या कोठींत बसून इस्लामी धर्माविरुद्ध टीका करण्यास जसे स्वामी कचरले नाहींत, त्याचप्रमाणें सत्सभेच्या आवारांत पौराणिक धर्मावर कडक टीका करतांना त्यांनीं मागेंपुढें कांहीं विचार केला नाहीं. त्याचा परिणाम म्हणून त्यांस ती जागा ताबडतोब सोडावी लागली. अशा रीतीनें विरोधाचा जोर जरी कमी नव्हता, तरी सुरुवातीस तीनएकशें सभासद त्यांनीं मिळविले. त्यांपैकीं सुमारें वीसबावीस इसमांचें कार्यकारी-मंडळ होतें. त्यांत लाला मूलराज हे समाजाचे प्रधान व लाला सांईदास हे समाजाचे मंत्री होते. समाजाचें संरक्षक-पद स्वामींनीं स्वीकारावें असा नूतन सांप्रदायी मंडळींचा स्वाभाविकच आग्रह होता. पण स्वामींनीं तें नाकारले. ते म्हणाले " मी समाजाचा एक प्रमुख होणें म्हणजे एक तऱ्हेनें गुरुपदच स्वीकारणे आहे. पण हें मला नापसंत आहे. हें गुऱ्हाचें बंड मोडण्याचा तर माझा प्रयत्न आहे." आर्यसमाजाचे परमसाहाय्यक ही पदवीही त्यांनीं अशाच कारणास्तव नाकारली. ते म्हणाले, " मला तुम्हीं परमसाहाय्यक ठरविलें, मग परमेश्वराला काय म्हणाल ? " तात्पर्य, स्वामी दयानंदांनीं लाहोर सोडल्यावर अमृतसर, गुरुदासपूर, जालन्धर, फीरोजपूर छावनी, रावळपिंडी, गुजरात, वजीराबाद, गुजराणवाला, मुलतान छावणी, अशा अनेक ठिकाणीं संचार करून आर्यसमाज स्थापन केले; पण स्वतःच्या महतीची आकांक्षा कोठेंही ठेविली नाहीं. इतकेंच काय, पण त्यांनीं मरणापूर्वी कविराज श्यामलदास यांच्याजवळ असें बजावून सांगून ठेविलें होतें कीं, माझ्या निर्याणानंतर माझ्या अस्थि एखाद्या शेतामध्यें पुरून टाका. समाधि-वृंदावनादि कोणतेंच स्मारक करूं नका. हीं स्मारकें म्हणजे मूर्तिपूजाच होय. असले मूर्तांचे देव्हारे मला मुळींच पसंत नाहींत.

स्वतांच्या व्यक्तिमाहात्म्याबद्दल स्वामी दयानंदांचे जरी असे विचार होते, तरी वास्तविक त्यांच्या व्यक्तिमाहात्म्याचिच छाप लोकांवर अधिक पडत होती. त्यामुळें त्यांना पूज्य मानणारा अनुयायीवर्ग आर्यसमाजाच्या खास संप्रदाया-बाहेरही वाढत होता. मॅडम ब्लॅव्हाटस्की व कर्नल आल्कॉट हे थिऑसफी संस्थेचे संस्थापक, ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन हे नवविधान पंथाचे उत्पादक, रा० ब० माधव-

रावजी रानडे, गोपाळराव हरि देशमुख व शेठ भोलानाथ सारभाई ह्या प्रार्थना-समाजाचे अध्वर्यु, पंडिता रमाबाई ही:शारदासदनाची जननी, रेव्ह० स्कॉट हे सुप्रसिद्ध पाद्री, इटाव्याचे भीमसेन शर्मांसारखे पंडित, सर सय्यद अहमद व ईश्वरचंद्र विद्यासागर असे सुधारक, अशा वड्या वजनदार आणि विद्वान् मंडळींवर दयानंदांची छाप बसत होती.

उत्तर हिंदुस्थानांतील कित्येक लोक तर स्वामी दयानंद हे:एक मोठे गारिवांचे वालीच ईश्वरानें निर्माण केले, असें मानीत होते. त्या वेळीं खिस्ती पाद्री आणि मुसलमान मौलवी यांचा हिंदूंना वाटविण्याचा क्रम जोरानें सुरू होता. त्यांच्या जाळयांतून दयानंदांनीं पुष्कळांना सोडविलें. वैदिक धर्माचें महत्त्व लोकांच्या नजरेंत आणून त्यांचे डोळे त्यांनीं उघडले. आर्यसमाजी लोक मोठ्या अभिमानानें म्हणतात कीं, " ऋषि दयानंदाने जहां एक ओर आर्यजाति कि पीठ परसे पत्थर और पोथी का उठाकर उसकी कमर सीधी करदी. वहां दूसरी ओर पादरियों और मौलवियों के तीरों के रोकने के लिये तर्क की ढाल खडी करदी." अशा रीतीनें एकीकडे मूर्तिपूजा व व्रतवैकल्यें यांच्या दडपणांतून हिंदुसमाजास मोकळें करीत असतां दुसरीकडे हिंदुधर्मावर परधर्मीयांकडून होत असलेल्या आक्रमणाला हिंदुधर्माच्या तटाआड उभें राहून त्यांनीं रोखून धरलें व उलट त्या तटाचे दरवाजे आपणच खोलून प्रतिपक्षीयांवर प्रत्याक्रमण करण्यासाठीं दयानंदांनींच प्रथम शिंग फुंकलें ! ह्या चढाईच्या लढाईंत ते एका हातानें परधर्मीयांच्या मर्मस्थळावर वेधडक घाव घालीत होते आणि त्याजवरोवर तर्काची ढाल हातीं घेऊन वेदांत भौतिक विज्ञान, राजनीति, इत्यादि आधुनिक पाश्चात्य जगांतील नव शिक्षितांचे डोळे दीपावणाऱ्या गोष्टीही वीजरूपानें कशा खचून भरलेल्या आहेत, हेंही दाखवून प्रतिपक्षीयांचे निंदाव्यंजक वार ते चुकवीत होते. असे हे क्षात्रियवृत्ति अंगांत मुरलेले स्वामी क्षात्रतेजाचें आगर म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या राजस्थानांत गेले तेव्हां, पूर्वी जे लोक वीर, मानधन आणि स्वावलबी म्हणून गाजलेले होते, तेच आतां व्यसनाधीन आणि विलासी होऊन इंग्रजांचे वगलवच्चे झाले आहेत, अशी दुःस्थिति पाहून, ज्या दयानंदांच्या डोळयांना मातापिता यांच्या निधनवार्तेनेंही पाणी आलें नाहीं, त्यांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या ! व त्या दुःखावेगांत त्यांनीं स्वामी आत्मानंद यांचेजवळ अशी प्रतिज्ञा केली कीं, ब्रह्मचर्याच्या नाशानेंच भारतवर्षाचा नाश झाला आहे. अर्थात् ब्रह्मचर्याच्या उद्धारानेंच देशोद्धार होणार आहे. यास्तव चितोडगडचें गुरुकुल वनविण्याची माझी महत्त्वाकांक्षा आहे.

हें कार्य करतांना 'राजा कालस्य कारणम्' हें तत्त्व दयानंदांना पटलें असल्यामुळें त्यांनीं मुद्दाम प्रयत्नानें उत्तर हिंदुस्थानांतील राजे राजवाडे यांवर आपली छाप टाकण्याचा विशेष प्रयत्न केला. आणि त्यांत थोडेंफार यशही आलें. चितोड किंवा उदेपुर हें राजस्थनचें शिरोभूषण आहे. शौर्य आणि स्वाभिमान या कसोटीस राजस्थानांपैकीं तें एकच संस्थान शेवटपर्यंत टिकलें. इस्लामी दिल्लीपतीशी सोयरिक जोडण्याचा मोह ह्या एकट्याच संस्थानानें झिडकारला होता; पण या त्यांच्या स्वाभिमानाचें केंद्र म्हणजे मेवाडच्या रियासतीचें कुलदैवत श्रीएकलिंगजी हेच होतें. बाप्पा रावळ हे श्रीएकलिंगजीचे कट्टे उपासक होते. मराठी राज्याचे संस्थापक श्रीमच्छत्रपति शिवाजीमहाराज यांची जशी देवी भवानी त्याचप्रमाणें मेवाडच्या राज्याच्या संस्थापकाचें कुलदैवत श्रीएकलिंगजी हें होय. संस्थानचे मालकच श्रीएकलिंगजी. राजा हा केवळ त्या संस्थानचा सेवक. अशी पूर्वपरंपरा असल्यामुळें, त्या संस्थानचे महाराणा सज्जनसिंह हे जरी स्वामींचे चेले झाले तरी त्यांनाही आपल्या कुलपरंपरेशीं विरोध करणें जिवावर आलें. त्यांनीं स्वामींस हात जोडून प्रार्थना केली कीं, "आपला बाकी उपदेश ठीक आहे. पण देशकालानुसार मूर्तिपूजाखंडन सोडून आपण श्रीएकलिंगेश्वराचे महंत होण्याचें स्वीकाराल, तर लाखों रुपयांच्या उत्पन्नाचे आपण अधिकारी व्हाल. आणि मलाही पडलेला पेंच दूर होईल." महाराण्याच्या ह्या विनंतीचा स्वामींना अतिशय संताप आला आणि ते रागानें म्हणाले कीं, "असल्या लहानशा रियासतीच्या मोहानें मी ईश्वराच्या आणि वेदाच्या आज्ञांचें उल्लंघन कधींच करणार नाहीं." तेव्हां महाराण्याचा निरुपाय होऊन त्यांनीं स्वामींची क्षमा मागितली. आणि अखेर श्रीएकलिंगजी आणि नाथद्वार या प्राचीन आणि सुप्रसिद्ध अशा देवस्थानांच्या धार्मिक सत्तेंतील मेवाडप्रांताच्या राजधानींतच मूर्तिपूजाभंजक दयानंदांच्या अवतारकार्याची पूर्णता त्यांचे पश्चात् कशी व कोणीं करावी त्याबद्दलचें त्यांचें अखेरचें व्यवस्थापत्र तयार झालें ! या व्यवस्थापत्रांत सर्व आर्यसमाजाचें संगठन व्हावें, वैदिकधर्माचा प्रचार स्वदेशांत व स्वदेशाबाहेर व्हावा, त्याचप्रमाणें दयानंदांच्या ग्रंथांचा प्रसार अधिक जारीनें व्हावा आणि आर्यावर्तांतील अनाथांस आणि गरिबांस विद्या आणि आश्रय मिळावा, अशा अनेक हेतूंनीं 'परोपकारिणी सभा' या नांवाची आणखी एक संघटना त्यांनीं निर्माण केली. स्वामींनीं आपला छापखाना, पुस्तकें, पैसा व वस्त्र-पात्रादि सर्व

जिंदगी वरील कार्याकरितां त्या सभेचे स्वाधीन केली. या परोपकारिणी संस्थेचे तेवीस सभासद स्वामींनीं नेमले. त्यांत ठिकठिकाणचीं वजनदार माणसें होतीं. सभेचे अध्यक्ष मेवाडचे महाराणा श्रीसज्जनसिंग हे होते. उपाध्यक्ष लाला मूलराज हे एक वडे सरकारी अंमलदार आणि लाहोरच्या आर्यसमाजाचे अध्यक्ष, हे होते. इतर सभासदांत कित्येक रावराणे, कवि आणि महाराज, लाला आणि बाबू यांच्यावरोवर मराठी वाचकांचे परिचित असे मुंवईच्या आर्यसमाजाचे अध्यक्ष रा० व० गोपाळराव हरि देशमुख तसेच न्या० रानडे आणि पंडित शामजी कृष्णवर्मा हे होते.

अशा रीतीनें उदयपुरांत आपल्या पश्चात्ही आपल्या अंगीकृत कार्याची नीट संगति स्वामींनीं लावून दिली. जी उदेपूरची राजसत्ता दिल्लीपतीसही अखेरपर्यंत नमली नाहीं ती स्वामींच्या पायांशीं नम्र झाली. उलट स्वामींनींही महाराण्याचा योग्य तो मान ठेवला. अशी ही शिवाजी आणि रामदासांची सज्जनगडावरील जोडी सज्जनसिंहाच्या चितोडगडावर दिसूं लागली; पण धर्मसंस्थापनेचें कार्य अपुरेंच टाकून जसें त्या महाराष्ट्रीय जोडीस जावें लागलें, तोच प्रकार येथेंही झाला. फक्त अनुक्रमांत व्युत्क्रम झाला तो इतकाच कीं, या वेळीं शिष्यराजांच्या अगोदर स्वामी गेले!

स्वामी मोठ्या संतोषानें ता. १ मार्च १८८३ रोजीं उदेपुराहून निघाले ते जोधपुरास गेले. उदयपुरास जी संघटना वनली तिची विघटना करण्याचें पाप जवळ जवळ तितक्याच दर्जाचें जोधपुराच्या माथीं आलें. एका अर्थी ही इतिहासाची पुनरावृत्तिच झाली. मागें एकदां उदयपुरच्या लाखखा राण्याच्या कारकीर्दीत श्रीरघुवीर हे अत्यंत साधुवृत्तीचे राजपुत्र जोधपुरास गेले असतां त्यांस कपटानें विषारी पोषाख घालण्यास देऊन त्यांचा जोधपुरानें अमानुषरीतीनें वळी घेतला होता! तोच दुःखद प्रकार पुन्हा घडून आला! लोक नको नको सांगत असतां स्वामी जोधपुरास गेले. जोधपुरचे त्या वेळचे महाराजे इतर कित्येक संस्थानिकांप्रमाणें व्यसनाधीन व विषयासक्त होते. त्यांची स्वामींवर निष्ठा वसली खरी; पण तेवढ्यानें त्यांची विषयासक्ति सुटली नाहीं. एक दिवस महाराजांच्या भेटीसाठीं स्वामी त्यांच्या वाड्यांत गेले. त्या वेळीं महाराजांची स्वारी 'नन्ही जान' नामक एका विधर्मी रखेलीशीं क्रीडा करीत वसली होती. स्वामी आले असें कळतांच त्या रखेलीस मेण्यांतून घालून दृष्टिआड करण्याची त्यांची मोठीच तारांवळ उडाली!

त्या अंतःपुरांत आयत्या वेळीं चांघे भोई तयार कोठचे ? मग महाराजांनींच त्या वेश्येचा मेणा खांद्यावर घेतला. इतक्यांत स्वामी आंत आलेच. तो लज्जास्पद प्रकार पाहतांच स्वामी संतापानें लाल झाले. आणि क्रोधाविष्ट होऊन म्हणाले कीं, "तूं राजसिंह वेशरमपणानें ह्या बाजारच्या कुत्रीशीं शृंगारचेष्टा करून कोणती प्रजा निर्माण करणार आहेस ! !" अशा अर्थाचे धिक्काराचे उद्गार काढून ते तेथून तडक निघून गेले. परंतु त्या एकलहरी आणि चढेल अशा नागिणीच्या विषयलालसेच्या शेंपटीवर हा जो शब्दाघात झाला. त्यांनीं अखेर परिणाम केल्यावांचून सोडला नाहीं. असें सांगतात कीं, त्या कुलटेनें पैसे चारून स्वामींचे तंबातींतिल आचारी आणि वैद्य यांस आपल्या कृष्णकारस्थानास वश करून घेतलें. आणि एका रात्रीं स्वामींना विषारी दूध पाजण्यांत आलें.* त्याचा घोर परिणाम लवकरच जाणवूं लागल्यामुळे स्वामींस शंका आली त्यांनीं आपल्या जगन्नाथ आचार्यास त्यावरून दरडावून विचारलें. स्वामींच्या तेजस्वी मूर्तीपुढें आपलें घोर पाप झांकणें त्यास अशक्य होऊन स्वामींस आपण विष पाजलें असें तोंच ओकला ! स्वामी दयानंदच ते ! त्यांनीं पाहिलें कीं, त्या मोठ्या जगन्नाथाचीच ही इच्छा या खोट्या जगन्नाथानें पुरी केली ! त्यांनीं त्या घोर अपराध्यास क्षमा केली. इतकेंच नव्हे, तर प्रवास खर्चाला पदरचे पैसे देऊन वचावासाठीं तावडतोव दूर नेपाळांत लावून दिलें. या विषारामुळें स्वामीना अत्यंत घोर शरीरयातना भोगाव्या लागल्या ! त्यांच्या सर्व आंगभर तें भयंकर विष उतून निघालें ! याशिवाय त्यांस अतिसारादिही निरनिराळे विकार उद्भवले. अनेक इलाज केले. स्थानांतर करावें म्हणून प्रथम अबूला आणि मग अजमिराला स्वामी गेले. पण यत्किंचित्ही उतार पडेना. शरीराला असह्य पीडा होत असतांही त्यांची छटा त्यांच्या चेहऱ्यावर यत्किंचित्ही दिसत नव्हती ! त्यांची ती अढळ शांति पाहून पाहणारांस अत्यंत आश्चर्य वाटे !

---

* गेल्या शताब्दीच्या उत्सवांत मेवाडचे शाहापुराधीश ह्यांनीं दयानंदांच्या समागमाबद्दल स्वतांची माहिती सांगत असतां आपल्या भाषणांत असें सांगितलें कीं, ही एक निराधार दंतकथा [स्वामीजी को विष दिया गया यह बात गलत है ।] असून स्वामींना मरण स्वाभाविकच आलें. पण आर्यवाङ्मयांत विषबाधेचीच हकीगत सर्वत्र प्रसिद्ध आहे.

या अखेरच्या प्रसंगीं लाहोराहून लाला जीवनदास आणि पंडित गुरुदत्त हे स्वामींच्या भेटीस गेले होते. अखेरच्या दिवशीं लाला जीवनदासजीनीं स्वामींच्या पुढें उभें राहून प्रश्न केला " महाराज इस समय कहां है ! " स्वामींनीं उत्तर केलें " ईश्वरेच्छामें ! " थोड्या वेळानें पुन्हा विचारलें " कहिये, अब आपकी तबीयत का क्या हाल है ! " स्वामींनीं उत्तर दिलें. " अच्छा है, तेज और अन्धकार का भाव है." या उत्तराचा खरा अर्थ कोणालाच कांहीं समजला नाहीं. नंतर त्यांनीं जवळ उभ्या असलेल्या प्रत्येकाच्या मस्तकावर वरहदस्त ठेवून " सुखशांतींत रहा " असा आशीर्वाद दिला. स्वामी आत्मानंद आणि पंडित भीमसेन यांस प्रत्येकीं शंभर रुपये व एक शाल असें दान देण्यास सांगितलें; पण तें त्यांनीं नम्रपणें घेण्याचें नाकारलें. सायंकाळीं पांच वाजण्याचा वेळ आला, तेव्हां त्यांनीं आपल्या भेटीस आलेल्या सर्व मंडळींस आपल्या समोर बोलावलें. सर्वांना अखेरचें दर्शन झाल्यावर त्यांनीं त्यांस मागें उभें राहण्याची खूण केली. एक पंडित गुरुदत्त सन्मुख उभे होते, असें सांगतात. मग सर्व दरवाजे, खिडक्या तक्तपोशींतील उजेड्या उघडा असें स्वामींनीं सांगितलें. वरती आकाशाकडे व आजूबाजूस पाहून तिथिवार कोण त्याची त्यांनीं चवकशी केली. कृष्णपक्ष व शुक्लपक्षाचा संधिदिन असा दिवाळींतील मंगळवार आहे असें कोणीं सांगितलें. इतकी चवकशी झाल्यावर अत्यंत शांत व प्रसन्न चित्तानें स्वामींनीं वेदमंत्र म्हटले. संस्कृत-प्राकृतांत ईशस्तुति केली. ध्यान-मग्न होत्साते गायत्रिमंत्राचा जप केला. शेवटीं डोळे उघडून स्वामी म्हणाले " हे दयामय, हे सर्वशक्तिमान् ईश्वर ! तेरी यह इच्छा है ! तेरी यही इच्छा है ! तेरी इच्छा पूर्ण हो ! अहा तैंने अच्छी लीला की ! " [हे दयामय सर्वशक्तिमान् ईश्वरा ! तुझी अशी इच्छा आहे. तुझी अशी इच्छा आहे तर तीच पुरी होवो. वाहवा ! चांगली लीला केलीस !] असे म्हणून लगेच स्वामी आपणच विछान्यावर किंचित् वळले आणि एका उच्छ्वासाबरोबर त्यांनीं आपलें प्राणो-त्क्रमण केलें !

याप्रमाणें आर्यावर्तांतील एक बडे आधुनिक धर्मसुधारक आपल्या वयाच्या ५९ व्या वर्षीं–ता. ३० आक्टोबर १८८३ मंगळवार रोजीं सायंकाळीं सहा वाजतां परलोकवासी झाले ! तेव्हां त्यांच्या आत्म्यास जणुं काय स्वर्गाची वाट दाख-विण्याकरितांच जिकडे तिकडे दीपावलीचा लखलखाट झाला ! एक दिव्यज्योति अंतर्धान पावतांना लक्षावधि अनुयायांच्या आत्मज्योति कशा पेटवून गेली ह्याचेंच

हें एक उत्कृष्ट रूपक झालें. त्यांचें प्राणोत्क्रमण झाल्यानंतर चतुर्थाश्रमाला योग्य असें त्यांचें और्ध्वदेहिक करण्यासाठीं दोघां संन्याशांनीं त्यांचें शव मागितलें. पण जवळच्या अनुयायांनीं तें न ऐकतां वेदघोष म्हणत त्यांचे प्रेत समारंभानें स्मशानांत नेलें. तेथें रायबहादुर भगतराम यांचें प्रसंगोचित भाषण झाल्यावर दोन मण चंदन आणि पांच मण पिंपळकाष्ठ यांची चिता रचून चार मण तूप, पांच शेर कापूर, एक शेर केशर, दोन तोळे कस्तुरी इत्यादि वेदोक्त वस्तूंसह त्यांचें दहन केलें ! दयानंदांच्या मृत्यूनें, विशेषेंकरून उत्तर भारतवासीयांस फार दुःख झालें !

व्यक्ति कितीही थोर असली तरी ती व्यक्ति नाश पावते, पण तिनें उत्पन्न केलेले संस्कार नाश पावत नाहींत. ते मूळच्या अगर पालटत गेलेल्या स्वरूपांत वृद्धि पावतच असतात. त्याप्रमाणें स्वामी दयानंद ही व्यक्ति नाहींशी झाली, पण त्यांचे विचार, त्यांचे अनुयायी आणि त्या अनुयायांनीं चालविलेल्या संस्था व चळवळी यांचा फैलाव सारखा वाढतच राहिला. त्यांची माहिती यापुढें यथानुक्रम देत आहों.

प्रकरण आठवें

आर्यावर्तांतील मतमतांतरें

नयसीद्दति द्विषः कृणोष्युक्थशंसिनः । नृभि: सुवीर उच्चसे ।

—ऋग्वेद, ६।४५।६

भावार्थ—तूंच उत्तम वीर खरा. कारण, तूं विरोधकांना कुमार्गावरून पिटाळून लावून त्यांस योग्य वेदमार्गारूढ करतोस.

अशा यांच्या मतें स्वामी दयानंदांनीं जुनाच वैदिक मार्ग जो नव्यानें शोधून काढला, तो काढण्यापूर्वी किंवा काढण्याकरितांच त्यांनीं मतमतांतरांचें जें रान अगोदर तोडलें त्याची माहिती वाचकांस अगोदर दिलेली बरी. त्यांच्या आर्य-धर्माचीच इमारत आपल्याला पहावयाची आहे खरी; पण त्या इमारतीसाठीं अगोदर प्रशस्त जागा करण्यासाठीं त्यांनीं जुने इमले कोणकोणते खणून काढावयास घेतले तेंही पाहिलें पाहिजे. त्याशिवाय नव्या–जुन्यांच्या महत्त्वांतील तरतमभाव लक्षांत येणार नाहीं. कोणताच धर्म पूर्णपणें सत्य नाहीं. यास्तव प्रत्येक धर्मांतील जो सत्यांश तो ग्रहण करावा असें ब्राह्मसमाजानें ठरविलें. तर उलटपक्षीं ईशप्रणीत वैदिकधर्म हा एकच पूर्णपणें सत्य व प्रमादरहित धर्म आहे; इतर धर्मांत जर कांहीं सत्यांश असला तर तो मूळच्या वैदिक धर्मांतीलच होय; असें दयानंदांचें मत झालें. त्यांच्या मताप्रमाणें पांच हजार वर्षांपूर्वी जगांत वैदिक धर्माशिवाय दुसरा कोणताही धर्म नव्हता. वेदांकडे लोकांची अप्रवृत्ति झाल्यामुळेंच स्वार्थ माजून महाभारताचा घनघोर संग्राम झाला व पुढें अज्ञानामुळें आणि बुद्धि भ्रष्ट झाल्या-मुळें पौराणिक, जैन, बुद्ध, ख्रिस्ती व इस्लामी या अनुक्रमानें वेदबाह्य मतमतां-तरें जगांत प्रसृत झालीं. अशा या मिथ्या मतमतांतरांचा समूळ नाश होऊन एका सत्य वैदिक मताचा सर्वत्र प्रचार होणार नाहीं, तोंपर्यंत मनुष्यां-मध्ये भेदभाव राहून खरा आनंद कधींही प्राप्त होणार नाहीं; असें दयानंदांचें निश्चित मत असल्यामुळें विशेषेंकरून आर्यावर्तांतील मतमतान्तरांबद्दल त्यांचे काय विचार होते, त्यांचें दिग्दर्शन या प्रकरणांत करण्याचें योजलें आहे.

ज्याप्रमाणें वैदिक धर्माबद्दल त्याचप्रमाणें स्वदेशाबद्दलही दयानंदांची अनन्य-

साधारण बुद्धि आहे. ते म्हणतात कीं, "आर्यावर्त देशासारखा उत्तम देश सर्व भूमंडळावर दुसरा कोणताही नाहीं. आर्यावर्त हाच खरा परीस आहे, या देशाला जे जे लोखंडमय दरिद्री देश स्पर्श करतात, ते ते सुवर्णमय होतात. त्याचप्रमाणें विद्याधनही याच देशाकडून सर्वांस मिळावें अशी या देशाची पूर्वपीठिका आहे.* सृष्टीच्या प्रारंभापासून तों पांच हजार वर्षांच्यापूर्वीपर्यंत सर्व भूमंडळावर आर्यांचेंच सार्वभौम चक्रवर्ति राज्य होतें. मनुस्मृति ही सृष्टीच्या प्रारंभीं झालेली आहे म्हणून तीवरून तत्कालीन वस्तुस्थिति समजते. भारतीय युद्ध संपेपर्यंत येथील राजांच्या आधीनच इतर देशांतील राजे होते. चीन देशाचा भगदत्त, अमेरिका (पाताळ) देशाचा बभ्रुवाहन, युरोपचा विडालाक्ष, यवन व इराण देशाचा शल्य, हे सारे राजे भारतीय महायुद्धांत व राजसूय यज्ञांत सार्वभौमाच्या आज्ञेनें आले होते. रहुगण राज्याचा रावण हा एक लहानसा मांडलिक होता. त्याचा रामचंद्रानें पराभव करून विभीषणाला राज्य दिलें. तात्पर्य, स्वायंभुव राजापासून तों पांडवांपर्यंत आर्यांचें चक्रवर्ति राज्य या भूमंडलावर होतें. सुद्युम्न, भूरिद्युम्न, इंद्रद्युम्न, कुवलयाश्व, बध्यश्व, अश्वपति, शशाबिन्दु, हरिश्चंद्र, अम्बरीष, ननक्तु, सर्याति, ययाति, अनरण्य, अक्षसेन, मरुत्त, भरत, हे या भूमंडळावर प्रसिद्ध चक्रवर्ति राजे होऊन गेले. [मैत्र्युपनिषद १।४] पण या श्रेष्ठ आर्यावर्तांत कालांतरानें कांहीं कारणांमुळें अवनत दशा प्राप्त झाली. आर्यावर्तीतील या धार्मिक अवनतीच्या कारणांची मीमांसा दयानंदांनीं आपल्या मताप्रमाणें केली आहे. दयानंद म्हणतात कीं, भारतीय युद्धामध्यें मोठमोठे विद्वान् पुरुष मारले गेले, राजेमहाराजे, ऋषिमहर्षि यांचा नाश झाला त्यामुळें विद्या व वैदिक धर्म यांच्या जागृतीचें काम बंद पडलें. वेदादिशास्त्रांची अर्थासहित पठण करण्याची परंपरा बंद होऊन केवळ चरितार्थासाठीं ब्राह्मण लोक वेदाची घोकंपट्टी करूं लागले. अशा रीतीनें वास्तविक गुरु असणाऱ्या ब्राह्मणांमध्यें अविद्या वाढल्यामुळें ते छल, कपट व अधर्म यांनीं युक्त झाले. व आपले दोष लोकांना समजूं नयेत म्हणून त्यांनीं क्षत्रियादिकांना वेदादिशास्त्रांचा निव्वळ पाठही शिकाविण्याचें बंद केलें. त्यांनीं सर्वांला आपल्या भ्रमजालामध्यें

---

*एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ॥ स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्व मानवाः ॥—मनु० २।२०. [या कुरुक्षेत्रादि देशांत उत्पन्न झालेल्या ब्राह्मणापासून पृथ्वीतील सर्व मनुष्यांनीं आपण आपला आचार शिकावा. —वापटशास्त्री.]

फसवून वश करून घेण्यासाठीं 'ब्रह्मवाक्यं जनार्दन' [पाण्डवगीता] अशा सिद्धान्ताचा प्रचार केला. तेव्हां अज्ञानी व श्रीमान् क्षत्रियादि लोक या कपटी उपदेशाच्या पाशांत सांपडून त्यांचे शिष्य बनले. आणि त्या योगानें भिक्षुकांना विषयांचें उपवनच मिळाल्यासारखें झालें! पृथ्वीमध्यें जें कांहीं उत्तम आहे, तें ब्राह्मणांसाठीं आहे, असा त्यांनीं डांगोरा पिटविला! व आपलें अज्ञान झांकण्यासाठीं गुणकर्म-स्वभावानें समजावयाची वर्णव्यवस्था मोडून, जन्मानेंच ब्राह्मणादि वर्ण समजावे, अशी अव्यवस्था माजविली. अंत्येष्टि संस्कारामध्येंही दानें उपटण्यास सुरवात केली! जसें यांच्या मनाला वाटले, तसा हे उपदेश करूं लागले. 'आम्ही भूदेव आहों. आमची सेवा केल्याशिवाय कोणालाही कोणताच देवलोक मिळणार नाहीं.' असें म्हणणाऱ्या ब्राह्मणांचीं कामें पाहिलीं तर तीं घोर नरकांत पोंचविणारीं आहेत! हे ब्राह्मण नव्हत. हे भिक्षेकरी आहेत. जसे युरोपांत पोप तसे हे येथें अधर्म माजविणारे स्वार्थी लोक आहेत. आर्यावर्तीतील धर्मगुरूंची ही पोपलीलाच चाललेली आहे. येथील ब्राह्मण थोडीशी दक्षणा दिली असतां प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करण्याचा आव घालतात! पण हें त्यांचें गौडबंगाल किती दिवस चालणार? ब्राह्मणाला चार आणे दिल्यानें जर केलेलीं दुराचरणें नाश पावूं लागतील, तर या पृथ्वीवर, सर्व आनंदीआनंद पसरून, रोगराई नाहींशी होऊन सर्व लोक मुक्त होतील. या स्वार्थसाधु लोकांनीं पाहिजे तसे ग्रंथ लिहून शेवटीं व्यासाचें नांव किंवा दुसऱ्या कोण्यातरी ऋषिमुनीचें नांव घालून आपल्या मतलबाचा प्रचार केलेला आहे. यांनीं मोठ्या कुशलतेनें अशी व्यवस्था केलेली आहे कीं, निजणें, उठणें, बसणें, खाणें, पिणें, हीं कर्मेंसुद्धां या 'पोपां'च्या संबंधाशिवाय होऊं नयेत. काय हें धर्माच्या नांवाखालीं थोतांड! या विघडलेल्या स्थितीचा मूल प्रचार महाभारत युद्धाच्या पूर्वी सरासरी एक हजार वर्षांपासून चालू झाला होता. या ब्राह्मणांच्या अज्ञानामुळें या आर्यावर्ताची अवनति झाली आहे व त्यांतूनच एक वाममार्ग सुरू झाला आहे. याकरितां जेव्हां ब्राह्मण पूर्ण विद्वान्, धार्मिक व कर्तव्यदक्ष बनून इतर वर्णांना आपापलीं कर्तव्यें करण्यास प्रोत्साहन देतील, तेव्हां या देशाची सर्व देशांत थोरवी होईल, यांत शंका नाहीं. उत्तम उपदेशकांच्या अभावीं अंधपरंपरा चालू होते. 'उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः। इतरयान्धपरम्परा॥' सांख्य ३।७९

वरीलप्रमाणें दयानंदांनीं ब्राह्मणवर्गावर जे ठिकठिकाणीं सणसणीत कोरडे

ओढले आहेत, ते " जया अंगीं मोठेपण । तया यातना कठीण ॥ " या न्यायानें व दृष्टीनें योग्यच आहेत असें कांहीं आर्यइतिहासकार समर्थन करतात. तर कित्येक आर्यलेखक इतकीही सहानुभूति न दाखवितां ब्राह्मणांना यथेच्छ शिव्या देण्यांतच पुरुषार्थ आहे असें मानतात. त्यांस वरील अवतरणांतील शेवटचें वाक्यही कितपत रुचेल व पटेल याची शंकाच आहे. ब्राह्मण कर्तव्यनिष्ठ झाल्यानें देशोद्धार होईल असें न म्हणतां देशांतील कोणत्याही कर्तव्यनिष्ठ पुरुषांसच लोक जेव्हां ब्राह्मण म्हणूं लागतील तेव्हां देशाचा उद्धार होईल असें म्हणणें त्यांस कदाचित् जास्त मानवण्याचा संभव आहे. कदाचित् इतक्याचसाठीं कोणास वाटेल कीं, अशा असंतुष्ट लोकांच्या विचारें आजकाल दैवदुर्विलासानें ब्राह्मण ही एक शिवीच झाली असल्यामुळें त्यांत भूषणभूत कांहींच राहिलें नाहीं ! असो.

दयानंदांच्या मताप्रमाणें भारतीय युद्धानंतर धर्माचा जो अपकर्ष झाला, त्याचें पहिलें दृश्य म्हणजे शाक्तमत होय. शिव उवाच । पार्वत्युवाच । भैरव उवाच । अशा तऱ्हेनें प्रारंभ करून हे शाक्त आपआपलीं मतें प्रस्थापित करूं लागले. वैदिक धर्मग्रंथांमध्येंही शाक्तांनीं आपल्या कुविचाराची घुसडाघुसड केली. व तींच शुद्ध वैदिक मतें, असें पुढील लोक मानूं लागले. तेव्हां अनाचार व हिंसामय कृत्यें राजरोसपणें धर्माच्या नांवाखालीं होऊं लागलीं. तें पाहून कांहीं स्वतंत्र विचारांच्या माणसांना वाटूं लागलें कीं, जर वैदिकधर्म खरोखरच हिंसा व अनाचारमय आहे, तर तो मानवी उन्नतीस कसा उपयोगी पडेल ? उदाहरणार्थ, यजुर्वेदावरील महीधराचे भाष्यांत पशुहिंसा, यजमानपत्नीचा घोड्याशीं संग, अध्वर्यूचें व यजमानपत्नीचें अश्लील भाषण इत्यादि विषय आलेले पाहून कित्येकांस तत्कालीन प्रचलित वैदिक धर्मावद्दल अत्यंत वीट आला. बौद्ध, जैन, चार्वाक, आभरणक अशीं नास्तिक मतें निर्माण झालीं. वैदिक मतांचा किंवा दयानंदांच्या मताप्रमाणें वैदिक म्हणून गणलेल्या मतांचा लोक उपहास करूं लागले. चार्वाकवादी म्हणत कीं " यजमान जर यज्ञ-पशूच्या हवनानें स्वर्गास जातो, तर तो आपल्या बापाला मारून त्यालाच कां स्वर्गाला पोंचवीत नाहीं ! तसेंच जर मेलेल्या प्राण्यालाही श्राद्धानें तृप्ति मिळते, तर प्रवासाला जाणाऱ्या वरोवर फराळाचें कशाला देतात ! दयानंद म्हणतात कीं, " जेव्हां अशा चार्वाकादि मतांचा स्वीकार राजेमहाराजे व श्रीमान् लोक करूं लागले, तेव्हां ही भिक्षुक मंडळीही त्या बाजूला झुकली, कारण यांना जेथें स्वार्थ साधेल तेथें जावयाचें,

एवढेंच काय तें काम असतें. अशा रीतीनें हे जैन किंवा बुद्ध बनूं लागले. वेदाचें अध्ययनाध्यापन बंद पडत चाललें. यज्ञोपवीतधारणादि संस्कार नामशेष होऊं लागले ! ब्रह्मचर्यादि नियम मोडत चालले. ऋषभदेवापासून तों महावीरापर्यंत होऊन गेलेल्या तीर्थंकरांच्या मोठमोठ्या मूर्ति करून त्यांची पूजा करण्याचा क्रम सुरू झाला. शाक्तमताचा प्रसार झाल्यामुळें हिंसा ही ज्याप्रमाणें यज्ञाचें अंग होऊन बसली त्याचप्रमाणें जैन आणि बौद्ध धर्मांतील मूर्तींच्या प्रसारामुळें त्यांतील मूर्तिपूजाही वैदिक धर्मांत येऊन बसली. अशी स्थिति आर्यावर्तामध्यें तीनशें वर्षेंपर्यंत होती. या मुदतींत प्रायः वेदांचा अर्थ लुप्त झाला. आणि शुद्ध वैदिक धर्माचा मागमूस नाहींसारखा होत चालला. ह्यास सुमारें अडीच हजार वर्षें झालीं. त्यानंतर द्रविड देशांत शंकराचार्यांचा उदय झाला. त्यांनीं जैनमताचा पाडाव करून उज्जनीच्या सुधन्वा राजाच्या साह्यानें वैदिक धर्माचा पुन्हा प्रचार सुरू केला. त्या वेळीं जैन पंडितांशीं आचार्यांनीं जो शास्त्रार्थ केला, त्यांतील जैनांचा पूर्वपक्ष असा होता कीं, [१] सृष्टीचा कर्ता अनादि ईश्वर असा कोणीही नाहीं; [२] जगत् व जीव अनादि आहेत व [३] त्यांची उत्पत्ति किंवा विनाश होत नाहींत. ह्याच्याविरुद्ध श्रीशंकराचार्यांनीं असें मत मांडलें कीं [१] अनादि सिद्ध परमात्मा, हाच सृष्टीचा कर्ता आहे, [२] जगत् व जीव मिथ्या आहेत. [३] परमेश्वर आपल्या मायेनें जगत् उत्पन्न करून त्याचा विनाशही करतो व हा सर्व प्रपंच स्वप्नवत् असून परमेश्वरच आपण जगत्रूप होतो व ही सर्व लीला करतो. ह्याप्रमाणें जैन मताचें खंडन होत असतां ब्रह्मसत्य जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव ना परः हें मत पुढे येऊन त्या मताचा आचार्यांच्या शिष्यवर्गानें बराच प्रचार केला. दयानंद असें समजतात कीं, श्रीशंकराचार्यांनीं जैनमताच्या खंडनासाठीं हें मत पुढें आणलें इतकेंच. देशकालवस्तुस्थितीच्या अनुरूप आपल्याला असम्मत अशा मताचा स्वीकार करूनही विद्वान् लोक प्रतिपक्षाचें खंडन करीत असतात. जर श्रीशंकराचार्यांच्या मताप्रमाणें खरोखरच जगतांतील सर्व व्यवहार मिथ्याच असेल तर त्यांचें हे म्हणणें म्हणजे जगतांतीलच एक व्यवहार असल्यामुळें तेंही मिथ्या ठरेल. शंकराचार्यांच्या पूर्वी व वाममार्गी लोकानंतर शैवादि संप्रदाय बरेच उत्पन्न झाले. त्या सर्वांचें शंकराचार्यांनीं खंडन केलें. पण विक्रमादित्यापासून शैवमताचा पुन्हा प्रसार होऊं लागला. शंकराचार्यांना त्यांनीं शिवाचा अवतार बनविलें. इतकेंच

नव्हे तर त्यांचे अनुयायी शैवपंथी व शाक्तहो वनूं लागले. तथापि शाक्त जसे वेदमताविरुद्ध व अघोरी असतात तसे शैव नाहींत. शैव व शाक्त याच दोन मतांच्या लोकांनीं लिंगपूजा सुरू केली. लिंगाची पूजा सुरू करण्यांत त्यांना निर्लज्जपणा मुळींच वाटला नाहीं. व आपण हें किती नीचपण करीत आहों, याचाही त्यांना विचार झाला नाहीं.

विक्रमादित्यानंतर पांचशें वर्षांनीं भोजराजाच्या कारकीर्दीत थोडेंसें व्याकरण, काव्य व अलंकार शास्त्रांचा इतका प्रसार झाला कीं, कालिदासासारखा बकरीं चरविणाराही त्या विद्येच्या योगानें रघुवंशाचा प्रणेता झाला. भोजराजाच्या नंतर दीडशें वर्षांनीं वैष्णव मताला प्रारंभ झाला. शठकोप नामक एक कंजर सूप विकून योगी होऊन संचार करीत असे. तो या वैष्णव मताचा उत्पादक होय. तो जातीचा कंजर म्हणून ब्राह्मणांनीं त्यास शास्त्रें शिकण्यास मना केलें. त्याचा तिरस्कार केला. त्या संतापानें त्यानें हा ब्राह्मणांच्या विरुद्ध संप्रदाय सुरू केला. व वेदशास्त्र विरुद्ध अशी तिलकचक्रादि सांप्रदायिक चिन्हें बनविलीं. याचा चेला चाण्डालकुलोत्पन्न मुनिवाहन व त्याचा शिष्य यवनकुलोत्पन्न यावनाचार्य ऊर्फ यामुनाचार्य झाला. त्याचा शिष्य रामानुज हा ब्राह्मण कुलांत उत्पन्न होऊन चक्रांकित-संप्रदायप्रवर्तक बनला. त्यानें श्रीशंकराचार्यांच्या मताविरुद्ध टीका केली व त्यांची वरीचशी निंदा केली. शंकराचार्यांच्या मतें जीव-ब्रह्मैक्य व जगत् प्रपंचमिथ्यात्व होतें; त्याविरुद्ध रामानुजांचें मत जीव, ब्रह्म व माया हे तीन पदार्थ अनादि व नित्य आहेत, असें होतें. हीं दोनहो मतें अवैदिक आहेत पण त्यांत शंकराचार्यांचें मत इतरांइतकें दोषी नाहीं. रामानुजांच्या विशिष्टाद्वैतांत जीव सर्वथा परतंत्र आहे; कंठी, माला, तिलक धारण करण्यानें व मूर्तिपूजा करण्यानें ईशप्राप्ति होते वगैरे अवैदिक मतें या पंथांत असल्यामुळें हा पंथ जास्त भ्रष्ट आहे. आंत शाक्त, बाहेर शैव व सभास्थानीं वैष्णव असे नानारूपें धरणारे हे वाममार्गी असत. कानफाटे, नाथ, गिरी, पुरी, वन, अरण्य, पर्वत सागर इत्यादि नामधारी यांतच मोडतात, रामानंदी गोपीचंदन लावून त्यांत काळी रेषा काढतात. नीमावत दोन बाजूंला बारीक रेषा काढून मध्यें लाल विंदु लावतात, माधव फक्त काळी रेषाच लावतात, गौडवंगाली कट्यारीप्रमाणें रेषा काढतात, आणि राम-प्रसादी चंद्राकार गंध लावून मध्यें एक टिकला देतात. अशीं कपाळें रंगविणें हें ते मोक्षसाधन समजतात. याप्रमाणें हे सर्व लोक शुद्ध धर्माला विसरून भ्रमजालांत

फसत आहेत. " पठितव्यं तदपि मर्तव्यं दंतकटाकटेति किंकर्तव्यम् " संतांनीं विद्या कां म्हणून शिकावी ! कारण विद्याध्ययन केलें तरी मरण चुकत नाहीं, मग दांतांना व्यर्थ शीण कां ? साधूंनीं चार घरें फिरून यावें. संतांची सेवा करावी, रामाचें भजन करावें म्हणजे झालें." अशा ह्यांच्या मतानें आत्मोन्नति कशी होणार ? ह्या प्रत्यक्ष अज्ञानाच्या मूर्तिच होत. यांना खाकी साधु असें म्हणतात. याच प्रकारचे आणखी रूंखड, सूंखड, गोदडिये, जमाती, सुरतेसाई, अकाली, जोगी, औघडी इत्यादि आहेत. ते सर्व एका माळेचेच मणि होत. अशा तऱ्हेच्या अक्षर-शत्रूंजवळ अविद्येनें घर केलेलें असून आश्चर्य हें कीं, हे सध्यांचे गुरु व हेच साधु होत !

कबीरपंथही वर लिहिल्याप्रमाणेंच आहे. ते मूर्ति पूजीत नसतील; पण पलंग गादी, तक्के, खडावा, दिवा वगैरेंचें पूजन करतात. हें काय मूर्तिपूजन नव्हे ? काय कबीरसाहेब भुंगा होता, कीं जो फुलांतून बाहेर पडला ! हा कबीरही संस्कृत शिकण्यासाठीं एका पंडिताजवळ गेला. ब्राह्मणेतरांना आपण शिकवीत नाहीं, असें त्यांस पंडितांकडून उत्तर मिळालें. तेव्हां पुढें तो आपल्या उपदेशा-मध्यें पंडितांची व शास्त्र्यांची फार निंदा करीत असे. कान बंद केल्यावर जो शब्द होतो, त्याला कबीरपंथी अनाहत शब्द मानूं लागले, मनोवृत्तीला सुरती म्हणूं लागले. तो ध्वनि ऐकणें हेंच यांचें परम ध्यान आणि वर्चांप्रमाणें तिलक लावणें हाच त्यांचा पुरुषार्थ !

पंजाबांत गुरु नानक होऊन गेला. त्यानें मूर्तिपूजेचें खंडन केलें. मुसलमान होण्यापासून पुष्कळांना वांचविलें. त्यानें गृहस्थाश्रमांतच राहून उपदेशाचें काम केलें. उदाहरणार्थ, त्याचा एक मंत्र* आहे. त्याचा भावार्थ असाः— " ज्याचें ओंकार नाम सत्य आहे तो जगत्कर्ता पुरुष भय व वैररहित आहे. तो काल व योनि यांच्या बंधांत येत नाहीं. तो स्वयंप्रकाश आहे. त्याचा जप गुरु-कृपेनें कर. तो परमात्मा आदीमध्यें सत्य होता, युगादिकांच्या वेळीं सत्य होता, सध्यांही सत्य आहे व पुढेंही सत्यच राहणार." हा नानकाचा उपदेश ठीक आहे, पण त्याला जशी असावी तशी विद्वत्ता नव्हती. तेव्हां त्यांनीं आपल्याच ग्राम्य भाषेंत आपला सर्व उपदेश करावयाचा होता. मध्यें हा अशुद्ध

---

*ओंसत्यनाम कर्ता पुरुष निर्भो निर्वैर अकालमूर्त अजोनि सहभंगुरु प्रसाद जप आदि सच जुगादि सच है भी सच नानक होसी भी सच ॥ जपजी चौडी १॥

संस्कृताचा घोंटाळा कशाला केला ? कोठें त्यानें वेदांला चांगलें म्हटलें आहे, कोठें त्यांची निंदाही केली आहे.* उदाहरणार्थ, एके ठिकाणीं— वेद पठण करतां करतां ब्रह्मादिक मेले, तेव्हां तो कशाला पाठ करतां ! असें नानकानें म्हटलें आहे. वेदाध्ययन सोडल्यामुळें स्वतः नानक तरी कोठें अमर झाला आहे ! वेद हे सर्व विद्यांचें भांडार असतां त्याला कहाणी म्हणणाऱ्या नानकाचा सारा उपदेशही कहाणीसारखाच असला पाहिजे. जे मूर्ख असतां आपणांस साधु व ब्रह्मज्ञानी समजतात, त्यांना वेदांचें महत्त्व काय समजणार ? शिवाय वेदांचा गौरव त्यानें केला असता तर त्याला कोणीं गुरु मानलें नसतें. म्हणून वेदांची योग्यता कमी आहे असें प्रसिद्ध करणें त्याला भाग पडलें. नानकाच्या मागून त्याच्या गादीवर जे जे बसले, त्यांनीं त्यांनीं आपल्या मनाला वाटेल तें लिहून नानकाच्या मूळच्या ग्रंथांत भर घालून त्याचा आतां "ग्रंथसाहेब" बनविला. पुराणांतील कल्पित गोष्टींप्रमाणें या ग्रंथांत पुष्कळ गप्पा मारलेल्या आहेत. नानकानें ईश्वराच्या भक्तीवर विशेष जोर दिलेला होता. जर त्याच्या म्हणण्याप्रमाणेंच पुढील गुरूंनीं आपला उपदेश चालविला असता तर फारसें बिघडलें नसतें. पण पुढील गुरूंनीं मन मानेल तसा उपदेश केला आणि आपणांसच परमेश्वर बनविलें. त्यामुळें फारच बिघाड झाला. ह्या पंथांत उदासीन, निर्मल, अकाली व सूतर हसाई असे निरनिराळे भेद असून सारेच आपणांस महात्मे समजतात. त्यामुळें त्यांचे आपसांत वरेच झगडे आहेत. वाममार्ग्यांच्या पांच मकारांप्रमाणें यांचे पांच ककार गुरु गोविंदसिंहानें सुरु केले. ते केंस, कंकण, कच्छ, कंगवा व कर्द हे होत. त्यांचा लढाईचे वेळीं त्यांस फार उपयोग झाला. पण सध्यांची परिस्थिति निराळी असल्यामुळें तो तसाच सरंजाम ठेवणें आज निरुपयोगी आहे. पण हीं पांच चिन्हें धारण करणें हाच त्यांचा धर्म झाला आहे. त्यांची ग्रंथपूजा म्हणजे मूर्तिपूजाच होय.

याचप्रमाणें दादूपंथी लोकांची स्थिति आहे. वेदादि शास्त्रें शिकण्याचें सोडून 'दादूराम' म्हणण्यांतच मुक्ति आहे असें ते मानतात. त्यांच्यांत रामसनेही नामक पंथ आहे. त्यांनींही वैदिकधर्म, ध्यान, कर्म, उपासना वगैरे सर्व सोडून एका

---

* वेद पढत ब्रह्मा मरे चारों वेद कहानि ॥ साधकी महिमा वेद न जाने ॥ [सुख मनी पौडी ७, चौ. ८] नानक ब्रह्मज्ञानी आप परमेश्वर ॥ [सु० पौडी ८, चौ. ६.]

रामनामाच्या जपानें सर्व कांहीं होतें,असें मत धरलें आहे.यांना स्त्रियांच्या संगतीनें राहण्याची फार हौंस असते. स्त्रियांना हे रामकी म्हणतात. अशा तऱ्हेच्या धर्माच्या नांवावर हे लोक काय काय अनर्थ करीत असतात, तें मनांत आणलें म्हणजे अंगावर शहारे येतात! रामचरण साधूच्या संतदासप्रणीत ग्रंथांत म्हटलें आहे कीं, 'भस्मरोग तवही मिट्या, रट्यानिरंजनराइ ॥ तव जमका कागज फट्या, कट्या करम तव जाई ॥६॥ साखी ॥ अशा तऱ्हेनें नुसत्या राम शब्दोच्चारानें आपण निष्पाप होऊं असें म्हणणें हें निव्वळ अज्ञान आहे. हा शुद्ध भ्रम आहे. या मतांचा प्रसार करणें म्हणजे आपला व दुसऱ्याचा जन्म फुकट घालविण्यासारखें आहे. राम-नामाच्या जपानें राजपुरुष, चोर, डाकू, व्याघ्र, सिंह, सर्प, विंचू वगैरेंचें भय चुकत नाहीं, तर त्यापासून यमाचें भय चुकेल असें संभवनीय नाहीं. साखर, साखर म्हटल्यानें तोंड गोड होत नाहीं. तद्वतच सत्यभाषणादि धर्माचें स्वतः आचरण केल्यावांचून नुसतें राम राम म्हणण्यानें कांहीं एक होणार नाहीं. राम जर सर्वत्र आहे तर एकदां राम असें म्हटल्यावरोबर त्याला ऐकूं जाईल. व जर त्याला ऐकूं जात नसेल, तर जन्मभर म्हटलें तरी त्यापासून काय होणार ! पण यांचा उपदेश वेगळाच आहे. ते रामनामाला सुच्छम वेद म्हणतात ! ते म्हणतातः—पंडिताई पानें पडी, ओ पुरव लो पाप ॥ रामराम सुमरयां विना, रइग्यो रीतो आप ॥ वेद पुराण पढे पढ गीता । रामभजन बिन रइ गये रीतो ॥ " ह्या पंथांतील एका शाखेचा उत्पादक रामदास नामक धेड होता. दुसऱ्या शाखेचा उत्पादक रामचरण हा वनिया होता. या पंथांत ब्राह्मणापासून अंत्यजापर्यंत सर्व सारख्याच योग्यतेचे समजतात. कुंडापंथी लोकांमध्यें सर्व मिळून एका कुंडांतील अन्न खातात, उच्छिष्ट खातात, वैदिक धर्मापासून लोकांस पराङ्मुख करतात, व्यव-हाराला निरुपयोगी करतात, आईबापांपासून मुलांना अलग करतात. अशा तऱ्हेचे हे कुकर्मी आहेत.

गोकुलिये म्हणून गोसाव्यांमध्यें एक पंथ आहे. या पंथांतील लोक ऐश्वर्य-संपन्न असून त्यांच्यांत अतोनात अनाचार व चैनवाजी असते. या गोसाव्यांची लीला अंगावर रोमांच उभे करणारी आहे. हे लोक गोलोकांत आपली मुक्ति आहे असें समजतात. व्रजदेश अज्ञानी लोकांचें माहेरघर असल्याचें प्रसिद्धच आहे. तेथेंच या पंथाच्या संस्थापकानें असें प्रसिद्ध केलें कीं, 'मला श्रीकृष्ण भगवान् भेटले व त्यांनीं मला सांगितलें कीं, गोलोकांतून मर्त्यलोकांत आलेल्या जीवांस ब्रह्म-

ज्ञानानें पवित्र करून गोलोकांत पाठवून दे." या बाबतींत त्यांनीं एक मंत्र सांगितला त्यालाच लोक वेद समजूं लागले. तो मंत्र असाः—

"*श्रीकृष्णःशरणंमम* ॥ सहस्रपरिवत्सरमितकालजात कृष्णवियोगजनितताप-क्लेशानन्तनिरोभावोऽहं भगवते कृष्णाय देहेन्द्रियप्राणांतःकरणतद्धर्मांश्च दारागार-पुत्रातवित्तेहपराण्यात्मनासह समर्पयामि, दासोऽहं कृष्ण तवास्मि ॥ "

या मंत्राचा उच्चार करून शिष्यांचें व शिष्यिणींचें अर्पण करतात. हें वल्लभमत वाममार्गांतीलच एक भेद आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. जर असें नसतें तर या मताच्या अनुयायांत गोसाव्यांना किंवा त्यांच्या गुरूला आपल्या स्त्रिया समर्पण करण्याची चाल कधींच आली नसती. ह्यांच्या सिद्धान्त-रहस्यादि ग्रंथांतून " अन्यथा सर्वदोषाणां न निवृत्तिः कथंचन ॥ असमर्पितवस्तूनां तस्माद्वर्ज्जनमाचरेत् ॥ " अशीं वचनें आहेत. अन्य कोणताही उपाय दोषनिवृत्तीला नाहीं. यास्तव चेल्यानें गुरूला (स्वस्त्रीसुद्धां) सर्वस्व अर्पण करावें. आणि तेंही आधीं करावें. कारण भोगानंतर समर्पण होऊं शकत नाहीं. अशा रीतीनें धर्माच्या नांवाखालीं हे दुराचरण करीत असतात ! ! ह्यालाच पुष्टिमार्ग म्हणतात. हा खरा नरकाचा मार्ग आहे. यांच्या गोलोकांत श्रीकृष्ण हा एकच पुरुष व अन्य सर्व जीव स्त्रिया आहेत, त्यांच्या विलासांचा आनंद, जे पुरुष यांचे शिष्य होणार नाहींत, त्यांस मिळणार नाहीं, असें यांचें मत आहे. यांच्या या गोलोकाला स्वर्गलोक म्हणण्यापेक्षां व्यभिचारलोक म्हणणेंच ज्यास्त शोभेल. ज्यांनीं परमेश्वरालाही व्यभिचारी बनाविलें त्यांच्या नीचपणाची कमालच झाली ! " हे यजमानजी लाओ भेट गोसांईजी की, बहूजी की, लालजी की, बेटीजी की, मुखियाजी की, बाहरियाजी की, गंवयाजी की, और ठाकूरजी की, असें म्हणून या सात नांवांवर हे यथेच्छ स्वार्थ साधतात. गुरुजींच्या कासोट्याचें पाणी हेंच तीर्थ व थुंकलेला विडा हाच महाप्रसाद हे मानतात ! होळीच्या सणांतील रंगपंचमीची यांची रासक्रीडा म्हणजे निव्वळ शिमगाच तो ! याप्रमाणें स्वतः पातकांमध्यें बुडून दुसऱ्यांस बुडविणारे हे लोक आहेत. ह्या वल्लभमताप्रमाणेंच नारायणमतही अधार्मिकच आहे. स्वामी नारायणाचें मतही असेंच आहे. केव्हां केव्हां यांतील साधु पुरुष प्रासिद्धपणें स्त्रियांचें तोंड पहात नाहींत, पण गुप्त रीतीनें काय काय लीला करतात तें लिहिणें फार कठीण आहे. कित्येक वेळां यांचे साधु मेल्यानंतर त्यांस एका गुप्त विहिरीमध्यें

फेंकून देतात व असें उठवितात कीं साधुमहाराज सदेह स्वर्गाला गेले; त्यांना नेण्यासाठीं सहजानंदजींची स्वारी स्वतः आलेली होती इत्यादि. अशा प्रकारचे अनर्थ करणारे लोक या गोकुलया गोसाव्यांमध्यें आहेत.

मध्वमतही इतर पंथांप्रमाणेंच त्याज्य आहे. आपल्या कपाळावर काळी रेषा व टिळा लावला, कीं आपण वैकुंठाला जाऊन पोहोंचूं असें ह्यांस वाटतें. मग सारें तोंड काळें केलें तर हे वैकुंठापलीकडे कोठें जातील कोणास ठाऊक ! लिंगांकित मतही शैवमताप्रमाणेंच त्याज्य आहे. हे लोक दगडाच्या लिंगाला इतकें पूज्य समजतात कीं, त्याला दाखविल्यावांचून पाणीही पीत नाहींत.

ब्राह्मसमाज व प्रार्थनासमाज यांत कांहीं गोष्टी चांगल्या व पुष्कळशा वाईट आहेत. कित्येकांना वाटतें कीं, हे समाज नवीन स्थापलेले असल्यामुळें सर्वांशीं हे उत्तम आहेत. पण वास्तविक गोष्ट तशी नाहीं. उघडच आहे कीं, ज्यांना वेदज्ञान नसतें त्यांच्याकडून धर्माचें प्रतिपादन निर्दोष रीतीनें कसें होऊं शकेल ? या समाजांनीं लोकांना ख्रिस्तीय मतापासून निवृत्त केलें, मूर्तिपूजेपासून मागें हटविलें व अन्य भ्रमजालापासून लोकांस दूर केलें. पण यांच्यांत पुढें लिहिल्याप्रमाणें दोष आहेत. [१] स्वदेशभक्ति बरीच कमी असून खाणेंपिणें, विवाह इत्यादि बाबतींत ख्रिस्ती लोकांप्रमाणें वागतात. [२] पूर्वजांबद्दल प्रशंसा तर नाहींच; पण यथेच्छ निंदा मात्र करतात. [३] वेदांची निंदा हवी तशी करतात. यांच्या पुस्तकांत उद्धृत केलेलीं वाक्यें प्रायः ईसा, मूसा, महंमद, नानक, चैतन्य वगैरेंचीं असतात. हे लोक आर्यावर्तांत उत्पन्न झाले आहेत व त्यांनीं.याच देशाचें अन्न खाल्लें आहे, असें असतां आपल्या मातापित्यांनीं अवलंबिलेल्या उन्नत वैदिक धर्माचा त्याग करून विदेशी मतांवर यांचा विश्वास कां बरें अधिक बसावा ! हे लोक प्रायः संस्कृतानभिज्ञ असतात. इंग्रजींतून मिळविलेलेंच ज्ञान अत्युत्तम असा त्यांस अभिमान उत्पन्न होतो. अशा लोकांकडून मानवी उन्नतीचें कोणतें कार्य होणार ! [४] इंग्रज, यवन व अंत्यज यांच्यावरोबरही हे खातात व पितात. अशानें व जातिभेद तोडल्यानेंच देश वर येईल असा याचा व्यर्थ समज असतो. अशांनीं सुधारणा होण्याची तर लांबच गोष्ट. पण उलट बिघाड मात्र होत आहे. [५] पशुपक्षी, वृक्ष यांमध्यें जशा ईश्वरकृत जाति आहेत. तशा मनुष्यांमध्यें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र व अंत्यज या सर्व गुणकर्मस्वभावानुसार ईश्वरकृत जाति आहेत. तसाच हिंस्र प्राणी व गाय-ढोरांप्रमाणें शाकाहारी आणि मांसाहारी हा भोजनभेदही ईश्वरकृत आहे.

मनुष्यकृत जातिभेद आणि ईश्वरकृत जातिभेद यांपैकीं दुसरा ईश्वरकृतही जातिभेद ब्राह्म मानीत नाहींत. युरोपियनांची उन्नति खानापानाच्या अत्याचारा-मुळें झाली नसून ती त्यांच्यांत बालविवाहपद्धति नाहीं, मुलांमुलींना ते सुशिक्षित करतात; ते स्वयंवर करतात, भोंदू लोकांस जुमानीत नाहींत, जें करावयाचें तें संघशक्तीनें करतात, तनमनधनपूर्वक आळस सोडून उद्योग करतात, वरिष्ठांची आज्ञा पाळतात, स्वदेशाच्या व्यापाराला उत्तेजन देतात इत्यादि त्यांच्या गुणांमुळें झाली आहे. पण या त्यांच्या गुणांचें अनुकरण न करतां ब्राह्म त्यांच्या वूटपाट-लोणीचें मात्र तेवढें अनुकरण करतात. पण त्यांस हें कळत नाहीं कीं, इतकीं वर्षें झालीं तरी साहेवांनीं आपले रीतिरिवाज, आचरण, कपडे लत्ते सोडले नाहींत. त्यांना आपल्या जूत्यांचा मानही जोड्यापेक्षां अधिक वाटतो. त्यांच्यामध्येंही जातिभेद आहे. ब्राह्म नाहीं समजतात ती त्यांची चूक आहे. ब्राह्म जातिभेद नकोत म्हणून म्हणतात मात्र, पण ते कधींही अज्ञानी लोकांत मिसळत नाहींत, आपल्याच ढंगांत हवें तसें आचरण करतात. असे ते महान् अपराधी आहेत. [६] ब्राह्म वेद वगैरे विशिष्ट ग्रंथ प्रमाणभूत मानीत नाहींत. कारण, कोणाही मनुष्याची बुद्धि निर्भ्रांत असूं शकत नाहीं, असें त्यांना वाटतें. मग ते जें अखेर सत्य म्हणून मानतात तें तरी निर्भ्रम कसें मानतां येईल ? अशा रीतीनें त्यांच्याच मताप्रमाणें त्यांचें मत संशयात्मक ठरतें. कारण, स्वतःची बुद्धि ही कांहीं उत्तम कसोटी नव्हे. सत्यासत्यनिर्णयासाठीं परमेश्वराचें वचनच काय तें साह्यकारी होऊं शकतें. पण वेदप्रामाण्य न मानल्यामुळें 'इतोभ्रष्टस्ततो भ्रष्टः' अशी त्यांची अवस्था आहे. या-मुळें आर्यावर्ताची उन्नति त्यांच्यानें होणार नाहीं. विदेशीय लोकही त्यांची पर्वा करीत नसल्यामुळें तेही त्यांचीं मतें मानणार नाहींत. [३] मुसलमान व खिस्ती लोकांप्रमाणें ब्राह्म समजतात कीं जीव साक्षी आहेत. व जगत् उपादान कारणा-शिवाय उत्पन्न झालें, पण ही चूक आहे. तसेंच ते समजतात कीं, पश्चात्ताप व प्रार्थना यांनीं पापाची निवृत्ति होते. ह्या घातकी समजुतीनें जगांत पुष्कळच पापें वाढलीं आहेत. पौराणिक लोक तीर्थयात्रेनें, जैनलोक नवकार मंत्रजप व तीर्थ यांच्या योगानें, खिस्ती लोक खिस्तावर विश्वास ठेवल्यानें, मुसलमान लोक तोवा करण्यानें पापें नाश पावतात असें मानतात, त्यांच्याचप्रमाणें ब्राह्म प्रार्थनासमाजी यांचेंही मत भ्रममूलक आहे. त्यांनीं वेदाध्ययन केलें असतें तर अशी चूक होतीना. [८] ब्राह्म जीवांची अनंत उन्नति मानतात, तेंही होणें अशक्य आहे.

अल्प व समर्याद जीवाचे गुणकर्मस्वभावही ससीम व अल्पच होणार. अल्पकर्माचें फळ अनंत मिळाल्यास देवाचे घरीं न्याय नाहीं असें होईल. [९] ब्राह्मांच्या मतें निसर्गप्राप्त स्वाभाविक ज्ञान हें वेदाहूनही श्रेष्ठ आहे. पण ही चूक आहे. सहजज्ञान हेंच स्वाभाविक, तें वाढूं शकत नाहीं. नैमित्तिक ज्ञानच वाढूं शकतें. मुलाचें ज्ञान स्वाभाविक. विद्वानांचें नैमित्तिक. अर्थात् तेंच श्रेष्ठ होय. [१०] ब्राह्मांनीं पुनर्जन्म न मानणें हें निव्वळ ख्रिस्ती व मुसलमानी लोकांचें अनुकरण होय जीव शाश्वत आहे व त्याचीं कर्में प्रवाहरूपानें नित्य आहेत कर्म व कर्मवान् यांचा नित्यसंबंध असतो. [११] ईश्वरामध्यें जसे दिव्य गुण आहेत तसेच विद्वानांमध्यें व इतर पदार्थांमध्येंही आहेत, म्हणून त्यांनाही देव असें मानले पाहिजे. ब्राह्म परमेश्वर मानतात. पण देव मानीत नाहींत ही चूक आहे. [१२] ऋषिमहर्षींचे उपकार न स्मरतां ब्राह्मांनीं येशूचे पाय धरणें व युरोपियन लोकांची स्तुति व हांजी हांजी करणें चांगलें नव्हे. [१४] मूळकारण वेदरूपी विद्येशिवाय अन्यकार्यरूपी विद्या झाल्या असें मानणें हें अज्ञान आहे. [१५] यज्ञोपवीतें व शिखा हीं विद्येचीं चिन्हें आहेत. तीं सोडणें योग्य नव्हे. जे कोटपाटलोण घालतात त्यांना जानव्याचा जास्त भार वाटतो काय ? [१६] जड चेतनाच्या संयोगानें जीव उत्पन्न झाला, पूर्वी नव्हता, व उत्पत्तीनंतर तो चिरस्थायी आहे, हीं ब्राह्ममतें असंबद्ध आहेत असें दयानंद म्हणतात.

थिऑसफीवद्दल दयानंदांनीं आपल्या वाङ्मयांत कांहींच लिहिलें नाहीं. कोणी थिऑसफिस्ट या मौनाची मीमांसा अशी करतात कीं [१] थिऑसफीस स्वतंत्र अस्तित्व नाहीं. [२] त्यांचे स्वतंत्र सिद्धान्त नाहींत. [३] थिऑसफीचीं श्रेष्ठ तत्त्वें सारीं हिंदुधर्मांतीलच आहेत. [४] अन्य सांप्रदायिक मतांचें खंडन वेगळें केलेंच आहे. [५] थिऑसफीचा परिणाम अशिक्षित किंवा अर्धशिक्षित लोकांवर मुळींच होत नसून त्याचें महत्त्व सुशिक्षित समाजांतच आहे. त्यांना अधिक सांगण्याचें कारण नाहीं. [६] थिऑसफिस्टांचीं मतें भारतीय उन्नतीला बाधक नाहींत. [७] आर्यसमाजाशीं साक्षात् तिचा विरोध नाहीं. [८] पुढेंमागें थिऑसफी आर्यसमाजांत जमा होईल असा त्यांस भरंवसा असेल. आम्हांस असें वाटतें कीं, थिऑसफिकल सोसायटीच्या संस्थापकांशीं दयानंदांचा संबंध येण्यापूर्वीच त्यांचा मुख्य टीकात्मक ग्रंथ जो सत्यार्थप्रकाश तो छापून प्रसिद्ध झाला होता. त्यानंतर थिऑसफीवद्दल मुद्दाम एखाद्या ग्रंथांत टीका करण्याचा त्यांस प्रसंगच आला नाहीं. त्यांच्या पत्रव्यवहारांवरून त्यांचें विरुद्ध-मत स्पष्ट दिसून येतें.

इ० सन १८७८ सालीं थिऑसफिकल सोसायटी आणि स्वामी दयानंद यांचा फारच विलक्षण योगायोग जुळून आला. हरिश्चंद्र चिंतामणी यांच्या मार्फत पूर्वी पत्रव्यवहार होऊन ता. २२ मे १८७८ रोजीं अमेरिकेंतील न्यूयॉर्क शहरीं थिऑसफिकल समाजाच्या भरलेल्या सभेंत स्वामी दयानंद यांस थिऑसफिकल सोसायटीचे मुख्य मार्गदर्शक म्हणून मानण्यांत आलें. इतकेंच नव्हे, तर हा अंगागिभाव स्पष्ट होण्यासाठीं अमेरिकेच्या ह्या संस्थेनें आपलें मूळचें नांवही बदलून "हिंदुस्थानांतील आर्यसमाजांतर्गत थिऑसफिकल संघ" अशा अर्थाचें नांव धारण केलें. हा योगायोग जुळून येण्यांत जी उतावळी दिसते तीच हा संबंध लगेच तुटण्यांतही दिसून येते. ह्या भिन्न वृत्तीच्या संस्थांचा योग जितका आश्चर्यकारक तितकाच त्यांचा वेबनाव वादग्रस्त झाला आहे. यास्तव आम्ही येथें केवळ आर्यसमाजी लेखकांचे आधारेंच ह्या गंगाजमनी संगमाचा त्रोटक वृत्तान्त देणार आहोंत.

इ. सन १८७९ चे आरंभीं थिऑसफिकल सोसायटीचे संस्थापक (मॅडम ब्लॅवेटस्की आणि कर्नल अल्कॉट) मुंबईस आले. पुढें सहारणपूर येथें स्वामींची व त्यांची समक्ष गांठ पडून कांहीं काल त्यांचा सहवासही घडला. पण त्याचवरोबर थिऑसफिकल सोसायटी संस्थापकांनीं हिंदुस्तानांत थोडाफार प्रवास करून येथील सुशिक्षित वर्गाची मनोभूमिकाही अजमावली. ती त्यांस फारच नरम व सुपीक आढळली. तेव्हां त्यांस असें वाटलें कीं, दयानंदांसारख्या एका जबरदस्त गुरूंचें कायमचें शिष्यत्व पत्करणें सोपें आणि सोयीचें नसून त्यापेक्षां आपणच आपल्याला स्वतंत्र अनुयायी मिळविणें फारच सोपें आणि सोयीचें आहे. तेव्हां तोच मार्ग त्यांनीं हळुहळू स्वीकारला; आणि आर्यसमाजांतील सभासदांसही थिऑसफिकल सोसायटींत दाखल करण्याचा उपक्रम त्यांनीं सुरू केला. याप्रमाणें दयानंदांच्या खांद्यावर बसून उंच होण्याची आरंभींची महत्त्वाकांक्षा सोडून ते जेव्हां त्यांच्या पायाखालची भूमिच पोकळ करूं लागले, तेव्हां दयानंदांचा आणि त्यांचा खटका उडून दोघांचाही संबंध तुटण्याची वेळ आली. त्यांत आणखी पुढील विरोधि गोष्टींची भर पडत चालली. थिऑसफीचे आधारस्तंभ हिमालयांतील महात्मे दयानंदांस मान्य नव्हते. त्यांचे योगसिद्धीचे चमत्कार आणि संदेशही दयानंदांस विश्वसनीय वाटत नव्हते. दोघांची ईश्वरविषयक बुद्धि भिन्न होती. दयानंदांची हिंदुधर्मावरील अनन्य निष्ठा त्यांच्या ठिकाणीं मुळींच नव्हती.

उलट त्यांच्या मनाचा कल बौद्धधर्माकडे जास्त होता. सामान्यतः सर्व धर्मांचा व धर्मीयांचा संग्रह करण्याचा थिऑसफिस्टांचा प्रयत्न दयानंदांस मुळींच पटण्यासारखा नव्हता. अशा अनेक कारणांमुळें या दोन महत्त्वाकांक्षी पक्षांचा वेवनाव होऊन इ. स. १८८२ सालीं त्यांचा संबंध काममचा तुटला. आरंभीं दयानंदांवद्दल जसा थिऑसफिकल सोसायटीच्या संस्थापकांना आदर वाटत होता, त्याचप्रमाणें त्यांचा जडूं पाहणारा संबंध स्वामींनाही फार कौतुकास्पद व स्पृहणीय वाटत होता. या संबंधानें आपल्या अंगीकृत कार्यास जास्त उत्साह आणि वळकटी येईल, असें दोन्हीही पक्ष समजत होते. पण अवघ्या तीन वर्षांतच हें मनोराज्य फोल ठरलें !

ह्याप्रमाणें आर्यावर्तातील मतमतांतराचें पर्यालोचन करून शेवटीं दयानंद जिज्ञासूनें कोणाकडे जावें या प्रश्नाला उत्तर म्हणून १३ मुण्डकांतील १।२ मंत्र देतात. ते असेः—"तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् ॥ समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥१२॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्त चित्ताय शमान्विताय ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ तात्पर्य, वेदविद् व ब्रह्मनिष्ठ गुरूजवळ जावें. कारण या सहस्र मतांमध्यें जें कांहीं सामान्य चांगलें तत्त्व आहे, उदाहरणार्थ, विद्याध्ययन, ब्रह्मचर्य, प्रौढविवाह, सत्संग, पुरुषार्थ, सत्यपालन—तें सारें वेदमतच सर्वांत श्रेष्ठ आहे.

प्रकरण नववें

धार्मिक थोतांडें

अन्धतमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्या ꣳरताः ॥

—यजु० ४०।९

भावार्थ—जे अनादि मूलप्रकृतीची परमेश्वराच्या ठिकाणीं उपासना करतात ते अंधकारांत प्रवेश करतात. जे पृथिव्यादि भूतांना [वृक्ष, पाषाण, मनुष्यें इत्यादि] परमेश्वर मानून भजतात, ते जास्त अंधकारांत प्रवेश करतात.

आर्यावर्तांतील मतमतांतराचा दयानंदांनीं जो विचार केला तो सारूपानें मागील प्रकरणांत सांगितला. आतां या बहुतेक सर्व मतांत सामान्य अशीं जीं धार्मिक थोतांडें म्हणून दयानंदांनीं तिरस्कृत केलीं, त्यांचा विचार ह्या प्रकरणांत करावयाचा आहे. मंत्र, तंत्र, रुद्राक्ष, भस्ममुद्रादिधारण, तीर्थविधि, आणि देवतार्चन असें हें थोतांडपंचक आहे. त्यासंबंधीं दयानंद काय म्हणतात तें पाहूं.

मंत्र—मंत्रशास्त्र हें एक अलौकिक शास्त्र असल्याचा पुष्कळांचा समज आहे. असे कांहीं विवक्षित मंत्र मानले आहेत कीं, ते परिणामकारक झाल्यास त्यांचें दृष्ट व अदृष्ट अशीं उभयविध फळें मिळूं शकतात. मंत्रानें कोणतेंही द्रव्य उत्पन्न होतें. मंत्रानें विष उतरतें, मंत्रात्मक अस्त्रें अघटित कार्य करतात, मंत्रानें देवता प्रकट होतात, नवग्रह शांत होतात, रोग दूर होतात, इतकेंच काय पण नाममंत्रानें मुक्तिही मिळते. इत्यादि ज्या लौकिक समजुती आहेत,त्या सर्व अशास्त्रीय व साफ खोट्या आहेत असें दयानंद म्हणतात. त्यांच्या मतें मंत्र या शब्दाचा अर्थ विचार किंवा मनन असा आहे. मंत्री म्हणजे विचारी पुरुष. अर्थात् ज्या शब्दाला किंवा शब्दसमूहाला मंत्र असें म्हणतात त्याच्या अर्थाचें मनन करावयाचें असतें. नुसत्या जपानें कांहीं होत नाहीं. जर कोणी म्हणेल कीं, अमुक मंत्र जपला असतां अग्नि उत्पन्न होतो तर त्यास विचारावें कीं, तो अग्नि त्या मंत्र उच्चारणाऱ्याचेंच तोंड कसें जाळीत नाहीं ? वस्तुस्थिति अशी सांगतात कीं, द्रव्याच्या संघटित अणूंना आघात केल्यावर जोंपर्यंत त्यांची स्थितिस्थापकता कायम राहते, तोंपर्यंतच त्यांच्या ठिकाणीं शब्दगुण असतो, त्याच्यापलीकडे अणूंची स्थिति जाऊन ते जेव्हां सुटे होतात, त्या वेळीं

त्यांना अग्नीची स्थिति प्राप्त होऊन ते नेत्राचे विषय होतात. म्हणून कोणत्याही प्रकारानें शब्दांची जुळणी झाली, तरी तेथें नेत्राचा विषय उत्पन्न होऊंच शकत नाहीं. असो, हे सारे भौतिकशास्त्राचे प्रयोग होत. उदाहरणार्थ, वांवगोळे हेंच आग्नेयास्त्र, विद्युत्पात हेंच पाशुपतास्त्र, विषारी धूर सोडणें हेंच मोहनास्त्र असें समजावें, आतां नवग्रहांचे जे मंत्र आहेत, ते वास्तविक त्या ग्रहांचा कोणत्याही तऱ्हेनें संबंध दाखवीत नाहींत. उदाहरणार्थ, सूर्याचे मंत्रांत (आकृष्णेन रजसा) गुरुत्वाकर्षण, चंद्राचे मंत्रांत राजगुण, मंगळाचे मंत्रांत अग्नीचें वर्णन, गुरुच्या मंत्रांत विद्वानांची स्तुति, शुक्राचे मंत्रांत वीर्य, आणि अग्नि, तसेंच शनीच्या मंत्रांत (शन्नो देवी रभिष्टय) जल, प्राण, परमेश्वर यांचें गुणवर्णन आहे. त्याचप्रमाणें राहु आणि केतु हे मुळीं ग्रहच नसतां तन्निमित्त ["कयानश्चित्र आभुवदूती" "केतुं कृण्वन्न केतवे०"] जे मंत्र म्हणतात त्यांतही मित्रविषयक व ज्ञानविषयक वर्णन आहे. शिवाय ज्योतिषांतील गणितविद्या खरी आहे; पण फलज्योतिष खरें नाहीं. जर ग्रहांचा संबंध खरोखर मनुष्याच्या सुखःदुखांशीं असून तो जोशीबुवांना समजण्यासारखा असता, तर त्यांच्या घरांत दुःखी विधवा व कष्टी लोक दिसले नसते. जोशी लोक जातक पाहूनच लग्नें लावतात. मग नवरा-बायकोंत तंटे आणि मृत्यूनें त्यांची ताटातूट कशी होते ? ग्रह सुखदुःखादि फलें भोगण्यास लावतात असें जर मानावयाचें तर पूर्वजन्मीं केलेल्या कर्मांची काय वाट ? एकाच क्षणीं जन्मास आलेल्या जीवांपैकीं एक चक्रवर्ति होतो, दुसरे कां होत नाहींत ? दुसरें असें कीं, सूर्य अनुकूल झाला म्हणून ऊन थंड होत नाहीं आणि चंद्र प्रतिकूल झाला तरी चांदणें कांहीं उष्ण होत नाहीं. मग ते अनुकूल प्रतिकूल असून करणार काय ? चंद्रसूर्यादि ग्रहांच्या गतीनें ऋतुमानादि जे फरक व्हावयाचे ते सर्वांना समानच भासतात. सारांश, ज्योतिषशास्त्रांचा तात्त्विक विचार केल्यानें होणारा लाभ एका बाजूस राहून, सांप्रत उदर भरण्यास साधनीभूत अशी फलज्योतिष्यांची लीला मात्र चोहोंकडे पसरून राहिली आहे व ती पर्यायानें लोकांच्या पुरुषार्थाच्या मात्र आड येत आहे.

हाच प्रकार तांत्रिकांच्या ठिकाणीं आढळतो.* हे लोक जारण, मोहन,

---

* उदाहरणार्थ "ऱ्हां ऱ्हीं ऱ्हूं वगलामुख्यै फट् स्वाहा ॥" (शा० प्रकी० प्र० ११॥) हुं फट् स्वाहा ॥ (कमरत्न ज० बीज मं० ४) अशा तऱ्हेचे चमत्कारिक आवाज काढून भोळ्या बापड्या लोकांना धूर्त लोक फसवीत असतात.

उच्चाटन, विद्वेषण, वशीकरण असे प्रयोग आपण करतों असें लोकांनां सांगतात व गरिबांना आपल्या जाळ्यांत ओढतात. यांच्या ह्या मंत्रांनीं तर कांहींच होत नसतें. ते जें जें हातचलाखीनें करतात तें तें सर्व मंत्रानें केलें असें ते लोकांना भासवितात. हे वाममार्गी सोडले तरी धुमी पेटवून तिच्याजवळ वसणाऱ्या वैरागी साधु लोकांच्या तपस्येचें असलेंच थोतांड असतें. त्यांच्यांतील नाथपंथी लोकांचा "नमःशिवाय" खाकी वैराग्यांचा "नृसिंहाय नमः" रामावताऱ्यांचा "श्रीरामचंद्राय नमः" किंवा "सीतारामाभ्यां नमः" कृष्णोपासकांचा "श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः" किंवा "नमो भगवते वासुदेवाय गोविंदाय नमः" असे मंत्र असतात. हा मंत्र कानांत उच्चारण केल्यावरोवर तो उच्चारणारा गुरु बनतो व ऐकणारा उत्तम शिष्य वनतो! याशिवाय कोणीं तर नवे नवे मंत्रही तयार केले आहेत. उदाहरणार्थ! "जल पवितर सथल पवितर और पवितर कुवा। शिव कहे सुन पार्वती तुंवा पवितर हुवा॥" दयानंद म्हणतात कीं, अशा निरक्षर व निर्बुद्ध लोकांकडून जनतेवर उपकार तो कोणता होणार! हे लोक आपल्या धुमीवर जीं लाकडें जाळतात त्या ऐवजीं जर यांनीं एक कांबळें विकत घेतलें तर त्यांचें थोड्या पैशांत काम भागून व्यर्थ लाकडें फुकट जाणार नाहींत. पण त्यांस इतकीही बुद्धि असत नाहीं. ते आपणांस तपस्वी म्हणवितात, कां तर ते धुमीजवळ तापत वसतात. तसेंच रामराम असें कांहीं म्हणत राहिल्यानें पापें नाश पावतात असें समजणें हेंही अज्ञानच होय.

वास्तविक ब्रह्म, ईश्वर, परमेश्वर, न्यायकारी, दयाळु, सर्वशक्तिमान् अशीं जीं परमेश्वराचीं अनेक नांवें आहेत, त्या नांवांनीं जो अर्थ व गुण दर्शित होतो, तो गुणधर्म आपण आपल्या अंगीं अंशतः तरी आणण्याचा प्रयत्न करणें व अशी प्रयत्नाची स्फूर्ति होण्यासाठीं तीं नांवें लक्षांत ठेवणें याचेंच नांव वैदिक नामस्मरण होय. उदाहरणार्थ, ब्रह्म या नांवावरोवर थोर होण्याची इच्छा करावी, ईश्वर शब्दानें सामर्थ्याची आकांक्षा वाळगावी, विष्णु शब्दानें जीवांस आपणांप्रमाणेंच सुखदुःख आहे असें मानून दुसऱ्यांस साहाय्यकारी व्हावें. अशा प्रकारें कृतीमध्यें उतरलेलें नामस्मरण मात्र उन्नतिकारक असतें. हीच वैदिक पद्धत होय. "तेजोसि तेजो मयि धेहि।" हे परमेश्वरा! तूं तेजःस्वरूप आहेस म्हणून माझ्यामध्येंही तेज उत्पन्न कर. अशा प्रार्थना वेदांत अनेक आहेत. पातञ्जल योगसूत्रांतही जपाची अशाच प्रकारची व्याख्या केली आहे. 'तज्जपस्तदर्थ भावनम्' (योग० पा० १ सू० २८)

अर्थात् जप करणें म्हणजे त्याच्या शब्दोच्चारणानें त्या शब्दांत जी अर्थव्यञ्जक सत्ता आहे तिच्या जोरावर त्या अर्थाची भावना बुद्धींत प्रगट करणें होय.

तंत्र—तांत्रिकांवर तर दयानंदांनीं अत्यंत कडक रीतीनें टीका केली आहे. तांत्रिकांच्या आचारांचें जें वर्णन त्यांनीं केलें आहे तें पाहतां तंत्रमार्ग हा सर्वतोपरी पापमूलक व अनर्थावह आहे अशी भावना होते. असा हा मार्ग अत्यंत उज्ज्वल विचारांच्या आर्यावर्तांत सहस्रावधि वर्षें टिकला तरी कसा, असाही संदेह मनांत उत्पन्न होतो! पण त्याविषयीं जास्त खोलांत न जातां येथें तूर्त दयानंदांचें त्यासंबंधीं काय मत आहे तेवढेंच आपणांस पहावयाचें आहे. तांत्रिकांतील चोळीमार्गी व वीजमार्गी लोकांचे वामाचार अत्यंत अनीतिमय दिसतात. त्यांचें उघड वर्णन येथें करणें अप्रस्तुत नसलें तरी अप्रशस्त वाटतें.*

अनीतीच्या अनिर्बंध आचरणास पवित्र धर्माचरणाचें स्वरूप या ग्रंथामध्यें मिळालेलें आहे. त्यांच्या मतानें कांहीं कांहीं विशेष दुराचारी लोक फारच योग्यतेचे ठरतात. असें हें स्वैराचरण धर्माच्या नांवाखालीं इतकीं वर्षें उजळमाथ्यानें चालत आलें असून—दयानंद म्हणतात कीं, अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, या गोष्टी आपल्याच धर्मांतील आहेत असें अजूनही कित्येकांस वाटत आहे. याचें कारण

---

*तथापि नमुन्याकरितां अर्थ न देतां कांहीं तांत्रिक वचनें खालीं देत आहों;

मद्यं मांसं च मीनं च मुद्रां मैथुनमेव च ॥
एते पञ्च मकाराः स्युर्मोक्षदा हि युगे युगे ॥ (कालितंत्रादि)
पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत्पतति भूतले ॥
पुनरुत्थाय वै पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥ (महानिर्वाण)
मातृयोनिं परित्यज्य विहरेत्सर्व योनिषु ॥ (ज्ञानसंकलनी)
" मातरमपि न त्यजेत् (मातंगी विद्यानुयायी)

रजस्वला पुष्करं तीर्थं चाण्डाली तु स्वयं काशी, चर्मकारी प्रयागः स्याद्रजकी मथुरा मता। अयोध्या पुक्कसी प्रोक्ता (रुद्रयामल)

हालांपिबती दीक्षितस्य मन्दिरे सुतो निशायां गणिकागृहेषु ॥ विराजर्त कौलवचक्रवर्ती ॥

मद्याचें अतिरिक्त प्राशन, असंख्य बलिदान व स्त्री-सेवनांत, कन्या, भगिनी आणि माता यांसही वर्ज न मानणें हें त्यांच्या अत्याचाराचें अत्युग्र चित्र होय!

या शाक्तांनीं वेदावर आपल्या मताप्रमाणें टीका केल्या आणि श्रुति-स्मृति-पुराणांत आपलें मत घुसडून देण्याचा थोडाबहुत यशस्वी प्रयत्न केला. उदाहरणार्थ, " न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ॥ प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महा-फला ॥ (मनुः ५।५६ ॥) हें वचन मनुस्मृतींत यांनींच घुसडून दिलें असावें. कारण मांसभक्षण करणें, मद्यप्राशन करणें, परस्त्रीगमन करणें यांत जर मुळींच दोष नसेल तर दोष तरी कशांत आहे !

तीर्थक्षेत्र—" अन्यक्षेत्रे कृतं पापं काशीक्षेत्रे विनश्यति " " गंगा गंगेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ॥ मुच्यते सर्व पापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ " इत्यादि तीर्थांचें श्रेष्ठत्व प्रतिपादणारे असंख्य श्लोक पुराणांतून व माहात्म्यग्रंथांतून आहेत, त्यांतील वर्णन साफ खोटें आहे असेंच दयानंद निक्षून सांगतात. ते म्हणतात कीं, (जना यैस्तरन्ति दुःखानि तानि तीर्थानि) ज्याच्या योगानें जीव सर्व दुःखांतून तरून जातात व सुख प्राप्त करून घेतात, तींच खरीं तीर्थें होत. जलाशयें हीं तारणारीं नसून बुडविणारीं आहेत. त्यांच्यापेक्षां नौकांना तीर्थें म्हणणें बरें. वास्तविक 'तीर्थ' या शब्दाचा अर्थ पिता किंवा पित्यासमान आचार्य असा होतो. " नमस्तीर्थ्याय च " (यजु० अ. १६।४२) म्हणजे वेदविद्यांचें पठण करणारा आणि सत्यभाषणादि कामांत प्रवीण अशांचा सत्कार करावा. त्यांस अन्न द्यावें असें यजुर्वेदांत सांगितलें आहे. जर गंगाभागीरथी, काशी, प्रयाग, इत्यादि नांवें घेतल्यानें पापें नाश पावतील तर कोणीही पापी राहणार नाहीं व पापें करावयासही कोणी भिणार नाहीं. हें सर्वांनीं लक्षांत ठेवावें कीं, केलेलें पातक भोगलेंच पाहिजे. भोगल्याशिवाय त्याची कधींही निवृत्ति होत नाहीं. तेव्हां जलाशय किंवा क्षेत्र यांना पापनाशक तीर्थ असें म्हणण्यापेक्षां " जना यैस्तरन्ति दुःखानि तानि तीर्थानि " हेंच तीर्थाचें खरें स्वरूप असल्यामुळें सत्य-शास्त्राचें अध्ययन, अध्यापन, धार्मिक विद्वानांची संगति, परोपकार, धर्मानुष्ठान, योगाभ्यास, निर्वैर होणें, निष्कपटी होणें, सत्य बोलणें, सत्य मानणें, सत्यकर्में करणें, ब्रह्म-चर्य सेवन करणें, आचार्य, अतिथि, मातापिता यांची सेवा करणें, परमेश्वराची स्तुति, प्रार्थना व उपासना करणें, शांति धरणें, जितेंद्रिय होणें, सुशील बनणें, धर्मयुक्त पुरुषार्थ करणें, ज्ञान व विज्ञान मिळविणें, शुभगुण अंगीं आणणें हीं सर्व दुःखांतून जीवाला पार नेणारीं वेदानुकूल तीर्थें होत. यांचेंच सेवन करावें, म्हणजे मनुष्य पावन होतो. गयाश्राद्धादि तीर्थविधि हीं सारीं थोतांडें असून पितर आपल्या हातानें

पिंड घेतात हें म्हणणें निव्वळ खोटें आहे. पूर्वी कोणी धूर्तानें कांहीं कपट करून खड्यांत एखाद्या माणसाला बसवून त्यावर झांकण घालून कपटानें पिंड आंत घेऊन जाण्याची व्यवस्था केली असेल. एखाद्या अडाणी श्रीमंताला असें फसविलें म्हणजे तीच गोष्ट सहज रूढ होते. भूतप्रेत, पिशाच, शाकिनी, डाकिनी इत्यादि साऱ्या कल्पना व त्यांच्या निवृत्तीकरितां तीर्थक्षेत्रांचे उपाय हें पैसे उपटण्या-साठींच ढोंगी लोकांनीं काढलेलें खूळ आहे. त्यांच्या नादीं कोणीं लागूं नये.

भस्मरुद्राक्षादि धारण—दयानंदांच्या दिग्विजयाच्या आरंभीं ते आपल्या अनुयायांस रुद्राक्षमाळा देत असत. पण पुढें लवकरच त्यांनीं तो क्रम बंद केला. इतकेंच नव्हे, तर रुद्राक्ष-भस्म-तिलक आणि मुद्रा इत्यादींचें पूर्वग्रंथांत वर्णिलेलें शक्तिसामर्थ्य साफ खोटें आहे असें ते प्रतिपादन करूं लागले. ते म्हणतात कीं, जर रुद्राक्षासारखें एखाद्या वृक्षाचें फळ गळ्यांत बागविण्यानें किंवा भस्म धारण केल्यानें मुक्ति मिळत असेल, तर राखेमध्यें लोळणारीं गाढवें व रुद्राक्षांचीं आभूषणें घालणारे वनचर हे सारेच मुक्त होतील. कालाग्निरुद्रोपनिषद्र कोणीं तरी राख फासणाऱ्यानें लिहिलें आहे. तें सारें असत्य आहे. " यस्य प्रथमा रेखा सा भूर्लोकः" इत्यादि वचनें अवैदिक व अनर्थकारक आहेत. " त्र्यायुषं जमदग्ने०" हा वैदिक मंत्र भस्मधारणविधि सांगत नसून त्याचा अर्थ माझ्या नेत्रांचा ज्योति तीनशें वर्षेपर्यंत राहो" असा आहे. जमदग्नि हा शब्द नेत्रवाचक आहे. तात्पर्य, रुद्राक्ष, भस्म, तुलसी, कमलाक्ष, दर्भ, चंदन वगैरे धारण करणें हें सर्व पशुकोटींत असलेल्या मनुष्याचें काम आहे. मुद्रा व तिलक हेही त्यांतीलच प्रकार आहेत. "बाना बडा दयालका, तिलक छाप और माल । यमडरपै कालू कहे, भय माने भूपाल ॥ " असें हें ढोंगी अजाण लोकांना समजावितात. पण रुद्राक्ष धारण करणाराला यमाचे दूत राहोत पण पोलिसाचे शिपाई तरी भ्याले पाहिजेत. पण मग आपण तर प्रत्यहीं असें पाहतों कीं, त्यांस कुत्राही विचारीत नाहीं ! माशी-मच्छरासारखे क्षुद्र कीटकही भीत नाहींत. " अतप्त तनूर्न तदामो अश्नुते " ह्या ऋग्वेदांतील श्रुतीचा अर्थ तप्तमुद्रा नसलेल्या शरीरास असा नसून धर्माचरणादि तप न केलेल्या शरीरास परमात्मप्राप्तीचें अनुपम सुख मिळणार नाहीं असा आहे. धर्मयुक्त कामाला तप म्हणतात. देह-दंड उपासतापास म्हणजे कांहीं खरें तप नव्हे. पुराणांत पाहिलें तर प्रत्येक तिथीवार निरनिराळ्या देवांसाठीं आहेत. त्या देवांप्रीत्यर्थ उपोषण करणें हें पुण्य व अन्न ग्रहण करणें हें जर पाप असेल तर

मनुष्याला जेवायला दिवसच मिळणार नाहीं. धर्मसिंधु, निर्णयसिंधु, व्रतार्क इत्यादि ग्रंथ अज्ञानी लोकांनींच बनविलेले आहेत, उपास कधीं धरावा हे असलेच त्यांतील वाद. खऱ्या धर्माचा अंशही त्यांत सांपडणार नाहीं. " एकादश्यामन्ने पापानि वसन्ति " एकादशीच्या दिवशीं सर्व पापें अन्नामध्यें राहतात. असें यांनीं या पुराणांतून लिहिलें आहे. त्यांना विचारावें 'हीं कोणाचीं पापें ? तुमचीं का तुमच्या वडिलांचीं ?' त्या दिवशीं सारीं पापें अन्नांत जातीं तर सारे लोक निष्पाप होऊन सुखी झाले असते. पण ते तर भुकेनें तडफडतांना दिसतात. वास्तविक उपाशी राहण्यापासून दुःख होतें, दुःख पापापासून होतें. म्हणून उपास करणें हें पाप आहे. पण या उपासांचें माहात्म्य पुराणांत किती वर्णन केलें आहे ! न जाणतां एकादशीच्या दिवशीं उपास घडलेल्या एका शूद्र स्त्रीनें दुसऱ्या एका वेश्येस स्पर्श केल्यावरोवर त्या पुण्याईनें त्या वेश्येचें विमान स्वर्गांत गेलें म्हणतात ! हें जर खरें असेल, तर फार कशाला, ही पानाची विडी स्वर्गांत सिळत नाहीं तर तिला कोणी उपाशे स्पर्श करून स्वर्गांत पाठवूं शकतील का ? धनदा, कामदा, पुत्रदा, निर्जला असे एकादशीचे चोवीस भेद मानतात. विधवा स्त्रियांना त्या दिवशीं पाणीसुद्धां पिऊं देत नाहींत ! काय हा धर्माच्या नांवावर निर्दयपणा ? त्यांतले त्यांत उन्हाळ्यांतील एकादशीला सजला व पावसाळ्यांतील एकादशीला निर्जला म्हटलें असतें तरी वरें होतें. पण या भिक्षुकांना कोठची दया ! " कोणी मरो किंवा जगो " आमची दक्षणा कायम असली म्हणजे झालें. हाच जप ज्यांना आहे त्यांच्या मेंदूंत विचार तरी कशाला शिरेल ! भूक लागली असतां न खाणें व लागली नसतां खाणें, हे दोन्ही मार्ग अपायकारक आहेत. म्हणून कोणाही विचारी पुरुषांनीं या पौराणिक गावाळावर विश्वास न ठेवतां आपली नीति कायम ठेवून शुद्ध धर्मानें वागण्याचा निश्चय करावा, हेंच उत्तम होय.

देवपूजा:—ह्या सर्व थोतांडांत प्रतिमापूजा हें सर्वांत मोठें असल्यामुळें दयानंदांनीं त्याचाही फार जोरानें निषेध केला आहे, मूर्तिपूजाविरोध हा ब्राह्मधर्मांतीलही एक विशेष आहे. त्यांचा युक्तिवाद प्रथम खंडाच्या प्रथम भागांत राममोहन आणि शास्त्री यांच्या संवादरूपानें विस्तृतपणें पूर्वी सांगितलाच आहे. दयानंदांचा युक्तिवाद अगदीं तसाच नसल्यामुळें तोही येथें सविस्तर देत आहोंत. दयानंद म्हणतात कीं, ज्यांमध्यें दिव्यगुण असतात त्यांना देवता म्हणतात, या प्रमाणें पृथ्वी ही देवता खरी; पण तिलाच ईश्वर किंवा उपास्य म्हणून कोठेंही

वेदांत सांगितलें नाहीं. देव किंवा देवता आणि परमेश्वर हे शब्द समानार्थी नाहींत. " त्रयस्त्रिंशत् त्रिंशता० " इत्यादि वेदमंत्रांत तेहतीस देव सांगितले आहेत. ते पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश, चंद्र, सूर्य, नक्षत्रें (सृष्टीचे आधार म्हणून) हे आठ वसु, दशप्राण व जीवात्मा हे अकरा (शरीरांतून निघतांना रडवितात म्हणून) रुद्र, बारा महिने हे (आयुष्याला कमी करणारे) आदित्य, परम ऐश्वर्यानें युक्त अशी विद्युत् तोच इंद्र आणि (वायुजलादिकांची शुद्धि, विद्वानांचा आणि शिल्पकांचा सत्कार, जो साधतो तो) प्रजापति म्हणजेच यज्ञ. या तेहतीस देवतांचा स्वामी असा जो चोविसावा परमात्मा तोच उपास्य होय. असें शतपथाच्या चवदाव्या कांडांत स्पष्ट सांगितलें आहे. तसेंच " ईशावास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ॥ " या व इतर अनेक श्रुतींत ईश्वराचें सर्वव्यापित्व दाखविलें आहे. तसेंच न प्रतीके न हिसः [ब्रह्मसूत्र, अ. ४, पा. १।४] या सूत्रांत, प्रतीकांत म्हणजे परिच्छिन्न पदार्थांवर ब्रह्मोपासना करणें, याचा शास्त्रांत निषेध आहे. वेदांत " अज एक पाद् स पर्यगाच्छुक्रम कायम् " असें सांगितलें आहे. यावरून परमेश्वर जन्म घेत नाहीं व शरीरही धारण करीत नाहीं असें ठरतें. " यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति " इ० गीतावचनावरून परमेश्वर शरीर धारण करतो असें होत नाहीं. श्रीकृष्ण हा योगीश्वर व धर्मात्मा होता. धर्मरक्षण करण्याची त्याची इच्छा असल्यामुळें युगायुगांमध्यें जेव्हां अधर्म वाढेल तेव्हां आपण जन्म घेऊन धर्माचें रक्षण करूं असें त्यानें म्हटलें तर त्यांत कांहींच बावगें नाहीं. परोपकाराय सतां विभूतयः० तेवढ्यानें श्रीकृष्ण ईश्वर आहे असें ठरत नसून तो महात्मा व योगीश्वर होता असें ठरतें. अनंत सामर्थ्ययुक्त परमेश्वराला एखाद्या क्षुद्र जीवाला मारण्यासाठीं शरीरधारी व जरामरणधर्मयुक्त व्हावें लागतें, असें मानणें मूर्खपणाचें आहे. ज्यांस मारावयाचें त्या कंस-रावणांच्या शरीरांतच तो नव्हता काय? मग आंतूनच मर्मच्छेदन करण्यास त्यास काय कठिण होतें ? वस्तुतः व्यापक परमेश्वर एखाद्या शरीरांत राहूंच शकत नाहीं. व गर्भामध्येंही येऊं शकत नाहीं. त्याचे ठिकाणीं येणें जाणें इत्यादि क्रिया मानणें अयुक्त होय. शैव आणि शाक्त या दोन मतवाद्यांनीं ज्याप्रमाणें लिंगपूजा सुरू केली, त्याचप्रमाणें जैनी लोकांच्या चव्वीस तीर्थंकरांचें अनुकरण करून पौराणिकांनीं हिंदूंचे चव्वीस अवतार बनविले. व त्यांच्या पुराणांप्रमाणें आपलींही अठरा पुराणें केलीं. आतां पहा कीं, ज्या पदार्थाला किंवा मूर्तीला ज्योतिर्लिंग म्हणावयाचें त्यामध्यें प्रकाशाचा लेश तरी

पाहिजेना ? पण यांचें दर्शन दिवा जवळ नेल्याशिवाय होत नाहीं ! कोणी म्हणतील कीं, " नमस्ते रुद्र मन्यवे । " " वैष्णवमसि । " " वामनायच । " " गणानांत्वा गणपतिꣳहवामहे ।" " भगवती भूयाः।" " सूर्यआत्मा जगतस्तस्थुषश्च ।" इत्यादि वचनांवरून शैव, वैष्णव, गाणपत्य, शाक्त वगैरे पंथ वैदिकच ठरतात, तर तें वास्तविक नाहीं. वरील वाक्यें या संप्रदायांना साधक नसून बाधक आहेत. कारण, रुद्र, शिव (परमेश्वर), विष्णु (व्यापक), गणपति (जगाची स्वामी), सूर्य (चराचराचा आत्मा) वगैरे नांवें परमेश्वराचीं आहेत. व तीं त्या एका परमेश्वराचेच निरनिराळे गुण दाखवीत आहेत. त्या नांवांच्या निरनिराळ्या देवता नाहींत. भगवती, देवी, शक्ति, हीं नांवें वाणीचीं आहेत.रुद्र याचा अर्थ प्राण, अग्नि, व नम याचा अर्थ अन्न असाही होतो. तेव्हां " नमस्ते रुद्र० " याचा अर्थ प्राण व जठराग्नि यांना अन्न द्यावें असाही होईल. तात्पर्य, या वचनांतून निरनिराळ्या विभूति-पूजा अथवा उपासना सिद्ध होत नाहींत.

ब्रह्माचें प्रतीक अशी कोणतीच वस्तु जगतांत नाहीं. शिवाय आधुनिक मूर्ति-पूजा हा इंद्रियांचा विषय असून परमात्म्याची उपासना इन्द्रियें आणि विषय यांपासून आत्मा निवृत्त झाल्यानें साधणारी आहे. तेव्हां याविरुद्ध स्थितीची एक-वाक्यता कशी व्हावी ? परमेश्वर सर्वव्यापक असल्यामुळें भाव तेथें देव असें म्हणून कांहीं मूर्तिपूजेचें समर्थन करूं पाहतात; पण असें म्हणणाऱ्यांनीं माता-पिता, आचार्य, अतिथि, यांच्या ठिकाणीं तसेंच पतीनें स्त्री व स्त्रीनें पति यांच्या ठिकाणीं ईश्वरभाव ठेवून पूजा केली तर तिची हल्लींपेक्षां श्रेष्ठ अशा मूर्तिपूजेंत गणना होणार नाहीं काय ! वैदिक मूर्तिपूजा किंवा विभुतिपूजा म्हणजे भूत, वर्तमान व भविष्य कालांतील विभूतींचा सत्कार होय. उपासना ही अगदीं भिन्न असून त्यांत आत्म्याचा परमात्म्यावरोवर संयोग करावयाचें कर्म असतें. हा भेद लक्षांत घेतला असतां याचें खरें मर्म समजून येऊन वराच विरोध कमी होईल.

परमेश्वराचें स्मरण करून देणाऱ्या मूर्ति आहेत असें मानलें तर, पृथ्वी, पहाड, पर्वत वगैरे महान् मूर्ति आहेतच. त्यांच्याकडे पाहिलें असतां सर्वशक्तिमान् परमेश्वराची जशी तात्काळ कल्पना येते, तशी प्रतिमांकडे पाहून येणार नाहीं. प्रतिमा सुंदर असली तर मूर्तिकाराच्या कौशल्याची फार तर साक्ष देईल. शिवाय अशी मूर्ति नेहमींच समोर नसल्यामुळें, ती नाहीं तर परमेश्वर तेथें नाहीं, असें होऊन पापकर्माकडे बिनदिक्कत प्रवृत्ति होईल. परमेश्वर मूर्तीत आहे इतरत्र

नाहीं, असें म्हणणें म्हणजे चक्रवर्ती राजाला एखाद्या झोंपडीचा मालक समजण्यासारखेंच आहे. व्यापक परमेश्वराची पूजा ती काय ? चंदनाच्या आंत परमेश्वर आहे, मग चंदन उगाळून लावायचें काय प्रयोजन ? हातांत परमेश्वर आहे ते हातच मूर्तीपुढें काय जोडतां ? डोक्यांत परमेश्वर असतां तें कोणापुढें वांकवायचें ? पाषाणाची पूजा करीत असतां आम्ही व्यापक परमेश्वराचीच पूजा करतों असें खोटें कां बोलायचें ? भाव तेथेंच देव म्हणाल तर काय तुमचा भाव नसेल तेथें परमेश्वर नाहींच कीं काय ? उलट पक्षीं पाण्यामध्यें तुपाचा आणि धुळीमध्यें साखरेचा भाव धरून व्यवहार चालतो काय ? भौतिक पदार्थ जर भावनेनें मिळत नाहींत तर ध्यानयोगगम्य परमेश्वर तुमच्या भावनेचा गुलाम होऊन मूर्तीत येतो हें कशावरून ? सुखाची भावना करूनही सुख लाभत नाहीं आणि दुःखाची भावना न करतांही तें पाठीस लागतें याचा अर्थ काय ?— भावनेनें अंधास दिसूं लागत नाहीं. आणि भावना नसतांही मरण प्राप्त होतें. जडाच्या ठिकाणीं चेतनाची भावना करणें चूक आहे. जो पदार्थ जसा असेल तसाच तो मानणें ही खरी भावना. व्यापक परमात्म्याचें अनात्म पदार्थांच्या ठिकाणीं आवाहन कसलें ? आवाहनानें देवता येत असेल तर मूर्ति सचेतन कां होत नाहीं ? आवाहन व विसर्जन ह्यावद्दल वेदांत एक अक्षरही नाहीं. हें सारें बंड अज्ञान्यांचें आहे. हे लोक आवाहन-विसर्जनाचे प्रयोग जड मूर्तीवर करतात. त्यापेक्षां गतप्राण झालेल्या मृतात्म्याचें आवाहान आणि आपल्या शत्रूच्या आत्म्यांचें विसर्जन हे कां करून दाखवीत नाहींत ?

मूर्तिपूजेंत याप्रमाणें विलकूल सत्य नसून—परमेश्वराशिवाय अन्य पदार्थांची परमेश्वर म्हणून उपासना केल्यास—

अन्धतमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ॥
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्या ५ रताः ॥—यजु०, ४०।९.

या ईशावास्योपनिषदांतील वचनाप्रमाणें हे मूर्ख लोक चिरकाल अज्ञानी होऊन थोर दुःखमय नरकांत पडून अत्यंत क्लेश भोगतात. 'न तस्यप्रतिमा अस्ति' [—यजु०, ३२।३] असें स्पष्ट वेदवचन आहे. केनोपनिषदांतही हेंच अनेक वेळां सांगितलें आहे.

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि **नेदं यदिदमुपासते** ॥३॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि **नेदं यदिदमुपासते** ॥४॥

या वचनांत "दुसऱ्या पदार्थांची उपासना करूं नकोस" हा ज्या अर्थी निषेध केला आहे, त्या अर्थी तशी उपासना वैदिक काळीं पूर्वीच रूढ होती, असें मानण्याचें कारण नाहीं. प्राप्त वस्तूचाच निषेध संभवतो तेव्हां या निषेधावरून मूर्तिपूजा वैदिक काळीं प्रचलित होती, असेंही मानण्याचें कारण नाहीं. कारण चोरी करूं नकोस, खाड्यांत पडूं नकोस इत्यादि प्रकारें अप्राप्त गोष्टींचेही निषेध होतात. अशा रीतीनें वेदांनीं जिचा निषेध केला, ती मूर्तिपूजा करणें हें पाप आहे.

आतां कोणी म्हणेल कीं वेद हे अनादि आहेत. त्यांच्या वेळीं मूर्तिपूजेचें काय काम होतें ? त्या वेळीं देवता प्रत्यक्ष होत्या. पण पुढें मनुष्याचें सामर्थ्य कमी होऊं लागलें, निराकारांचें ध्यान त्यांस करतां येईना, तेव्हां अशा अल्पज्ञांकरितां साधनपरंपरेतील एक पायरी म्हणून पुराणें व तंत्रग्रंथ यांनीं मूर्तिपूजा रूढ केली. ती कां मानूं नये ? निशाण मारणारा जसा स्थूलावरून सूक्ष्म विंदूवरही निशाण मारण्यास शिकतो, त्याप्रमाणें हा अभ्यास आहे. वाहुल्यांचा खेळ ही प्रपंचाचीच पूर्व तयारी नाहीं काय ? यास उत्तर असें कीं, पदार्थांची पूजा केल्यानें ज्ञान वाढणार तर नाहींच, पण असलेलें नाश पावेल. ज्ञानाचें साधन सत्संगति अथवा चेतनपूजा हीच होय. माता-पिता-गुरु आदि पंचायतनपूजा हीच कल्याणप्रद होईल. मूर्तिपूजा ही उपासनेची पायरी नसून उलट एक खड्डा आहे ! मूर्तिपूजा ही ब्रह्मप्राप्तीच्या उद्योगांत स्थूल लक्ष्याप्रमाणें मानतां येणार नाहीं. त्यापेक्षां सृष्टिविद्या ही एक पायरी आहे असें म्हटलें तर तें अधिक शोभेल. सृष्टिशास्त्राचे व्यापकदृष्टीचे अभ्यासक आज जगावर सत्ता गाजवीत आहेत आणि संकुचित दृष्टीचे मूर्तिपूजक पूर्वजांचें अगाध ज्ञान गमावून आज गुलामगिरींत खितपत पडले आहेत ! वेदविरुद्ध पुराणतंत्रादि ग्रंथांना प्रमाण मानणें हें नास्तिकांचें काम आहे असें मनूनेंही म्हटलें आहे [मनु०, ९३।९५]. अक्षरओळख व स्वाध्याय हेच ईश्वरप्राप्तीचे खरे बालाभ्यास होत. मूर्तिपूजा नव्हे. आतां निराकारावर मन स्थिर होत नाहीं म्हणून साकार मूर्तींची आवश्यकता मानावी, तर वस्तुस्थिति याच्या अगदींच उलट आहे. 'ध्यानं निर्विषयं मनः' याप्रमाणें ध्यानाचें खरें स्वरूप मन निर्विषय करणें हेंच असून अनुभव असा आहे कीं, साकार मूर्तींचें ध्यान करीत

असतां प्रत्येक अवयवावर क्रमाक्रमानें मन चलन पावतें. तें स्थिर होऊंच शकत नाहीं. उलट निराकाराचें चिंतन करण्यांत प्रथमतः मन जोरानें धांवतें; पण निरवयवाच्या ध्यानांत मनास चंचल करण्यास कारणच नसल्यामुळें परमेश्वराची अनंतता पाहून तें थकतें. व पुन्हा आपल्या ठार्यी स्थिर राहून त्याच्या अनंत गुणकर्मस्वभावाच्या चिंतनामध्यें गुंगून राहतें. आणि त्या आनंदांत तें अधिकाधिक स्थिर होत जातें. तात्पर्य, मन स्थिर करण्यास साकार पदार्थ सोडावे लागतात. मूर्तीच काय पण स्त्री, पुत्र, धन, मित्र इत्यादि पदार्थांविषयींही उदासीन व्हावें लागतें, असेंच ज्ञाते प्रतिपादन करतात.

मूर्तीच्या दर्शनानें कांहीं सुपरिणाम होणें शक्य असतें, तर देवळांतच कुकर्में घडलीं नसतीं. मूर्तिपूजा हाच धर्म मानल्यानें मनुष्यें पुरुषार्थहीन होतात. तसेंच उपास्य-भेदानें जगांत भेदभाव माजतो. सर्व कांहीं उपास्य मूर्ति करील अशा भरंवशावर राहिलेले उपासक आणि पुजारी अखेर परटाच्या धोंड्याप्रमाणें शत्रूकडून धोपटले जातात. परमेश्वरालाच मूर्तिपूजा कशी आवडावी ? आपल्या वसण्याच्या जागीं कोणीं धोंडा आणून ठेवला तर आपल्याला जसा राग येईल तसाच परमेश्वराचें अधिष्ठान जें आपलें हृदय तेथें जर पाषाणमूर्ति येऊन बसली तर त्यास कां राग येणार नाहीं ! जडाचें ध्यान करणाऱ्याचा आत्माही जडबुद्धियुक्त होतो. सुगंधीयुक्त फुलें दगडावर वाहायला का देवानें निर्माण केलीं आहेत ! अक्षता पाणी आणि फुलें तेथें सडून जाण्यापेक्षां तीं झाडावर राहिलीं तर अधिक वेळ टिकून हवा शुद्ध व निरोगी तरी करतील. अशा प्रकारें मूर्तिपूजेंत अनेक दोष आहेत. देवळांतील मूर्तीच्या स्वार्थी पुजाऱ्यांना हवे त्याहून जास्त धन मिळत असल्यामुळें ते वेश्यागमनादि भयंकर पापें करून दुःखी होतात व नाश पावतात. कित्येक देवस्थानें मोठीं कडकडीत व जागृत आहेत, कोठें सिंहनाद झाला, कोठें देवानें उडी घेतली, इत्यादि माहात्म्यें लोक सांगत असतात. तीं सारीं खोटीं असून, भोळ्या भाविकांना फसविण्याकरितां पुजारी लोक कांहीं तरी कंड्या उठवितात. आणि हातचलाखी करून ठकवितात. दुसरें कांहीं नाहीं. महादेव आणि विष्णु यांनीं खरोखरच राक्षसांचा संहार केला असता तर महमद गझनीसारख्या मुसलमानांचें भस्म करणें त्यांस काय अशक्य होतें ? रामानें रामेश्वराची स्थापना केली असती तर वाल्मीकि रामायणांत त्याचा कां उल्लेख नसावा ? " अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोद्विभुः सेतु-

बंध इति ख्यातम्०" इत्यादि वाल्मीकींतील (युद्ध, १२३।२०) वचनांवर कल्पने ची उभारणी होऊन त्याचें पुढें रामदेवराव यादवानें स्थूलमंदिरांत रूपांतर केलें. तसेंच हरिद्वार हें स्वर्गाचें द्वार नसून आज तें एक भिक्षुकवन वनलें आहे.वृंदावन पूर्वी कधीं नीट असलें तरी सध्यां तें वेश्यावन झालें आहे ! यांची ही अनादि काळचीं माहात्म्यें सारीं वनानट आहेत. कोणत्याही देवस्थानचे ताम्रपट किंवा जुन्या वह्या पाहाव्या; त्यांत हजार वर्षांपूर्वीचा एकही लेख सांपडणार नाहीं.

हें खरें कीं, राम, कृष्ण, शिव हे मोठमोठे चक्रवर्ति राजे पूर्वी होऊन गेले. त्यांच्या सीता, रुक्मिणी, पार्वती इत्यादि महाराण्या होऊन गेल्या. पण सध्यां त्यांच्या नांवानें काय चाललें आहे ! महात्म्यांच्या मूर्ति मंदिरांत ठेवून "महाराज, शेठ सावकारजी ! या दर्शन घ्या, चरणामृत प्या व मूर्तीपुढें यथाशक्ति भेट ठेवा. अहो, लोक हो, सीताराम, लक्ष्मीनारायण, शिवपार्वती यांच्या मूर्ति दर्शनीय आहेत, पण काय करावें यांना तीन चार दिवसांत कोणी भोग चढविला नाहीं, सीतेची नथ काल चोरीस गेली, कृष्णाचा शेला हरवला, लक्ष्मीनारायणाचे कपडे फाटले, या मूर्तींचा डोळाच उंदिरांनीं नेला, तेव्हां डोळ्याला कवडी लावली ! असें म्हणून त्यांच्या नांवानें पुजारी लोक भीक मागत फिरत आहेत ! एक ना दोन, हजार गोष्टी सांगून २।४ चढवा म्हणून धन लुवाडतात, रामलीला व रासमंडळ खेळतात. आणि देवाचीं मूर्ति उभी पाहत असतां हे खुशाल लोडाला टेंकून लोळत असतात. कोठें ते सीताराम आणि कोठें त्यांची ही मूर्तिपूजकांनीं चालविलेली विटंबना !

प्रकरण दहावें

दयानंदांचा तत्त्वविवेक

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्यो अभिचाकशीति ॥

—ऋग्वेद, १।१६४।२०.

भावार्थ—(१) जीवात्मा आणि (२) परमात्मा हे दोघे (तिसऱ्या) प्रकृति-रूप एका वृक्षावर वसले आहेत. जीवात्मा कर्मफल भोगतो आहे. परंतु परमात्मा कांहींच फलभोग न करितां केवळ प्रकाशक होऊन राहिला आहे.

मागील दोन प्रकरणांत आम्हीं प्रचलित धर्मपंथांसंबंधीं स्वामींचें खंडनपर विचार सारांशरूपानें दिले आहेत. ते वाचल्यावर मग सद्धर्म स्वरूपासंबंधीं स्वामींचें स्वतःचें म्हणणें तरी काय, असा प्रश्न सहजींच उत्पन्न होतो. त्या प्रश्नाचाच खुलासा यापुढें प्रकरणशः करण्याचें योजलें आहे.

स्वामी दयानंदांच्या आयुष्याच्या अखेरच्या कांहीं वर्षांचा पत्रव्यवहार पाहिला तर ते ग्रंथरचना आणि त्यांची छपाई यांत अत्यंत गढलेले दिसतात. त्यांच्या ह्या सांप्रदायिक साहित्यांत सत्यार्थप्रकाश, ऋग्वेदादि भाष्यभूमिका, आणि संस्कार-विधि हे ग्रंथ आर्यसमाजाच्या दृष्टीनें विशेष महत्त्वाचे दिसतात. ह्यांशिवाय ऋग्भाष्य (अपूर्ण), यजुर्भाष्य, गोकरुणानिधि (गोरक्षणासंबंधीं), पंच महायज्ञविधि, (नित्यकर्म), वेदांगप्रकाश (व्याकरणविषयक) आर्योद्देशरत्नमाला (शब्दव्युत्पत्ति), आर्याभिनय (वेदसूक्ति), असेही लहानमोठे ग्रंथ असून शिवाय पाखंडखंडन (भागवतपुराणस्फोट), अद्वैतखंडन, वेदान्तध्वांतिनिवारण वगैरे अनेक शास्त्रार्थांचीं लहान चोपडींही त्यांनीं वेळोवेळीं प्रसिद्ध केलीं.

श्रीज्ञानेश्वरांच्या भावार्थदीपिकेनंतर वामन पंडितांनीं आपल्या गीतेवरील टीकेस यथार्थदीपिका म्हणण्यांत जी खोंच दिसते तीच सायन माधवाच्या अनुभवप्रकाशानंतरच्या दयानंदांच्या सत्यार्थप्रकाश या नांवांत कोणास

दिसेल.§ इतर आधुनिक धार्मिक संस्थांत सत्यार्थप्रकाशादि ग्रंथांसारखे सांप्रदायिक शास्त्रग्रंथ लिहिण्याचा उद्योग इतक्या विस्तृत प्रमाणावर दुसरा कोणी केल्याचें आढळत नाहीं, ही गोष्ट खरी. ग्रंथाच्या आरंभीं श्रीगणेशायनमः । अथवा हरिः ओ३म् असें मंगलाचरण करण्याची आधुनिक पौराणिकांची व तांत्रिकांची कल्पना टाकाऊ आहे. असा प्रथम टोमणा देऊन आर्षग्रंथांप्रमाणें ओ३म् ह्या शब्दानें त्यांनीं आपल्या ग्रंथास आरंभ केला आहे. आणि ईश्वरनामव्याख्या नामक प्रथम समुल्लासांत इंद्र वरुण, यम, अग्नि, विष्णु, वायु इत्यादि शंभर नांवें शुद्ध परमेश्वरवाचक आहेत, असें यौगिकपद्धतीनें त्या नांवांचा विग्रह करून दाखविलें आहे. गौणिक, कार्मिक व स्वाभाविक असे परमेश्वराच्या नांवाचे त्यांनीं तीन भेद कल्पिले आहेत. उदाहरणार्थ, परमेश्वर प्रकृति व जीव यांच्या गुणांनीं विरहित असल्यामुळें निर्गुण व सर्वज्ञत्वादि गुण त्याच्यामध्यें असल्यामुळें, तोच सगुण आहे, असें ते मानतात. जडामध्यें चैतन्याचे गुण नाहींत म्हणून ते जडासही निर्गुणच म्हणतात. व जडाचे नैसर्गिक गुण त्यांत असतात म्हणून त्यास सगुण मानंतात.

दयानंदांच्या सत्यार्थप्रकाशाला आर्यसमाजांत इतकें महत्त्व आहे, कीं त्या ग्रंथाला कित्येक पांचवा वेद असेंही मानतात. याप्रमाणें सारेच आर्यसमाजी जरी ह्या ग्रंथास वेद म्हणून मानीत नसले, तरी महाभारतानंतर लौकिकदृष्टीनें लिहिलेला इतका तार्किक आणि मनोरंजक ग्रंथ दुसरा झाला नाहीं, असें श्री० नरदेवशास्त्र्यां. सारख्या समतोल बुद्धीच्या पंडितांनींही म्हटलें आहे. यास्तव प्रथम सत्यार्थ प्रकाशांतील दयानंदांचा तत्त्व-विचार सारूपानें या प्रकरणांत पुढें देत आहोत.

जीव आपलीं कर्तव्यें करण्यास स्वतंत्र पण परमेश्वराच्या व्यवस्थेंत मात्र परतंत्र आहे. म्हणजेच फल भोगण्यांत तो परतंत्र आहे. कर्मफलभोक्ता ईश्वर नसून तो जीवांकडून कर्मफलभोग करविणारा आहे. ईश्वराच्या ठिकाणीं तीन काल नाहींत. त्याच्या ठिकाणीं केवळ वर्तमानकालच आहे, म्हणून त्याला त्रिकालज्ञ म्हणणें योग्य होणार नाहीं. जीव आपल्या स्वातंत्र्यानें जें कर्म करतो, तें सर्वज्ञ ईश्वर

---

§ त्यावरही पुढें दयानंद तिमिरभास्कर, भास्करप्रकाश, भास्कराभास निवारण, धर्मदिवाकर आणि दिवाकरप्रकाश असे टीका-प्रतिटीकारूप जे अनेक ग्रंथ झाले त्यांच्या नांवांतही हाच अभिनिवेश दिसून येतो.

जाणतो. किंबहुना जें ईश्वर जाणतच असतो, तेंच जीव करतो. असें आहे तरी जीवाच्या स्वातंत्र्यांत कांहीं बिघाड होऊं शकत नाहीं. जीव परिच्छिन्न असून ईश्वर विभु आहे. त्यांच्यांत जसा व्याप्यव्यापक संबंध आहे, त्याचप्रमाणें सेव्य-सेवक, आधारआधेय, स्वामि-भृत्य, राजा-प्रजा, पिता-पुत्र इत्यादि संबंध आहेत.

जीवब्रह्मैक्य दाखविण्याकरितां 'प्रज्ञानं ब्रह्म', 'अहं ब्रह्मास्मि', 'तत्त्वमसि', 'अयमात्मा ब्रह्म,' हीं वेदांतील चार महावाक्यें आधार देतात. परंतु हीं वाक्यें वेदांतील नसून ब्राह्मणग्रंथांतील आहेत. ऋषिप्रणीत शास्त्रांत यांस महावाक्यें असें म्हटलेलें नाहीं. शिवाय ह्याही चारी वाक्यांचा वास्तविक अर्थ नूतन वेदान्ती करतात तसा अद्वैतपर होत नाहीं. उदाहरणार्थः—'अहं ब्रह्मास्मि' याचा अर्थ मी ब्रह्मस्थ आहें इतकाच होतो. आतां सर्वच पदार्थ जरी ब्रह्मस्थ असले तरी जीवाला ब्रह्माचें ज्ञान होऊन तो मुक्तीमध्ये ब्रह्माशीं साक्षात्संबंध ठेवून राहतो. तशी इतर पदार्थांची स्थिति नाहीं. तथापि जीव हा ब्रह्मावरोवर 'तास्थ्य' अथवा तत्सहचरितोपाधि असला तरी त्यावरून दोघे एक असें ठरत नाहीं. परमेश्वराच्या गुणकर्मस्वभावाच्या अनुकूल आपले गुणकर्मस्वभाव वनवून जीव ब्रह्माशीं साधर्म्य जोडूं शकतो. हें खरें, पण अशा स्थितींत जीव व ब्रह्म एक याचा अर्थ दोन्ही अविरोधी अथवा एक अवकाशस्थ आहेत, इतकाच समजावयाचा. तत्त्वमसि या वाक्यांत तत् या पदाचा अर्थ ब्रह्म असा करतात. परंतु वास्तविक तेथें ब्रह्म या शब्दाची अनुवृत्तिच नाहीं. " सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म " ह्या आधारभूत गणलेल्या वचनाच्या पूर्वीच्या वाक्यांतील शेवटला ब्रह्म शब्द मुळांत नाहीं. अर्थात् (तदात्मकस्तदन्तर्यामी त्वमसि) त्या अंतर्यामी परमेश्वरानें युक्त असा, तूं आहेस हाच तत्त्वमसि याचा वेदांतील खरा अभिप्राय आहे. अद्वितीय हें विशेषण जसें व्यावर्तक तसें प्रकाशकही असतें. अद्वितीय ह्याचा अर्थ तत्सम दुसरें कांहीं नाहीं, इतकाच समजावा. त्याहून अन्य जगजीव मुळींच नाहींत, असा त्याचा अर्थ नसून, जीव व जग ह्यांहून ब्रह्म हें अगदींच वेगळ्या प्रकारचें म्हणजेच अद्वितीय आहे, असें श्रुति सांगते.

कार्योपाधि व कारणोपाधि यांच्या योगानें ब्रह्मच जीवरूप व ईश्वररूप नसतें असें मानतां येत नाहीं. कारण ब्रह्मामध्यें स्वाश्रय स्वविषयक अनादि अज्ञान सर्वत्र मानल्यास ब्रह्म शुद्ध राहणार नाहीं. जर अज्ञानोपाधि परिच्छिन्न मानली तर ती उपाधि जेथें जेथें जाईल तेथील ब्रह्म अज्ञानी होईल, पूर्वानुभव राहणार नाहीं, असे

अनेक अनवस्थाप्रसंग येतील. उपाधि चंचल न मानल्यास अज्ञानी ब्रह्म व ज्ञानी ब्रह्म असे अखंड ब्रह्माचे दोन खंड मानावे लागतील. तात्पर्य, जीव हा अनादि, अनुत्पन्न व अमृतस्वरूप आहे. त्याहून भिन्न असा ईश्वर आहे, त्यालाच ब्रह्म म्हणावें. चिदाभासालाच जीव मानलें तर आभास हा क्षणभंगुर असल्यामुळें मोक्ष सुखाचा अनुभव कोण घेणार ?

" द्वितीयाद्वै भयं भवति " [बृहदा०] या वचनांतील द्विधाभाव, वैर किंवा दुजाभाव दर्शवितो. " परमेश्वराशीं आपला कांहीं संबंध नाहीं." हीच द्वैतबुद्धि भयकारक मानली आहे. आकाशावांचून द्रव्यें राहूं शकत नाहींत. हा जसा त्यांचा अन्वय, त्याचप्रमाणें द्रव्यें आकाशाहून भिन्न असतात, हा त्यांचा व्यतिरेकही पाहिला पाहिजे. पण, सांप्रतचे वेदान्ती काण्या पुरुषाप्रमाणें केवळ अन्वयाच्याच दृष्टीनें एकत्व मानतात आणि व्यतिरेकाकडे दुर्लक्ष करतात. वस्तुतः अन्वयव्यतिरेक, सगुणनिर्गुण, साधर्म्य वैधर्म्य सामान्य-विशेष हे भाव ज्यांत नाहींत, असें एकही द्रव्य जगांत नाहीं. उदाहरणार्थ—प्रत्येक पदार्थांसध्यें स्वाभाविक गुणांमुळें सगुणता व विरोधी गुणांच्या अभावामुळें निर्गुणता सदैव असते. त्याचप्रमाणें परमेश्वर ज्ञान, बल, क्रियादि गुणांमुळें सगुण आणि रंगरूपादि व रागद्वेषादि गुणांच्या अभावामुळें निर्गुणही आहे.

सृष्ट्युत्पत्ति—परमेश्वरच सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति, व प्रलय करतो. [ऋग्वे०, मं. १०।१२९।७] प्रलयकाळीं जग अव्यक्त असतें. त्यालाच सृष्टीच्या आरंभीं परमेश्वर आपल्या सामर्थ्यानें व्यक्त स्थितींत आणतो. [ऋग्वे०, मं. १०।१२९।३]. परमेश्वर हाच जगदाधार होय [ऋग्वे०, मं. १०।१२१।१]. प्रकृति, जीव व परमेश्वर हे तीनही अज अर्थात् अनादि आहेत. अजामेकां लोहित शुक्ल कृष्णां इ० [श्वेता०, ४।५]. द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ॥ [ऋग्वे०, मं. १।१६४।२०]. या मंत्राचा अर्थही " ब्रह्म व जीव हे दोनही चेतनत्व व पालनशक्ति या गुणांत सदृश आहेत. ते व्याप्यव्यापक भावामुळें संयुक्त आहेत. तसेंच ते सनातन व अनादि मित्र आहेत; आणि या दोहोंप्रमाणेंच अनादि मूलरूप कारण व शाखारूप कार्य यांनीं युक्त असा एक वृक्ष आहे, ह्याप्रमाणें शास्त्र द्वैतात्मकच आहे.

जगाचीं कारणें तीन आहेत. निमित्त, उपादान आणि साधारण. अखिल सृष्टीचें निमित्तकारण ईश्वर आहे. त्याचप्रमाणें ह्या ईशसृष्टीतील अनेक कार्यां-

न्तराचें निमित्तकारण जीवही आहे. परमाणु प्रकृति हें जगाचें उपादानकारण होय. तसेंच ज्ञान, दर्शन, बल, हात इत्यादि साधारण कारणें होत. आधुनिक वेदान्त कोळ्याचा दृष्टान्त घेऊन (यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च ॥ मुण्डक. १।१।७). या मंत्राच्या आधारें अद्वैत सिद्ध करूं पाहतात. पण तें चूक आहे. कोळ्याच्या दृष्टान्तांत कोळ्याचा जीवात्मा हा निमित्तकारण असून त्याचें शरीर हें उपादान-कारण तद्भिन्न आहे.

"आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा" ही मांडुक्यावरील गौड-पादीय कारिकाही भ्रामक आहे. कारण जें ज्ञात्याला प्रमाणांनीं जाणतां येतें व अनुभवाला येतें तें जग नाहीं असें म्हणतां येणार नाहीं. 'प्रलयकालीं तें प्रसुप्त असतें इतकेंच (तम आसीत्तमसा गूढमग्रे ।—ऋग्वेद मं. १०।१२९।३ तसेंच मनु, १-५ पहा.) अर्थात् वर्तमानकाळीं त्याचा अभाव मानतां येणार नाहीं. परमे श्वराच्या ज्ञान, बल, क्रियादि गुणांची सार्थकता सृष्टि उत्पन्न केल्यानेंच होणार आहे. आळसामध्यें सुख नसून पुरुषार्थामध्येंच सुख आहे जर परमेश्वरानें जग उत्पन्न केलें नसतें तर पूर्व सृष्टींतील जीवांच्या कर्मांचीं फळें त्यांस कशीं देतां आलीं असतीं. या कार्यकारणपरंपरेंत बीजरूप कारण हेंच आधीं मानलें पाहिजे. कर्मांचें फल, कारणाचें कार्य, त्याचप्रमाणें कार्यास कारण असणें, हे नियम अढळ आहेत. ते ईश्वरासही बदलतां येणार नाहींत. ईश्वर हा सर्वशक्तिमान् खरा. पण सर्व शक्तिमान् याचा अर्थ नियमाविरुद्ध वर्तणारा असा नसून दुसऱ्या कोणाच्या-ही साहाय्यावांचून स्वसामर्थ्यानें कार्य घडवून आणणारा असा आहे. ईश्वर हा निराकार खरा; पण त्याचा अर्थ तो प्रकृतीपेक्षां सूक्ष्म असल्यामुळें तिला व्यापून जगदाकार घडवितो. जगताची उत्पत्ति होण्याच्या पूर्वी परमेश्वर, प्रकृति, काल, आकाश आणि (अनादि) जीवांचें अस्तित्व, इतक्यांची आवश्यकता आहे. मूळाचें मूळ नसतें, म्हणजे कारणाचें कारण नसतें. म्हणून अकारण असें जें सर्व कार्याचें कारण तेंच मूळ (अविकारी) कारण होय. परम सूक्ष्म कारणालाही अनित्य म्हणतां येणार नाहीं. तसेंच सत्य कारणाचें कार्यही सत्यच असलें पाहिजे. "ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या" ह्या आधुनिक वेदान्तांतील सिद्धान्तांत मिथ्या हा शब्द अनित्य या अर्थी न वापरतां अभाव या अर्थी वापर-तात, ती चूक आहे. स्वप्नाप्रमाणें किंवा रज्जुसर्पाप्रमाणें जगास मानतां येणार नाहीं. द्रव्य व गुण पृथक् राहूं शकत नाहींत. कल्पक सत्य तर कल्पनाही सत्यच.

अज्ञात विषयाचें स्वप्न पडत नाहीं. जन्मांधाला स्वप्नांतही रूपदर्शन होणार नाहीं. सर्पाभासांत सर्पाचा अभाव सिद्ध न होतां, सत्यसर्पाचा भावच गृहीत असतो. सुषुप्तींतही बाह्य पदार्थांचें ज्ञान नसलें तरी त्या पदार्थांचा स्वरूपतः अभाव नसतो. तात्पर्य ब्रह्म, जीव आणि प्रकृति हे तीन पदार्थ अनादि आणि नित्य आहेत.

वेदादि शास्त्रांत सृष्टीची उत्पत्ति (तैत्तिरीय), आकाश (छांदोग्य), अग्नि (ऐतरेय), जल (वेद), पुरुष, हिरण्यगर्भ (मीमांसा) कर्म, वैशेषिक काल (न्याय) परमाणु, (योग) पुरुषार्थ, (सांख्य) प्रकृति, (वेदान्त) ब्रह्म, अशा निरनिराळ्या पदार्थांपासून झाली असें म्हटलें आहे. हा वस्तुतः परस्परविरोध नाहीं. महाप्रलयानंतर आकाशादि क्रमानेंच सृष्टीची उत्पत्ति होते. परंतु लघुप्रलयांत आकाश आणि वायु यांचा प्रलय होत नाहीं. तेव्हां अग्न्यादि क्रमानें सृष्टि उत्पन्न होते. तात्पर्य, ज्या ज्या प्रलयामध्यें जेवढ्यापर्यंत प्रलय होतो, तेथून पुन्हा सृष्टीची उत्पत्ति त्या पुढील अनुक्रमानें होते. याप्रमाणें शास्त्रांत विरोध नाहीं. पुरुष आणि हिरण्यगर्भ हीं परमेश्वराचींच नांवें असल्यामुळें वेदांतही विरोध नाहीं किंवा आणखी एका तऱ्हेनें पाहतां [१] मीमांसेप्रमाणें असें कोणतेंही जगांत कार्य नाहीं कीं, तें कर्म केल्याशिवाय बनेल, [२] वैशेषिकांमध्यें वेळावांचून कांहीं होत नाहीं, [३] न्यायानुसार उपादान कारणाचें अस्तित्व जरूर असतें, [४] विद्या, ज्ञान आणि विचार ह्यांवांचून कांहीं होत नाहीं, असें योग म्हणतो, [५] सांख्याप्रमाणें तत्त्वांच्या मिलाफाशिवाय कांहीं बनत नाहीं आणि [६] वेदान्तांत वनविणाऱ्यानें वनविलें नाहीं तर कांहींच होऊं शकणार नाहीं, असें सांगितलें आहे. ज्या सहा कारणांनीं सृष्टि बनते, त्यांपैकीं एकेकाची व्याख्या एकेका शास्त्रांत केली आहे म्हणून साही शास्त्रांत विरोध नसून आंधळे आणि हत्ती या सुप्रसिद्ध गोष्टीप्रमाणें वरील प्रत्येक शास्त्रीय सिद्धान्त खराच आहे.

ज्या जीवांचीं कर्में ईशसृष्टीमध्यें उत्पन्न होण्यासारखीं बनतात त्यांसच सृष्टीच्या आरंभीं ईश्वर जन्म देतो. सृष्टीच्या आरंभीं एकच मनुष्य किंवा दंपत्य उत्पन्न झालें नसून अनेक मनुष्यें उत्पन्न झालीं होतीं, ही सारी ईश्वराची प्रजा प्रारंभीं युवावस्थेंतच प्रगट झाली. कारण, बालक झालें असतें तर त्याचें पालन करण्यास दुसऱ्या माणसांची गरज लागती. आणि वृद्ध असतें तर त्यांच्याकडून मैथुनी सृष्टि सुरू झाली नसती. " ये देवा साध्या ऋषश्चय यमग्रतो जातं तम् "

असें म्हटलें आहे. यावरून जेव्हां ज्ञान व शरीर यांनीं समाधि लावण्यास योग्य अशीं माणसें झालीं, तेव्हांपासूनच मनुष्यव्यवहार सृष्टींत सुरू झाला असें दिसतें. सृष्टीचा आरंभ होऊन एक अब्ज सत्त्याण्णव कोटि एकूणतीस लक्ष एकूणपन्नास हजार पांच इतकीं वर्षें झालीं. तथापि सृष्टीची युवावस्था आरंभापासून एक कोटि सत्तर लक्ष चवसष्ट हजार वर्षें लोटल्यावर सुरू झाली. तोंपर्यंत स्त्री-पुरुषांचीं मानवी बीजें रजाच्या आवरणांत युवावस्थेपर्यंत समाधिदशेंत राहिलीं होतीं. ही मनुष्याची सृष्टि प्रथम उत्तर ध्रुवाजवळच त्रिविष्टप (म्हणजे हल्लींचें तिबेट नव्हे) देशांत उत्पन्न झाली. देवऋषि पितर उत्तरध्रुवाजवळ प्रथमतः जन्मास आले. तेच सर्व गुणांनीं श्रेष्ठ असे आर्य होत. ते ज्या स्थानांत राहण्यास आले, त्यास आर्यावर्त म्हणूं लागले. त्यांनींच हिमालयाला स्वर्गद्वार कल्पून आजच्या तिबेटासच त्रिष्टिप मानलें.

आर्यावर्ताशिवाय पूर्व, पश्चिम, उत्तर. वायव्य व ईशान्य या बाजुंच्या लोकांना दस्यु, म्लेंच्छ असुर असें म्हणत, व नैर्ऋत्य, दक्षिण व आग्नेय या दिशांकडील लोकांस राक्षस म्हणत. तसेंच आर्यावर्ताच्या वरोवर खालच्या पाताळ (अमेरिका) देशांतील लोकांस नाग म्हणत. ह्याच देशांतील उलपि नामक राजकन्येशीं अर्जुनानें विवाह केला. इक्ष्वाकु हाच आर्यावर्त वसविणारा पहिला राजा होय.

मानवी सृष्टीचा हा विस्तार केवळ पृथ्वीवरच आहे असें नसून ज्या जातीची सृष्टि या लोकांमध्यें आहे त्याच जातीची सृष्टि अन्य लोकांमध्येंही आहे [सूर्याचन्द्रमसौ धाता यंथा पूर्वमकल्पयत् ॥ दिवंच पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ ऋग्वे०, म. १०।१९०.] पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश, चंद्र, नक्षत्रें, व सूर्य हे सर्व निवासाचे हेतु असल्यामुळें त्यांस वसु असें म्हणतात [शतपथ, १४।६।७।४] जे वेद येथें आहेत ते तसेच सर्व लोकांतरीं आहेत.

बंधमोक्ष—देहगेहादि अनित्य पदार्थांस नित्य मानणें, चोरी, लवाडी इत्यादि अपवित्र पदार्थांस पवित्र मानणें, विषयसेवनरूप दुःखास सुख मानणें आणि अनात्म पदार्थांच्या ठिकाणीं आत्मबुद्धि ठेवणें, यांस अविद्या म्हणतात, आणि याहून वेगळें जें सत्यज्ञान त्यास विद्या म्हणतात. कर्म आणि उपासना यांनाही अविद्याच म्हणतात. कारण ते कियाविशेष आहेत, ज्ञानविशेष नाहींत. कर्मोपासनेचा (अविद्येनें) मनुष्य मृत्यूला तरून जातो. आणि यथार्थ ज्ञानाच्या विद्येनें मोक्षाला

प्राप्त होतो. यास्तव शुद्ध कर्मोपासना व ज्ञान यांची मोक्षप्राप्तीला आवश्यकता आहे. उलट अपवित्र कर्म, प्रतीकोपासना, व मिथ्याज्ञान यांच्या योगानेंच बंध होतो.

बंध आणि मोक्ष हे स्वाभाविक नाहींत, नैमित्तिक आहेत. "न निरोधोन चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्नवैमुक्त इत्येषा परमार्थता ॥" ही मांडुक्यावरील गौडपादीयकारिका वरोवर नाहीं. कारण जीव हा अल्प असल्यामुळें आवरणांत येतो, जन्म घेतो, कर्मफलभोगांत वद्ध होतो, मुक्त होण्यासाठीं साधनें करतो, दुःखनाशाची इच्छा करतो व अखेर मुक्त होऊन सुखी होतो. हे सारे अनुभव जीवालाच घडतात. जीव हा त्यांचा केवळ साक्षी नसून कर्ता व भोक्ता आहे. कर्माचें साक्षी तें एकच अद्वितीय ब्रह्म आहे. ब्रह्म निराकार, सर्वव्यापक व कोणाहूनही पृथक् नसल्यामुळें त्याचें प्रतिबिंव तोच जीव ही कल्पना चुकीची आहे. सत्यसंकल्प परब्रह्मालाच मिथ्या कल्पना करणारा जीव मानणें हा शुद्ध वेडेपणा होय. तात्पर्य, मुक्तीमध्यें जीवाचें भौतिक शरीर नसतें. पण जीव विद्यमान असून तो ब्रह्मामध्यें राहून आपल्या सत्यसंकल्पादि स्वाभाविक गुण व सामर्थ्याच्या योगानें आनंदाचा भोग घेतो. लिङ्ग-शरीराच्या उत्पत्तीचा हेतुच आत्मा आहे; त्याचा जर अत्यन्त अभाव होत नाहीं तर लिंगदेहाचाही अत्यन्त अभाव होत नाहीं. मात्र मुक्तींत जीव विवेकानें या प्राकृतिक लिंङ्गशरीराचा अभिमानी होत नाहीं.म्हणून त्या शरीरानें व्यवहार करीत नाहीं. जैमिनी, व्यास, व्यासांचा पिता बादरी यांचें मत असेंच आहे [अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥—वेदान्तदर्शन,४।४।१०. भावं जैमिनिर्विकल्पा मननात् ॥—वेदा०, ४।४।११ व १२ पहा.] कठोपनिषदांतही " यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसासह ॥ वुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमाङ्गतिम् ॥ २।६।१० (भावार्थः—जेव्हां शुद्धमनयुक्त पंचज्ञानेंद्रियें जीवासह राहतात व वुद्धीचा निश्चय स्थिर होतो, तेव्हां त्या स्थितीला मोक्ष असें म्हणतात.) असें म्हटलें आहे. हे मुक्त जीव संकल्पमय शरीरानें परमेश्वरांत सर्वत्र संचार करतात.आणि ब्रह्मायुष आहे तोंपर्यंत जन्ममरणरूपी दुःखांत येत नाहींत.(स खलु एवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभि संपद्येनच्च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते० ॥—छांदोग्य, ८।१५) पण ते एक महाकल्पपर्यंत ब्रह्मामध्यें आनंदानें राहून नंतर पुनः संसारांत येतात.(ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥—मुंडक, ३।२।६,) तसेंच ऋग्वेदांतही परमात्मा मुक्तजीवास पुन्हा आईबापांच्या पोटीं घालतो असें आहे. (अग्नेर्वयं प्रथमस्या मृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ॥ सनोमह्या

अदितये पुनर्दात् पितरं च दृशेयं मातरं च ॥—ऋग्वे०, मं १।२४.) तात्पर्य, बंध जसा कायमचा नाहीं, तशी मुक्तिही नाहीं. अनंत आनंद, अनंत कालपर्यंत भोगण्याचें सामर्थ्य, कर्म व साधन हीं जीवांमध्यें नाहींत. शिवाय मुक्तीमधून जर जीव परत न येते तर जगाचा कधींच उच्छेद झाला असता. मुक्तीच्या ठिकाणीं फार गर्दी झाली असती, दुःखाभावीं सुखाचाही त्यांस अनुभव घडला नसता. तेव्हां हें संसारचक्र अव्याहत चालण्यास मुक्ति व पुनरावृत्ति यांची आवश्यकता आहेच. सत्यभाषण, सद्धर्म, सत्संगति, विवेक, वैराग्य, मुमुक्षुत्व हीं मुक्तीचीं साधनें आहेत. श्रवण, मनन, निदिध्यास आणि साक्षात्कार याला श्रवण चतुष्टय म्हणतात. तें मुमुक्षूनें करावें. त्यानें दररोज निदान दोन तास ध्यान करीत जावें.

मुक्त जीवाला भौतिक आणि स्वाभाविक गुणरूप अशीं दोन सूक्ष्म शरीरें असतात. कारण, शरीर मूल प्रकृतीचें बनलेलें असल्यामुळें तें सर्वत्र विभु व सर्व जीवांला मिळून एक असतें. या शरीराच्या योगानें जीवांना गाढ निद्रेचा अनुभव येतो. चवथ्या तुरीय शरीरांत जाऊन जीव आनंदरूप परमात्म्यांत मग्न होतो. ईश्वर हा सर्वत्र व्यापक असल्यामुळें सालोक्य, सामीप्य, सारूप्य, सायुज्य, ह्या पौराणिकांच्या चतुर्विध मुक्ति कावळे, कुत्रे किंवा कीटक पतंगादि क्षुद्र प्राण्यांनाही सदैव असतात. त्यांत कांहींच महत्त्व नाहीं. मोक्ष म्हणजे गोलोक कैलासादि स्थानविशेषही नाहीं. मुक्तीमध्यें मुक्तजीवाची अव्याहत गति असली पाहिजे. तो पाहिजे तेथें अप्रतिबंधपणे जाऊं शकेल. त्याला भय, शंका, दुःख हीं नसतील ह्या आनंदमय स्थितीलाच मुक्ति म्हणावें. ही मुक्ति एकाच जन्मांत मिळत नाहीं. अनेक जन्म घ्यावे लागतात. मृत्यूपासून पुन्हा जन्म घेईपर्यंत तो यमालयांत म्हणजे आकाशस्थ वायूंत राहतो. यासंबंधीं गरुड पुराणांतील कथा खोट्या आहेत. तसेंच परमेश्वरांत जीवाचा लय होतो हें म्हणणेंही खोटें आहे. (क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥—मुंडक, २।२।८॥ पहा.)

जीव मनानें केलेल्या शुभाशुभ कर्मांचें फल मनानें भोगतो, वाणीनें केलेल्याचें वाणीनें भोगतो व शरीरानें केलेल्याचें शरीरानें भोगतो. म्हणजे शारीरिक दुष्कर्मांबद्दल वृक्षादि स्थावर जन्म, वाणीच्या पापास्तव पक्षी व मृग यांचा जन्म, आणि मानसिक दोषास्तव चांडालादि योनि मनुष्यास प्राप्त होते [मनु०, १२।८।९]. जीवाला प्राप्त होणाऱ्या जन्मभेदाप्रमाणें सुखाऱ्या अनुभवांतही भेद असतो.

सर्वांच्या स्थितींत सर्वांनाच सुख असतें असें नाहीं. ज्ञानाधिक्यानें आनंदाची वृद्धि होत असते. तात्पर्य, मनुष्यानें राजसी व तामसी कर्मापासून निवृत्त होऊन सत्त्व-गुणयुक्ततेपासूनही मनाला मागें हटवावें आणि केवळ शुद्ध सत्त्वगुणयुक्त व्हावें; नंतर त्याचाही निरोध करून एकाग्र व्हावें. अर्थात् परमात्मा व धार्मिक कर्म यांच्या अग्रभागीं मनाची स्थिरता करावी. वाकीच्या सर्व ठिकाणांपासून मनाला मागें हटवावें. (योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥२॥ तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥३॥ 'योगदर्शन' १, पा० १.)

अद्वैतमतपरीक्षणः—वेदान्ताचा विवर्तवाद खोटा आहे. कारण रज्जूमध्यें सर्पाचें भान होण्याला जसें सर्पाचें अस्तित्व लागतें, त्याचप्रमाणें ब्रह्मामध्यें जगाचें भान होण्यास जग (स्वतंत्र) असण्याची आवश्यकता आहेच. सर्प व रज्जु या दोन्हीही वस्तुच असल्यामुळें वस्तूवर अवस्तूचा भास असें म्हणतां येत नाहीं. वेदांती म्हणतात कीं, अज्ञान हा उपाधीचा धर्म आहे. आणि ती उपाधि जड किंवा चेतन, सत्य कीं असत्य आहे, हें त्यांस कांहींच सांगतां येत नाहीं. म्हणून ते तिला अनिर्वचनीय म्हणतात; पण असें म्हणण्यांत त्यांच्यावर 'वदतो व्याघात्' असा दोष येतो. सोन्यांत पितळ मिळविल्यावर तें सोनें का पितळ हें जर सोनारांस सांगतां येत नाहीं, तर त्यांत दोनही प्रकार आहेत असेंच त्यांनीं कबूल केलें पाहिजे.

तसेंच, जो एकच पदार्थ असतो तो व्याप्य व व्यापक होऊं शकत नाहीं. निराकाराचा आभासही पडूं शकणार नाहीं. अंतःकरणोपाधीनें ब्रह्मच जीव होतो, हें म्हणणें अविचाराचें आहे. तसें मानलें असतां अंतःकरणाच्या चंचलतेनें दरएक क्षणाला ब्रह्माला बंधमोक्ष घडेल. तसेंच ब्रह्म चेतन असल्याकारणानें त्याचा एक देश अज्ञानी झाल्यास त्याचा परिणाम-शरीरावरील फोडाप्रमाणें—सर्व ब्रह्मावर होईल. शिवाय आणखी अशी एक आपत्ति येते कीं, मथुरानगरींतील अंतःकरणविशिष्ट ब्रह्मानें जर एखादी गोष्ट पाहिली व थोड्या कालानें तें अंतः-करण काशीला गेलें, तर त्याला तेथें ती गोष्ट आठवणार नाहीं, कारण मथुरेंतील ब्रह्म निराळें व काशीचें ब्रह्म निराळें. बरें ब्रह्म सर्वज्ञ म्हटलें तर जीवही सर्वज्ञच मानावा लागेल. उलटपक्षीं नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त स्वभाववान् ब्रह्माला अनित्य, अज्ञानी, अशुद्ध व वद्ध मानावें लागेल. अखंड ब्रह्माला खंडित मानावें लागेल.

जर उपाधि कल्पित आहे, तर तिची कल्पना करतो कोण ! जें मिथ्या कल्पना करतें, तें सत्य कसें असूं शकेल ! तुम्ही सत्यासत्यास मिथ्या मानून त्याचे केवळ साक्षी आहांत असें म्हणाल, तर तुमची सत्यवाणी ही मिथ्या ठरून तुम्ही मिथ्या वादी व्हाल.आणि असत्याचे साक्षी म्हणून अप्रामाणिक ठराल.नसून भासणें ही तुमची मायेची व्याख्या कोणीही विचारवान् मानणार नाहीं."सन्न्लाः सोम्येमाः प्रजाः" या छांदोग्योपनिषदाच्या वचनाच्याही ती विरुद्ध आहे. " जीवोब्रह्माऽभिन्नश्चेतनत्वात् " हें निश्चलदासादि अद्वैत्यांचें विधान साधारण विचारी मनुष्यही करूं शकणार नाहीं. कारण साधारण साधर्म्यमात्रानेंच ऐक्य ठरत नाहीं. तेथें वैधर्म्य आहे कीं नाहीं तें पहावें लागतें. उदाहरणार्थ—पृथ्वी आणि जल हे दोन्ही जड पदार्थ असले तरी त्यांस एकरूप म्हणतां येणार नाहीं त्याचप्रमाणें जीव आणि ब्रह्म यांत वैधर्म्य असल्यामुळें त्यांस कधींही एक म्हणतां येणार नाहीं. वशिष्ठ, व्यास, वाल्मीकि हे वेदमतानुयायी होते. ते असलें मत कधींच प्रतिपादणार नाहींत. योगवाशिष्ठ ह्या ग्रंथाशीं वशिष्ठ, वाल्मीकि किंवा रामचंद्र यांचा मुळींच संबंध नाहीं. ते वेदवेत्ते होते. व्यासांच्या उत्तरमीमांसेंतही खरोखर अद्वैतमत प्रतिपादिलेलें नाहीं. पण नूतन वेदांत्यांस त्यांचा खरा अर्थच कळला नाहीं. कसें तें पहाः—

सम्पाद्याऽऽविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥१॥ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥२॥ चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडु लोमिः ॥३॥ एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावाद-विरोधं बादरायणः ॥४॥ अत्रएव चानन्याधिपतिः ॥५॥—वेदांतदर्शन, सूत्र ४।४. सूत्र १।५।६।७।९.

अद्वैत्यांचा अर्थ	सिद्धांत्यांचा अर्थ
(१) जें पूर्वी ब्रह्म असतें तेंच जीवरूपानें प्रगट होतें.	(१) जोंपर्यंत जीव पवित्र होणार नाहीं तोंपर्यंत त्याला अंतर्यामिन् ब्रह्म, योगैश्वर्य व पूर्ण आनंद, यांची प्राप्ति होणार नाहीं.
(२) अयमात्मा अपहतपाप्मा इ० उपन्यासांवरून ब्रह्मापासून जीव-स्थित होतो असें जैमिनीचें मत.	(२) जेव्हां योगी निष्पाप व योगैश्वर्य-युक्त होतो, तेव्हां तो ब्रह्माशीं मिळून आनंदाचा उपभोग घेतो.
(३) तदात्मक स्वरूपनिरूपणादि बृह-दारण्यक वाक्यांवरून जीव मुक्ती-आर्य....१०	(३) जीव अविद्यादि दोषांचा त्याग करून चैतन्य मात्र स्वरूपानें राहतो १४५

मध्यें चैतन्य मात्र असतो.

(४) जीव ब्रह्मच आहे असें व्यास म्हणतात.

(५) योगी ब्रह्मस्वरूपांत स्थिर होतो.

तेव्हांच त्याला तदात्मकत्व म्हणतात.

(४) जीव मुक्त होऊन ब्रह्माशीं पूर्ण संबंध ठेवतो तेव्हां त्याला आपलें निर्मळ स्वरूप प्राप्त होतें.

(५) सत्यसंकल्प योग्यास मुक्तींत परमेश्वरप्राप्ति होऊन तो स्वाधीन व स्वतंत्र असा राहतो. सर्व मुक्त जीव एकाच योग्यतेचे असतात.

जर असाच अर्थ न करावा तर खालील सूत्रांशीं विरोध येईल. नेतरोनुपपत्ते १ भेदव्यपदेशाच्च ॥२॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥३॥ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥४॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥५॥ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥६॥ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥७॥ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥८॥ अंतर्याम्यधिदैवाधिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥९॥ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥१०॥ –वेदांत०, १।१।१६–१७. १।२।२२. १।२।१९–२१. १।२।११–१३–१८–२०. इत्यादि वेदान्तसूत्रांवरून जीवेश्वरभेद सिद्ध होत आहे. शिवाय जर ब्रह्माशिवाय दुसरा कोणताच पदार्थ नाहीं असें मानलें तर सृष्ट्युत्पत्ति (उपक्रम) व प्रलय (उपसंहार) हें ब्रह्मामध्येंच मानावे लागतील. मग उत्पति-विनाशरहित ब्रह्म आहे, अशा वेदवाक्यांशीं विरोध येईल. शिवाय प्रलयानंतरही जड व जीव कारणब्रह्मांत राहूं शकतात, असें म्हटल्यानें अद्वैत्यांची उपक्रमोपसंहाराची व्यवस्थाही नीट लागत नाहीं.

प्रकरण अकरावें
दयानंदांचें मंतव्य

संगच्छध्वं संवदध्वं संवो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं यथापूर्वे संजानाना उपासते ॥

—ऋग्वेद, १०।१९१।२.

भावार्थ—हे भक्तहो, तुम्ही सर्वत्र एक होऊन आपली प्रगति करा. उत्तम प्रकारचे संवाद करा. तुमचीं सर्वांचीं मनें सुसंस्कृत होवोत. त्याचप्रमाणें पूर्वकाळचे उत्तम ज्ञानी आणि व्यवहारचतुर लोक ज्याप्रमाणें स्वकर्तव्यनिष्ठ असत त्याप्रमाणे तुम्ही आपलें कर्तव्य करीत रहा.

ज्याला सर्वतंत्रसिद्धान्त असें म्हणतां येतें, ज्याला साम्राज्यधर्म किंवा सार्वजनिक धर्म असें म्हणतात, जो अनादिकालापासून चालत आला आहे, असें सर्वांनीं मानलें आहे, मानीत आहेत व मानतील, त्याला सनातनधर्म किंवा नित्यधर्म असें अन्वर्थक नांव आहे. या धर्माचा कोणीही विरोधी होऊं शकत नाहीं. ज्याला सत्यवचनी, सत्यमानी, परोपकारी, निःपक्षपाती, विद्वान् लोक मानतात, तेंच सर्वांनीं मानावें. ज्याला ते मानीत नाहींत तें इतरांनींही मानण्यास योग्य नाहीं. जीं वेदादि शास्त्रांनीं व ब्रह्मयापासून तों जैमिनीमुनीपर्यंत सर्वांनीं मानलेलीं आहेत, त्या ईश्वररचित तत्त्वांला मीही मानीत असल्यामुळें, त्यांना सर्वांच्यासमोर स्पष्टपणानें मांडतों. तीं तीनही काळीं सर्वांनीं एकसारखीं मानण्यास योग्य आहेत. नवीन मत सुरू करावें अशी माझी मुळींच इच्छा नाहीं. आर्यावर्तामध्यें व अन्य देशांमध्यें ज्या धर्मयुक्त चालीरीति आहेत, त्यांचा स्वीकार करावा व धार्मिक गोष्टींचा कधींही त्याग करूं नये म्हणून माझा प्रयत्न आहे. मनुष्य त्याला म्हणतां येईल कीं, जो मननशील आहे, जो आपल्याप्रमाणेंच अन्यांलाही सुखदुःख, हानिलाभ समजतो. जो अन्याय करणाऱ्या बलिष्ठांनाही भीत नाहीं व धर्मात्म्या निर्बलालाही भीत असतो., अर्थात् जो होतां होईल तितकें करून अन्याय करणाऱ्याच्या बलाची हानि व न्याय करणाऱ्यांच्या बलाची उन्नति सर्व प्रकारें करीत असतो. अशा स्वरूपाची प्रस्तावना करून दयानंद आपल्या मंतव्याचा खालीलप्रमाणें संक्षेपतः उल्लेख करतातः—

[१] **ईश्वर**—ज्यास ब्रह्म परमात्मादि नांवें आहेत तो ईश्वर सच्चिदानंद लक्षणयुक्त आहे. त्याचे गुणकर्मस्वभाव पवित्र आहेत. तो सर्वज्ञ, निराकार, सर्वव्यापक अजन्मा,अनन्त, सर्वशक्तिमान्(आपल्या नियमाप्रमाणें स्वशक्तीनें सर्व कार्य करणारा दयाळु, न्यायकारी, सर्व सृष्टीचा धर्ता, हर्ता आणि सर्व जीवांना कर्मानुसार सत्यन्यायपूर्वक फलदाता इत्यादि लक्षणयुक्त परमात्मा आहे. (बाबा छज्जुसिंग अभिमानपुरःसर असें सांगतात कीं, ईश्वरासंबंधीं इतकी सम्यक् कल्पना हिंदु, ख्रिस्ती' इस्लामी इ० धर्मांत किंवा थिऑसफी-आदि पंथांत दुसरी कोठेंच आढळत नाहीं.)

[२] **वेद**—चारी वेद (विद्याधर्मयुक्त ईश्वरप्रणीत संहितामंत्रभाग) हे निर्भ्रान्त स्वतः प्रमाण आहेत. आणि चारी वेदांचे ब्राह्मण, सहा अंगें, सहा उपांगें चार उपवेद आणि ११२७ वेदांच्या शाखा या ब्रह्मादि ऋषींची वेदांवरील व्याख्यानरूपानें असल्यामुळें परतः प्रमाण (वेदानुकूल असतील तर प्रमाण) आहेत.

[३] **धर्म**—जो पक्षपातरहित, न्यायाचरण व सत्यभाषण यांनीं युक्त आणि ईश्वराच्या आज्ञेशीं अविरोधी तो धर्म* व ह्याच्या उलट तो अधर्म होय.

[४] **जीव**—जो इच्छा द्वेष, सुख दुःख, आणि ज्ञानादि गुणयुक्त असून नित्य व अल्पज्ञ आहे तो जीव होय.

[५] **जीवेश्वरसंबंध**—आकाश आणि मूर्तिमान् पदार्थ ज्याप्रमाणें अभिन्न असून भिन्नही आहेत, त्याप्रमाणें परमेश्वर आणि हे जीव व्याप्यव्यापक उपास्य-उपासक, पितापुत्र इत्यादि संबंधयुक्त आहेत.

[६] **अनादि पदार्थ**—ईश्वर, जीव आणि प्रकृति हीं तीन अनादि आहेत. या तिघांस उद्देशून शास्त्रांत अज शब्द वापरला आहे.

[७] **प्रवाहानें अनादि**—पदार्थांचा संयोगवियोग व मधली स्थिति हीं तीन प्रवाहानें अनादि आहेत.

[८] **सृष्टि**—पृथक् द्रव्यांचें ज्ञानयुक्तिपूर्वक संमेलन होऊन नानारूपें बनणें यासच सृष्टि म्हणतात.

[९] **सृष्टीचें प्रयोजन**—जीवांस त्यांच्या कर्मांचा यथावत् भोग मिळावा हेंच सृष्टीचें प्रयोजन असून ईश्वराच्या सामर्थ्याची त्यांत सफलता आहे.

---

*आर्यलेखक बाबा छज्जुसिंग असें म्हणतात कीं, दुसऱ्या कोणत्याही धर्मपंथांत धर्मरहस्य ठरविण्याचे कामीं बुद्धीस जें महत्त्व दिलें नाहीं तें दयानंदांच्या आर्यधर्मांत दिलेलें आहे. (!)

[१०] **सृष्टिकर्ता**—सृष्टि सकर्तृक आहे.

[११] **बंध**—हा अविद्यानिमित्त आहे.

[१२] **मुक्ति**—सर्व दुःखांपासून सुटून बन्धरहित होत्सातें सर्वव्यापक ईशतत्त्व आणि त्याची सृष्टि यांत स्वेच्छेनें नियतकालपर्यंत विचरणें याचें नांव मुक्ति. हा मुक्तीचा आनंद भोगल्यावर जीवाला संसारांत पुनरावृत्ति आहेच. जीवाचें सामर्थ्य व त्याचीं साधनें परिमित असल्यामुळें त्यास अनन्त फल किंवा कायमची मुक्ति मिळणें शक्य नाहीं.

[१३] **मुक्तीचें साधन**—ईश्वरोपासना, योगाभ्यास, ब्रह्मचर्यपूर्वक विद्याप्राप्ति, आप्त आणि विद्वान् यांची संगति, सत्यविद्या, सुविचार, पुरुषार्थ इ० मुक्तीचीं साधनें आहेत.

[१४] **अर्थ**—धर्मानें जो प्राप्त तोच अर्थ होय.

[१५] **काम**—धर्म आणि धर्मानुसार अर्थ यांनीं प्राप्त होणाऱ्या अभिलाषेला काम म्हणावें.

[१६] **वर्णाश्रम**—गुणकर्म आणि स्वभाव यांवरून वर्णाश्रम ठरतो. (बालपणीं गुणकर्मस्वभाव कळेतों जन्मावरूनच वर्ण ठरवावा असें आर्यपंडित लाला रलाराम खुलासा करतात).

[१७] **राजा**—जो शुभ गुणकर्मस्वभावानें प्रकाशित, पक्षपातरहित, न्यायधर्माचें सेवन करणारा, प्रजेशीं पितृवत् वागून प्रजेला पुत्रवत् मानून तिची उन्नति व सुख वाढविण्यासाठीं यत्न करणारा, त्यासच राजा म्हणावें.

[१८] **प्रजा**—वरील धर्मानें राहून राजा व प्रजा या उभयतांच्या उन्नतीसाठीं झटणारी व वरील प्रकारच्या राजाशीं द्रोहरहित व पुत्रवत् वागणारी तीच प्रजा होय.

[१९] **न्यायकारी**—जो सदा विचारपूर्वक असत्याला सोडून सत्याचें ग्रहण करतो, अन्यायी लोकांचा रोध करून न्यायीजनांस बढती देतो, आणि जो आपल्या आत्म्याप्रमाणेंच सर्वांच्या सुखाची इच्छा करतो, त्यास न्यायकारी म्हणावें.

[२०] **देव**—विद्वान् म्हणजेच देव, अविद्वान् तेच असुर, पापी हेच राक्षस, आणि अनाचारी यांसच पिशाच्च जाणावें.

[२१] **देवपूजा**—विद्वान्, माता, पिता, आचार्य, अतिथि, न्यायकारी राजा,

धर्मात्मे पुरुष, पतिव्रता स्त्री, आणि स्त्रीव्रत पुरुष यांचा सत्कार करणें ह्यासच देवपूजा म्हणतात. याहून निराळी ती (प्रतिमापूजनादि) अदेवपूजा होय.

[२२] **शिक्षण**—जिच्या योगानें विद्या, सभ्यता, धर्मात्मता, जितेंन्द्रियता इत्यादि गुणांची वाढ होते आणि अविद्यादि दोष सुटतात तीस शिक्षा म्हणावें.

[२३] **पुरुष**—ब्रह्मादि महर्षींनीं रचित जे ऐतरेयादि ब्राह्मण, हेच पुराण, इतिहास, कल्प, गाथा आणि नाराशंसी होत. भागवतादि ग्रथ नव्हत. (महाभारत व रामायण यांस दयानंद मानीत होते असें आर्य इतिहासकार श्रीनरदेवशास्त्री म्हणतात).

[२४] **तीर्थ**—ज्याच्या योगानें दुःखसागरांतून पार होतां येतें, असें सत्यभाषण, विद्या, सत्संग, यमादि योगाभ्यास, पुरुषार्थ, विद्यादान, इत्यादि शुभ कर्म यांसच तीर्थ म्हणावें. इतर जलस्थलादि तीर्थें नव्हत.

[२५] **पुरुषार्थ**—पुरुषार्थ प्रारब्धापेक्षां श्रेष्ठ होय. कारण, त्याच्या योगानें संचित प्रारब्ध बनतें, तो सुधारला असतां सर्व सुधारतें, व तो बिघडला असतां सर्व बिघडतें.

[२६] **मनुष्य**—सुखदुःख लाभहानीच्या समयीं सर्वांशीं यथायोग्य स्वात्मवत् वर्तणें हेंच मनुष्याचें श्रेष्ठ कर्तव्य होय.

[२७] **संस्कार**—ज्याच्या योगानें शरीर, मन आणि आत्मा उत्तम होतात ते संस्कार होत. ते निषेकादि व स्मशानान्त सोळा प्रकारचे आहेत. ते पाळणें आपलें कर्तव्य आहे. शरीरदहनानंतर मृतात्म्याकरतां कांहींच करण्याचें कारण नाहीं. [कारण त्यानंतर जीव आपल्या गत्यनुसार कोठें जातो तें कळत नाहीं.]

[२८] **यज्ञ**—ज्यांत विद्वानांचा सत्कार, शिल्प, रसायन, इत्यादि पदार्थविद्येचा यथायोग्य उपयोग, विद्यादि शुभगुणांचें दान आणि अग्निहोत्रादि करून ज्याचे योगानें वायु, वृष्टि, जल, औषधि यांची पवित्रता होऊन सर्व जीवांना सुख मिळतें तो यज्ञ होय.

[२९] **आर्य**—श्रेष्ठ माणसांस आर्य व दुष्टांस दस्यु म्हणावें.

[३०] **आर्यावर्त**—सृष्टीच्या आदिकालापासून जेथें आर्यलोक राहतात, त्या भूमीस आर्यावर्त म्हणतात. याच्या चतुःसीमा उत्तरेस हिमालय, दक्षिणेस विंध्याचल, पश्चिमेस अटक, आणि पूर्वेस ब्रह्मपुत्रा याप्रमाणें आहेत. या चतुःसीमेंत जे नेहमीं राहतात ते आर्यलोक समजावे. (वरील लक्षण मनूच्या वचनाप्रमाणें

(२–२२) आहे. परंतु त्यानंतर आर्यांची वस्ती जास्त पसरल्यामुळें आजचा सगळा भारतवर्ष हा आर्यावर्त होय असें श्री० नरदेवशास्त्री म्हणतात).

[३१] **आचार्य**—जो सांगोपांग वेदविद्येचा अध्यापक असून सत्याचाराचें ग्रहण व मिथ्याचाराचा त्याग करतो व करवितो त्यास आचार्य म्हणावें.

[३२] **शिष्य**—सत्यशिक्षण आणि विद्या यांचें ग्रहण करण्यास योग्य असा जो धर्मात्मा विद्याग्रहणाची इच्छा धरून आचार्यांचें प्रिय करतो तो शिष्य होय.

[३३] **गुरु**—माता, पिता, आणि जो सत्याचें ग्रहण करवून असत्य सोडावयास लावतो तो, यांस गुरु म्हणावें.

[३४] **पुरोहित**—यजमानाचा हितकारी व सत्योपदेष्टा तो पुरोहित होय.

[३५] **उपाध्याय**—जो वेदांचा एक देश किंवा अंग यांचें अध्यापन करतो तो उपाध्याय.

[३६] **शिष्टाचार**—धर्माचरणपूर्वक ब्रह्मचर्यानें विद्येचें ग्रहण आणि प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं सत्यासत्याचा निर्णय करून सत्याचें ग्रहण व असत्याचा त्याग, यांसच शिष्टाचार म्हणावें व असें वागणाऱ्यास शिष्ट म्हणावें.

[३७] **अष्टविध प्रमाणें**—प्रत्यक्षादि आठ प्रमाणें.

[३८] **आप्त**—यथार्थ वक्ता व धर्मात्मा असून जो सर्वांच्या सुखाकरितां यत्न करतो त्यास आप्त म्हणावें.

[३९] **परीक्षा**—परीक्षा पांच प्रकारची असते. (१) वेद व ईश्वराचे गुण-कर्म स्वभाव; (२) प्रत्यक्षादि आठ प्रमाणें; (३) सृष्टिक्रम; (४) आप्तांचा व्यवहार; (५) आपल्या आत्म्याची पवित्रता; यांस अनुकूल तें सत्य व प्रतिकूल तें असत्य जाणावें.

[४०] **परोपकार**—ज्याच्या योगानें मनुष्याचें दुःख व दुराचार जाऊन सुख व सदाचार वाढेल तो परोपकार होय.

[४१] **स्वतंत्र व परतंत्र**—जीव आपल्या कर्मांत स्वतंत्र असून फल-भोगांत ईश्वरी व्यवस्थेनुसार परतंत्र आहे. त्याचप्रमाणें ईश्वर आपल्या सत्याचारादि कामांत स्वतंत्र आहे.

[४२] **स्वर्ग**—सुखविशेष भोग आणि त्यांच्या सामग्रीची प्राप्ति हा स्वर्ग होय

[४३] **नरक**—दुःखविशेष भोग व त्यांच्या सामुग्रीची प्राप्ति तो नरक.

[४४] **जन्म**—शरीर धारण करून प्रगट होणें म्हणजे जन्म. त्यांत मागचा, मधला आणि पुढचा असे तीन प्रकार आहेत.

[४५] **मृत्यु**—शरीराचा संयोग म्हणजे जन्म. वियोग म्हणजे मृत्यु.

[४६] **विवाह**—स्वेच्छापूर्वक आणि नियमपूर्वक जें उघड रीतीनें पाणि-ग्रहण करणें त्यास विवाह म्हणतात.

[४७] **नियोग**—मरणादि कारणांनीं पतिपत्नींचा वियोग झाला असतां किंवा नपुंसकत्वादि कायमच्या व्याधि प्राप्त झाल्या असतां, स्त्रीपुरुषांनीं आपल्या वर्णाच्या किंवा आपल्याहून श्रेष्ठ वर्णाच्या स्त्री किंवा पुरुषाशीं विधिपूर्वक नियुक्त होऊन संतानोत्पत्ति करणें यास नियोग म्हणतात.*

[४८] **स्तुति**—गुण, कीर्तन, श्रवण व ज्ञान होणें, यांस स्तुति म्हणावें. या-पासून प्रीति आदि फलें प्राप्त होतात.

[४९] **प्रार्थना**—आपल्या सामर्थ्याचे उपरान्त ईश्वराकडूनच जें विज्ञानादि प्राप्त व्हावयाचें, त्यासाठीं ईश्वराजवळ याचना करणें यास प्रार्थना म्हणावें. त्याचें फल निरभिमानादि प्राप्त होतें.

[५०] **उपासना**—ईश्वराचे गुणकर्म स्वभाव जसे पवित्र आहेत, तसे आपले करणें, व ईश्वर हा सर्व व्यापक व आपण व्याप्य आहोंत, हें जाणून ईश्वर आणि आपण एकमेकांसमीप आहोंत, असा निश्चय योगाभ्यासानें साक्षात्कृत करणें, यास उपासना म्हणावें. हिचें फळ ज्ञानाची उन्नति आदि आहे. व्यक्तीची उपासना म्हणजे संध्या एकांतिक व निर्गुण असावी. पण सामुदायिक उपासना म्हणजे यज्ञ तसेंच संस्कारविधि हीं बाह्यांगपूर्ण व सगुण असावींत. व्यक्तीच्या उपासनेंत देह-बुद्धि सुटणें जितकें जरूर तितकेंच सामाजिक धर्मविधींत आपल्या व इतरांच्या

---

*याबद्दल श्री० नरदेवशास्त्री म्हणतात कीं, नियोग हा वेदानुकूल असला तरी वेदविहित नाहीं. तो केवळ आपत्कालिक धर्म आहे. ज्या वेळीं लोक विशेष शुद्ध व धार्मिक होते, त्या वेळींच हा आचार शुद्ध मानला जात असे. परंतु आजचा समय तसा नाहीं, राजनियम, परिस्थिति व लोकस्थिति हीं पण अनुकूल नाहींत. तेव्हां कलियुग संपून पुन्हा सत्ययुग सुरू होईपर्यंत हा आचार पाळणें अनर्थावह आहे. उलटपक्षीं कोणी आर्यलेखक नियोगपद्धति ख्रिस्ती धर्मांतही आहे, वगैरे कारणें दाखवून त्याचें समर्थन करतात.

देहबुद्धीबद्दल आणि सगुण व साकार उपकरणांबद्दल आस्था ठेवणें जरूर असतें. असें दयानंदांचें मत प्रो० चमूपति सांगतात.

[५१] **सगुणनिर्गुण स्तुतिप्रार्थनोपासना**—परमेश्वराचे ठिकाणीं जो गुण आहे, त्यानें तो युक्त आहे व जो नाहीं त्यानें तो अयुक्त आहे, अशी त्याची प्रशंसा करणें ही सगुण-निर्गुण स्तुति होय. शुभगुणांच्या प्राप्तीची इच्छा आणि दोष सुटावे म्हणून परमेश्वरी साहाय्याची याचना ही सगुण-निर्गुण प्रार्थना, आणि सर्व गुणांनीं अलंकृत व सर्व दोषांनीं रहित असा परमेश्वर आहे असें मानून आपल्या आत्म्यास त्यास (त्याच्या इच्छेस) अर्पण करणें ही सगुण निर्गुणोपासना होय.

दयानंदांचीं जीं एकावन मंतव्यें वर दिलीं आहेत. त्यांचीच सुधारून वाढविलेली आवृत्ति म्हणजे आर्योद्देशरत्नमाला होय. प्रत्येक आर्यानें ती आदरपूर्वक कंठीं धारण केली पाहिजे अशी आहे. म्हणजे प्रत्येक आर्यास हे उद्देश मान्य असावे लागतात, असें समजतें. वास्तव तीही आम्ही यापुढें देत आहोंत. यांतील कांहीं व्याख्या पूर्वी मंतव्यांत दिल्याप्रमाणेंच आहेत खऱ्या, पण ही शंभर रत्नांची माला अखंडित असावी म्हणून आम्ही वगळ न करतां ती सारीच वाचकांस सादर करीत आहोंत. ह्यांत व्याख्येकरितां जरी पुन्हा पूर्वीचे शब्द कित्येक ठिकाणीं घेतले असले तरी व्याख्येंत फरक केला आहे असेंही आढळेल.

[१] **ईश्वर**—ज्याचे गुणकर्मस्वभाव (अनुक्रमांक ७८ पहा) आणि स्वरूप सत्य आहे. जो केवळ चेतनमात्र (म्हणजे ज्ञेयशून्य केवळ ज्ञप्तिमात्र असा नव्हे) वस्तु आहे. जो अद्वितीय (अर्थात् वेदान्ती मताप्रमाणें नव्हे) सर्व शक्तिमान्, निराकार, सर्वत्र व्यापक, अनादि, अनंत, आदि, सत्य, गुणवान् आहे. ज्याचा स्वभावं अविनाशी, ज्ञानी, आनन्दी, शुद्ध न्यायकारी, दयाळू, अजन्मा इत्यादि प्रकारचा आहे; जगाची उत्पत्ति, पालन आणि विनाश करणें, त्याचप्रमाणें सर्व जीवांना त्यांच्या पापपुण्यानुसार बरोबर फळ देणें हें ईश्वराचें काम आहे.

[२] **धर्म**—ईश्वराच्या आज्ञेचें यथावत् पालन, आणि पक्षपातरहित न्यायानें सर्वहित करणें हें त्याचें स्वरूप आहे. तो प्रत्यक्षादि प्रमाणानें सिद्ध असून वेदोक्त (अनुक्रमांक ९५ पहा) असल्यामुळें सर्व मानवांनीं तोच एक मानणें योग्य आहे.

[३] **अधर्म**—ईश्वराची आज्ञा न मानतां पक्षपाती व अन्यायी होऊन विवेक

न करितां स्वार्थपर असणें हें त्याचें स्वरूप आहे. जो अविद्या, हठ, अभिमान, क्रूरता इत्यादि दोषांनीं युक्त असल्यामुळें वेदविद्येच्या विरुद्ध असून सर्व लोकांनीं सोडण्यासारखा आहे, तो अधर्म होय.

[४] **पुण्य**—विद्यादि शुभगुणांचें दान आणि सत्यभाषणादि सत्याचार म्हणजे पुण्य. (पुण्य हें परिणामानुयायी नाहीं. तसेंच कोणतेंही अविचाराचें कर्म निष्कामतेनें पुण्यरूप होत नाहीं. अखेर दुष्परिणामी होणारी हिंदूंची दानपद्धति पुण्यमय ठरत नाहीं.)

[५] **पाप**—पुण्याच्या उलट तें पाप.

[६] **सत्यभाषण**—असंभवादि दोषरहित असें जें आपल्या मनांत असेल तेंच बोलणें.

[७] **मिथ्या भाषण**—सत्य-भाषण नव्हे तें.

[८] **विश्वास**—ज्याचें मूळ (basis), अर्थ (aim) आणि फळ (result) हीं निश्चयेंकरून सत्य आहेत त्यास विश्वास म्हणावें.

[९] **अविश्वास**—जो विश्वास नव्हे—जो तत्त्व—अर्थशून्य तो अविश्वास.

[१०] **परलोक**—जेथें सत्यविद्येच्या योगानें परमेश्वराची प्राप्ति होते आणि तत्प्राप्तीनें इहपरजन्मीं किंवा मोक्षावस्थेंत परमसुख प्राप्त होतें, तो परलोक.

[११] **अमरलोक**—परलोकाहून उलट जेथें दुःखविशेष भोगावें लागतें तो.

[१२] **जन्म**—एखाद्या शरीराशीं संयुक्त होऊन जीव कर्म करण्यास समर्थ होतो, त्यास जन्म असें म्हणतात. (मोक्षावस्थेंतही जीव क्रियासमर्थ असतो; पण त्या वेळीं त्याचें शरीर पांचभौतिक नसून त्याच्या क्रियाही मृत्युलोकींच्च होतात असा निर्बंध नसतो. शिवाय त्या वेळीं सुखाप्रमाणें दुःखाचा अनुभव येण्याचा संभव नसतो.)

[१३] **मरण**—ज्या शरीराचें धारण करून जीव क्रिया करण्यास समर्थ होतो त्या शरीराचा व जीवाचा वियोग.

[१४] **स्वर्ग**—विशेष सुख किंवा सुखसाधनें यांची जीवास प्राप्ति.

[१५] **नरक**—विशेष दुःख किंवा दुःखाच्या कारणांची जीवास प्राप्ति.

[१६] **विद्या**—ईश्वरापासून पृथ्वीपर्यंत पदार्थांचें सत्य-विज्ञान होऊन त्याचा यथायोग्य विनियोग होत आहे, त्यास विद्या म्हणावें.

[१७] **अविद्या**—विद्येच्या उलट भ्रम, अंधकार अथवा अज्ञानरूप ती अविद्या.

[१८] **सत्पुरुष**—सत्यप्रिय, धर्मात्मा, विद्वान्, सर्वांचें हित करणारा आणि महत्त्वाकांक्षी (महाशय) अशा पुरुषास सत्पुरुष म्हणावें. (अर्थात् निरिच्छ, निरुद्योगी आणि आळशी असे दिसणारे जे वैरागी, साधु, संन्याशी वगैरे ते सत्पुरुष नव्हत.)

[१९] **सत्संग-कुसंग**—ज्याचे योगानें असत्य सुटून सत्याची प्राप्ति होते तो सत्संग आणि ज्याच्या योगानें जीव पापाचे पाशांत पडतो तो कुसंग होय.

[२०] **तीर्थ**—विद्याभ्यास, सुविचार, ईश्वरोपासना, धर्मानुष्ठान, सत्यसंग, ब्रह्मचर्य, जितेंद्रियता इत्यादि जीं उत्तम कर्में आहेत तीं सारीं तीर्थें होत. कारण, त्यांच्या योगानें जीव दुःखसागर तरून जाण्यास समर्थ होतो.

[२१] **स्तुति**—ईश्वर किंवा दुसरा एखादा पदार्थ यांचे गुण, ज्ञान, कथन, श्रवण आणि सत्य-भाषण यांस स्तुति म्हणावें.

[२२] **स्तुतीचें फळ**—गुणज्ञानाच्या योगानें गुणवानांवद्दल प्रीति उत्पन्न होणें हें स्तुतीचें फळ. (येथें प्रीति या शब्दाचा अर्थ यथार्थ कल्पना इतकाच घ्यावा.)

[२३] **निंदा**—मिथ्या ज्ञान, मिथ्या भाषण, असत्यमय आग्रहादि क्रिया ज्याच्या योगानें गुण सोडून त्या ठिकाणीं अवगुणांचा आरोप होतो ती निंदा.

[२४] **प्रार्थना**—उत्तम कर्माच्या सिद्धीकरितां आपल्या पूर्ण प्रयत्नानंतर परमेश्वराचें किंवा दुसऱ्या कोणा सामर्थ्यवान् व्यक्तीचें साहाय्य घेणे यास प्रार्थना म्हणतात.

[२५] **प्रार्थनेचें फळ**—अभिमानाचा नाश, आत्म्याच्या ठिकाणीं आर्द्रता, गुणग्रहणाचे कामीं पुरुषार्थ आणि प्रीति हीं प्रार्थनेचीं फळें होत.

[२६] **उपासना**—ईश्वराच्या आनंदस्वरूपांत आपला आत्मा जेणेंकरून मग्न होऊन रहातो ती उपासना.

[२७] **निर्गुणोपासना**—शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, संयोग, वियोग, हलका, भारी, अविद्या, जन्म, मरण आणि दुःख इत्यादि गुणांनीं विरहित असा परमात्मा आहे असें जाणून जी उपासना ती निर्गुणोपासना. (निर्गुणांत गुणधर्मांचा सर्वथा अभाव असतो असें नव्हे. अभाव असतो; पण तो दुर्गुणांचा व जन्ममृत्यु इत्यादि धर्मांचा असतो.)

[२८] **सगुणोपासना**—ईश्वरास सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, शुद्ध, नित्य, आनंद, सर्वव्यापक, एक सनातन सर्वकर्ता, सर्वाधार, सर्वस्वामी, सर्वनियन्ता, सर्वान्तर्यामी, मंगलमय, सर्वानंदप्रद, सर्वपिता, सर्वजगत्कर्ता, न्यायकारी, दयाळु, आदि सत्य

गुणांनीं युक्त जाणून त्याची जो उपासना करणें ती. (निर्गुणोपासनेंत जसा गुणाभाव नाहीं तसा उलट सगुणोपासनेंत आकारमानरूप इत्यादि गुण येत नाहींत.)

[२९] **मुक्ति**—दुष्कर्म आणि जन्ममरणादि दुःखसागर यांतून सुटका होऊन सुखरूप परमेश्वराला प्राप्त होत्साते केवळ सुखांत राहणें याला मुक्ति म्हणावें.

[३०] **मुक्तीचीं साधनें**—पूर्वोक्त ईश्वराची स्तुति, प्रार्थना आणि उपासना करणें; धर्माचरण, पुण्याचरण, सत्संग, विश्वास, तीर्थसेवन, सत्पुरुषांचा संग, परोपकारादि शुभकर्में आणि दुष्टकर्मांपासून पराङ्मुखता हीं मुक्तीचीं साधनें होत.

[३१] **कर्ता**—जो कर्म करण्यांत स्वतंत्र आहे व ज्याचे आधीन सर्व साधनें आहेत तो कर्ता होय.

[३२] **कारण**—ज्याचें ग्रहण करून कर्ता कोणतेंही कार्य किंवा पदार्थ करतो, अर्थात् ज्याच्या साह्यावांचून कोणतीही वस्तु तयार होत नाहीं, तें कारण. तें तीन प्रकारचें आहे.

[३३] **उपादान कारण**—ज्याचें ग्रहण करूनच कांहीं उत्पन्न होऊं किंवा बनूं शकतें. ज्याप्रमाणें मातीपासून घट तयार होतो त्यास उपादान कारण म्हणावें.

[३४] **निमित्त-कारण**—कुंभाराप्रमाणें वस्तु तयार करणारा.

[३५] **साधारण-कारण**—दंड, दिशा, आकाश, प्रकाश इत्यादि.

[३६] **कार्य**—पदार्थ, संयोगविशेषानें स्थूलरूपास येऊन जें कामास येतें, अर्थात् जें करणें योग्य आहे, तें कारणाचें कार्य होय.

[३७] **सृष्टि**—कर्त्याच्या रचनेनें कारणद्वयाच्या संयोगविशेषानें अनेक प्रकारच्या कार्यरूपास प्राप्त होऊन सांप्रत व्यवहारयोग्य झाली आहे ती सृष्टि.

[३८] **जाति**—जी जन्मापासून मरणापर्यंत असते, जी अनेक व्यक्तींत एकरूप असते; जी मनुष्य, गाय, घोडा आणि वृक्षसमूह यांप्रमाणें ईश्वरकृत असते ती जाति होय. (ब्राह्मणादि जाति नव्हत, कारण त्या बदलतात.)

[३९] **मनुष्य**—जो विचार केल्यावांचून कोणतें काम करीत नाहीं तो मनुष्य.

[४०] **आर्य**—जो श्रेष्ठस्वभाव, धर्मात्मा, परोपकारी, सत्य, विद्यादि गुणयुक्त असून जो आर्यावर्त देशांत नेहमीं राहणारा आहे तो.

[४१] **आर्यावर्त**—हिमालय, विन्ध्याचल, सिन्धुनदी, आणि ब्रह्मपुत्रा नदी यांचेमधील देशविभाग तो.

[४२] **दस्यु**—डाकू, चोर, हिंसकादि दुष्ट मनुष्यें.

[४३] **वर्ण**—गुणकर्मानें जाणला जाणारा, तो वर्ण.

[४४] **वर्णाचे भेद**—ब्राह्मण, क्षात्रिय, वैश्य, शूद्रादि वर्ण होत.

[४५] **आश्रम**—ज्यांत अत्यंत परिश्रमपूर्वक उत्तम गुणांचें ग्रहण होऊन श्रेष्ठ प्रतीचें कर्म केलें जातें त्यास आश्रम म्हणावें.

[४६] **आश्रमाचे भेद**-सद्विद्यादि सद्गुण आणि जितेंद्रियता यांच्या योगानें आत्मा आणि शरीर यांचें वल वाढविणारा ब्रह्मचर्याश्रम, संतानोत्पत्ति आणि विद्यादि सर्व व्यवहार सिद्ध करणारा गृहस्थाश्रम, चिंतनोपयोगी वानप्रस्थ, आणि सर्वोपकारक असा संन्यास, आश्रम होय.

[४७] **यज्ञ**—अग्निहोत्रापासून अश्वमेधापर्यंत सारे यज्ञच. तसेंच जगाचे कल्याणासाठीं होणारा शिल्पव्यवहार किंवा पदार्थविज्ञान तोही यज्ञ.

[४८] **कर्म**—मन, इंद्रिय आणि शरीरांत जीवाचे जे चेष्टा-विशेष तें कर्म होय. शुभ, अशुभ आणि मिश्र असें कर्म तीन प्रकारचें आहे.

[४९] **क्रियमाण**—वर्तमानकाळीं होणारें कर्म.

[५०] **संचित**—क्रियमाणाचे जे संस्कार ज्ञानांत राहतात ते.

[५१] **प्रारब्ध**—पूर्वकर्मांचा सुखदुःखरूप भोग.

[५२] **अनादि पदार्थ**—ईश्वर, जीव आणि जगत्कारण हे स्वरूपतः अनादि.

[५३] **प्रवाहरूपानें अनादि**—कार्य-जगत्, जीवाचें कर्म आणि त्यांचा संयोग-वियोग-हीं परंपरेनें अनादि होत.

[५४] **अनादिस्वरूप**—जें कधीं उत्पन्न झालें नाहीं, ज्याचे उत्पत्तीचें कोणतेंही कारण नाहीं, अर्थात् जें स्वयंसिद्ध आहे तें अनादि.

[५५] **पुरुषार्थ**—आळस सर्वथा सोडून उत्तम व्यवहारसिद्धीकरितां तन-मनधन आणि निर्वचन यांचे साह्यानें जो दीर्घोद्योगतो.

[५६] **पुरुषार्थाचे भेद**—अप्राप्त वस्तूची इच्छा, प्राप्तार्चे रक्षण, रक्षितांचें संवर्धन आणि समृद्धीचा सत्यविद्येची उन्नति आणि सर्वोपकार या कामीं विनियोग, असे चतुर्विध पुरुषार्थ आहेत.

[५७] **परोपकार**—आपल्या सर्व सामर्थ्यानें दुसऱ्या प्राण्यांस सुख देण्या-साठीं तनमनधनानें जो प्रयत्न तो.

[५८] **शिष्टाचार**—ज्यांत शुभगुणांचें ग्रहण आणि अशुभगुणांचा त्याग होतो तो शिष्टाचार.

[५९] **सदाचार**—सृष्टीच्या आरंभापासून आजपर्यंत सत्पुरुषांचा जो वेदोक्त आचार चालत आला आहे, ज्यांत सत्याचें आचरण आणि असत्याचा परित्याग असतो तो.

[६०] **विद्यापुस्तक**—ईश्वरोक्त, सनातन, सत्य विद्यामय चार वेद.

[६१] **आचार्य**—जो आचरणानें श्रेष्ठ असून सर्व विद्या शिकवितो तो.

[६२] **गुरु**—जो जन्म देऊन नंतर अन्नाच्छादनादिकांनीं रक्षण करतो तो पिता. तसेंच जो सत्योपदेशानें आपल्या चित्तांतील अज्ञान दूर करतो तो.

[६३] **अतिथि**—ज्यांच्या येण्याजाण्याचा नियम नाहीं व जे प्रश्नोत्तर-रूपानें उपदेश करून जीवांवर उपकार करतात ते.

[६४] **पंचायतनपूजा**—जीवमान माता, पिता, आचार्य, अतिथि आणि परमेश्वर यांना यथायोग्य सत्कारानें प्रसन्न करणें.

[६५] **पूजा**—ज्ञानादि गुणसंपन्न व्यक्तींचा यथायोग्य सत्कार.

[६६] **अपूजा**—ज्ञानादिरहित जड पदार्थ, तसेंच सत्कारास अपात्र अशांचा जो सत्कार ती.

[६७] **जड**—ज्ञानादि गुणरहित.

[६८] **चेतन**—ज्ञानादि गुणसंपन्न.

[६९] **भावना**—जसें असेल तसेंच समजून घेणें (यथार्थ कल्पना).

[७०] **अभावना**—भावनेच्या उलट.

[७१] **पण्डित**—सत्यासत्यविवेकवान्, धर्मात्मा, सत्यवादी, सत्यप्रिय, विद्वान् आणि सर्वांचें हित करणारा तो.

[७२] **मूर्ख**—अज्ञान, हठ दुराग्रहादि दोषांनीं युक्त तो.

[७३] **ज्येष्ठ-कनिष्ठ व्यवहार**—ज्येष्ठ-कनिष्ठांचा परस्पराशीं जो यथायोग्य व्यवहार तो.

[७४] **सर्वहित**—सर्वांच्या सुखवृद्धीकरितां तनमनधनासहित जो उद्योग तो.

[७५] **चोरीत्याग**—मालकाचे परवानगीवांचून त्याची वस्तु घेणें ही चोरी आणि चोरी करणें सोडणें म्हणजे चोरीत्याग.

[७६] **व्यभिचारत्याग**—स्व-स्त्रीशिवाय अन्य स्त्रीशीं गमन, स्वस्त्रीशीं ऋतुकालाशिवाय संभोग, स्व-स्त्रीशीं अति संभोग, तरुणपण नसतां केलेला विवाह, हे सारे व्यभिचार होत. ते न करणें म्हणजे व्यभिचारत्याग.

[७७] **जीवाचें स्वरूप**—चेतन, अल्पज्ञ, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, सुख, दुःख, या गुणांनीं युक्त असून जो नित्य आहे तो.

[७८] **स्वभाव**—जो ज्या वस्तूचा स्वाभाविक गुण म्हणजे जो ती वस्तु आहे तो तिला कधींच सोडीत नाहीं. उदा० अग्नीचें रूप व दाहकत्व.

[७९] **प्रलय**—जगत्कार्य कारणरूप होणें.

[८०] **मायावी**—ज्याच्या ठिकाणीं छल, कपट, स्वार्थ ह्यांसंबंधीं आवड आणि दंभ, अहंकार, शठतादि दोष आहेत तो.

[८१] **आप्त**—जो छलादि दोषरहित, धर्मात्मा, विद्वान्, सत्यापद्वेष्टा असून सर्वांवर कृपादृष्टि करतो आणि अविद्यांधकाराचा नाश करून अज्ञानी लोकांच्या आत्म्याचे ठिकाणीं विद्यारूप सूर्याचा सदा प्रकाश पाडतो तो.

[८२] **परीक्षा**—प्रत्यक्षादि आठ प्रमाणें, वेदविद्या, आत्मशुद्धि आणि सृष्टि-क्रमानुकूल विचार यांच्या द्वारें सत्यासत्य निर्णय.

[८३] **आठ प्रमाणें**—प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, ऐतिह्य, अर्थापत्ति, सम्भव आणि अभाव

[८४] **लक्षण**—स्वाभाविक गुण म्हणून जो जाणला जातो तें.

[८५] **प्रमेय**—प्रमाणांनीं जाणलें जाणारें.

[८६] **प्रत्यक्ष**—प्रसिद्ध शब्दादि पदार्थांचें श्रोत्रादि इंद्रियें आणि मन त्यांच्याशीं निकटसंबंधानें होणारें ज्ञान.

[८७] **अनुमान**—पूर्वदृष्ट पदार्थाचें एक अंग प्रत्यक्ष झालें असतां त्याच्या अदृष्ट अंगाचें जें यथावत् ज्ञान तें.

[८८] **उपमान**—उपमेनें जें सादृश्य ज्ञान होतें तें.

[८९] **शब्द**—पूर्ण आप्त-परमेश्वर किंवा आप्त-मनुष्य यांचा उपदेश.

[९०] **ऐतिह्य**—शब्दप्रमाणाला अनुकूल असून जें असंभव किंवा खोटें नाहीं तें.

[९१] **अर्थापत्ति**—एक गोष्ट सांगितल्यावर दुसरी न सांगतांच समजणें.

[९२] **सम्भव**—जो प्रमाण, युक्ति आणि सृष्टिक्रम यांस अनुकूल आहे तो.

[९३] **अभाव**—एखादी वस्तु एके ठिकाणीं नसल्यानें ती दुसऱ्या कोठें आहे याबद्दल होणाऱ्या ज्ञानास अभाव म्हणावें.

[९४] **शास्त्र**—जें सत्यविद्याप्रतिपादनानें युक्त आहे आणि ज्याच्या योगानें मनुष्यास सत्यासत्य कळतें तें.

[९५] **वेद**—ईश्वरोक्त सत्यविद्येनें युक्त ऋक्संहितादि चार पुस्तकें.

[९६] **पुराण**—प्राचीन ऐतरेय शतपथ ब्राह्मणादि ऋषिमुनिकृत सत्यार्थ पुस्तकें आहेत. त्यांस पुराण, इतिहास, कल्प, गाथा आणि नाराशंसी असें म्हणावें.

[९७] **उपवेद**—आयुर्वेद–वैद्यशास्त्र, धनुर्वेद–शस्त्रास्त्र विद्या, राजधर्म, गांधर्ववेद–गायनशास्त्र, अथर्ववेद–शिल्पशास्त्र.

[९८] **वेदांग**—शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द आणि ज्योतिष.

[९९] **उपांग**—ऋषिमुनिकृत मीमांसा, वैशेषिक, न्याययोग, सांख्य आणि वेदान्त.

[१००] **नमस्ते**—मी तुम्हांला मान्य करतों (हें मोठ्यांनीं लहानांसही म्हणावयाचें असतें).*

वरीलप्रमाणें आर्यधर्माचें सूत्ररूपानें व्याख्यान आहे. स्वमंतव्या मंतव्य सांगून दयानंद अखेर असें म्हणतात कीं, "या मतमतांतरांच्या झगड्यांचा नाश करून सत्याचा प्रचार करावा आणि सर्वांचें एकमत करवून, परस्परांतील द्वेषभाव नाहींसा करून, परस्परांला दृढप्रीतियुक्त करून,सर्वांला सर्वांकडून सुखाचा लाभ पोंचवावा, यासाठीं माझा प्रयत्न आहे. सर्वशक्तिमान् परमात्म्याची कृपा, त्याचें साहाय्य व आप्तजनांची सहानुभूति यांच्या योगानें हा सिद्धान्त सर्वत्र पृथ्वीवर शीघ्र प्रवृत्त व्हावा व त्याच्या योगानें सर्व लोक सहज चतुर्विध पुरुषार्थ सिद्ध करून उन्नत व आनंदयुक्त होत राहावेत, हेंच माझें मुख्य प्रयोजन आहे.

---

* कंसांतील खुलासे बाबा अर्जुनसिंह यांच्या टीपांवरून केले आहेत.

प्रकरण बारावें

वेदविचार

ओ३म् सहनाववतु सहनौ भुनक्तु सहवीर्यं करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥
ओ३म् शांतिः शांतिः शांतिः॥* —तैत्ति०, प्र. ९, अ. १.

आर्यसमाजाच्या धर्मपुस्तकांत सत्यार्थप्रकाशाच्या खालोखाल भाष्यभूमिकेला महत्त्व आहे. त्यांतही मतभेदाची बाजू फारच महत्त्वाची आहे. यास्तव त्यासंबंधीं वाचकांस योग्य कल्पना यावी म्हणून कित्येक गोष्टी क्लिष्ट असूनही तपशिलवार दिल्या आहेत. त्या देतांना भूमिकेंतीलच अनुक्रम सामान्यतः ठेवला असल्यामुळें त्यांत सत्यार्थप्रकाशांतील क्वचित् कांहीं मुद्द्यांची द्विरुक्तिही होईल. पण भूमिकेंतील महत्त्वाचे मुद्दे न गळावे म्हणून ती तशीच राहूं देणें जरूर वाटतें.

दयानंदांनीं भाष्यभूमिकेला आरंभ करतांना ज्या शांतीनें मंगल केलें आहे ती शान्ति प्रकरणाच्या आरंभीं दिली आहे. त्या शांतीवरूनही निश्रेयसापेक्षां अभ्युदय, मोक्षापेक्षां परोपकार, यांसंबंधींच त्यांच्या ठिकाणीं अधिक आस्था दिसते. आणि त्यांच्या समग्र विचारसरणींत तेंच धोरण असून त्यांच्या आर्यसमाजाचें विशिष्ट लक्षणही तेंच दिसतें. असो. दयानंदांनीं आरंभीं वरील प्रकारचें मंगल केल्यावर वेदोत्पत्तीविषयीं त्यांनीं आपले विचार प्रथम सांगितले आहेत.

---

* **दयानंदांचा भावार्थ**—हे सर्वशक्तिमान् ईश्वर! आपल्या कृपेनें, रक्षणानें आणि साहाय्यानें आम्हीं लोकांनीं परस्परांचें रक्षण करावें! तसेंच आम्ही सर्वांनीं परम प्रीतीनें एकत्रित होऊन आम्हां सर्वांस उत्तम ऐश्वर्यादि (चक्रवर्ति राज्य) साधनांनीं युक्त अशा आनंदाचा भोग आपल्या कृपेनें सदैव प्राप्त असावा आणि आपल्या साह्यानें परस्परांचें सामर्थ्य वाढविण्याचा पुरुषार्थ संपादावा. हे प्रकाशमय परमेश्वरा! आमचें सारें व्यावहारिक ज्ञान प्रकाशित कर आणि आमचें ज्ञान सदा वृद्धि पावो. आम्ही आपल्या कृपेनें परस्परांशीं सदैव अविरोधानें वर्तावें. हे भगवन्! आपल्या कृपेनें आम्ही त्रिविध तापापासून मुक्त असावें.

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।
छन्दाꣳसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥

—यजुर्वेद, ७।३१.

यांत वर्णन केल्याप्रमाणें सच्चिदानंदरूप परब्रह्मापासून ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद हे उत्पन्न झाले. वरील मंत्रांतील तस्मात् ह्या शब्दाच्या पुनरावृत्तीवरून वेद हे परब्रह्मापासूनच निर्माण झाले असें निश्चयेंकरून जाणावें. तसेंच जज्ञिरे व अजायत ह्या दोन क्रियापदांतून असा ध्वनि निघतो कीं, वेदांत अनेक विद्या आहेत. सर्वहुत म्हणजे सर्व मानवांच्या उपासनेला योग्य. ह्या विशेषणाचा संबंध यज्ञ = विष्णु म्हणजे व्यापक परब्रह्माकडे किंवा ऋग्वेदादि वेदांकडे दयानंद जोडतात. तसेंच छन्दांसि ह्याचा अर्थ अथर्ववेद असा करतात. दयानंद यजुर्वेदी होते. त्यांनीं यजुर्वेदांतील ह्या एका मंत्रांत आपलें सारें रहस्य आणलें आहे. (१) वेदांची प्रेरणा यज्ञ म्हणजे विष्णु म्हणजे व्यापक परब्रह्मांतूनच झाली आहे. (२) सर्व शास्त्रें वेदांतर्गत आहेत. (३) वेद चार आहेत. (४) सर्व मानव वेदांचे अधिकारी आहेत. असे हे चार सिद्धान्त आहेत. पैकीं पहिल्या सिद्धान्तांबद्दल दयानंद म्हणतात कीं, आमचा विष्णु जरी अशरीर आहे तरी त्यानें ज्या अर्थी साधनावांचून अद्भुत सृष्ट पदार्थ निर्माण केले, त्या अर्थी त्यास शब्दसमुच्चयाच्या वेदराशि प्रगट करणें कांहींच कठीण नाहीं. आतां सृष्ट पदार्थ उत्पन्न करणें हें जरी मनुष्यांस अशक्य असलें, तरी वेदग्रंथ निर्माण करणें मनुष्यांसच जास्त शक्य दिसतें, असें कोणी म्हणेल. पण मनुष्य जो ग्रंथरचना करतो त्याचें ज्ञान तो अगोदर इतर ग्रंथांतून किंवा गुरुमुखानें मिळवीत असतो. अशा वाह्य साधनांवांचून केवळ स्वाभाविक ज्ञानानें मनुष्याला ग्रंथ निर्माण करतां येणार नाहींत. आणि सृष्टीच्या आरंभीं तर गुरुशास्त्रादि वाह्य साधनें अस्तित्वांतच नव्हतीं. स्वाभाविक ज्ञान हें तर नेत्रांप्रमाणें केवळ साधनीभूत आहे, त्यास कोणी प्रेरक पाहिजे. एरव्हीं तें चतुर्विध पुरुषार्थप्राप्तीस निरुपयोगी आहे. तो प्रेरक म्हणजेच परमात्मा होय. वेद ही त्याची नित्यविद्या होय. विद्येंत स्वतांचा आनंद आणि दुसऱ्याचें कल्याण हीं दोन्ही साधूं शकतात. ही विद्यादानाची साधी थोरवी ईश्वराच्या ठिकाणीं खचितच असली पाहिजे. ज्यांनीं मनुष्यमात्राच्या हितासाठीं इतकी अद्भुत सृष्टिरचना केली, तो त्यांस त्यांच्या पुरुषार्थसिद्धीसाठीं विद्या दिल्यावांचून कसा राहील ! ती विद्या म्हणजेच वेद होत. ते वेद ईश्वराकडून प्रथम अग्नि (ऋग्वेद), वायु(यजुर्वेद),

आदित्य (सामवेद) आणि आंगिरस (अथर्ववेद)या सृष्टीच्या आरंभींच्या चार ऋषींना (पूर्वकल्पांतील) त्यांच्या पूर्वपुण्याईमुळें प्राप्त झाले. आणि त्यांनीं ते ईश्वरप्रणीत शब्द ग्रंथरूपांत मांडले. वेदांतील सारे शब्द जसे ईश्वराचे, तसे ते ज्या छंदांत गुंफले आहेत ते छंदही त्या सर्वज्ञाचेच. त्यानें केवळ ज्ञानाची प्रेरणा केली नसून आज जे विद्यमान आहेत त्या वेदांचीच अक्षरशः प्रेरणा ईश्वरानें केली. वेद ब्रह्मदेवानें सांगितले, त्यांचीं खंडें व्यासऋषीनें केलीं, ज्या मंत्राचा जो ऋषि त्यानेंच तो मंत्र मूळ रचला, असें म्हणतात, तें सर्व खोटें आहे. त्यास ऐतिह्य प्रमाण नाहीं. "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै० ॥" [—श्वेताश्वतर उप०, ६ मं. १८] याचा अर्थ दयानंद असा करितात कीं, "जिसने ब्रम्हा को उत्पन्न किया और ब्रह्मादिको सृष्ठि कीं आदि मे **अग्नि आदि के द्वारा** वेदों का भी उपदेश किया है" म्हणजे परमेश्वरानें ब्रह्मदेवाला उत्पन्न केलें आणि त्यांस जे वेद सांगितले ते अग्नि, वायु, आदित्य, अंगिरस या ऋषींच्याकडून सांगविले. मनूही म्हणतो कीं, अग्निवायु रविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिध्यर्थं ऋग्यजुःसामलक्षणम् ॥—मनु०, १।२३, म्हणजे "पूर्वोक्त अग्नि, वायु, रवि आणि अङ्गिरस यांपासून ब्रह्मदेव वेद पढले." तात्पर्य, जेथें ब्रह्मदेवालाच प्रथम वेद माहीत नव्हते, तेथें व्यास मरीच्यादि ऋषींची गोष्ट कशाला !

वेदांना उत्पन्न होऊन आज संवत् १९३३ सालीं १९६०८५२९७६ (पं० लेखरामांचे मतानें १९५५८८४९७६) इतकीं वर्षें झालीं. असे हे वेद नित्य आहेत. कारण, ईश्वराचें ज्ञान हें ईश्वराप्रमाणेंच नित्य आहे, आणि वेद हे त्याच ज्ञानाचा भाग आहेत. शिवाय व्याकरणकार पाणिनी आणि पतञ्जलि हे शब्दालाही नित्य मानतात; कारण, शब्दांत जीं अक्षरें असतात, तीं सारीं कूटस्थ, अर्थात् विनाशरहित असतात. वाणी अनित्य आहे. पण शब्द अनित्य नाहींत. शब्द जर अनित्य असते तर शब्द नाश पावल्यावर अर्थाचें ज्ञान कोणाकडून झालें असतें ! तात्पर्य, शब्दरूप जे वेद ते नित्य आहेत आणि ते शब्द ईश्वराचे असून धर्मसंबंधीं असल्यामुळें मनुष्यमात्राला चारी वेद हे नित्य-प्रमाण आहेत. आप्तपुरुषांनीं ते प्रमाण मानले आहेत. आणि ज्याप्रमाणें आयुर्वेदांतील एखाद्या वचनाचा अनुभव आला असतां, आपण त्यांतील इतरही वचनें प्रमाण मानतों, त्याप्रमाणें आयुर्वेदांत वेदांस प्रमाण मानलें असल्यामुळें आपणही निभ्रांतपणें त्यांस प्रमाण मानलें पाहिजे. ईश्वर सर्वज्ञ

आहे, तेव्हां त्यानें प्रेरित केलेले जे वेद ते अर्थातच प्रमाणभूत होतात. उलटपक्षीं वेदांतील अपरंपार ज्ञानाकडे पाहिलें, कीं त्यांचा प्रेरक सर्वज्ञ परमेश्वरच असला पाहिजे, असें मानणें प्राप्त होतें. याप्रमाणें वेद हे स्वतः प्रमाण आहेत. आणि त्यांत बदल होत नाहीं, ते नित्य आहेत. मानवी ज्ञानवृक्षाचें मूळ वेदांत आहे. निर-निराळ्या ज्ञानाच्या शाखा शून्यांतून कशा निर्माण होतील ?

अशा ह्या वेदांत [१] विज्ञान म्हणजे तत्त्वज्ञान आणि अध्यात्म [२] कर्म. [३] उपासना, [४] सामान्य ज्ञान असे चार विषय येतात. पैकीं विज्ञानाचें महत्त्व सर्वांत अधिक आहे. ह्या विज्ञानाचेच परा आणि अपरा विद्या असे दोन विभाग आहेत. परा विद्या म्हणजे ईश्वर-विषयक ज्ञान होय. आणि तेंच वेदांचें मुख्य प्रतिपाद्य आहे. यास्तव वेदार्थ करतांना हें मुख्य ध्येय आपण डोळ्यासमोर ठेवलें पाहिजे. विज्ञानाच्या खालोखाल वेदांतील दुसरा विषय कर्माचा आहे. त्या कर्मांत सकाम आणि निष्काम असे दोन प्रकार आहेत, काम्य कर्मांत अभ्युदयादि फलप्राप्तीकरतां केलेले लौकिक व्यवहारोपयोगी अन्न-प्रावरणादि पदार्थांची निपज करण्याचे उद्योग येतात. आणि निष्काम कर्मांत, अग्निहोत्र, यज्ञ अशीं कर्में येतात. यज्ञ करण्याविषयीं वेदांची आज्ञा आहे. यज्ञांत जळणाऱ्या वस्तूंनीं हवा शुद्ध होऊन आरोग्य प्राप्त होतें. यज्ञांत मंत्र म्हटल्यानें ईश्वराची स्मृति होते; आणि एकाप्रकारें त्याची प्रार्थनाही होते. वैदिक मंत्र हेच निर्भ्रांत सत्य असल्यामुळें तेच म्हणावे. आणि यज्ञाच्या उपकरणांसंबंधीं दुसरींही योग्य व जरूर तीं विधि-विधानें पाळावीं. अनावश्यक पाळूं नयेत.

वैदिकमंत्रांनीं अग्निहोत्रापासून अश्वमेधापर्यंत यज्ञासंबंधीं शिल्पविद्या आणि त्याची साधनसंपत्ति प्राप्त होते. त्याचप्रमाणें त्यांनीं कर्मकांडापासून मोक्षापर्यंतचें सुख मिळतें. म्हणून अशा वैदिक मंत्रांस देवता मानतात. एखाद्या मंत्राचा जो वर्ण्य-विषय किंवा पदार्थ त्यासही त्या मंत्राची देवता मानतात. ज्या मंत्रांतून असें वर्णन किंवा विवरण असतें त्यास मंत्र किंवा ऋचा म्हणतात. त्याही देवताच मानतात. या परोक्ष, प्रत्यक्ष आणि आध्यात्मिक अशा त्रिप्रकारच्या असतात. ज्या मंत्राची देवता कोणती तें कळत नाहीं, त्याची यज्ञ किंवा प्रजापति देवता मानतात. याशिवाय यज्ञाचे भाग, ईश्वराच्या आज्ञा, ईश्वर, मानव, वासना, विद्वान्, पवित्र अतिथि, आईबाप, गुरु या सर्व वैदिक देवताच होत. ज्याच्या योगानें बोध होतो ती देवता. जड पदार्थांतील प्रकाशक, क्रियात्मक किंवा उपकारक अंश देवता

जाणावी; जेणेंकरून विचार स्फुरतो तो मंत्र आणि ज्यानें अज्ञानाचें निवारण होतें तो छांदस असें जाणावें.

देवता या शब्दाच्या वरील व्याख्या फक्त सामान्य कर्मकांडापुरत्याच मानाव्या. पण निष्काम कर्म, ज्ञान आणि उपासनाकांडांत देव आणि देवता हे शब्द केवळ परमात्मवाचकच जाणावे. साऱ्या देवतांचा देव तो एकच आहे. देवतापंचायतनांत माता, पिता, अतिथि आणि गुरु ह्या चार मूर्ति आणि पांचवें परब्रह्म हें अमूर्त जाणावें. त्याचप्रमाणें अग्नि, पृथ्वी, आदित्य, चंद्रमा आणि नक्षत्र हे मूर्तिमान् देव असून वाकीचे अकरा रुद्र (दश प्राण आणि आत्मा), बारा आदित्य, (बारा मास), मन, अन्तरिक्ष, वायु, द्यौ आणि मंत्र हे अमूर्तिमान् देव आहेत. तसेंच पांच ज्ञानेंद्रियें, वाज (इंद्र) आणि विधियज्ञ हे उभयविध आहेत. या तेहतीस देवांहून निराळा जो चवतिसावा परमात्मा तोच काय तो एक उपासनीय आहे. वाकीच्यांतील देवत्व गौण आहे. हिरण्यगर्भ म्हणजे परमात्मा. यांतील हिरण्य या शब्दाचा अर्थ सोनें असा करून हा शब्द ज्या शतपथांत आला ते शतपथ ब्राह्मण सोनें धातूचा शोध लागल्यानंतरचें अर्वाचीन आहे असें मोक्षमुल्लर मानतात. तें चूक आहे. हिरण्य याचा अर्थ प्रकाश, अमृतत्त्व वगैरे अनेक तऱ्हेनें परमात्मवाचक होतो.

वेद म्हणजे फक्त संहिता होत. त्याच्यापुढील ब्राह्मणादि भाग हा वेद नव्हे. ब्राह्मणभागांत इतिहास, पुराण, कल्प, गाथा आणि नाराशंसी असे प्रकार आहेत. शतपथांतील 'देवा सुराऽसंयता आसन्।' हा इतिहास होय. सृष्युत्पत्तीपूर्वीच्या स्थितीचीं जीं वर्णनें ब्राह्मणांत येतात, उदाहरण, " एक सत् मात्र होतें." " फक्त आत्मा होता." " पाणी मात्र होतें." अशा वचनांस पुराण म्हणावें. भागवतादि ग्रंथ पुराणें नव्हत. वैदिक मंत्रांचा विनियोग ज्यांत आहे त्यास कल्प म्हणावें. उदाहरण, यजुर्वेदांतील पहिल्या मंत्रापैकीं 'इषेत्वा०' हा मंत्र पर्जन्याकरितां म्हणावा. याज्ञवल्क्य आणि जनक, गार्गी आणि मैत्रेयी यांच्यामधील जे संवाद त्याच गाथा होत. आणि ब्राह्मणभागांतील नरस्तुति किंवा गोष्टी यांस नाराशंसी म्हणतात. मंत्रभागांत जमदग्नि व कश्यप हे शब्द जरी आले आहेत [त्र्यायुषं जमदग्ने कश्यपस्य त्र्यायुषम्०। यजु०—अ. ३ मंत्र ६२] तरी ते शब्द ऋषिवाचक नसून जमदग्नि म्हणजे नेत्र आणि कश्यप म्हणजे कूर्मनामक प्राण असें समजावें. [चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्यदनेन.—श०, कां. अ. १] [कश्यपो वैकूर्म्मः। प्राणो वै कूर्म्मः। श०, कां—७ अ. ४].

तात्पर्य, वेद हे कांहीं इतिहास नव्हत. इतिहास ब्राह्मणभागांत आहे. न्याय-शास्त्रांत ब्राह्मणवचनांना लौकिक म्हटलें आहे. तीं वैदिक नव्हत. वैदिक मंत्रांचा विधि, अर्थवाद (स्तुति), निंदा, पराकृति (प्रकार) किंवा पुराकल्प (उदाहरणें देऊन केलेला खुलासा) आणि अनुवाद ब्राह्मणांत सांगितलेला असतो. पाणिनीनें आपल्या महाभाष्यांत वैदिक आणि लौकिक शब्दांचीं जीं उदाहरणें दिलीं आहेत त्यांत ब्राह्मण-ग्रंथांतील शब्द वैदिक म्हणून दिलेले नाहींत. पाणिनीच्या सूत्रांत व्याकरणाचे नियम सांगतांना ब्राह्मण, कल्प, छांदस व पुराण यांचा वेदांहून भिन्न असा स्पष्ट उल्लेख आहे. [अष्टा०, अ. २, पा. ३ । सू. ६०, ६२, १०५] ब्राह्मण-ग्रंथ हे वेदांहून भिन्न असल्यामुळें वैदिक संहितेला जें स्वतःप्रामाण्य आहे, तें ब्राह्मणें, आरण्यकें उपनिषदें वगैरे कशासच नाहीं. त्यांचें प्रामाण्य दुय्यम प्रतीचें आहे. हींच गोष्ट या विवेचनांत मुद्द्याची आहे.

वेदांत काय सांगितलें आहे तें पाहूं गेल्यास त्यांत सर्व शास्त्रें बीजरूपानें आढळतात. असें दयानंदांनीं प्रतिपादन केलें आहे. त्यांत ब्रह्मविद्या आहे[1]. धर्म-शास्त्र आहे, त्यांत सृष्टिविद्या[2] आहे. आयंगौःपृश्निरक्रमीद सदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ [यजु०, अ. मं. ६] या व अशा वैदिक मंत्रांत गौचा अर्थ पृथ्वी, सूर्य, द्यौ, सूर्यकिरण, चंद्र आणि गंधर्व असा होतो. त्यांत गति दर्शित केली जाते. पृश्नि म्हणजे अंतरिक्ष. स्वः म्हणजे सूर्य. निरुक्तावरून वरील मंत्राचा अर्थ लावल्यास त्यावरून, सूर्य, चंद्र, पृथिव्यादि खगोल गतिमान् आहेत. पृथ्वी ही सूर्यापासून उत्पन्न झाली, ती सूर्याभोंवतीं फिरते, ती पाण्याच्या पोटांतून निघाली; वायु आणि आकाश यांतून सूर्य निघाला; अग्नि आणि पाणी ह्यांनीं चंद्र उत्पन्न

---

[१] तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पति०—ऋ. १।६।१५।४. तद्विष्णोः परमं पदं० —ऋ० १।२।७।५. परित्यभूतानि परित्यलोकान्०—यजु० ३२।११. महद्यक्षं भुवनस्य मध्ये०—अथर्व० १०।४।७।३.

[२] संगच्छध्वं संवदध्वं० ।—ऋ० ८।८।४९।९. समानो मंन्त्रः समितिः० —ऋ० ८।८।४९।३ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म ।—पू० मीमांसा १।१।२.

[३] नासदासीन्नो सदासीत्तदानी०—नासदीयसूक्त, ऋग्वे०, ८।७।१७।१—७. हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे०-ऋग्वे०, ८।७।३।१. सहस्रशीर्षा पुरुष०—यजु०, अ. ३१, मं. १.

केला इत्यादि अर्थ निष्पन्न होतो. ही परिभ्रमण करणारी पृथ्वि ह्या परिभ्रमणानें ऋतु बदलून तिच्या पाठीवरील प्राणिमात्राचें कसें पोषण आणि रक्षण करते हेंही खालील मंत्रावरून दिसेल. तसेंच चंद्र पृथ्वीभोंवतीं फिरतो, हेंही ऋग्वेदांतील एका मंत्रावरून उघड दिसतें. गुरुत्वाकर्षणाचा नियमही वेदांत स्पष्ट आहे[3]. सत्येनोत्तिभता भूमिः सूर्य्येणोत्तभिता द्यौः । ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमोऽधिश्रितः ॥—अथर्व०, कां. १४, अनु. १ मं. १. या मंत्रांत चंद्र परप्रकाशित आहे, असें म्हटलें आहे. तसेंच "सूर्य्य एकाकी चरतिचन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत्"—यजु०, २३।१०. या मंत्रावरून सूर्य इतर खगोलांस प्रकाश देत एकटाच फिरत आहे वगैरे गोष्टी कळून येतात. अंकगणित, बीजगणित आणि भूमिति ह्या शास्त्रांचीं बीजेंही वेदांत आहेत, हें खालील मंत्रांवरून दिसेल. वेदांत उपासनेचे, प्रार्थनेचे आणि आशीर्वचनांचे मंत्र अनेक आहेत, हें सांगावयास नकोच. ऋग्वेदांतील "स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदे वीळू उत प्रतिष्कभे । युष्माकमस्तु तविषी पनीयसीमा मर्त्यस्य मायिनः" १।३।१८।२. ह्या मंत्रांत लढाईच्या बंदुका, तोफा, धनुष्यें, तरवारी वगैरे आयुधां-

---

(१) या गौर्वर्तनिं पर्य्येति निष्कृतं पयो दुहाना व्रतनीरवारतः । सा प्रब्रुवाणा वरुणाय दाशुषे देवेभ्यदाशद्धविषा विवस्वते —ऋ०, ८।२।१०।१.

(२) त्वं सोम पितृभिः संविदानो अनु द्यावापृथिवी आततंथ । तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ —ऋ०, ६।४।१३।३.

(३) यदा ते हर्य्यता हरी वावृधा ते दिवे दिवे । आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥—ऋ०, ६।१।६।३. यदा ते मारुती विशस्तुभ्यमिन्द्र नियेमिरे । आदित्ते विश्वाभुवनानि येमिरे ॥—ऋ०, अ. ६ अ. १ व. ६ मं. ४. यदा सूर्य ममुं दिवि शुक्रं ज्योतिरधारयः । आदित्ते विश्वाभुवनानि येमिरे ॥—ऋ०, अ. ६ अ. १ व. ६ मं. ५. आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो विवेशयन्न मृतं मर्त्यंच हिरण्मयेन सविता रथेन देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥—यजु०, ३३।४३.

(४) एका च मे तिस्रश्च मे०-यजु० १८।२४।२५. अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्य दातये ॥ निहोता सत्सिबर्हिषि ॥१॥-साम०, छं. प्र. १ खं. १ कासीत्प्रमा प्रतिमा किं तिदानमाज्यं किमासीत परिधिः क आसीत् छन्दः किमासीत प्र उगं कि मुक्थं यद्दे वा०-ऋ०, ८।७।१८।३

चा उल्लेख सांपडतो. "तसेंच तुग्रोह भुज्यमश्विनोदमेघेरायिं न कश्चिन्मवाँ अवा हाः । तमूहथुर्नाभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुदिरपोदकाभिः" इ०॥–ऋ०,१।८।८ १–९.१।३।४ ते ९.३४ इत्यादि मंत्रांत वाफेचीं, तेलाचीं व विजेचीं इंजिनें, असलेल्या गाड्या व विमानें अशा वाहनांचें वर्णन मिळतें. तसेंच तारायंत्रांचा उल्लेख, "युवं पेदवे पुरुवारमश्विना स्पृधांश्चेतं तरुतारंवस्यथः शर्पैरभिघुप्रतनासु दुष्टरं चर्कृत्यमिन्द्रमिव चर्षणीसहम् ॥८॥"–ऋ०, १।८।२१।१० या मंत्रांत आढळतो. आणि "सुमित्रिया न आप ओषध यः सन्तु । दुर्मित्रियास्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥"–यजु०, अ. ६।२२ यांत वैद्यशास्त्राचें बीज आहे. राहतां राहिलें मोक्षशास्त्र. त्या बाबतींत वेद म्हणतो कीं, उपासनेनें अज्ञान दूर होऊन पापक्षय झाला असतां शुद्ध ज्ञान आणि सदाचार या योगानें जीवास मोक्ष मिळतो. सगुण आणि निर्गुण अशा दोन उपासनापद्धति आहेत. दुःख, अज्ञान, परिमाण, संख्या, स्पर्श, रूप, रंग, रस, गंध अशा गुणांहून अलिप्त असें ईश्वरास मानणें ही निर्गुणोपासना होय. पांतजलयोगांत समाधीपर्यंत सर्व माहिती दिली आहे. त्याचा प्रायः अनुवादच दयानंदांनीं केला आहे.

यापुढें दयानंद पुनर्जन्म, पितृयान आणि देवयान, विवाहबंधन, नियोग, राजप्रजाधर्म, वर्णाश्रमधर्म, अग्निहोत्र, पितर यांवद्दल खालीलप्रमाणें वेदांतील उल्लेख दाखवितात. नंतर सृष्टयुत्पत्तीपासून ग्रंथ-प्रामाण्याचा विचार सांगतात. त्यांत वेदसंहिता, ब्राह्मण, वेदांग, उपवेद, मानव-कल्पसूत्र, अष्टाध्यायी, महाभाष्य,

---

[१] ऋ०, ८।१।२३।६–७; यजु०, ४।१५; अथर्व०, ७।६।६७।

[२] अथर्व०, ५।१।१।२; यजु०, १९।४७.

[३] ऋ०, ८।३।२७।१; ८।३।२८।२.

[४] ऋ०, ५।८।१८।२; अथर्व०, १८।३।१।१; ऋ०, १०।१८ ८; ऋ०, ८।३।२८।५. अथर्व० १४।२।१८.

[५] ऋ०, ३।२।२८।६; यजु०, २०।१–२५.

[६] यजु०, ३१; अथर्व०, ११।३।५।३,४,५–यजु०, ३, ४१–५०. ११।३।-६,७,१७,१९.

[७] यजु०, अ. ३।१०, अ. २२।७; अथर्व०, १९।७।३,४.

[८] यजु०, अ. २ व १९.

धातुपथ, उणादिपथ, गणपथ, प्रतिपादिका, निरुक्त, निघंटु, पिंगल–सूत्रभाष्य, ज्योतिष, भूमिति, गणित, बीजगणित यांवर वशिष्ठादि ऋषींचे ग्रंथ; षड्दर्शनें, बौद्धायन, दशोपनिषदें ह्या ग्रंथांच्या प्रामाण्याची ते शिफारस करतात. बाकी बहुतेक ग्रंथ विषयुक्त अन्नाप्रमाणें त्याज्य मानतात.

पौराणिकांवर दयानंदांचा विशेष कटाक्ष आहे. ते पौराणिकांच्या ग्रंथांचा निषेध करूनच थांबले नाहींत; तर दयानंदांनीं आपल्या यौगिक व्युत्पत्तीच्या बळावर ज्याप्रमाणें वेदांत भौतिकशास्त्राचा उल्लेख दाखविला, त्याचप्रमाणें त्यांनीं त्याच पद्धतीचा अवलंब करून पौराणिकांच्या खालील विलक्षण कथांचा सुसंगत खुलासा लावून दिला. उदाहरणार्थ, ब्रह्मदेवानें आपलीच मुलगी सरस्वती हिच्यावर केलेल्या बलात्काराची कथा यांच्यामतें अशी लागते कीं, प्रजापति म्हणजे सूर्य. त्याच्या प्रकाश व उषा या दोन कन्या; कारण त्या त्याच्यापासून उत्पन्न होतात. पैकीं आरक्त अशा उषेवर उग्रवत्या सूर्यानें आपले किरण टाकून तिच्यापासून दिवस उत्पन्न केला. असें हें रूपक आहे. त्याप्रमाणें अहल्याजार इंद्राच्या कथेंतही इंद्र म्हणजे सूर्य, गौतम म्हणजे चंद्रमा आणि अहल्या म्हणजे रात्र असें जाणावे. इंद्र वृत्रासुराच्या कथेंत इंद्र हा सूर्य, आणि सुत्रामूर म्हणजे मेघ समजावें. साऱ्या देवासुरांच्या युद्धकथा अशा सूर्य आणि वादळ. सुष्ट आणि दुष्ट, मन आणि प्राण यांच्या विरोधावर रचल्या आहेत. कश्यपाच्या कथेंत कश्यप=कूर्म=ईश्वर; किंवा कश्यप=पश्यक=द्रष्टा=परमेश्वर असें जाणलें म्हणजे सारे प्राणिमात्र ही त्याची प्रजाच, हें पटतें. आतां गयाश्राद्धाच्या कल्पनेतही, विष्णुपद =मोक्ष, आणि गया म्हणजे गायत्रि, प्राण, गृह, आणि जीवमान लोक. हें लक्षांत घेतलें म्हणजे गया श्राद्धाचा अर्थ. गायत्रिजपानें, किंवा प्राणाच्या संयमानें मोक्ष प्राप्त करून घेणें, गृहस्थाश्रम उत्तम चालवून आईबाप, गुरु आणि सन्माननीय गृहस्थ यांची सेवा करणें, हाच निष्पन्न होतो[1]. तीर्थ शब्दासंबंधीं मागें खुलासा केलाच आहे. गंगायमुना इत्यादि नांवें इडापिंगळा सुषुम्ना आणि कूर्म या खऱ्या तीर्थांचीं होत. सीतासिते यत्र सगाये म्हणजे सीता=गौर= गंगा=इडा; असिता = काळी = यमुना = पिंगला; यांचा संगम सुषुम्नेंत होतो तेथें योग्यांना

[1] प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादार्हुर्बलꣳ सत्यादोजीय इत्येषं वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता । साहैषा गयांस्तत्रे । प्राणा वै जयास्तत्प्राणांस्तत्रे तद्यद्गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम । —शत०, १४।८।१।६–७.

स्नान घडून मोक्ष प्राप्त होतो. लौकिकी तीर्थयात्रेच्या निषेधाप्रमाणें मूर्ति-पूजानिषेधही वेदांत स्पष्ट आहे.[1] वेद हे सर्वांकरितां आहेत. सर्वांस वेदविद्येचा अधिकार आहे.[2] शूद्र अजाण असेल तर मात्र त्यानें वेदाभ्यास करणें व्यर्थ ठरेल इतकेंच.

इतकें सांगितल्यावर आपल्या वेदभाष्याबद्दल कांहीं शंकांचा खुलासा करण्याच्या हेतूनें दयानंद सांगतातः मी माझ्या भाष्यांत मला वाटलें तें नवीन असें कांहींच सांगितलें नाहीं. रावण, उवट, सायण, महीधर इत्यादींचीं भाष्यें आणि टीका खऱ्या वेदार्थाला सोडून आहेत. उदाहरणार्थ, सायणांच्या मतें वेद (मंत्र ब्राह्मण) हे कर्मपरच आहेत. पण ही चूक आहे. तसेंच वेदमंत्रांतील इंद्रम्, मित्रम्, वरुणम्, अग्निम् हे सारे शब्द ब्रह्मवाचक आहेत. हें त्यांच्या लक्षांत आलें नाहीं. पण त्याहीपेक्षां महीधरानें वेददीपांत यजुर्वेदाच्या तेविसाव्या अध्यायांतील १९ ते ३१ या मंत्रांचा जो अर्थ केला आहे तो अत्यंत अश्लील आहे. दयानंदांचा अर्थ त्याच्याशीं ताडून पाहतां इतका अश्लील अर्थ महीधरासारख्या पंडितानें कसा प्रसिद्ध केला, ह्याचें कोणास फारच आश्चर्य वाटेल. हे दोन्ही अर्थ येथें विस्तारभयास्तव देतां येत नाहींत. तथापि यजुर्वेदांतील सदर मंत्रांपैकीं कांहीं खालीं दिले आहेत.[3]

---

[१] न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यशः हिरण्यगर्भ इत्येष मा माहिꣳ सीदित्येष यस्मान्न जात इत्येषः—यजु०, अ. ३२ मं. ३. सपर्य्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपाप विद्धम् कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्य तोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः —यजु०, ४०।८॥.

[२] यथेमां वाचं कल्याणी मावदानि जनेभ्यः । ब्रह्मराजन्याभ्या ँ शूद्राय चार्य्याय च स्वाय चारणाय ॥ प्रियोदेवानां दक्षिणाय दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुपमादो नमतु ॥—यजु०, २६।२.

[३] गणानां त्वा गणपति ꣳ हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपति ꣳ हवामहे निधीनाँ त्वा निधिपति ꣳ हवा महे वसो मम । आहमजानि गर्भधमात्वमजासि गर्भधम् ॥१९॥ ता उभा चतुरः पदः सम्प्रसारयावस्वर्गे लोके प्रोर्णवाथां वृषा वात्री रेतोधा रेतो दधातु ॥२०॥ यकासकौ शकुन्तिका हलगति वञ्चति । आहन्ति गभेपस्तेविगल्गलीति धारका ॥२२॥ माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः । प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमत ँ सयत् ॥२४॥

ह्याप्रमाणें सायणमहीधर प्रभृति हिंदु पंडितांनीं आणि त्यांवर आधारलेल्या पाश्चात्य पंडितांनीं वेदार्थ करण्यांत ज्या भयंकर चुका केल्या आहेत त्या आपल्या हातून न व्हाव्यात म्हणून आपण आपलें भाष्य निरुक्त, ऐतरेय शतपथादि प्राचीन ग्रंथांस अनुसरून केलें आहे, आणि अर्थ करतांना मुख्यत्वेंकरून अध्यात्मदृष्टिच ठेवली आहे, असें दयानंद सांगतात. पुढें ते म्हणतात कीं, स्थूल मानानें पहातां असें दिसून येईल कीं, निरनिराळ्या शास्त्रांच्या अभ्यासाला सोयीचें पडावें म्हणून वेदांचे चार विभाग केले आहेत. ऋग्वेदांत पदार्थांचे गुणधर्म सांगितले, यजुर्वेदांत त्यांचा उपयोग सांगितला,सामवेदांत ज्ञानकर्मांचा सूक्ष्म विचार दाखविला; आणि अथर्ववेदांत शास्त्राचें रक्षण, उत्कर्ष आणि निभ्रांतस्थिति दाखविली; यामुळें याच अनुक्रमानें वेद जाणले जातात. वैदिक मंत्रांचा खरा अर्थ ज्यांनीं पूर्वी जाणला तो त्या मंत्राचा ऋषि मानला गेला. तसेंच मंत्राच्या वर्ण्यविषयाला त्याची देवता आणि त्याच्या वृत्ताला छंद म्हणतात. तो उत्तम गातां यावा म्हणून त्यावर स्वर देतात. वैदिक मंत्रांत निर्जीव पदार्थासंबंधींही त्यांची प्रत्यक्षता आणि उपयुक्तता दाखविण्याकरितां द्वितीय पुरुष वापरतात. हा नियम लक्षांत न आल्यामुळें अशा पदार्थांस सचेतन मानून वेदांत जडाची पूजा आहे असें कित्येक पौर्वात्य आणि पाश्चात्य पंडित चुकीनें समजतात. तेव्हां वेदार्थ करतांना कोणते नियम पाळले पाहिजेत, तेंही दयानंदांनीं भाष्यभूमिकेच्या अखेर दिलें आहे. पण तो विषय अगदींच क्लिष्ट आहे आणि प्रस्तुत विषयाला त्याची विशेष जरुरीही नाहीं. म्हणून हें प्रकरण अधिक न लांबवितां आम्ही आटोपतें घेतों. आतां दयानंदांच्या वाङ्मयांत सत्यार्थप्रकाश व भाष्यभूमिका यांच्या इतकेंच आर्यांचे संस्कार विधि यांस महत्त्व आहे. यास्तव त्यांचा विचार पुढील स्वतंत्र प्रकरणांत करूं.

प्रकरण तेरावें

प्रारंभिक संस्कार

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतारं रत्न धातमम् ॥ —ऋग्वेद, १।१।१.

भावार्थ—पूर्वापासून जगतास धारण करणारा, हवन, विद्यादिदान आणि शिल्पक्रिया यांचा प्रकाशक प्रत्येक ऋतूंत पूजनीय असलेला, जगांतील सुंदर पदार्थांचा दाता, रमणीय रत्नांचा पोषक, प्रकाशस्वरूप, अशा परमाऱ्म्याची मी उपासक स्तुति करतों. —[सं. चं.]

पंचमहायज्ञ आणि षोडश संस्कार हेंच आर्यांचें नित्यनैमित्तिक कर्म होय. उभयतांचे धार्मिक आचार किंवा संस्कारविधि वेदमूलकच आहेत. पण त्यांच्यांत वास्तविक विशेषसें साम्य नाहीं. क्वचित् कांहीं मंत्र एक आहेत. कोठें क्रियेंतही सारखेपणा दिसेल; पण एकंदरींत विधींचा अनुक्रम, मंत्रांची निवड, त्यांचा अर्थ आणि त्यांचा विनियोग, तसेंच विधींचा हेतु किंवा फल इत्यादि कर्मांच्या सर्व अंगांसंबंधीं इतकी भिन्नता आहे कीं, जिज्ञासूंनीं आर्यांचे तत्संबंधीं मूळ ग्रंथच पाहणें जरूर आहे. या ग्रंथांत तो विषय साररूपानेंही देतां येणें कठीण आहे. नुसते मंत्र आणि मंत्रांचा दयानंदांच्या मतानें अर्थ देऊं म्हटलें, तरी तें एक स्वतंत्र पुस्तक होईल. वरें, हा विषय क्लिष्ट आणि सामान्य वाचकांस निरुपयोगी म्हणून गाळावा, तर आर्यधर्माचें तें एक उत्तमांग आहे. शिवाय ज्या आधुनिक धार्मिक चळवळींचा विचार करण्याचा आम्हीं आरंभ केला आहे, त्या चळवळींत शास्त्रीय कर्मास आर्यांप्रमाणें दुसरें कोणींही महत्त्व दिलेलें नाहीं. उलटपक्षीं त्यांनीं रूढ असलेल्या कर्मप्रचारांत वदलही बराच केला आहे. यासाठीं जिज्ञासूंस त्याची कल्पना येण्याकरितां आर्यांचा नित्यकर्मविधि आणि संस्कारविधि यांची रचना आणि हेतु यांचें संक्षिप्त वर्णन या व पुढील दोन प्रकरणांत करण्याचें योजिलें आहे. सनातन वैदिक हिंदूंत प्रांतभेद आणि शाखाभेद यांच्या योगानें शास्त्रीय कर्मांत थोडाफार फरक असतोच. आणि तसा फरक खास आर्यसमाजांतही पडत चालला आहे.

पण हे गौणभेद लक्षांत न घेतां आर्यमतानुसार होणाऱ्या नित्यनैमित्तिक कर्मांतील दृष्टिभेदाच्या महत्त्वाच्या मुद्द्यासंबंधीं विचार करतां असें दिसतें कीं:—

[१] कोणत्याही शास्त्रीय कर्मांशीं संबंधित असलेल्या देवतांच्या कथा आणि देवतांच्या पूजा आर्य मानीत नाहींत. सर्व देवतांचे उल्लेख परमेश्वरवाचक अथवा प्रत्यक्ष सृष्टपदार्थवाचक आहेत असें ते मानतात. उदा०—इंद्र=परमेश्वर, सप्तऋषि पंचज्ञानेंद्रियें बुद्धि आणि मन, किंवा प्रत्यक्षादिप्रमाणें. सविता=सृष्टिकर्ता वगैरे. तात्पर्य, सर्व स्तुतिपर मंत्र आणि प्रार्थना एका परमेश्वरास उद्देशून आहेत असें त्यांचें ठाम मत आहे. त्यांचे मंत्रांचे अर्थ पुष्कळ वेळां भिन्न असतात.

[२] नित्यनैमित्तिक कर्मांचें आरोग्यादि साक्षात् फळ मिळतें, असें त्यांचें मत आहे. कर्मानें मानसिक शुद्धि होते असेंही जरी ते क्वचित्प्रसंगीं मानतात तरी त्यांची ही मानसिक शुद्धि आणि सनातनी वेदांत्यांची चित्तशुद्धि किंवा अदृष्ट यांत थोडाफार भेद आहे असें दिसतें.

[३] शिवाय ज्ञान, बल, धन, सत्ता, संतति, सामर्थ्य, स्वराज्य इत्यादि अभ्युदयात्मक भोगासाठीं ईश्वराची उपासना करणें यांत कांहींच गैर नसून उलट हें न मागतां नुसताच मनोलयाचा अभ्यास करणें किंवा परमेश्वराजवळ परमात्मपद मागणें हाच अविवेक आहे असें ते मानतात.

[४] शास्त्रीय नित्यनैमित्तिक कर्मास स्थळ आणि काळ यांसंबंधीं स्वच्छता आणि प्रसन्नता यांशिवाय विशेष नियंत्रण त्यांस पसंत नाहीं.

[५] आर्य अधिकार वाद मानीत नाहींत. त्यांच्या मतें सामान्यतः नित्यनैमित्तिक शास्त्रीय कर्मांस स्त्री-शूद्रादि सारेच अधिकारी आहेत. आतां व्यवहारतः हें कितपत घडतें ही गोष्ट वेगळी. या बाबतींत दयानंदांचे अनुयायी त्यांच्याही पुढें गेलेले दिसतात. त्याचा विचार पुढील भागांत करूं.

[६] त्यांच्या शास्त्रीय नित्यनैमित्तिक कर्मांत ओंवळें आणि अशौच यांचा प्रत्यवाय नसतो.* जेवणखाण इत्यादि सामान्य कर्मांस, इतकेंच काय पण कोणत्याही पापकर्मासही अशौच आडवें येत नाहीं. मग पुण्यकर्मांत मात्र अशौचामुळें अंतर पडावें, हें दयानंदांस अगदींच अविचाराचें वाटतें.

---

* संस्कारचंद्रिकाकार होमहवनादि शास्त्रीय कर्मांचे वेळीं रेशमी किंवा ऊर्णावस्त्र परिधान करावें म्हणजे अग्नीचें भय कमी होतें असें सुचवितात. तसेंच ऊर्णावस्त्र, कुशासन वगैरे वस्तु विजेच्या अवाहक असल्यामुळें उपयुक्त आहेत असें म्हणतात.

[७] शास्त्रीय कर्मांतील मंत्रांचा पाठ किंवा जप सार्थ करावा निदान अर्थ समजून करावा इकडे दयानंदांचा जास्त कटाक्ष आहे. तथापि वैदिक मंत्रपठनाचें श्रेय त्याच्या केवळ देशी भाषेंतील अर्थाचें पठनांत नाहीं असें आर्यही मानतात. कारण ती साक्षात् देववाणी आहे. अशी त्यांची निष्ठा आहे. यामुळें अगदींच अप्रबुद्ध कर्ता नसेल तर सर्व मंत्र क्रिया करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांनींच म्हटले पाहिजेत असा त्यांचा आशय दिसतो.

[८] हिंदु वैदिक जे शाखाभेद मानतात ते खरे नसून एकाच वेदसंहितेचे ते निरनिराळे अर्थ करण्याचे प्रकार आणि प्रघात आहेत असें दयानंद मानतात.

[९] दयानंदांनीं आपल्या नित्यनैमित्तिक-कर्मविधींत सर्व शाखांतील मंत्र व सूत्रें एकत्र उपयोगांत आणलीं आहेत

[१०] सूत्रकारादि ऋषींप्रमाणें स्वतःची बुद्धि किंवा तर्क यासही दयानंदांनीं ऋषि (समान) मानलें आहे असें संस्कारचंद्रिकाकार म्हणतात. "यस्तर्केणानुसन्धत्ते सधर्म वेदनेतरः" हेंच अनुसंधान दयानंदांच्या संस्कारविधींत आहे. सनातनीयांच्या मतानें शास्त्रीय कर्मांत तर्काला अशी प्रतिष्ठा मानलेली नाहीं.

[११] पुण्याहवाचन नांदीश्राद्धादि कित्येक सामान्य विधि तसेंच संकल्पांचें आणि फलश्रुतीचे मंत्र हे आर्यसंस्कारांत सनातनी रूढ वैदिकविधीप्रमाणें नसतात; उलट अग्निकार्य, आज्याहुति, वाम-देव्यगान, परमेश्वरस्तुति, दृष्ट-फलाकांक्षा इत्यादि गोष्टींवर आर्यसंस्कारांत जास्त भर दिसतो.

[१२] त्याचप्रमाणें आर्यांच्या संस्कारविधींत अथर्ववेद, सामवेद, पारस्कर गृह्य सूत्रें शौनक गृह्यसूत्रें. चरक, सुश्रुत, मनुस्मृति हे प्रामाण्य ग्रंथ, [अर्थात् ऋग्युजु-आश्व० गृ० सूत्रें इत्यादींवरोवर] विशेष उपयोगांत आणलेले आढळतात.

[१३] मीमांसकांप्रमाणें आर्य मंत्रदेवता मानीत नाहींत.

[१४] त्याचप्रमाणें मंत्राचा ऋषि, देवता आणि छंद यांचा उच्चार करण्याची त्यांची पद्धत नाहीं.

[१५] अग्निकार्यांत ते अग्नीचे प्रकार वहुधा मानीत नसावेत असें दिसतें.

[१६] रूढ सनातनी धर्मांतील विधींत उच्चारल्या जाणाऱ्या मंत्रांचा वहुधा विधींच्या क्रियेशीं अर्थाअर्थीं कांहींच संवंध नसतो, असा एक आक्षेप आहे. तो आर्यसंस्कार-विधींत नसावा म्हणून स्वामी दयानंदांनीं संस्काराविधि रचतांना,

आणि संस्कारचंद्रिकाकारांनीं त्याचा खुलासा करतांना शिकस्तीचा प्रयत्न केला आहे, तो कितपत सिद्धीस गेला आहे त्याचा विचार शेवटल्या भागांत करूं.

[१७] कर्मलोप किंवा कर्मदोष यावद्दल प्रायश्चित्त कर्म दयानंदांनीं सांगितलें नाहीं.

[१८] सनातनी वैदिकांच्या रूढ विधींत अनेक लौकिकाचारांचा जो भाग असतो, तो पसारा दयानंदांच्या संस्कारविधीभोंवतीं अद्याप जमा झालेला दिसत नाहीं.

ह्याप्रमाणें भेददर्शक ठळक ठळक गोष्टी आहेत. याशिवाय प्रत्येक विधींत निरनिराळे भेदप्रकार आहेतच, ते विस्तारभयास्तव देतां येत नाहींत.

गर्भादान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चूडाकर्म, कर्णवेध, उपनयन, वेदारम्भ, समावर्तन, विवाह, वानप्रस्थ, संन्यास आणि अंत्येष्टि हे संस्कार आर्यांस मान्य आहेत. गृहाश्रम हाही एक संस्कार मानून अंत्येष्टि-कर्माला संस्कारांतून दयानंदांनीं वगळलें आहे, असें त्यांच्या संस्कारविधि या पुस्तकावरून दिसतें. पण संस्कारचंद्रिकाकार आपल्या ग्रंथांत ग्रहाश्रमसंस्कार सोडून अंत्येष्टि-संस्काराचा संस्कारांत अंतर्भाव करतात. ह्या षोडश संस्कारांपैकीं आज आर्यसमाजांत रूढ कोणते आहेत याचा विचार निराळा व्हावयाचा असल्यामुळें तूर्त या ठिकाणीं वरील सर्व संस्कारांचें दयानंदांच्या मतें स्वरूप काय आहे, तेंच पहावयाचें आहे. दयानंदांनीं नित्य कर्माचा समावेश गृहाश्रमांत केला आहे. यामुळें नित्यकर्म व नैमित्तिक कर्में असें पुढील विषयाचे विभाग न पाडतां कर्णवेधापर्यंत प्राथमिक संस्कार, आश्रमसंस्कार आणि गृहस्थाश्रम असे तीन विभाग करून त्यांचा विचार या व याच्यापुढील दोन प्रकरणांत करण्याचें योजलें आहे. मात्र ही मांडणी येथेच पुरी व्हावी म्हणून दयानंदांच्या संस्कारविधीवरोवर संस्कारचंद्रिका, संध्यारहस्य वगैरे आर्य ग्रंथांतील विचार संक्षेपानें याच भागांत ग्रथित केले आहेत.

उपाध्याय ब्राह्मणवर्ग दयानंदांनीं कधींच मानलेला नाहीं. तथापि वैदिक वाङ्मयांतील देवता हा शब्द विद्वान् पुरुषवाचक आहे असेंच ते मानतात आणि अशा विद्वानांची पुरोहित, ऋत्विज, होते, अध्वर्यु इत्यादि प्रकारें त्यांस आवश्यकताही भासते.

प्रत्येक संस्काराचे आरंभीं कोणा तरी विद्वान् पुरुषानें मंत्र पाठ करावा, अर्थद्वारा ईश्वराची स्तुति व प्रार्थना करावी आणि तेथें असलेल्या सर्वांसह ईश्वराचें

ध्यान करावें असें त्यांचें म्हणणें आहे. ह्या स्तुति, प्रार्थना व उपासनेसाठीं त्यांनीं वैदिकसंहितेंतून अनेक मंत्रांची निवड केली आहे. असेच कांहीं मंत्र दयानंदांनीं एकत्रित केलेल्या पुस्तकास आर्याभिविनय असें नांव आहे. त्यांत ऋग्वेद आणि यजुर्वेद यांतील स्तुतिपर आणि प्रार्थनापर असे अनेक मंत्र असून त्या मंत्रांवर दयानंदांचें केवळ अध्यात्मपर असें संक्षिप्त व्याख्यान आहे. त्याच मंत्रांचा व्यवहार-परही अर्थ आहे, पण तो दयानंदांनीं दिला नाहीं. दयानंदांच्या संस्कारविधि पुस्तकांत हे प्राथमिक म्हणावयाचे मंत्र दिले आहेत.

सर्व संस्कारांच्या आरंभीं ईश्वरस्तुति प्रार्थनोपासनेनिमित्त मंत्रपठन* झाल्यानंतर स्वस्तिवाचन§ आणि शान्ति प्रकरण‡ यांतील खालीं उल्लेखिलेले मंत्र म्हणावयाचे असतात ते विस्तारभयास्तव येथें देतां येत नाहींत.

---

* ॐ विश्वानिदेव सवितर्दुरितानि० य० अ. ३० मं ३ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे० इ० य० १३।४; य आत्मदा०—य० ५५।१३; यःप्राणतो०—य० २३।३; येन द्यौरुग्रा—य० ३२।६; प्रजापतेन०,—ऋ० १०।१२१।१०; सनोबन्धु० य० ३२।१०; अग्नेनय०; य० ४०।१६.

§ अग्निमीळे पुरोहितं०-ऋ० १।१।१; सतःपितेवं सुननेऽग्ने०—ऋ० १।१।९; स्वस्तिनो०—ऋ०५।५१।११;स्वस्तये०—ऋ०५।५।१२; विश्वेदेवा०ऋ०५।५१।१३; स्वस्तिमित्रावरुणा०। स्वस्तिपन्थामनुचरेम०—ऋ० ५।५१।१४।—१५ ये देवानां०—ऋ० ७।३५।३५; येभ्यो मा १०।६३।३; नृचक्षसो०—४,सम्राजो ये० ५कोवःस्तोमं० ६ येभ्यो होत्रां० ७, य ईशिरे० ८ भरेष्विंद्रं० ९ सुत्रामाणे० १०, विश्वेयजत्रा० ११, अपामीवामप० १२, अरिष्टस मर्त्तो० १३, यं देवासोऽवय० १४, स्वस्तिनः पथ्यासु० १५, स्वस्तिरिद्धि० १६, ऋ० १०।६३।४—१६ मंत्र १० यांतील "दैवीं नावं" याचा अर्थ विद्युत्‌विमान आणि मं. १४ यांतील रथ=बाष्पपान असा अर्थ करतात. इषेत्वोर्ज्जेत्वा०—य० १।१; आनोभद्राः २४।१५; देवानां भद्रा० य०—२५।१५. तमीशानं—य० २५।१८, स्वस्तिनईन्द्रो० य० २५।१९ भद्रंकर्णेभिःय० २५।२१ ५=१ अ॑ग्न॒ आ या॑हि वी॒त॑ये॒; त्वंम॑ग्ने य॒ज्ञो नौ० सा० छन्द आ० प्रपा० १।१—२ येत्रिषता० अवर्व० १।१।१।१.

‡ शन्न इंद्राग्नी [इंद्र=विद्युत्];-ऋ० ७।३५।१—१३ [मं. ७ त्वष्टा=विवेचक विद्वान्]; इंद्रो विश्वस्यराजभि० [मं. ९—अदितीः=विद्वान् स्त्रिया० विष्णु=व्यापक ईश्वर]—य० ३६।८—१०—११; १२—१७—य० २४।३४।१—६; सनः॑ पव॑स्व॒० साम०—१।१; अभयं नः०—अथर्व १९।१५।५—६.

सर्व संस्कारांत करावा लागणारा सामान्य विधि म्हणून कांहीं गोष्टींचा उल्लेख स्वामींनीं संस्कारविधींच्या आरंभीं केला आहे. यज्ञदेश स्वच्छ व पवित्र असावा, यज्ञशाळा १६×१६×१०हात या प्रमाणांची असावी, ती ध्वजपल्लवांनीं सुशोभित, गोमयांनीं शुद्ध केलेली, हळद, पिंजर, मैंदा यांच्या रेंखाकृतींनीं शृंगारलेली असावी.* यज्ञकुंड आहुतींच्या संख्येच्या मानानें लहानमोठें असावें. समिधा, पलाश, आम्र, विल्व इत्यादींच्या असाव्यात [पार०गृ.सू.]§ होमद्रव्यांत, [१] केशर, कस्तुरी, वेलची इ० सुगन्धित, [२] घृत, † गहूं, उडिदादि पुष्टिकारक त्यांत] साखर, अंगूर इ० मिष्ट आणि [४] सोमलतादि रोगनाशक औषधि,असे चार करावेत. शिवाय खीर, लाडू, मोहनभोग, भात, खिचडी इत्यादि पदार्थांचा यथालिपाक करावा. यज्ञपात्रें चांदीचीं किंवा लांकडी असावीं. लांकडी खडावा, लांकडी पाट, ह्या विजेच्या अवाहक असल्यामुळें फार उपयोगी असतात. ऋत्विजादि पुरुष चांगले विद्वान्, धार्मिक, जितेंद्रिय, कर्मकुशल, असे गुणयुक्त असावेत यजमानानें कर्म करतांना पूर्वाभिमुख किंवा उत्तराभिमुख बसावें.

ओ३म् अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा+ ॥१॥ [हें आमचे म्हणणें शोभन असो.] ओ३म् अमृता पिधानमसि स्वाहा ॥२॥ ओ३म् सत्यं यशः श्रीर्मयिश्रीः श्रयतां स्वाहा ॥३॥ या तीन मंत्रांनीं तीन आचमनें करावीं. आचमनांचा हेतु कंठ साफ करून तरतरी आणणें हा एक असतो.× नंतर सर्व इंद्रियांची सुस्थिति असावी.

---

* हळदीनें मुंग्या जातात. मैदावर मुंग्या वगैरे कीटक तोच खाण्यासाठीं थांवतात.

§ अफगाणिस्थानांत वदामाच्या, इंग्लंडांत ओक वृक्षाच्या, जर्मनींत लवेंडरच्या आणि इटलींत युक्लेप्टिसच्या समिधा घेतां येतील.

† या हवनानें महामारीचा नाश होतो. अगर, तगर यांनीं कांहीं विषारी जंतु जातात.

‡ तूपही विषनाशक आहे. साखरेच्या हवनानें हे फिव्हर वगैरे रोगांचीं बीजें नाश पावतात.

+ स्वाहा याचा अपभ्रंश इंग्रजी 'हुर्रा' होय. त्याचा अर्थ शुभकर्मवाचक आहे.

× पहिल्या आचमनाच वेळीं स्वच्छ जल हें अमृतोपम आहे असें मनांत आणावें. दुसऱ्या आचमनाचे वेळीं तें पोषक आहे अशी भावना करावी. आणि तिसऱ्या खेपेस सत्य आणि उत्तम कर्मद्वारां धनप्राप्तीची आवश्यकता प्रपंचांत फार आहे यावें स्मरण करावें.

अशी भावना करून 'ओ३म् नसोर्मेप्राणोऽस्तु...ओ३म् अक्ष्णोर्मेचक्षुरस्तु...ओ३म् अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह सन्तु ॥ [पा०, ३।२५] या मंत्रांनीं अंग. स्पर्श करावा.* व मार्जन करावें.† नंतर ओ३म् भूर्भुवः स्वाहाः हीं तीन परमेश्वराचीं नांवें घेऊन ब्राह्मण, क्षत्रिय किंवा वैश्य यांचे घरून अग्नि किंवा तुपाचे§ दिव्यावर कापूर पेटवून आणावा. आणि ओ३म् भूर्भुवः स्वर्द्यौरिव० [-य०, ३।५] मंत्रानें अग्न्याधान करावें. नंतर उद्बुध्यस्वाग्ने० [-य०, १५।५४] या मंत्रानें अग्नीची प्रार्थना करून ओ३म् अयन्त इध्म० ओ३म् समिधाग्नि० । सुसमिद्धाय-शोचिषे०। तन्वासिमिद्धशगिरो० [-य०, ३।१ ते ३]या मंत्रांनीं समिदाधान करा नंतर पुन्हा ओ३म् आयन्त इध्मा० या मंत्रानें अग्नीची प्रार्थना करून पांच घृत हुति द्याव्या.

नंतर ओ३म् अदितेऽनुमन्यस्व ॥ इ० [गोभिल गृ०प्र०, खं. ३ सू०१-३ किंवा आपस्तंब गृ० सू०, २।४।१] आणि ओंदेव सवितः प्रसुव इ०—य०, ३०।१ या मंत्रांनीं चारी वाजूंस जलसिंचन करून अहिंसादि गुण संपादनार्थ अनुकूल बुद्धि ईश्वराजवळ मागावी. पुढें प्रसंगविशेषीं निरनिराळ्या मंत्रांनीं यज्ञकुंडाच्या उत्तर-दक्षिण दिशेस दोन आघारावाज्याहुति,‡ कुंडाच्या मध्यभागीं आज्य भागाहुति,×

---

* ही एक मानसोपचारपद्धति आहे. भावना तीव्र करून त्यायोगें इंद्रियें दृढ-बल करणें शक्य आहे.

† मार्जनानें आळस जाऊन शान्ति येते. वासिस्म्यांत शिरोमार्जन असतें.

§ रॉकेलचे दिवे वापरूं नयेत. तिळाच्या किंवा खोवरेलाच्या दिव्यापेक्षां तुपाचा दिवा अधिक लाभदायक आहे.

‡ ओ३म् अग्नये स्वाहा इदमग्नये इदन्नमम ॥-य०, २२।२७. ओ३म् सोमाय० -य०, २२।२८. [परमेश्वराप्रीत्यर्थं].—

अखेरचें 'इंदन्नमम' हें परोपकारबुद्धि जागृत ठेवतें. ही आहुति कुंडाच्या उत्तरेस व दक्षिणेस द्यावी. अनेक मंत्र म्हणण्याचें कारण, पहिली समिधा पेटण्यास अवसर मिळावा, तसेंच आंत क्वचित् अडकलेल्या जंतूंस बाहेर पडतां यावें.

× ओं प्रजापतये०-य०, १९।२८. ओं इंद्राय०-य०, २२।२७. [प्रजापालक व ऐश्वर्यसंपन्नाप्रीत्यर्थं].

व्याहृति आहुति, स्विष्टकृत् होमाहुति, प्राजापत्याहुति प्रधानहोमसंबंधी आज्याहुति, अष्टाज्याहुति, आणि सर्व वैपूर्ण ५ स्वाहा या मंत्रानें पूर्णाहुति देऊन अखेर ओ भूः वः स्वः । कस्यानश्चित्र ६ [सा० उत्तरा० अ० १ खं० ३ मं. १ ते ३] इत्यादि वामदेव्यगान करावें. नंतर तेथें जमलेल्या सर्व मंडळींचा यथोचित सत्कार करून समारंभ समाप्त करावा. कोणत्याही संस्काराच्या वेळीं शूद्रादि यजमानास मंत्रोच्चार नीट करतां येत नसेल तेव्हां त्यास क्रियेचें तंत्र सांगून मंत्र पुरोहितानें म्हणावे. • विधीनंतर भोजन दक्षिणादि ज्यांस द्यावयाचें त्यांस देऊन हुतशेष [घृत, भात, मोहनभोग वगैरे] सर्व स्त्रीपुरुषांनीं सेवन करावें. होमहवनापासून हवा शुद्ध होते. इंग्रजी हायजीन हा शब्द हवन यजन यांचाच अपभ्रंश आहे.

---

[१] ओंभूरग्नये० ओंभुवर्वायवे० ओंस्वरादित्याय० ओंभूर्भुवः०—पार० १।५।३–४. [सर्वगुणसंपन्न ईश्वराप्रीत्यर्थ].

[२] ओं यदस्य कर्मणो०–शत० का० १४।८।७।५ [भौतिक अग्निप्रीत्यर्थ].

[३] ओं प्रजापतये •–य० १८।२८ [प्रजापालकाप्रीत्यर्थ].

[४] ओंत्वन्नो अग्ने०; ओं स त्वन्नो०; ऋ० ४।१।४-५ ओंइमंमे वरुण० ऋ० १।२५।१९; ओंतत्त्वायामि० ऋ० १।२४।११, ओं भवतन्न०य० ५।३; ओं येते शतं०, ओं अयाश्चाग्ने, ओं उदुत्तमं० ऋ० १।२४।१५ [प्रकाशमान, प्रशंसनीय, राजन, जगदीश्वर व भौतिक अग्नि यांची प्रार्थना].

[५] ओं भूर्भुवः स्वः अग्न आयूंषि० ओं भूर्भुवः स्व० अग्निर्ऋषिः०, ओं भूर्भुवः स्वः अग्नेपवस्व० ऋग्वे०, ९।६६।१९–२१. ओं भूर्भुवः स्वः प्रजापते ऋ०, १०।१२१।१०. [अग्नि व प्रजापालकाची प्रार्थना.]

यांतील दुसऱ्या आहुतीचा मंत्र—'ओं भूर्भुवः स्वः । अग्निर्ऋषिः पवमानः पांचजन्यः=पुरोहितः । यांतील पांचजन्य या शब्दावरून चातुर्वर्णिक आणि अतिशूद्र, किंवा गोरे, पिवळे, काळे, ताम्रवर्णी आणि भुरे असे भूलोकचे सर्व लोक यज्ञाचे अधिकारी ठरतात. तसेंच तिसऱ्या मंत्रांत " दधद्रयिं मयिपोषं स्वाहा " असे शब्द आहेत. त्यावरूनही उपासक हा एक तुच्छही व्यक्ति असूं शकतो असें दिसतें.

[६] वामदेव्यगानांत श्रेष्ठ बुद्धियुक्त मनुष्यास परमात्मा अनुकूल होतो. शारीरिक बळाचें मुख्य साधन अन्न आहे. सर्वांचा तारक एक ईश्वरमात्र आहे, दुसरा कोणी नाहीं असा भावार्थ आहे.

सामवेदांतील मंत्राक्षरांवर जे अंक अक्षरें असतात, त्यावरून बीजगणिताची कल्पना पूर्वीची आहे हें सिद्ध होतें.

ह्याप्रमाणें सामान्य विधि प्रत्येक संस्काराच्या आरंभीं करावयाचे असतात. आतां गर्भादानापासून कर्णवेधापर्यंत प्राथमिक संस्कारांचा यापुढें निरनिराळा विचार करूं.

गर्भादान—सुप्रजाजननाकडे दयानंदांचें विशेष लक्ष दिसतें. त्यांच्या मतें गर्भादान या पहिल्या संस्काराची खरी फलश्रुति प्रप्त होण्यास वधू किमानपक्ष १६ वर्षांची व उत्तम पक्ष चोवीस वर्षांची, आणि वर किमानपक्ष २५ वर्षांचा व उत्तम पक्ष ४८ वर्षांचा असतां, त्यांचा विवाह झालेला असावा. या बाबतींत सुश्रुत सूत्रस्थान, अ० ३५ व शारीरस्थान, अ० १० तसेंच मनु अ० ३ यांवर त्यांचा विशेष भर आहे. रजस्वला स्त्रीस ते अस्पृश्यच मानतात. पहिल्या चार व पुढें अकरावी आणि तेरावी आणि सतरापासून महिनाअखेर तसेंच अष्टमी,चतुर्दशी,पौर्णिमा आणि अमावास्या या तिथींच्या,अशा रात्री त्यांच्या मतें ऋतुदानाला अयोग्य मानाव्या. दिवसास तर ऋतुदानाचा केव्हांही निषेधच आहे. राहिल्या फार तर दहा रात्री. त्यांपैकीं आठ, दहा, बारा, चौदा आणि सोळा या रात्री आणि त्यांतही चौदा आणि सोळा या दोन रात्री पुत्रेच्छु स्त्रीपुरुषांना ऋतुदानास विशेष अनुकूल म्हणून सांगितल्या आहेत. ऋतुदानाची वेळ म्हणजे रात्रीं दुसरा किंवा तिसरा प्रहर अशी त्यांनीं निश्चित केली आहे. ऋतुदानाच्या बाह्यक्रियेची माहिती उत्कृष्ट गर्भोत्पत्ती-करितां औषधि, आणि पुत्रलाभाकरितांही इलाज दयानंदांनीं सांगितले आहेत. ते वाचकांनीं जरूर तर मुळांतूनच पाहावे. या विषयासंबंधीं माहिती देण्यांत लज्जा आणि मुग्धता फारच हानिकारक झाली आहे असें ते मानतात. विवाह, गर्भा-दान आणि गृहाश्रम यांतील सर्व क्रिया तरुणांनीं लग्नापूर्वीच अवश्य समजून घ्याव्या असें आर्यांचें मत आहे. पण आम्हांस ही मनाची संकोचवृत्ति सोडतां येत नसल्यामुळें देहधर्माची अधिक परिस्फुटता न करतां विशेषेंकरून संस्काराच्या धार्मिक स्वरूपाचेंच दिदर्शन पुढें केलें आहे.

गर्भादानाच्या रात्रीच्या अगोदरच्या दिवशीं पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ईशस्तुति, प्रार्थना, उपासना, स्वस्तिवाचना, शांतिपाठ व सामान्य प्रकरणांत लिहिल्याप्रमाणें हवन केल्यावर पतिपत्नींनें वेदीच्या पश्चिमेस वसावें. ऋत्विजांनीं चारी बाजूंस

बसावें. पत्नीनें पतीच्या डाव्या बाजूस * बसून आपला उजवा हात (प्रेममर्यादा-दर्शक) वराच्या उजव्या खांद्यावर ठेवून नंतर उभयतांनीं यज्ञकुंडांत वीस मंत्रांनीं+ वीस आज्याहुति द्याव्या. नंतर भाताच्या खिरीच्या दोन, भाताच्या सहा, देऊन अष्टाज्याहुति मागीलप्रमाणें देऊन खालील मंत्र म्हणून आणखीही आज्याहुति द्याव्या. ‡ मग खालील नऊ मंत्रांनीं आज्य किंवा मोहनभोग याच्या आहुति द्याव्या.§ पुढें आणखी दोन आज्याहुति द्याव्या. अखेरची स्विष्टकृत आहुति झाल्यावर हुतशेष घृत पत्नीच्या सर्वांगाला चोळून तिनें स्नान करावें. नंतर स्वच्छ वस्त्र नेसून पतिसहित पत्नीनें (विधिसमाप्ति व गुणस्वीकृतीचे दर्शक म्हणून) यज्ञकुंडास प्रदक्षणा घालून सूर्यदर्शन करावें. खालील मंत्रांनीं परमेश्वराचें उपस्थान करून पतीसहित वडील मंडळींचें अभिवादन करावें. वेदीचे पश्चिम बाजूस बसून वामदेव्यगान करावें. नंतर उभयतांनीं सर्व मंडळींसह भोजन करावें आणि पुरोहितादि मंडळींस दक्षणा देऊन व त्यांचा सत्कार करून त्यांची रवानगी करावी. रात्रौ गर्भधारणा झाल्याबद्दल उभयतांची समजुत असल्यास त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं, किंवा गर्भधारणा न झाल्यास पुढल्या महिन्याच्या आरंभीं, पुन्हा खालील मंत्रद्वारा× आहुति देऊन अग्निकार्य करावें आणि कृतकार्य झाल्यावर शान्त्याहुति आणि पूर्णाहुति सामान्य प्रकरणांत मागें सांगितल्याप्रमाणें द्याव्या. याप्रमाणें गर्भधारणेच्या प्रत्येक क्रियेपूर्वी संस्कार करावयास पाहिजे. उत्तम आहार आणि शास्त्रोक्त हवन केल्यावर झालेला समागम अपूर्व गुणयुक्त संतान उत्पन्न करील. यांत शंका नाहीं. शृंग ऋषीनें दशरथ राजास हाच इलाज सांगितला असावा, असें आर्य मानतात.

---

* कारण त्या बाजूला शरिराचें उत्तमांग जें हृदय तें असतें.

+ मंत्र ब्राह्मण, प्र० १ खं० ४ मं० ५, पारस्कर गृ० कां०, १ सू० २ यांत अग्नि, वायु, सूर्य, आणि चंद्र, यांच्या (किरणस्पर्श) नियतसेवनानें रोग आणि वंध्यत्व दूर होऊन गोधन पाळण्यास वळ येतें असें आहे.

‡ पारस्कर गृ०कां०, १ क० २ सू० ७.

§ ऋग्वेद, मं० १० सू० १८४, मं० १ ते ३. यजु०, १९ मं० ७३. यजु०, ३६।२४. अथर्व०, ६।१७।१–४.

× ऋ०, मंत्र ५, सू० ७८, म० ७–९. यजु०, अ० ८ मं० २८–२९. मंत्र-ब्राह्मण, १।४।८–९.

पुंसवन—गर्भधारणेनंतर दोन वर्षें कडकडीत ब्रह्मचर्य राखावें.* पत्नीला दोनतीन महिने गेल्यानंतर तिनें उजव्या नाकपुडीनें वडाची पारंबी व पानें हुंगावीं.§ तसेंच ब्राह्मी आदि पौष्टिक औषधींचें सेवन करावें. त्यानंतर एक दिवस सामान्य विधीप्रमाणें ईश्वराची स्तुति, प्राथना, उपासना, स्वस्तिवाचन, शांतिपाठ आणि हवन झाल्यावर खालील मंत्रांनीं ⊙ दोन आज्याहुति द्याव्या. नंतर एकांतांत पत्नीचे हृदयावर हात ठेवून मंत्र ⊖ म्हणावा. मग महावामदेव्यगान करून वरीलप्रमाणें नस्य करावें. तें झाल्यावर खालील मंत्र+ म्हणून पत्नीचे ओटीपोटावर हात ठेवून पुन्हा मंत्र † म्हणावा. याप्रमाणें पुंसवनाचा विधि झाल्यावर गर्भिणीनें युक्ताहार विहार करून प्रसन्न चित्तानें असावें.

या संस्काराचा उद्देश गर्भ वीर्यवान् व्हावा, गर्भपात न व्हावा. अर्थात् पूर्ण दिवस गेल्यावर उत्कृष्ट संतान व्हावें, असा आहे. पुत्र किंवा कन्या होणें हें गर्भाशयांत वीर्यार्तव कमजास्त असण्यावर अवलंबून आहे. या विधीला उघड उत्सवाचें स्वरूप देण्यांत भावना उल्हसित आणि अनुकूल व्हाव्या असा हेतु आहे.

सीमन्तोन्नयन—हा संस्कार गर्भिणीच्या चवथ्या÷ महिन्यांत शुक्लपक्षांत× चंद्र मूलादि पुरुष नक्षत्रानें युक्त असेल तेव्हां अथवा सहाव्या किंवा आठव्या

---

* पुमाँ सौमित्रावरुणौ०—मं० ब्रा०, १।४।८–९. शमीमश्वत्थ—अथर्व•, ६।२।११.

§ अथास्यै मंडलागार० १ अथपुंसवनं पुरास्यद्गत०—पार०, १।१४.

⊙ ओं आ ते गर्भो योनिमेतु०—मं०ब्रा०, १।१।१०.

⊖ ओं यत्ते सुसीमे०—मं० ब्रा०, १।१।१०.

+ हिरण्यगर्भ समवर्तताग्रे०—यजु०, १३।४, अद्भ्यःसंभृतः•—य•, ३१।१७.

† सुपर्णोऽसि०—य०, १२।४.

÷ लोकांस गेण्याजाण्यास रात्रीचें सोयीचें पडावें म्हणून.

÷ या महिन्यांत गर्भिणीची दोहदावस्था सुरू होते. यास्तव तिचें चित्त प्रसन्न ठेवून गर्भाची मानसिक उन्नति साधावयाची असते.

× चंद्रमा स्त्री संज्ञक ग्रह आहे. यासाठीं समता राखण्याकरितां पुरुष-नक्षत्राची अपेक्षा आहे.

महिन्यांत पुंसवन संस्काराप्रमाणें करावा. प्रारंभीं सामान्य विधींतील प्राथमिक भाग झाल्यावर यज्ञकुंडाच्या चारी बाजूंस जलसिंचन करून खालील मंत्र[२] म्हणावा. नंतर पूर्ववत् आधारावाज्य भागाहुति, व्याहृति आहुति देऊन खालील मंत्रांनीं[३] तांदूळ, तीळ, आणि मूग यांच्या खिचडीच्या सात आहुति द्याव्या. नंतर (प्रजापते तत्त्व०) म्हणून आठवी, (ओं प्रजापतये०) म्हणून एक भाताची, (यदस्य कर्मणो०) म्हणून एक खिचडीची (ओंत्वन्नो अग्ने०) म्हणून आठ आज्याहुति आणि (ओ३मू भूरग्नये०) म्हणून चार आज्याहुति देऊन पति पत्नीनें एकान्तांत जाऊन पतीनें पत्नीच्या पाठीशीं बसावें. आणि खालील[४] मंत्र म्हणत पत्नीच्या केशांस तेल लावून ते विंचरावे,[५] भांग काढावा आणि केसांचा अंबाडा बांधावा. नंतर उभयतांनीं यज्ञशालेंत यावें.मग वीणा आदि वाद्यें वाजवावीं. वामदेव्य गान करावें. मग खालील मंत्र[६] म्हणावा. व इतरही मंत्र म्हणावे. त्यानंतर हवन करून राहिलेल्या खिचडींत वरेंच कढत तूप घालून त्यांत पत्नीनें[७] आपलें प्रतिबिंब पहावें. पतीनें तिला 'किं पश्यसि' असें विचारल्यावर

---

[१] पुरुषवाचक नक्षत्रें सूर्याप्रमाणें तेजोमय आहेत. जल हें मृदु आहे. स्त्रीसंज्ञक नक्षत्रें जल देणारीं आहेत. स्तन केशादि कोमल चिन्हें स्त्री-बोधक आहेत. गर्भिणीच्या संतानाच्या ठिकाणीं कोमलतेपेक्षां ओजस्वितेची जरुरी असते.

[२] ओं देव सवितः• —यजु०, ११।७.

[३] ओं धाता ददातु० अ० ७।१७. —ऋग्वे०, २।३२।४-५.

[४] ओ३म् सुमित्रिया०—यजु०, ६।२२. मूर्द्धानं दिवो•-य०, ७-२४. ओ३म् अयमूर्ज्जावतो० इति०-मं० ब्रा०, १।५।१—२. ओ३म् राकामह ं—ऋ०,२।३२।४ ५.

[५] स्त्रीच्या मस्तकाची जोपासना करण्यानें गर्भाच्या मेंदूवर परिणाम होतो. आपलें संतान बुद्धिमान् निपजावें हा ध्यास गर्भिणीला राहील. स्त्रियांचे केश हा त्यांचा एक उत्कृष्ट शृंगार आहे. अर्थात् तें काम तिच्यासाठीं तिच्या पतीनें करण्यांत तिच्यासंबंधीं प्रेमादर व्यक्त होऊन ती प्रसन्न होते. आणि तिची प्रसन्नता संतानास अत्यंत लाभदायक होते.

[६] ओ३म् सोमएव० —पार०, १।१४.

[७] पतिपत्नी यांत स्वभावतः स्त्रीचें मुखच सुंदर असतें. म्हणून तिनेंच आपलें प्रतिबिंब पहावें. तुपांत तें दिसण्यास वेळ लागेल तितकें भावनादार्ढ्य होण्यास अवसर मिळेल. शिवाय गरम तुपाची वाफ नाकातोंडांत जाण्यानें हित होईल. मातेचे संस्कार गर्भावर जें कार्य करतात तें पुर्ढे कशानें व कोणाच्यानेंही होत नाहींत. यासाठीं गर्भिणीची भावना उज्ज्वल केली पाहिजे. हाच ह्या संस्कारांतील हेतु आहे.

'प्रजां पश्यामि' असें उत्तर तिनें द्यावें. मग अनेक वृद्ध सौभाग्यवती व पुत्रवती स्त्रियांचे आशीर्वाद घेत तिनें अंतर्गृहांत त्या हुतशेष खिचडीचें सेवन करावें. भोजनोत्तर सर्वांची सत्कारपूर्वक रवानगी करावी.

जातकर्म—हा विधि स्त्रीप्रसूतीच्या वेळीं करतात. यांत सुलभप्रसूति, बाळंतिणीचे आरोग्य, तिच्या संबंधीं प्रेमदर्शन, आणि नववालकावर प्रथम वैदिक संस्कार आणि त्याचें रक्षण इत्यादि हेतु दिसतात. स्त्रीच्या प्रसूतीच्या वेळीं स्त्रीच्या शरीरावर खालील मंत्रानें मार्जन करावें. स्त्री प्रसूत झाल्यावर दाईनें मुलाला निर्मल करून पित्याच्या मांडीवर द्यावें. त्यानें मुलाला घेऊन त्याचें एक वितीवर नालछेदन करावें. नंतर त्यास किंचित् उष्णोदकानें स्नान घालून यज्ञकुंडाजवळ न्यावें. तेथें पूर्वोक्त अग्न्याधान, आणि समिदाधान झाल्यावर पुरोहितास आसन देऊन पित्यानें (अयन्त इध्म इ०) तीन मंत्रांनीं चंदनाचें समिदाधान करावें. नंतर चार आधारावाज्य भागाहुति आणि चार व्याहृति मिळून आठ आज्याहुति द्याव्या. पुन्हा खालील मंत्रानें दोन आज्याहुति द्याव्या. मग वामदेव्यगान करावें. पुढें ईश्वरोपासना केल्यावर मेधाजनन आणि आयुर्वर्धनासाठीं तूप व त्याच्या तिप्पट मध एकत्र करून सोन्याच्या काडीनें त्यानें नवीन वालकाच्या जिभेवर ओ३म् असें लिहावें. त्याच्या उजव्या कानांत 'वेदोसीति' 'तुझें गुप्त नांव वेद आहे' असें सांगून, खालील मंत्र म्हणत त्याच सोन्याच्या काडीनें थोडथोडा तूपमध सात वेळां चाटवावा. तांदूळ आणि यव स्वच्छ करून त्यांच्या पाण्याचा एक थेंब मंत्रपूर्वक

---

(१) ओ३म् एजतु०—य०, ८।२८. ओ३म् अर्वत पृश्नि०—पा० गृ०, १।१६।२.

(२) ओ३म् या तिरश्ची० —सा० वे० मं०—ब्रा० १।५।७. यांत पत्नीची स्तुति आहे. हें धार्मिक नारीपूजन सुधारलेल्या नारीपूजनापेक्षां अधिक पवित्र आहे. ओ३म् विपश्चित्पुच्छम भरत्तद्धाता०—सा० वे० मं० ब्रा०, १।५।७. या मंत्रांत पत्नीची विद्वानांना प्रार्थना आहे कीं, संतान होणें हीं मोठी स्पृहणीय गोष्ट आहे. तेव्हां माझ्या पतीस पुन्हा संतानलाभ होवो व तन्निमित्त तुमचेंही पुन्हा आगमन घडो.

(३) ओं प्र ते ददामि० १ मेधांते मित्रावरुणौ० २—मं० ब्रा०, १।५–६. ओं भूस्त्वयि ददामि०—पा० कां०, १।१६. ओं३म् सदसस्पतिमद्भुतं० ऋ०, १।१८.

(४) ओ३म् इदम्माज्य०—मं० ब्रा०, १।५।८.

बालकाचे मुखांत घालावा. मुलाच्या उजव्या कानाशीं खालील नऊ मंत्र म्हणावे. त्याचप्रमाणें डाव्या कानाशींही तेच मंत्र म्हणावे. मुलाच्या खांद्यावर अलगज हात ठेवून खालील मंत्र[1] म्हणावे. आणि खालील[2] मंत्राचा तीन वेळां जप करावा. मग बालकाचे खांद्यावरील हात काढावे. आणि जेथें मुलाचा जन्म झाला त्या खोलींत जाऊन दीर्घायुवद्दल प्रार्थना करावी आणि बाळंतिणीच्या शरिरावर समंत्रक मार्जन करावें. मुलास आशीर्वाद द्यावे. खालील मंत्र म्हणून त्याच्या मस्तकाचे अवघ्राण करावें. मग ईश्वरप्रार्थना करून आणि प्रसूता स्त्रीस प्रसन्न करून तिचे स्तन उष्णोदकानें धुऊन पुसावे. मग एक मंत्र म्हणून तिचा उजवा स्तन बालकाचे मुखास लावावा. पुन्हा दुसरा मंत्र म्हणून डावा स्तन बालकाच्या मुखास लावावा.* इतकें झाल्यावर एक मंत्र म्हणून पाण्याचा भरलेला एक कलश तिच्या उशागतीं उघडाच ठेवावा. रोज त्यांतील पाणी काढून पुन्हा तो भरून ठेवावा. असें दहा रात्रीं केल्यानें हवेंतील दोष पाण्यांत आकर्षित होऊन आरोग्यास मदत होईल. तसेंच

---

[१] आ३म् मेधान्ते देवः०—इ० पार० कां०, १ कं० १६.

[२] ओ३म् इन्द्र श्रेष्ठानि०—ऋ०, २।२१. अस्मेप्रयान्धि०—ऋ०, मं० ३।३६.
ओ३म् अश्मा०—मं० ब्रा०, १।५।१८.

[३] त्र्यायुषं जमदग्ने०—य०, ३।६२.

[४] ओ३म् वेदते भूमि०—पार०, ७।१६.

[५] यत्ते सुशीमे हृदयंहितमन्त०—मं० ब्रा० ,१।५।१०—१३.

[६] कोसि कतमोस्ये०—मं० ब्रा०, १।५।१४।१५.

[७] अंगादंगात्संभवसि०—मं० ब्रा०, १।५।१६—१९.

[८] ओ३म् इडासि०—पा०, १।१६.

[९] ओ३म् इमंस्तन मूर्जस्वन्तं०—य०, १७।८७.

[१०] ओ३म् यस्ते स्तन शशयो०—ऋ०, १।१६४।४९.

*मातेचें दुग्धप्राशन दहा महिनेपर्यंत उभय मायलेकांस हितावह आहे. पण दयानंद सत्यार्थप्रकाशांत म्हणतात कीं, फक्त सहाच दिवस आईनें दूध पाजावें. पुढें दाईनें पाजावें. स्तनाच्या छिद्रावर औषधि लावून दुग्धस्राव बंद करावा, असें केल्यानें एक महिन्याच्या आंत स्त्री पुन्हा पूर्ववत् युवती होते.

[११] ओ३म् आपोदेवेषु०—पा०, १।१६.

दहा दिवस रोज सकाळसंध्याकाळ खालील* मंत्रानें (राक्षसबाधा) विषजंतु निवृत्ती-करितां भातशिरसाच्या दोन आहुति द्याव्या. नंतर पित्यानें बाळंतखोलींत आणि कांहीं धार्मिक विद्वानांनीं बाहेर उभें राहून खालील आशीर्वादा† मंत्र म्हणावे.

नामकरणसंस्कार—नांव कर्णमधुर, उच्चारण्यास सुगम, स्त्रीपुरुषवाचक, जातिवाचक, इतकेंच काय, पण शक्य तों भावि व्यवसायोद्देश सूचकही असावें, हा ह्या संस्कारांतील हेतु आहे. बालकाचा जन्म झाल्यानंतर अकरावे, एकशें-एकावे दिवशीं किंवा पुढील सालच्या वाढदिवशीं हा संस्कार करावा. माता अशक्त असणें किंवा पिता देशांतरीं गेलेला असणें अशा अडचणींस्तव हा दिना-वधीचा विकल्प आहे. ज्या दिवशीं नांव ठेवावयाचें असेल त्या दिवशीं रीती-प्रमाणें इष्टमित्र बोलावून प्रथम सामान्य विधींतील ईश्वरोपासना, स्वस्तिवाचन, शांतिप्रकरणादि सर्व कार्यक्रम करून नंतर आधारावाज्य भागाहुति चार, व्याहृति आहुति चार, आणि (त्वन्नो अग्ने० इ०) मंत्र म्हणून आठ, याप्रमाणें आज्याहुति दिल्यावर प्रथम पत्नीनें पतीचे मांडीवर व पुन्हा पतीनें पत्नीचे मांडीवर बालकास उत्तराभिमुख करून द्यावें. मग प्रधान होमास सुरुवात करावी. ओं३म् प्रजापतये स्वाहा, म्हणून पहिली आहुति आणि त्यानंतर ज्या तिथीस मूल जन्मलें असेल ती तिथी, तिथीदेवता, तें नक्षत्र, (त्याचें आकृति रूप नांव) नक्षत्रदेवता यांची (ओ३म् प्रतिपदे स्वाहा, । ओ३म् ब्रह्मणे स्वाहा । ओ३म् अश्विन्यै स्वाहा । ओ३म् अश्विभ्यां स्वाहा ।) याप्रमाणें नांवें उच्चारून आहुति द्याव्या.§ मग स्विष्ट-कृत एक व व्याहृति चार आहुति दिल्यावर मातेच्या मांडीवरील मुलाच्या नासाग्रीं होणाऱ्या श्वासोच्छ्वासास पित्यानें स्पर्श करावा. हेतु हा कीं, मुलानें त्या स्पर्शानें

---

* ओ३म् शण्डामर्कोउपवीरः—पा०, १।१६.

† मानोहासिषुर्ऋषयो०—अथर्व०, ६।४।४१. इदंजीवेभ्यः—अथर्व०, १२।२।२३. विवस्वान्नो०—अथर्व०, १८।३।६१.

§ हवनाचे वेळीं म्हणावयाचे मंत्र कधीं उपदेशार्थ, कधीं सन्मानार्थ व कधीं स्मरणार्थ म्हणावयाचे असतात. म्हणजे हवाशुद्धि, आरोग्य इत्यादि हेतूंनीं हवन तर करावयाचेंच असतें. पण त्या निमित्तानें वरील विविध हेतूंनीं मंत्रही म्हणावे अशी योजना आहे. त्याचप्रमाणें वरील आहुतींत जन्मस्थ तिथिनक्षत्रांचा पुनः-पुन्हा उच्चार होऊन ती गोष्ट सर्वांस विदित व्हावी हाच हेतु आहे.

हसतमुख होत्सातें पित्याच्या तोंडून निघणाऱ्या पुढील+ मंत्राकडे अवधान द्यावें. नंतर बालकास आशीर्वाद द्यावा.§ पुढें महादेव्यगान, पाहुण्यांचा सत्कार आणि त्यांचा आशीर्वाद*याप्रमाणें समारंभ व्हावा. ह्या संस्कारांत ब्राह्मणभोजनाचा विधि दयानंदांनीं गाळला असला तरी पुरोहित, नेहमींचे वैद्य,धर्मोपदेशक, किंवा अशाच कर्मांत कमी तीन विद्वान् ब्राह्मणांस भोजन द्यावें, असें सस्कारचंद्रिकाकार म्हणतात. नांव कोणतें ठेवावें यासंबंधीं दयानंदांनीं आश्वलायन गृह्यसूत्र ‡ व मनुस्मृत्यादिकांचे आधारें बरीच वारकाई सांगितली आहे. त्यांतील ठळक गोष्टी-मुलाच्या नांवाचीं अक्षरें सम,मुलींचीं विषम असावीं. मुलीचें नांव अतिव्याप्ति दोषास्तव ताद्धित (जनकाची ती जानकी) असें नसावें. तसेंच नक्षत्र (रेवती), वृक्ष (चंपा),नदी(गंगा), अन्त्यज (चांडाळी), पर्वत (विंध्याचला), पक्षी (कोकिळा), अहि (नागी), प्रेष्य (दासी), भयंकर (भीमा), अशा अर्थाचीं नांवें मुलींना ठेवूं नये. ब्राह्मणाचे नांवापुढे शर्मा, क्षत्रियास वर्मा, वैश्यास गुप्त व शुद्रास दास असा अंतीं प्रत्यय असावा.

निष्क्रमणसंस्कार—ह्या संस्कारांत रात्रीं चंद्रदर्शनाचा विधि असल्यामुळें हा संस्कार जन्मानंतर तिसऱ्या शुक्ल तृतीयेस किंवा चौथ्या महिन्यांतील जन्मतिथ शुद्ध पक्षांत नसेल तर शुक्ल पक्षांतील त्या तिथीस करावा. त्या दिवशीं प्रातःकाळीं मुलांला न्हाऊं घातल्यानंतर त्याच्या मातेनें विशिष्ट पद्धतीनें त्याला पतीच्या मांडीवर द्यावें. या पद्धतींत, मुलाचें मस्तक उत्तरेस असावें, पत्नीनें पतीच्या मागून जावें यावें, ह्या विशेष गोष्टी आहेत.त्यानंतर खालील मंत्रांनीं† पति पत्नीची स्तुति करीत असतां जणुं काय हीच ती आराध्यदेवता असें सर्वांस दिसण्यासाठीं तिनें पतीच्या डावे बाजूस पश्चिमाभिमुख उभें राहावें, असा विधि आहे. नंतर पूर्वोक्त सर्व सामान्य विधि होतात. मग खालील मंत्र× म्हणून पित्यानें पुत्राचे

+ हे बालक त्वमायुष्मान् वर्च्यस्वी तेजस्वी श्रीमान्भूयाः ।

§ अ. १ खं. १ सूत्र ४–१०,

* कोऽसि कतमोऽसि कस्यासि कोनामासि०–य०, ७।२९. ओ३म् कोऽसि०–मं० ब्रा०, १।५।१४. ह्या मंत्रांतील शेवटल्या असौ पदाचे ठिकाणीं मुलाच्या ठरविलेल्या नांवाचा उच्चार करावा.

‡ ओ३म् सत्वाहे०–मं० ब्रा०, १।५।१५.

† ओ३म् ओयत्ते सुसीमे०–मं० ब्रा०, १।५। १०–१२.

× ओ३म्अङ्गादङ्गात्सम्भवसि०–पा०, १।१८.

मस्तकास स्पर्श करावा. खालील मंत्रें मुलाच्या उजव्या व डाव्या कानांत म्हणावे. नंतर मुलाच्या मस्तकाचें आघ्राण करून खालील मंत्रें म्हणून निमिषमात्र सूर्य-दर्शन करवावें. थोडा वेळ शुद्ध हवेंत त्याला हिंडवून आणल्यावर त्वंजीव शरदां शतं वर्धमानः । असा तेथील मंडळींनीं आशीर्वाद द्यावा. त्याचप्रमाणें रात्रीं चंद्रदर्शन करवीत असतां परमेश्वराची स्तुति करून[1] पतिपत्नींनीं पृथ्वीवर अर्घ्यप्रदान करावें. ह्या गुरुत्वाकर्षणाच्या प्रयोगाप्रमाणें आमच्या शरिरांतील जलांशाचें आकर्षण करणारा चंद्र आम्हांस आरोग्य देता होवो अशी प्रार्थना दोन वेळां केल्यावर मुलाला घरांत न्यावें. साहेबलोकांचीं तान्हीं मुलें हातगाड्यांतून ज्याप्रमाणें दाया बाहेर नेतात त्याप्रमाणें शुद्ध हवापाणी व सृष्ट्यावलोकन यांचें बाळकडू मुलाला दिलें जावें. सूर्यचंद्रदर्शन या गोष्टी निमित्तमात्र समजाव्या.

अन्नप्राशन—मूल सहा महिन्यांचें झालें किंवा त्यास अन्नपचन करण्याची शक्ति आली कीं, हा संस्कार करावा. या वयांत मुलाला माती खाण्याची चटक लागते. कारण त्यांत क्षार असतो. ह्यास्तव त्यास टाकणखाराची लाही मधांत चाटवावी, म्हणजे ही संवय मोडेल. मुलानें रिंगणी वगैरे लांकडी किंवा रबरी चुंफण्या चुंफल्यानें दांत बाहेर येण्यास मदत होते. नऊ दहा महिन्यांच्या नंतर मुलाला अंगावर पाजणें दोघांही मायलेकांस घातक आहे, यासाठीं सहाव्या पासून दहाव्या महिन्यापर्यंत अन्नप्राशनसंस्कार करावा. 'प्राशन' या शब्दांत अन्न पातळ असावें हा हेतु आहे. एक वर्षाच्या मुलाला क्षीरपा आणि दोन वर्षांच्या मुलाला क्षीरान्नाद म्हणतात तें सार्थ आहे.

अन्नप्राशनाकरितां चार तोळे भात शिजतांनाच त्यांत चार मासे तूप घालावें. आणि मागून वारा मासे मध आणि एक मासा दहीं घालावें. हें अन्न तयार करितांना सावधगिरीच्या सूचना लक्षांत राहाव्या म्हणून खालील मंत्र म्हणावे[6]. मुलाच्या

---

[१] अस्मेप्रयन्धि०—ऋ०, ३।३६।१०. इन्द्रश्रेष्ठानि०—ऋ०, २।२१।६.

[२] ओ३म् तच्चक्षुर्देवहितं—य०, ३६।२४.

[३] यददश्चंद्रमसि-मं० ब्रा०, १।५।१३.

[४] षष्ठे मास्यन्न प्राशनम्०—आश्व०, १।१६।१,४—५.—पार०, १।१९।१.

[५] सुश्रुत०, १०।६४.

[६] ओ३म् प्राणाय त्वाजुष्टं प्रोक्षामि । ओ३म् अपानायत्वा । ओ३म् चक्षुषेत्वा.

जन्मदिवशीं सर्व आप्तइष्टांस[1] बोलावून पूर्वोक्त सर्वसामान्य विधि झाल्यावर तयार झालेल्या भाताच्या दोन आहुति दोन मंत्रें म्हणून द्याव्या. नंतर त्या भातांत आणखी तूप घालावें. खालील मंत्रांनीं त्याच्या चार आहुति देऊन नंतर पूर्वोक्त स्विष्टकृत, व्याहृति, आणि पूर्वोक्त दुसऱ्या आठ मिळून बारा आज्याहुति द्याव्या. मग हुतशिष्ट भातांत आणखी सुगंधियुक्त भात घालून त्याचे घांस खालील मंत्रें म्हणत मुलास द्यावे. नंतर वामदेव्यगान आणि आलेल्यांचा सत्कार झाल्यावर "त्वमन्नपतिरन्नादो वर्धमानोऽभूयाः" ॥ असा मुलाला आशीर्वाद देऊन विधि पुरा करावा. हे सर्व मंत्र अन्वर्थक असून मुलाच्या कानांवर संस्कृत वाणीचे संस्कार व्हावे, असा त्यांतील हेतु आहे.

चूडाकर्म—बाराव्या महिन्यापासून तों छत्तिसाव्या महिन्यापर्यंत मुलांना दांत येत असतात. त्या वेळीं इतर विकारांबरोबर डोक्यांत खरूज वगैरे होण्याचा संभव असतो. यासाठीं एक वर्षापासून तीन वर्षेंपर्यंत चूडाकर्म (चौल) करून डोकें साफ करण्याचा हेतु आहे. मुंडन करण्यानें पुष्टि, वृष्यता, आयु, पवित्रता, सौंदर्य, सौभाग्य आणि संतान ह्यांची वृद्धि होते, असें सांगितलें आहे.[2] क्षोर करून मलई लावल्यानें मस्तकाला थंडाई येते.[3] हा संस्कार शक्य तों उत्तरायणांत शुक्ल-पक्षांत एखाद्या मंगलप्रसंगीं करावा. हा संस्कार मुलाप्रमाणें मुलींचाही करावा, असें चंद्रिकाकार सांगतात.[4] एकदां हा संस्कार केल्यावर पुढें पूर्वीच्या दक्षिणी ब्राह्मणांप्रमाणें शिखा ठेवावी. कारण केंस थंडी, उष्णता व विद्युत् यांचे अवाहक असून शेंडी हें एक सामाजिक चिन्ह आहे असेंही सांगतात.

आरंभीं सामान्य विधि संपूर्ण करून वेदीच्या उत्तरेस चार घट तांदूळ, यव, उडीद आणि तीळ यांनीं भरलेले ठेवावे. "मग ओ३म् अदितेऽनुमन्यस्व०" इ० तीन मंत्र म्हणून कुंडाच्या तीन बाजूंला आणि 'ओं३म् देवसवितः' ह्या मंत्रानें कुंडाच्या चारी बाजूंला जलसिंचन करून अग्न्याधान व समिदाधान करावें. नंतर आघारादि पूर्वोक्त आहुति द्याव्या. पुढें ओंभूर्भुवः स्वः इ० मंत्रांनीं चार, व्याहृति

---

[१] ओ३म् देवी वाचमजनयन्त०—ऋ०, ८।१०० [वाणीचें स्तवन] वाजो नोऽअद्य०—य०, १८।३३ [अन्न हेंच धन इ० अन्नस्तुति.]

[२] ओ३म् अन्नपतेऽन्नस्य०—य०, ११।८३.

[३] आश्व० १।१७।१.—पार०, २।१।१.

[४] चरक०, सू० ५।९३.

चार, स्विष्टकृत एक अशा आज्याहुति द्याव्या. मग न्हाव्याला उद्देशून एक मंत्र म्हणून दोन मंत्रांनीं मुलाच्या दीर्घायूचा संकल्प करून उष्णोदक आणि लोणी किंवा मलाई मुलाच्या डोक्यास लावावी. मग केस एकत्र करून तीन दर्भांनीं उजव्या बाजूचे केंस मंत्र म्हणत दावावे. नंतर वस्तऱ्यास उद्देशून* व अखेर हें मुंडण तुझ्या हिताकरितांच करतों असें मुलास उद्देशून म्हणावें आणि खालील चार मंत्र म्हणून कुशांसहित केंस कापावे किंवा कातरावे आणि मग खालील मंत्रानें न्हाव्यास वस्तरा नीट पाजवून क्षौरकर्म करण्यास सांगावें. क्षौर झाल्यावर कापलेले केंस सर्व गोमयानें टिपून घेऊन एका शमी-पत्र घातलेल्या घटांत टाकावे. तो घट व बाकीचे धान्याचे घट व यथाशक्ति द्यावयाचें तें न्हाव्यास द्यावें. न्हावी श्रीमंताचा कुशल पहावा. अखेर नेहमींप्रमाणें वामदेव्यगान आणि आशीर्वाद होऊन सर्वांचा सत्कार करून विधि पुरा करावा.

कर्णवेध—अंतर्गळ किंवा अंडवृद्धि होऊं नये म्हणून हा एक पूर्वोपाय करण्यांत येतो[७]. संस्कारविधींत दयानंदांनीं नासिकावेध हाही याच संस्कारांत गोंवला आहे;

---

१ ओ३म् आय मगन्त्सविता०—अ. ६।६८।१.

[२] ओ३म् अदितिः श्मश्रु०—अ. ६।६८।२. आश्व०, १।१७।७.
ओ३म् सवित्रा प्रसूता०—पा०, २ २।१।९.

[३] ओ३म् ओषधे०—यु०, ६।१५।४।१.

[४] ओ३म् विष्णो०-मं० ब्रा०, १।६।४. ओ३म् स्वाधिते०—मं. १।६।६.

[५] ओ३म् निवर्त०—य०, ३।३३.

ओ३म् शिवोनामासि०—य० ३।६३. या मंत्रांत वस्तऱ्याला आदरपूर्वक नमः असें म्हटलें आहे. ती वस्तुपूजा नव्हे असें समजावें.

ओ३म् येनावपत्सविता०—अथर्व०, ६।६८. ओ३म् येनधाता०—आश्व०, १।१७।१२. ओ३म् येन भूयश्च० १।१७।१२. ओ३म् येनपूषा० १।६।७ ओ३म् येन भूरिश्चरादिवं०—पार०, २।१।१६. ओ३म् त्र्यायुषं जमदग्नेः- य०, ३।६२.

ओ३म् यत् क्षुरेण०—अथर्व०, ८।२।१७. शूद्रासमोर वेद म्हणूं नये हें म्हणणें येथें लटकें पडतें. किंवहुना प्राचीन काळीं न्हाव्यांनाहीं वेदार्थ कळत असावा असें उघड होतें.

[७] शंखोपरि च कर्णान्ते०—सुश्रुत०, चि० १९।२१.

पण तो संस्कारचंद्रिकाकारांस मान्य नाहीं. तसेंच मुलींचे दुगड्या, बाळ्या, कुर्डे वगैरे दागिने घालण्याकरितां कान टोंचतात तेंही त्यांस मान्य नाहीं. मुलांमुलींच्या कानांच्या पाळ्या मात्र अलंकार घालण्यासाठीं नव्हेत तर रोगनिवृत्तीकरितां अवश्य टोंचाव्या असें ते म्हणतात. ह्या संस्काराचा काळ तिसऱ्या किंवा पांचव्या वर्षी सांगितला आहे. प्रथम एका प्रातःकालीं सर्व सामान्य विधि केल्यावर खालील मंत्र म्हणून उजवा, दुसरा मंत्र म्हणून डावा कान चांगल्या अनुभवी वैद्याकडून टोंचवावा व तो बुजूं नेय म्हणून त्यांत सुंकलें वगैरे घालावें. कान टोंचणें महाराष्ट्रांत आर्येतरांत बाराव्या दिवशींही करतात. मराठींत 'सोनाराकडून कान टोंचवावा' ही एक म्हणच पडून गेली आहे. कान टोंचणें म्हणजे कानउघाडणी होणें, अर्थात् वेळेवर उपदेश होणें असाही अर्थ होतो. ह्या सर्व वाक्प्रचारांनीं या संस्कारावर निरनिराळा प्रकाश पडतो. कान टोंचणें हें हिंदुत्वाचें एक प्रमुख बाह्यलक्षण असावें. मुसलमान कान टोंचीत नाहींत. त्यांस अविंध म्हणतात. ह्या विधीनें जो हिंदु ठरला, त्याचे हिंदूंच्या चातुर्वर्ण्याप्रमाणें पुढें व्हावयाच्या संस्कारांबद्दल पुढील प्रकरणांत विचार करूं.

---

[१] अथकर्णवेधो०—कात्या०, १।२.
[२] ओ३म् भद्रकर्णेभिः०—ऋ०, १।८९.
[३] वक्ष्यन्तीवेदा०—ऋ०, ६।७५.

प्रकरण चौदावें
आश्रमसंस्कार

ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहीभूत्वा वनी भवेत् वनीभूत्वा प्रव्रजेत् ॥ —शत० का० १४.

भावार्थ—ब्रह्मचर्य समाप्त करून गृहस्थ व्हावें. नंतर वानप्रस्थ आश्रम स्वीकारून अखेर संन्यास घ्यावा. ह्या वरील उक्तींतील पुरुषार्थाचा पाया ब्रह्मचर्याश्रमांत आहे. उपनयन ह्या संस्काराचें माहात्म्य सर्वांत अधिक आहे.एकप्रकारें द्विजाचा तो जन्मसंस्कारच आहे. गर्भादान हा जन्माच्या पूर्वीचा आणि अंत्येष्टि हा मृत्यूच्या नंतरचा असे दोन्ही संस्कार सोडले तर पुंसवनापासून कर्णवेधापर्यंत असलेले संस्कार विशेषेंकरून जीवात्म्याच्या शरीररक्षणाकरितां आहेत. त्याचप्रमाणें उपनयनापासून संन्यासापर्यंत सारे संस्कार विशेषेंकरून मानसिक उन्नती करितां आहेत आणि म्हणूनच दयानंदांनीं ह्या संस्कारांत वर्णभेदाप्रमाणें अधिकारभेद मानला आहे. दयानंदांस चातुर्वर्ण्याची विशेष आस्था दिसते. खानेसुमारीच्या वेळीं आर्यांनीं आपले कसें वर्णन सांगावें असें त्यांस विचारलें असतां वैदिक आर्य अमुक वर्ण अमुक गोत्र [स्मरत नसेल तर काश्यप किंवा पाराशर] असें सांगण्याविषयीं त्यांनीं कळविलें होतें. चतुर्विध आश्रमांच्या संस्कारांपैकीं उपनयन हें धर्मराज्यांत दाखल होण्याचें महाद्वार आहे. बौद्धांची प्रव्रज्या व उपसंपदा, पार्शी लोकांची नवजोत, मुसलमानांची सुंता, आणि ख्रिस्ती लोकांचा बाप्तिस्मा, हे सारे असलेच प्रकार होत. दयानंदांनीं सर्व संस्कारांत गर्भादान, उपनयन आणि विवाह ह्या तीन संस्कारांस विशेष महत्त्व दिलेलें आहे, तें योग्यच आहे. तरी आतां आपण या ब्रह्मचर्यादि आश्रमसंस्कारांसंबंधीं दयानंदांचा काय विधि आहे, तोच यथानुक्रम पाहूं.

उपनयन—विद्यार्जनाकरितां मुलाचें नांव शाळेंत दाखल करावयाचें त्याचप्रमाणें मुलांमुलींस उपनीत करावयाचें असतें. त्रैवर्णिक होण्यासाठींच उपनयनसंस्काराची अवश्यकता आहे. ज्यास शूद्र किंवा अतिशूद्रच रहावयाचें असेल त्यास उपनयन नको. दयानंदांनीं आपल्या संस्कारविधींत केवळ त्रैवर्णिकांस उप-

नयनाचा आधिकार आहे असें दर्शविलें आहे. पण स्वामी दर्शनानन्द यांनीं याचा खुलासा असा केला आहे कीं, त्रैवार्णिक म्हणजे केवळ जन्मतःच नव्हे तर जो गुणकर्मानें ब्राह्मण, क्षात्रिय किंवा वैश्य यांपैकीं कोणत्याही पदाचा अधिकारी असेल, मग तो जन्मतः शूद्रच काय, पण अतिशूद्र कां असेना त्याचें उपनयन करावें. आतां या त्रैवार्णिकांत अधिकारभेदपरत्वें काल आणि विधि यांत भेद करावा कीं नाहीं याबद्दल विकल्प आहे. तथापि भेद मानण्याकडेच दयानंदांचा कल दिसतो. उदाहरणार्थ,* उपनयनाचा काल ठरवितांना साम्य बुद्धीच्या ब्राह्मणाला समशीतोष्ण वसंतऋतु, सहनशील आणि तेजस्वी क्षत्रियास ग्रीष्म-ऋतु आणि वैश्यास धनधान्यसमृद्धीचा व शीतल चंद्रिकेचा शरद्ऋतु उक्त मानला आहे. तसेंच उपनयनाचें वयमान ठरवितांनाही ब्राह्मणास (म्हणजे ब्राह्मण पदाधिकारी मुलास) गर्भापासून किंवा जन्मापासून ५ ते ८ वें वर्ष उक्त काल आणि १६ वर्षांनंतर पतितकाल. तसेंच क्षत्रियांस ६ ते ११ वें वर्ष उक्त काल आणि २२ वर्षांनंतर पतितकाल, वैश्यांस ८ ते १२ वें वर्ष उक्तकाल आणि २४ वर्षांनंतर पतितकाल दयानंदांनीं मानला आहे. मात्र पतिताच्या मुलास पुन्हा पूर्ववत् उपनयनाचा अधिकार मिळतो. उत्तरायणकालांत मानसिक बलाची अधिक वृद्धि होते म्हणून तें उक्त धरलें आहे. उपनयनाचे वेळीं यज्ञोपवीत धारण करावयाचे तें कापूस, रुई, गाईच्या शेपटीचे केंस, ताग, लोंकर किंवा दर्भ इत्यादींपैकीं कशाचेंही करावें असें शास्त्र आहे. पण त्यांतले त्यांत ब्राह्मणानें कापूस, क्षत्रियानें ताग आणि वैश्यानें लोंकर यांचें यज्ञोपवीत घालावें. यज्ञोपवीत हें विद्या व वर्ण यांचें चिन्ह आहे. यासाठीं तें पारशी लोकांप्रमाणें कपड्यांवरून घालावें. संस्कारचंद्रिकाकार म्हणतात कीं, तें मुलींनींही घालावें. बाणभट्टानें महाश्वेतेचें वर्णन करतांना "ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृतकायाम्" असें म्हटलें आहे. परंतु कन्येचा उपनयन संस्कार करावा, आणि तिनेंही यज्ञोपवीत घालावें असें दयानंदांनीं कोठेंही स्पष्ट म्हटलेलें आढळत नाहीं.

यज्ञोपवीतास ब्रह्मसूत्र म्हणतात. येथें ब्रह्म याचा अर्थ वेद जाणावा. यज्ञोपवीताचे तीन धागे म्हणजे वेदोक्त कर्म, उपासना आणि ज्ञान यांचें जेथें एकीकरण होतें तीच या ब्रह्मसूत्राची ब्रह्मग्रंथि होय. ब्रह्मचाऱ्यानें एकच यज्ञोपवीत घालावें, गृहस्थानें दोन घालावीं, उपवस्त्राच्या अभावीं आणखीही एक घालावें. आयुष्य-वर्धनाकरितां जास्तही घालतात. यज्ञोपवीत हें विद्याचिन्ह आहे म्हणून वर.

सांगितलेंच. अर्थात् नानाप्रकारच्या विद्या, कला आणि भौतिकशास्त्र यांचें ज्ञान संपादन करून धन संपादन करावें आणि ब्रह्मचर्यादि व्रतपालनानें स्वावलंबन आणि आयुरारोग्य वाढवावें हीच महत्त्वाकांक्षा या संस्काराच्या बुडाशीं आहे. त्याचप्रमाणें गुरुशिष्यांचा पवित्र संबंध जोडणारा हा संस्कार आहे.

ज्या दिवशीं संस्कार करणें असेल त्याच्या तीन दिवस किंवा एक दिवस पूर्वी संस्कार करावयाच्या मुलां(मुलीं)नीं व्रत करावें; ब्राह्मणानें केवळ दुधावर, क्षत्रियानें केवळ यवागू घेऊन आणि वैश्यानें श्रीखंड खाऊन राहावें. नंतर संस्काराच्या दिवशीं सकाळीं क्षौर करून स्नानानंतर मिष्टान्न खाऊन वेदीच्या पश्चिमेस येऊन वसावें. मुलानें ब्रह्मचर्यमागाम्, ब्रह्मचार्यसानि ॥ [पा० कां०, २।२] असें म्हणावें. नंतर मुलास उत्तम पोषाख उपवस्त्रासह घालून त्यास आचार्यांसमोर वसवावें. त्यानें हातांत यज्ञोपवीत घेऊन "ओ३म् यज्ञोपवीतं० यज्ञोपवीतमसि० ॥ [पा० कां०, २] याप्रमाणें मंत्र म्हणून यज्ञोपवीत घालावें. मग ईशस्तुतीपासून अष्ट आज्याहुतीपर्यंत सामान्य विधि करावा. व्रतासंबंधीं प्रतिज्ञाबोधक पांच मंत्र म्हणून पांच आज्याहुति द्याव्या. शिवाय पूर्वोक्त व्याहृति, स्विष्टकृत, प्राजापत्याहुति, मिळून १५ आहुति मुलाच्या हातून देववाव्या. पित्यानें वटूच्या कल्याणाकरतां अग्नीची प्रार्थना करावी. मग मुलानें "ओ३म् ब्रह्मचर्यमागासुपमानयस्व" [मं० ब्रा०, १।६।१६] अशी आचार्यांस प्रार्थना केल्यावर त्यांनीं त्याचें नांव विचारावें व यानें सांगावें, मग ओ३म् आपोहिष्ठा० [ऋ० मं०, १०।९] या मंत्रानें मुलानें उजव्या हाताच्या ओंजळींत पाणी घ्यावें. आचार्यांनींही आपल्या हातांत पाणी घेऊन ओ३म् तत्सवितुर्वृणीमहे० [ऋ०, ५।८१] ह्या मंत्रानें तें पाणी मुलाच्या ओंजळींत सोडून मग त्याचा हात आचार्यांनीं आपल्या हातांत धरून ओ३म् देवस्थत्वा० [य०, ५।२६] या मंत्रानें पाणी खालीं भांड्यांत सोडावें. याप्रमाणें तिन वेळां अवक्षारण करावें. मग मुलास सूर्यदर्शन करवावें. तें झाल्यावर मुलानें आचार्यांस प्रदक्षणा घालून त्याच्या सन्मुख वसावें. आचार्यानें मुलाचे

---

[१] यज्ञोपवीत अभिमंत्रण प्रयोग नाहीं.
[२] ओ३म् सविता०, ओ३म् अग्निराचार्यास्तव—मं० ब्रा०, १।६।१५.
[३] ओ३म् देव सवितरेष०.
[४] ओ३म् युवा सुवासाः—ऋ०, ३।८.

उजवे सांद्यांस, पोटास, छातीस, डावे खांद्यास स्पर्श करावा. मुलाच्या काळजावर हात ठेवून आचार्यानें प्रतिज्ञा करावी. नंतर पुन्हा तुझें नांव काय ! तूं ब्रह्मचारी कोणाचा असे आचार्यांचे प्रश्न झाल्यावर आचार्यांनीं त्यास उपदेश करावा. मग त्याच दिवशीं किंवा दुसऱ्या दिवशीं वेदारंभ करावा.

वेदारंभ—सामान्य प्रकारोक्त विधि झाल्यावर व्याहृति, स्विष्टकृत, आणि प्राजापत्य अशा सहा आहुति मुलानें दिल्यावर वेदारंभाची पहिली सूचक गोष्ट म्हणजे मनाची एकाग्रता, तद्दर्शक मुलानें कुंडांतील अग्नि प्रथम एकत्र करावा. नंतर गुणस्वीकृतिदर्शक यज्ञकुंडास प्रदक्षणा करून कुंडाचे चारी बाजूंस जलसिंचन करावें. मग तुपांत भिजविलेल्या तीन समिधा अग्नींत टाकाव्या. पुन्हा अग्नि एकत्र करून आणि जलसिंचन करून आपले हाताचे तळवे अग्नीवर थोडे तापवून त्यांस पाणी लावून मुखस्पर्श करावा. समशीतोष्ण सहन करण्याची ही उपलक्षणात्मक क्रिया सात वेळां करावी. ही करतांना आपली तनु, आयु, कान्ति, शारीरिक अव्यंगता, मेधा, वाणी, विद्वानांवद्दल आदरभाव हीं वाढावीं म्हणून प्रार्थना करावी.

नंतर सर्व इंद्रियशक्ति चांगल्या वाढाव्या म्हणून मुख, नासिका, नेत्र, कान, व बाहु यांस स्पर्श करावा. अर्थात् हा स्पर्श करतांना इंद्रियशक्ति वाढविण्यास कोणत्या साधनांचें अवलंबन करावें तें मनांत आणावयाचें आहे. जसें सत्य व मधुर बोलण्यानें वाणीचें तेज चढतें, प्राणायामानें किंवा व्यायामानें श्वासोच्छ्वास-क्रिया बलदायी होते, शुभदर्शनानें नेत्रांची सार्थकता होते वगैरे. नंतर शारीरिक, आत्मिक, आणि सामाजिक उन्नतीचें साधन मला प्राप्त होवो, अशा भावनेनें

---

[१] ओ३म् प्राणानां० इ०—मं० ब्रा०, १।६।२०–२४.

[२] ओ३म् तं धीरासः––ऋ०, ३।८.

[३] ओ३म् मम व्रते०—पार०, २।२ कोनामासि; कस्य ब्रह्मचार्यसि, इंद्रस्यब्रह्मचर्य, ओ३म् कस्य ब्रह्मचार्यसि,—पा०, २।२.

[४] ओ३म् अग्नेसुश्रवः०—पार०, २।४।२.

[५] अदितेनुमन्यस्व०

(६) ओ३म् अग्नये समिधमाहार्षं०—पा०, २।४।३.

(७) ओ३म् आर्युदा० इत्यादि य० ३।१७, ओ३म् मेधां मे० पा०, २।४।८.

[८] ओ३म् वाङ्मय आप्यायताम्–इ०–पा०, २।४.

परमेश्वराचें खालील मंत्रानें उपस्थान करून आचार्यांच्या सन्मुख कुंडाच्या उत्तर बाजूला गुडघे टेंकून पूर्वेकडे तोंड करून बसावें आणि आचार्यांस गायत्रिमंत्र शिकविण्याविषयीं प्रार्थना[1] करावी. आचार्यांनीं एक वस्त्र उभयतांच्या खांद्यावर टाकून ह्या वस्त्राच्या आंत मुलाच्या दोन्ही हातांचीं बोटें आपल्या हातीं धरून त्यास तीन तुकड्यांनीं गायत्रिमंत्र[2] म्हणण्यास शिकवावें. विद्यार्थ्याला त्याचा अर्थही सांगावा. विद्यार्थ्याचे हात आपल्या हातीं धरण्यांत एक प्रकारची बौद्धिक सत्ता प्रस्थापित होते. वस्त्राचे आच्छादनानें गायत्रिमंत्राचें गूढत्व व पावित्र्य दर्शविलें जातें. मेस्मेरिझमसारखाच पण फार गंभीर असा हा संस्कार आहे. यांत आचार्यानें आपलें सारें शील आणि अंतःकरणाचें पावित्र्य वटूच्या अंतःकरणांत जणूं कांहीं ओतावयाचें असतें. अशीच आचार्यांची प्रतिज्ञा[3] असते. मग आचार्यांनीं वटूस वर्णबोधक अशी अनुक्रमें कुश, सण, किंवा लोंकर यांची मेखला बांधावी.[4] व्यर्थ कामचेष्टांचा संयम करून कमरेस जोर देणारी अशी तिला मानली आहे. नंतर आचार्यांनीं वटूस गेरू किंवा मंजिष्ठाच्या रंगाचे दोन कौपीन,[5] दोन पंचे, व उपरणें किंवा कपडे द्यावे.[6] तसेंच वर्णभेदाप्रमाणें पळस, किंवा वेळू, वड किंवा खैर आणि पीलू किंवा गुलर झाडांचे सरळ दंड,[7] [स्वाभाविक मेलेल्या मृगाचें] मृगासन किंवा कुशासन, गडवाभांडें, ताम्हणपळी वगैरे वस्तु द्याव्या. नंतर पित्यानें अगर मुंज करणाऱ्या पालकानें वटूस ब्रह्मचर्याश्रमाचा साधारण उपदेश करावा. तो असाः—तूं ब्रह्मचारी हो. दुष्ट कर्में सोड व चांगली क्रिया कर;दिवसां निजूं नकोस; आचार्यांचे आधीन राहून सांगोपांग वेदाध्ययन कर; एकेक वेदाच्या अध्ययनासाठीं बारा बारा वर्षें ब्रह्मचर्य कर;आचार्य अधर्म करतील तर तूं तसें करूं नकोस; क्रोध आणि मिथ्या भाषण सोडून दे; अष्ट प्रकारचें मैथुन वर्ज कर; भूमीवर निजत जा, गाणेंबजावणें वगैरे

---

[१] ओ३म् मयिमेधां०—आश्वा०, २१।२१।४. यानंतर विभूति ग्रहण नाहीं.

[२] अग्नीहिं०—आश्वा०, ३।२१।४.

[३] ओ३म् भूर्भुवः स्वः—य०, ३६।३.

[४] ओ३म् ममव्रते०—पा०, २।२.

[५] ओ३म् इयं दुरुक्तं०—२।२।८ मं० ब्रा०, ६।१७.

[६] ओ३म् युवासुवासां०—पा०, २।२।९,

[७] ओ३म् यामे दंडः पा०, २।२।१२.

विलासी कर्में सोड; अतिस्नान, अतिभोजन, अधिक निद्रा, अधिक जागरण, निंदा, लोभ, भय, शोक कधीं करूं नकोस; रात्रींच्या चवथ्या प्रहरीं उठून शौच-मुखमार्जन, स्नानसंध्या, ईश्वरोपासना आणि योगाभ्यास रोज कर; क्षौर करूं नकोस; मद्यमांस किंवा शुष्क अन्न खाऊं नकोस; घोडा, हत्ती, उंट वगैरे वाहनांवर बसूं नकोस; गांवांत राहाणें किंवा जोडे अगर छत्री घेऊन हिंडणें सोड; लघुशंकेशिवाय इंद्रियस्पर्श करूं नको. वीर्यस्खलन करूं नकोस. उर्ध्वरेता हो; अभ्यंगस्नान करूं नको. अति तिखट, आंबट, तुरट, खारट किंवा सारक पदार्थ वर्ज्य कर; नित्य युक्त आहारविहार करून विद्योपार्जनाचा सतत यत्न कर; सुशील, मितभाषणी, आणि सभ्य हो. मेखला, दंडधारण, भिक्षाचरण, अग्निहोत्र, आचार्यास प्रिय असें आचरण, सांजसकाळ त्यांचें वंदन, विद्यासंचय, इंद्रियनिग्रह इत्यादि विहित नित्यकर्में व ज्याचा निषेध केला तीं निषिद्ध कर्में समज. असा सदुपदेश ऐकल्यावर बटूनें हात जोडून मी आपल्या उपदेशाप्रमाणें वागेन अशी प्रतिज्ञा करावी. नंतर यज्ञकुंडाला प्रदक्षणा करून कुंडाचे पश्चिमेकडे उभें रहावें. तेथें आईबाप भाऊ, वहीण, मामा-मामी, आत्या, मावशी वगैरे ज्या भिक्षा घालण्यास नाकारणार नाहींत, अशांजवळ "भवती भिक्षांददातु" वगैरे वर्णभेदाप्रमाणें पाठभेदानें भिक्षा मागावी. ती भिक्षा आचार्यांपुढें करून त्यांनीं त्यांतील अल्पांश घेऊन बाकीची बटूस द्यावी. बटूनें मग आसनावर बसून वाग्देव्यगान करावें नंतर भिक्षान्नाचें भोजन करावें. तदनंतर सायंकाळपर्यंत आचार्यांनीं मुलास संध्योपासन शिकवावें. मग पुन्हा तयार असलेल्या स्थालीपाकांत तूप घालून समिदाधान करावें. नंतर आघारावाज्य भागाहुति चार आणि व्याहृति चार याप्रमाणें आज्याहुति द्याव्या. मग "ओ३म् अग्ने सुश्रवः" या मंत्रानें तीन समिधा द्याव्या. नंतरही पुन्हा कांहीं आहुति दिल्यावर बटूनें आपल्या गोत्राचा उच्चार करून गुरूचें अभिवादन करावें. आणि आचार्यांनीं त्यास आशीर्वाद द्यावा. नंतर हुतशेष हविष्यान्नासह इतर मिष्टान्नाचें सर्वांनीं भोजन केल्यावर मुलाला आशीर्वाद देऊन आपआपल्या घरीं जावें. मुलानें त्यानंतर तीन दिवस व्रतस्थ राहावें. भूमिशयन, प्रातःसायं समिधादान, अङ्गस्पर्श, स्थालीपात्रादि आहुति, व आळणी भोजन करावें, मग पाठशाळेंत जाऊन विद्याभ्यासासंबंधीं ब्रह्म-

---

[१] ओ३म् सदसस्पति०—य०, ३२।१३. तत्सवितुर्वरेण्यं०—य०, २२।९. ओ३म् ऋषिभ्यः स्वाहाः—आश्वा०, १।२१।११।१२।१४ येथें मेधाजनन प्रयोग नाहीं.

चाऱ्यानें व आचार्यानिं प्रतिज्ञा[1] करावी. ज्या वेळीं मुलीचें उपनयन असेल त्या वेळीं आचार्यांचें वरील सर्व कर्म आचार्याणी हिनें करावें. असें संस्कारचंद्रिकाकार म्हणतात.

बालकानें पांच वर्षेंपर्यंत आईच्या.पुढें आठ वर्षेंपर्यंत बापाच्या शिक्षेंत असावें. त्यानंतर अठ्ठेचाळीसाव्या वर्षापर्यंत किमानपक्ष पंचवीसाव्या वर्षापर्यंत द्विजानें आचार्यांच्या शिक्षेंत असावें. मुलीनें आठवे वर्षापासून पुढें १६ते२४ वे वर्षापर्यंत विद्यार्जन करावें. तोंपर्यंत मुलामुलींनीं व तरुण तरुणींनीं यमनियमादि पाळून ब्रह्मचर्य कसें आचरावें यावद्दल दयानंदांनीं मन्वादि[2][3]प्रमाणें दिलीं आहेत. विस्तारभयास्तव त्याचें वर्णन येथें करतां येत नाहीं; दयानंदांनीं आपल्या मताप्रमाणें ब्रह्मचर्याश्रमांतील अभ्यासक्रमही दिला आहे. त्याप्रमाणें वेदविद्यादि १४ विद्या व भौतिकविज्ञान एकतीस वर्षांच्या अध्ययनांत पुरें केलें आहे. स्त्रीशूद्रांचें उपनयन न झालें तरी त्यांनीं कांहीं वेदाध्ययन करावें असेंच दयानंदांचें म्हणणें आहे.

मनुष्याची योग्यता जन्मावरून ठरत नसून गुणकर्मस्वभावावरूनच ठरते हा ज्यांचा मुख्य सिद्धान्त त्या दयानंदांनीं प्रत्येकाच्या गुणकर्मस्वभावाच्या जोपासनेकडे विशेष बारकाईनें लक्ष देणें जरूर आणि स्वाभाविक होतें. दयानंदांनीं आपल्या सत्यार्थप्रकाशाचा आरंभच ह्या विषयानें केला आहे. ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद या ऋचेंतील ब्राह्मणाचें श्रेष्ठत्व दयानंदांस मान्य आहे. त्यांचें म्हणणें इतकेंच कीं, जन्मगुणानें ब्राह्मणशरीर होत नाहीं. तर तें गुणकर्मस्वभावानें अपूर्व बनतें तें नसें बनविणें हेंच प्रत्येक मनुष्यमात्राचें ध्येय असून तें पुरुषप्रयत्नार्धीन आहे, असें ते मानतात. आणि त्यासाठीं त्यांनीं सत्यार्थप्रकाशाच्या प्रथम समुल्लासांत बालसंगोपन व शिक्षण या विषयांचें विवेचन केलें आहे.

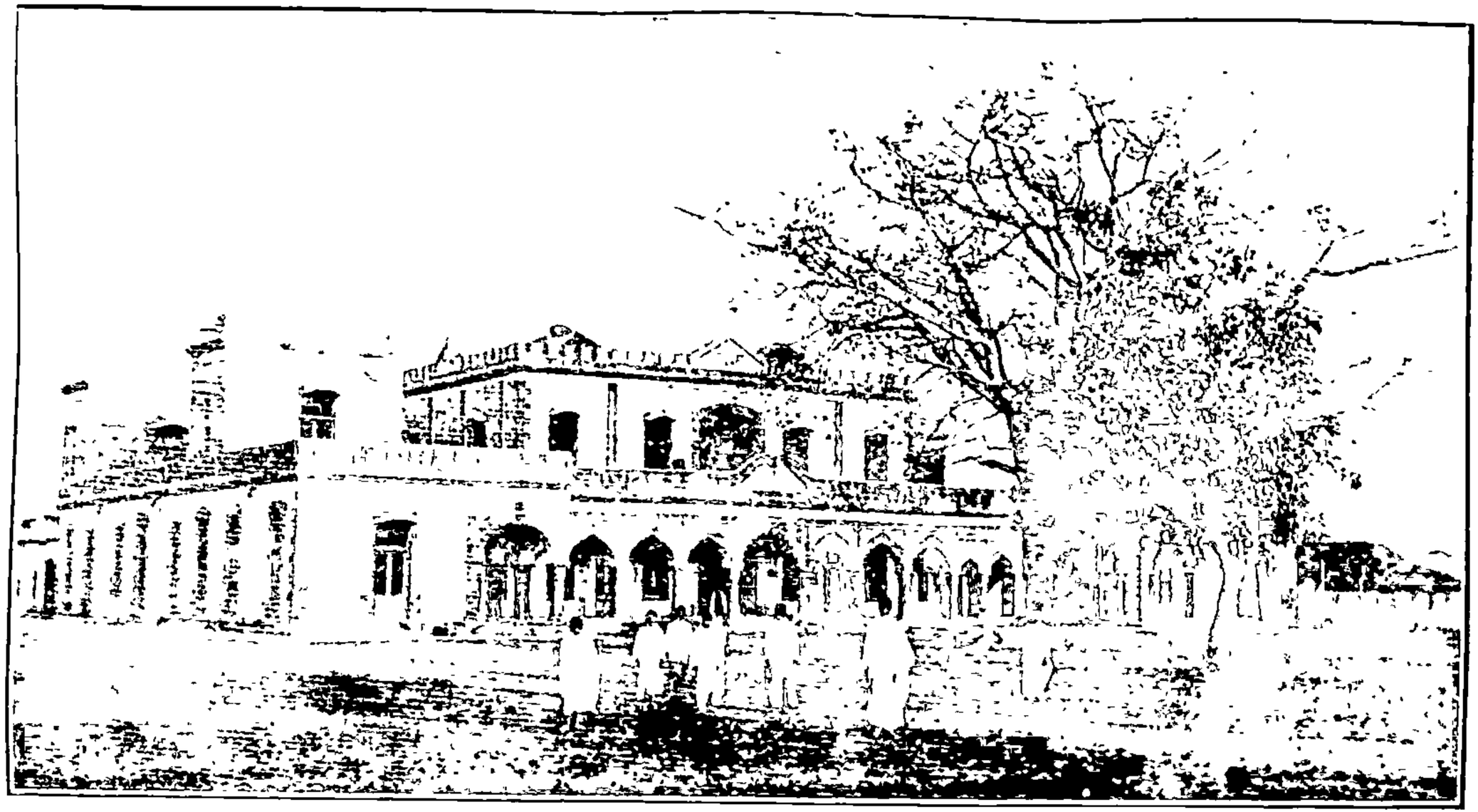
विद्येचे संस्कार देतांना, भूत, प्रेत, पिशाच, ग्रह, दानें, मंत्र, तंत्र, शीतलादि देवता इत्यादि सारीं खुळें पैसे उपटण्यासाठीं ढोंगी लोकांनीं काढलेलीं आहेत, अशा प्रकारचा उपदेश लहानपणींच मुलांना करावा म्हणजे पुढें तीं असल्या भ्रमजालांत फसून दुःख भोगणार नाहींत असें सत्यार्थांत सांगितलें आहे. फलज्योतिष, मृतात्मे, आणि तोडगे इत्यादि प्रकारांस सरसहा झूट ठरविण्यांत

---

[१] आचार्य उपनयमानो०इ०—अथर्व०,११।३।५, मं० ३।४।६।१७।१०।[२]

[२] छांदोग्य०—मपा०, ३, खं० १६.

[३] तैत्तिरीयारण्यक—प्रपा०, ७।११. प्रपा०, १०।८, प्रपा०, ७।९.

दयानंदांच्या गुरुकुल-कल्पनेचें आधुनिक मूर्तस्वरूप.—स्थापना इ. सन १९०२.

दयानंदांनीं महाराष्ट्रीय चिपळूणकर आणि आगरकर यांसही मागें टाकलेलें दिसतें. हें मागील प्रकरणांवरून वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल.

पूर्ववयांत वीर्यरक्षणाकडे स्वामींचा विशेष कटाक्ष आहे. यासाठीं स्त्रियांच्यागोष्टी, विषयी लोकांची संगति, विषयांचें ध्यान, स्त्रियांकडे कामुकतेनें पाहणें, एकान्तांत राहणें, स्त्रियांशीं वारंवार भाषण करणें व स्पर्शादि व्यवहार करणें इत्यादि कृत्यें सोडलीं पाहिजेत असें त्यांचें सांगणें आहे. पांच वर्षांपर्यंत आईनें व आठ वर्षांपर्यंत बापानें मुलांना शिकवावें व पुढें विद्वानांच्या आचार्यकुलांत मुलांना व विदुषींच्या शिक्षणसंस्थेंत मुलींना विद्याभ्यासासाठीं पाठवावें. विद्यार्थ्यांना योग्य प्रसंगीं ताडणही केलें पाहिजे. शिष्यांनींही ताडनानें प्रसन्न व लालनानें अप्रसन्न व्हावें, असें दयानंद सांगतात. त्यांनीं स्वतः चाळिशीच्या घरांत गेल्यावरही विद्यार्जनासाठीं गुरुजींच्या हातचें यथेच्छ ताडन सहन केलें होतें, हें वाचकांस आठवत असेलच.

तृतीय समुल्लासांत स्वामी म्हणतात कीं—" आठ वर्षांनंतर मुलांना किंवा मुलींना शिक्षणासाठीं पाठशाळेंत अवश्य पाठवून द्यावें. ह्या पाठशाळा शहरापासून चार कोस दूर एकान्त जागीं असाव्या. मुलामुलींच्या शाळांत निदान दोन कोसांचें अंतर असावें. स्त्रियांच्या पाठशाळेंत पांच वर्षांचेही मुलानें व मुलांच्या पाठशाळेंत पांच वर्षांच्याही मुलीनें जाऊं नये. पाठशाळेंत चैन सोडून तपस्व्यांप्रमाणें राहून ब्रह्मचर्यपालन केलें पाहिजे. विद्यार्थिदशेंत ब्रह्मचर्य संपेपर्यंत आईबाप व मुलें यांची परस्पर भेट व पत्रव्यवहार होण्यासही मनाई असावी. मुलांचा यज्ञोपवीतसंस्कार घरीं होऊन दुसरा पाठशाळेंत व्हावा. अर्थासह गायत्रीमंत्राचा उपदेश करावा. स्नान, आचमन, प्राणायाम, मार्जनादि क्रियारूप संध्योपासनही शिकवावें तें एकांतस्थलीं एकाग्रचित्तानें दररोज करावें. ह्यासच ब्रह्मयज्ञ म्हणतात. ब्रह्मयज्ञांत अध्ययन, अध्यापन, यांचाही अंतर्भाव होतो. देवयज्ञ म्हणजे. सूर्योदयानंतर सकाळीं व सूर्यास्तापूर्वी सायंकाळीं अग्निकुंडांत समिधा व तुपाची आहुति द्यावी. प्रत्येक मनुष्यानें एक वेळ निदान सोळा तरी आहुति दिल्या पाहिजेत. प्रत्येक आहुति निदान सहा मासे तुपाची पाहिजे. अधिकस्याधिकम् फलम्. देवयज्ञांत अग्निहोत्रापासून अश्वमेधापर्यंत सर्व यज्ञ आणि विद्वानांची सेवा, संगति व परोपकार यांचा अंतर्भाव होतो.

ब्राह्मणानें ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य वा तीन वर्णांचें, क्षत्रियानें क्षत्रिय व वैश्य

यांचें व वैश्यानें फक्त वैश्यांचें उपनयन करावें व त्यांना अध्ययन शिकवावें. तसेंच जो कुलगुणसंपन्न शूद्र असेल त्याचें उपनयन न करतां, त्याला वेदमंत्रांशिवाय इतर शास्त्रें शिकवावीं. [या बाबतींत पाठभेद आणि मत आहेत.]

उत्तम ब्रह्मचर्य अठ्ठेचाळीस वर्षांचें आहे. तें पालन केल्यानें मनुष्य चारशें वर्षांचें पूर्णायुष्य व निरोगी स्थिति भोगून धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष यांना प्राप्त करून घेतात. ज्या स्त्रीपुरुषांना विवाह करावयाचा असेल त्यांपैकीं स्त्रीनें चोविसाव्या वर्षीं व पुरुषानें अठ्ठेचाळीसाव्या वर्षीं विवाह करणें हें सर्वोत्तम होय. आणि स्त्रीनें १६ व पुरुषानें २५ वर्षेंपर्यंत ब्रह्मचर्य पाळणें हा सर्वांत कनिष्ठ प्रकार होय.

यमनियमांचें सारख्या प्रमाणानें सेवन करावें. जो यम सोडून नियमांचें पालन करतो त्याची संसारांत अधोगति होते. सकल वेदांचें अध्ययन व अध्यापन, ब्रह्मचर्य, सत्यभाषणादि नियम, अग्निहोत्र, सत्याचें ग्रहण व असत्याचा त्याग, सत्यविद्यांचें दान, वेदांतील ज्ञान, कर्म व उपासना, पक्षांतील इष्टी, सुसंतानोत्पत्ति, ब्रह्मयज्ञ, देवयज्ञ, पितृयज्ञ, भूतयज्ञ व नृयज्ञ हे पंचमहायज्ञ, अग्निष्टोम व शिल्पविद्या विज्ञानादि यज्ञ या सर्व साधनांच्या योगानें ब्रह्मप्राप्तीला सानुकूल असें मनुष्यशरीर तयार केलें जातें.—मनु०, २।२८

जो विषाप्रमाणें प्रतिष्ठेला भितो व अपमानाला अमृताप्रमाणें मानतो तोच ब्राह्मण वेद व परमेश्वर यांना जाणूं शकतो.—मनु०, अ० २।१६२.

याप्रमाणें उपनयनादि करून द्विज ब्रह्मचारी कुमार व कुमारिका यांनीं हलकें हलकें वेदाच्या अर्थज्ञानरूपी तपाला वाढवावें. जो वेद न शिकतां अन्यत्र श्रम करतो तो आपल्या पुत्रपौत्रांसह शूद्रत्वाला प्राप्त होतो.—मनु०, अ० २।१६८.

ज्या वेळीं कर्म, शील, उपासना व ज्ञान इत्यादिकांविषयीं संशय उत्पन्न होईल, त्या वेळीं जे योगी, आर्द्रचित्त धर्मात्मे पक्षपातरहित, विचारशील लोक असतील व ते जसे वागत असतील व सांगत असतील त्याप्रमाणें वागावें.—तैत्तिरीय०, प्रपा. ७ अनु. ११ क. ४.

वेद, वेदानुकूल आप्तपुरुषप्रणीत मनुस्मृत्यादिक शास्त्रें, सदाचार, (सत्पुरुषांचा आचार, जो सनातन वेदद्वारा परमेश्वरप्रणीत कर्माचरणरूप आचार तो—सदाचार) आपल्या आत्म्याला जें प्रिय अर्थात् सत्यभाषणादिक, हीं चार धर्माचीं लक्षणें आहेत.—मनु०, अ० २।१२

क्षत्रिय, वैश्यें व शूद्र यांना उपदेश करून सुनियमांनीं चालावयास लावणारे संन्यासी व ब्राह्मण होत व तसेंच ब्राह्मण, संन्यासी वगैरेंना सुनियमाप्रमाणें वर्तन ठेवण्यास लावणारे क्षत्रियादिक होत. म्हणून सर्व वर्णांच्या स्त्रीपुरुषांनीं अवश्य विद्या शिकून धर्माचा प्रसार केलाच पाहिजे. जें शिकावयाचें तें नीट परीक्षा करून शिकावें.

पंचविध परीक्षा—[१] वेद व ईश्वराचे गुण-कर्म स्वभाव यांना जें अनुकूल असेल तें सत्य व त्याच्या विरुद्ध जें असेल तें असत्य समजावें. [२] सृष्टिक्रमाच्या अनुकूल जें असेल तें सत्य व त्याच्या विरुद्ध सर्व असत्य. जसें "आई बापाशिवाय मुलगा झाला" हें असत्य. [३] धार्मिक, विद्वान्, सत्यवादी व निष्कपटी अशा आप्त पुरुषांच्या उपदेशाला अनुकूल तें सत्य. [४] दुसऱ्यानें आपणांशीं जसें वागावें असें वाटत असेल तसें आपण दुसऱ्याशीं वागावें. [५] प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, ऐतिह्य, अर्थापत्ति, संभव व अभाव या आठ प्रमाणांनीं जें ठरेल तें सत्य व इतर असत्य आहे असें समजावें.

अध्ययन-अध्यापन—प्रथम पाणिनीय शिक्षा, नंतर अष्टाध्यायी (व्याकरण), नंतर महाभाष्य याप्रमाणें तीन वर्षांत उत्तम वैय्याकरणी होतां येतें. व्याकरण जसें आर्ष पद्धतीनें लवकर समजतें तसें तें सारस्वत, चंद्रिका, कौमुदी, मनोरमा इत्यादि कुग्रंथ पन्नास वर्षें शिकल्यानेंही समजणार नाहीं. व्याकरणानंतर यास्काचार्यकृत निघण्टु व निरुक्त हे दोन्ही ग्रंथ सहा आठ महिन्यांत अर्थासह शिकावे. अमरकोशादि ग्रंथांमध्यें कालक्षेप करूं नये. नंतर पिंगलाचार्यकृत छन्दग्रंथ सार्थ चार महिन्यांत शिकावा. वृत्त-रत्नाकरासारखे ग्रंथ वाचूं नयेत. मनुस्मृति, वाल्मीकि रामायण, महाभारत किंवा विदुरनीति असे ग्रंथ शिकवावे. मग पूर्व-मीमांसा, न्याय, योग, सांख्य व वेदान्त दर्शनें हीं शिकवावीं. वेदान्तपढण्यापूर्वी ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, मांडूक्य, ऐतरेय, तैत्तिरीय, छान्दोग्य व बृहदारण्यक हीं दहा उपनिषदें शिकवावीं. हीं दर्शनें व उपनिषदें शिकण्यास दोन वर्षें पुरीं आहेत. नंतर सहा वर्षांत ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद व त्यांचीं ऐतरेय, शतपथ, साम, व गोपथ हीं ब्राह्मणें, स्वर, शब्द, अर्थ, संबंध व क्रिया यांसह शिकवावीं. अशा रीतीनें शिकून जो तयार होईल तो खरा दशग्रंथी होईल. ह्याप्रमाणें वेदांचें अध्ययन झाल्यावर चार वर्षांत आयुर्वेद शिकवावा. नंतर धनुर्वेदाचें साग्र अध्ययन करावें. तसेंच प्रजापालन, न्याय, प्रजावृद्धि वगैरे प्रजेच्या हिताचे सर्व व्यवहार शिकवावे.

त्याचें अध्ययन करण्यास दोन वर्षें पुरीं आहेत. नंतर गांधर्व वेदाला आरंभ करावा. नारदसंहितेचें अध्यापन करून सामवेद गातां येतील इतकी तयारी करावी. अथर्ववेदाच्या अध्ययनांत शिल्पविद्या, पदार्थगुणविज्ञान, इत्यादि शिकवावें. यापुढें दोन वर्षांत सूर्यसिद्धान्तादिक ज्योतिष ग्रंथ, वीजगणित, अंकगणित, भूगोल खगोल विद्या, भूगर्भविद्या योग्य रीतीनें शिकवाव्या. नंतर हस्तक्रिया, व यंत्र-रचना यांविषयीं शक्य तेवढें ज्ञान द्यावें. पण फलज्योतिष मिथ्या असल्यामुळें ते ग्रंथ शिकवूं नयेत. अशा रीतीनें जितकी विद्या चौस-एकवीस वर्षांत येऊं शकते तेवढी अन्य पद्धतीनें शंभर वर्षांतही येणार नाहीं.

ग्रंथप्रामाण्य—ऋषि लोक महान् विद्वान्, शास्त्रज्ञ व धर्मात्मे असल्यामुळें त्यांच्याच ग्रंथांचें अध्यापन करावें. अनार्य असल्यामुळें अल्पलाभ देणारे परित्यागार्ह कोणते ग्रंथ आहेत त्यांचा संक्षेपानें निर्देश करतातः [१] व्याकरण, कातंत्र, सारस्वत, चंद्रिका, मुग्धबोध, कौमुदी, शेखर, मनोरमा, इ०; [२] अमरकोश वगैरे; [३] वृत्तरत्नाकरादि छन्दोग्रंथ; [४] अपाणिनीय शिक्षाग्रंथ; [५] ज्योतिषांत शीघ्रबोध, मुहूर्तचिंतामणि इ०; [६] काव्यनायका भेद, कुवलयानंद, रघुवंश, माघ, किरातार्जुनीयादिक; [७] मीमांसा-धर्मसिंधु, व्रतार्क इ०; [८] वैशेषिकांत तर्कसंग्रह वगैरे; [९] न्याय जगदीशी वगैरे, [१०] योग, हटयोग प्रदीपिकादिक [११] सांख्य सांख्यतत्त्व कौमुदी वगैरे; [१२] वेदान्त-योगवाशिष्ठ, पंचदशी इ०. [१३] वैद्यक-शार्ङ्गधरादिक, [१४] स्मृतिग्रंथांपैकीं मनुस्मृतींतील प्रक्षिप्त श्लोक व अन्यस्मृतिग्रंथ; [१५] सर्व तंत्रग्रंथ; [१६] सर्व पुराणें; [१७] सर्व उपपुराणें; [१८] तुलसीरामायण, रुक्मिणीमंगलादि भाषाग्रंथ, विषयुक्त अन्नाप्रमाणें त्याज्यें आहेत. जर कोणी हे असत्य ग्रंथ शोधूं लागेल तर त्याच्या मनावर त्यांतील असत्याचा डाग लागल्याशिवाय राहणार नाहीं. "असत्यमिश्रं सत्यं दूरतस्त्याज्यं।"

षड्दर्शनांत विरोध नाहीं. त्यांत सृष्टि ह्या एकाच विषयाचें प्रतिपादन आहे. घट बनवावयाचा तर त्याला [१] कर्म, [२] समय, [३] माती, [४] पुरुषार्थ, [५] प्रकृतीचे गुण व [६] कुंभार अशीं सहा कारणें लागतात. त्याचप्रमाणें सृष्टीच्या कर्म या कारणाविषयीं मीमांसा, कालाविषयीं वैशेषिक, उपादान परमाणूंविषयीं न्याय, पुरुषार्थाविषयीं योग, तत्त्वांचे परिगणनासाठीं सांख्य, व निमित्तकारण परमेश्वराविषयीं वेदान्त ह्याप्रमाणें षड्दर्शनांत एक सृष्टिकथनच सांगितलें आहे.

अध्ययनांत विघ्नें—[१] विषयी-संगत, [२] व्यसनें, [३] अप्रौढ-विवाह,

[४] ब्रह्मचर्यापालन, [५] राजा, माता-पिता, विद्वान् यांचें वेदशास्त्रांत अप्रेम, [६] आचारांत अतिरेक, [७] आळस, कपट, [८] विद्येवर अश्रद्धा, [९] ब्रह्मचर्यावर अश्रद्धा, [१०] प्रतिमापूजा [११] मातापिता, अतिथि, आचार्य व विद्वान् यांची सेवा व संग न करणें, [१२] वर्णाश्रमधर्म सोडून व्रताचरण, [१३] तीर्थ व नामस्मरणनिष्ठा, [१४] पाखंड, [१५] भागवतादि ग्रंथविश्वास, [१६] धनलोभ, विद्येवर अप्रीति व [१७] व्यर्थ कालहरण. अशीं हीं विघ्नें आहेत.

वेदाध्ययनाचा अधिकार—सर्व स्त्रीपुरुषांना (मनुष्यमात्राला) वेदाध्ययनाचा अधिकार आहे. [यथेमां वाचं कल्याणी मावदानिजनेभ्यः । ब्रह्मराजन्याभ्या ँ शूद्राय चार्यायच स्वाय चारणाय ॥—यजु०, २६।२] परमेश्वराचा अभिप्राय शूद्रांनीं शिकूं नये असा जर असता तर शूद्रांना त्यानें वागिन्द्रियें, कान वगैरे अवयव कशाला दिले असते ? ज्या कोणत्या ग्रंथांत शूद्रांनीं वेद म्हणूं नये असा निषेध केला असेल तेथें त्याचा असा अभिप्राय समजावयाचा कीं, शिकलें व शिकवलें असतां ज्याला कांहींच ज्ञान होत नाहीं, अशा निर्बुद्ध शूद्राला शिकविणें व्यर्थ आहे, इतकाच समजावा; पण ज्यांस ग्रहणशक्ति आहे अशा स्त्रीशूद्रांना न शिकवणें ही मूर्खता आहे. [ब्रह्मचर्येण कन्या ; युवानं विन्दते पतिम् ॥—अथर्व०, ११।२४।३।१८ इमं मन्त्रं पत्नी पठेत् श्रौतसूत्रम्].

ब्राह्मणांच्या व क्षत्रियांच्या स्त्रियांना सर्व विद्या आल्या पाहिजेत. वैश्यांच्या स्त्रियांना सर्व व्यवहारविद्या, व शूद्र स्त्रियांना पाकादिक सेवाविद्या अवश्य आल्या पाहिजेत. तसेंच स्त्रियांना व्याकरण, धर्म, वैद्यक, गणित, शिल्पविद्या, पाकविद्या इत्यादि अवश्य आल्याच पाहिजेत.

आठ वर्षांनंतर, मुलगा किंवा मुलगी यांना घरीं ठेवूं नये. त्यांना आचार्यकुलामध्यें पाठवून द्यावें. तेथेंच त्यांचा समावर्तनसंस्काराचा समय होईपर्यंत ठेवावें. तोंपर्यंत कोणाचा विवाहही करूं नये. ह्याप्रमाणें स्थूलमानानें दयानंदांचे शिक्षणविषयक विचार होते व त्यांस अनुसरून ठिकठिकाणीं पाठशाळा काढण्याचा त्यांनीं आपल्या हयातींत पुष्कळ प्रयत्न केला. पण त्या सर्व संस्था अल्पायुषी होऊन आणि त्यांतही मतभेद उत्पन्न होऊन स्वामींस मुळींच यश लाभलें नाहीं. परंतु दयानंदांच्या पश्चात् त्यांच्या अनुयायांनीं जी शिक्षणविषयक चळवळ केली, त्याला जें यश आलें तितकें यश उत्तरभारतांत किंबहुना सर्व भरतखंडांत

दुसऱ्या कोणत्याही समाजाला मिळालें नाहीं. आर्यांच्या या प्रचंड चळवळीचें गुणदोषविवेचन थोडें बारकाईनें करणें जरूर आहे. तें पुढील भागांत करूं.

समावर्तन—वर सांगितल्याप्रमाणें ब्रह्मचर्यव्रत, साङ्गोपाङ्ग वेदविद्या, उत्तम शिक्षा, आणि पदार्थविज्ञान पूर्ण रीतीनें प्राप्त करून विवाह करून गृहाश्रम चालविण्याच्या इच्छेनें स्नातक ज्या वेळीं विद्यालय सोडून घरीं येतो, त्या वेळचा हा प्राचीन संस्कार आहे. ब्रह्मचर्य आणि विद्यार्जन हीं दोन्ही व्रतें ज्यास सोडावयाचीं असतात. त्यास विद्याव्रत-स्नातक म्हणतात. यांपैकीं एकच सोडावयाचें असतां त्यास व्रतस्नातक किंवा विद्यास्नातक म्हणतात. गृहाश्रमाची इच्छा करणाऱ्या कोणाही स्नातकानें चार सभ्य लोकांबरोबर सहकारितेनें काम करण्याचें व्यवहारचातुर्यही संपादन केलेलें असलें पाहिजे

समावर्तनसंस्कार विवाहापूर्वी आचार्यांच्या घरीं किंवा स्वगृहीं करावयाचा असतो. स्नातक प्रथम घरींच गेल्यास त्यास पाद्य, अर्घ्य, आचमन, मधुपर्क, स्नान इत्यादि विधि[1] असतो. आचार्यांच्याच घरीं असल्यास सामान्य प्रकरणांतील प्राजापत्याहुतीपर्यंत सर्व विधि झाल्यावर, कुंडांतील अग्नि एकत्र करणें, तीन समिधा देणें, सात वेळां मुखस्पर्श, नंतर अंगस्पर्श वगैरे पूर्वोक्त क्रिया करून वेदीच्या उत्तरेस पूर्वीच ठेवलेल्या आठ घड्यांपैकीं एका[2] घडयांतील पाण्यानें स्नान करावें. मग त्याचप्रमाणें दुसऱ्या घडयांतील पाण्यानें स्नान करावें. याप्रमाणें सर्व घडयांतील पाणी घ्यावें. मग ब्रह्मचाऱ्यानें मेखला व दंड सोडून[3] सूर्याची प्रार्थना[4] करावी. दहीं किंवा तीळ सेवन करून स्मश्रु करावी. औदुंबराचें दांतवणानें[5] दांत घासावे. पुन्हा सुगंधित जलानें स्नान करून चंदनाचें गंध लावून चक्षु, मुख नासिकादिकांस स्पर्श करावा. हातांत पाणी घेऊन अपसव्य[6] करावें. पाणी खालीं सोडून सव्य करावें.

---

[1] ह्या संस्कारांत व आपल्याकडील सोडमुंजीच्या संस्कारांत साम्य फारच थोडें आहे.

[२] तानिकल्पद०—अथर्व०, ११।२४।१६।२६.

[३] ओं ये अप्स्वन्तरग्नयः०—पार०, २।६।१०।११ १२.

[४] ओं उदुत्तमं०—ऋ०, १।४२.

[५] ओं उधन्०—पा०, २।६.

[६] ओं अन्नाद्याय०—पार०, २।६.

[७] ओं प्राणायानौ०—इ०—पा०, २।६.

[८] ओं पितरः—पा०, २।६.

नंतर निरनिराळे मंत्र म्हणत[1] वस्त्रें, पुष्पमाला, अंजन वगैरे घालून दर्पण पाहावा. जोडा छत्री घ्यावी[2]. नंतर स्नातकास मोठ्या सन्मानानें घरीं नेऊन त्याचा मधुपर्कादि विधीनें सत्कार केल्यावर विद्यादान दिल्याबद्दल आचार्यांचे परोपरीनें आभार मानून व त्यांचा आशीर्वाद घेऊन संस्कार पुरा करावा.

विवाहसंस्कार—ज्या स्त्रीपुरुषांना विद्या व धर्म यांची वृद्धि करावयाची असेल व जगावर उपकार करावयाचा असेल त्यांनीं विवाह करूं नये, असेंच दयानंद सांगतात. पण विद्यावृद्धीप्रमाणें सुप्रजावृद्धि ही पण गोष्ट ते विशेष महत्त्वाची समजत असल्यामुळें, विशेषेंकरून त्याच दृष्टीनें त्यांनीं विवाहसंस्काराचा विचार केला आहे. ब्रह्मचर्यव्रत, विद्या आणि बल हीं ज्यांनीं संपादन केलीं आहेत, ज्यांचे शुभगुणकर्म स्वभावतुल्य आहेत, ज्यांची परस्परांवर प्रीति आहे, अशा स्त्री व पुरुषाचा, संतानोत्पत्तीसाठीं आणि वर्णाश्रमाचे उत्तम कर्मासाठीं, पुढील नियमानुसार होणारा जो संबंध तो विवाह होय. अर्थात् हा संबंध जुळण्यापूर्वी वधूवरांचें वय[3], कुल, वास्तव्य, शरीर, आणि स्वभाव[4] यांची योगपरीक्षा झाली पाहिजे. यास्तव दोघेंही सज्ञान आणि विवाहेच्छु असलीं पाहिजेत. सामान्यतः वधूपेक्षां वराचें वय दिढीपासून दुपटीपर्यंत असावें. शरीर मात्र वरापेक्षां वधूचें सडपातळ असावें. वराच्या खांद्यास लागेल इतकीच वधूची उंची असावी. शील, बुद्धि आचारनामरूपादि गुण तुल्य असावे. वधूचें नांव ऋक्ष पर्वतादींचें निंद्य नसावें. वधूचे डोळे पिंगळे नसावे. फार केंस नसावेत. कमीही नसावेत. तसेंच वधूच्या ठिकाणीं अहिंसकता, सत्य, मधुर भाषण, कृतज्ञता, दयाळुता, देशभक्ति गृहकार्यदक्षता इत्यादि गुण पाहावे. कन्या जन्मभर अविवाहित राहिली तरी चालेल, पण असदृश वराशीं लग्न करूं नये. ही वधूवरपरीक्षा चतुर स्त्रीपुरुषांच्या द्वारें करावी[5]. आणि नंतर चार मंडळी बोलावून त्यांच्या देखत वधूवरांनीं परस्परांशीं संभाषण करावें. अशी ही वधू गुणकर्मस्वभावानें वराच्याच[6] वर्णाची

---

[१] ओं परिधास्ये०-इ०-पा०, २।६.
[२] ओं विश्वाभ्यो०-पा०, २।६.
[३] (१६×२४ कनिष्ट पक्ष; २४×४८ उत्तम पक्ष.)
[४] तमस्मेरा पुवतयो०-ऋ०, २।३५।४-६; ५।३७।३; ५।४१।७.
[५] ओ३म् ऋतमग्ने०-आश्व०, १।५।५.
[६] धर्मचर्य या०-आप०, २।५।११.

असावी. ती आईकडून निदान सहा पिढ्यांतील व वापाच्या गोत्रांतील नसावी. कुलपरीक्षेसंबंधीं मनुस्मृतींत म्हटलें आहे कीं, ज्या कुलांत अकर्तृत्ववान्, अविद्वान, क्रियानष्ट, केंसाळ, कुष्ठादि असाध्य रोगी माणसें असतात अशा कुळांतील वधू करूं नये. [मनु०, ३।२।४–१०]. विवाहप्रकार मनूनें आठ सांगितले आहेत. त्यांपैकीं ब्राह्म, दैव, आर्ष किंवा प्राजापत्य या पद्धतीनें लग्न करावें. त्यांत ब्राह्म उत्तम आणि गांधर्व कनिष्ठ होय. ते आवसथ्य अग्नि स्थापन करून करावे. येथें अग्नीच्या विशिष्ट नांवाचा उल्लेख आढळतो.

विवाह करावयाचा तो दूर देशांतील असपिंड व असगोत्र अशा तरुणतरुणींचा करावा. कारण जवळच्या माणसांत परिचयामुळें अनादर असतो, प्रेम उत्पन्न होत नाहीं. रजवीर्याचा बदल झाल्यानें संतति सशक्त व बुद्धिमान् होते. यास्तव भिन्न कुलगोत्र व देश पाहावा. भिन्न देशांतील संबंधानें हवापालट हितकारक होतो. वायकोचें माहेर गरीब असलें तर तें जवळ असल्यानें नवराही भिकेस लागतो, तें श्रीमंत असलें तर वायको डोईजड होते. मानापमान, रुसवेफुगवे वगैरे अनेक संकटें जवळच्या सोयरिकींत येतात. रत्नें, विद्या, उत्तम स्त्री इ० सर्व देशांपासून व सर्व लोकांपासून ग्रहण करावीं. असें मनु सांगतो. [मनु०,२।२२] दूरदेशीं विवाह झाल्यानेंच कन्येचें हित होतें म्हणून तिला दुहिता (दुरेहिता) म्हणतात. कन्या ऋतुमती झाल्यानंतर तीन वर्षेंपर्यंत योग्य वराचा शोध करून नंतर (छत्तीस वेळां रजोदर्शन झाल्यावर तिनें विवाह करावा.) विवाह करणें वधू वरांच्याच स्वाधीन असावें तें चांगलें [मनु०, ९।८९।९२]. प्रौढ विवाह आणि त्यांतही स्वयंवरपद्धति चांगली.* तरुणींनीं पूर्ववयांत चुकून सुद्धां पुरुषाचें चिंतन (ध्यान) करूं नये. इतकेंच काय, पण विवाह होण्यापूर्वी कन्या व वर यांची एकान्तांत गांठ पडूं देऊं नये. कारण यौवनावस्थेंत अविवाहित स्त्रीपुरुष एकांतांत असणें फार दूषणावह आहे. वधूवरांचा ब्रह्मचर्याश्रम आणि विद्याभ्यास संपण्याच्या अगोदर वर्षसहा महिने एकमेकांचीं चित्रें व जीवन-वृत्तें परस्परांकडे त्यांच्या अध्यापकांमार्फत पाठवावीं. अध्यापकांनीं त्यांचें मत विचारावें. दोघांच्याही मनांत विवाह करावा असें असेल, तर उभयतांचा समावर्तन संस्कार एकाच वेळीं करावा. वधूवरांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांच्या अध्यापकांच्या समक्ष किंवा आई-वापांच्या घरीं त्यांचा विवाह व्हावा. विवाहेच्छु स्त्रीपुरुषांनीं

* आधेनवो०–ऋ०, ३।५५।१६.

एकमेकांस कांहीं प्रश्न विचारावयाचे असल्यास, किंवा शास्त्रार्थ करावयाचा असल्यास, अध्यापक, आई-बाप व इतर सभ्यगृहस्थ, यांचे समक्ष प्रश्न विचारावे. कांहीं गुप्त गोष्ट विचारावयाची असल्यास लिहून विचारावी. विवाहनिश्चय झाल्यावर दोघांच्या खाण्याचा विशेष बंदोबस्त ठेवावा. विवाहापूर्वी वधूवरांस कामशास्त्र आणि गर्भादानविधि यावद्दल ज्ञान असावें.

ह्या संस्कारांत सर्व वऱ्हाडी मंडळीस प्रवासांत वस्त्र-प्रावर्ण इत्यादि गोष्टींत सोयीचें पडावें म्हणून साधेल तों जेव्हां थंडी वगैरे नसून मानसिक बल ठीक असतें अशा उत्तरायणांत[1] चांदण्यापाक्षांत (पुण्य नक्षत्रें) एखाद्या चांगल्या सोयीच्या दिवशीं (तिथी, मास, नक्षत्र, ग्रहबळ, मुहूर्तादि योग कांहीं एक न पाहतां) हा संस्कार करावा. कन्या रजस्वला होऊन शुद्ध झाल्यावर ज्या दिवशीं गर्भादान व्हावयाचें असेल त्याच्या अगोदर तीन दिवस सायंकाळीं किंवा तिसऱ्या प्रहरीं वधूवरांनीं आपआपल्या घरीं संस्कारविधीस सुरुवात करावी. ती अशी कीं, विवाहाची वेळ मध्यरात्रीं येईल. संस्काराच्या आरंभीं वधूवरांनीं आपआपल्या घरीं काम हा गृहस्थाश्रमपूर्तीकरितां आहे, असा कामाग्नि स्वस्त्री शांत करते, ती पुरुषाला स्ववश करते वगैरे अर्थाचा मंत्र म्हणत, सुगंधित पाण्यानें स्नान करावें. नंतर ईश्वरस्तुति, प्रार्थनोपासना, स्वस्तिवाचन, शांतिपाठ म्हणून पूर्वोक्त सामान्य विधीप्रमाणें अग्न्याधान व समिदाधान, स्थालीपाक इ० कर्म करावें. वधूकडील कार्यकर्त्या पुरुषानें वरास संभारंभानें वधूच्या घरीं आणावें. यासच ते वरात म्हणतात. घराशीं आल्यावर वरानें पूर्वाभिमुख वधू आणि तिच्याकडील मंडळीनें उत्तराभिमुख उभें रहावें. वधू व वधूकडील मंडळीनें वरास, आपण बसावें आम्ही आपला सत्कार करतों, असें म्हटल्यावर वरानें त्यास रुकार द्यावा. नंतर आसन, पाद्य, अर्घ्य, आचमन, मधुपर्क, गोदानादि द्रव्य, असें आपण घ्यावें असा

---

[१] उदगयन० आश्वा०, १।४।१–२. पा०, १।२।१. गोभि०, २।१।१–२.

[२] आर्यांच्या सर्व संस्कारांत पूर्व आणि उत्तर या दिशा शुभ आणि तेजस्वी मानलेल्या आहेत.

[३] विष्टरो विष्टरो विष्टर प्रतिष्ठेह्यताम्.

[४] ओ३म् देवस्य त्वा०–य०,१।१०. ओ३म् भूर्भुवः स्वः मधुवाता०–य०, १३।२७–२९. ओ३म् नमः श्यायास्या–पा०,१।३।९. ओ३म् वसवस्त्वा० इ. ओ३म् भूतेभ्यस्त्वा०–आश्वा०, १।२४।१४।१५. ओ३म् यन्मधुनो०–पा०, १।४.

प्रत्येकाचा आदरार्थी त्रिवार उच्चार करून वधूनें म्हणावें व वरानें मी घेतों असें उत्तर द्यावें. मग वराला घरांत नेऊन पूर्वाभिमुख बसवावें. वधूनें त्याच्यासमोर बसावें. कार्यकर्त्यानें वधूवरांचा पिता, पितामह, प्रपितामह यांचें गोत्रोच्चारण-पूर्वक नांव घेऊन, ह्या सालंकृत कन्येचा स्वीकार करा, असें म्हणून वधूचा उजवा हात वराच्या उजव्या हातावर ठेवावा, आणि वरानें ओ३म् प्रतिगृह्णामि असें म्हणावें. नंतर हे दीर्घायु पतिव्रते, हें वस्त्र व देशी स्त्रियांनीं विणलेलें हें उपवस्त्र (शालू वगैरे) घे असें सांगून तिला वरानें वस्त्रें द्यावीं. व स्वतांही धारण करावीं. हें होत असतां पुढील होमाच्या तयारीसाठीं वरपक्षाकडील एकानें (आगीचे निवारणासाठीं) पाण्याचा घडा घेऊन व दुसऱ्यानें पशुपक्ष्यांचे निवारणासाठीं दंड घेऊन यज्ञसमाप्तीपर्यंत वेदीशीं उभें रहावें. त्याचप्रमाणें वधूच्या जवळच्या अगर दूरच्या भावानें तांदूळ व शमीपत्र सुपांत घालून त्यांनींही लाजाहोमाच्या तयारींत असावें; तसेंच वधूकरितां एक शिळा व वधूवरांकरितां कुशासनें मांडून ठेवावीं. नंतर[3] वधूवरांनीं सभामंडपांतील वेदीजवळ येऊन तेथें जमलेल्या सर्व सज्जनांची व परमेश्वराची प्रार्थना करावी. वरानें वधूस आपल्या कर्तव्याची जाणीव देत तिचा हात धरून तिला वेदीजवळ आणावें. नंतर आपण वधूच्या डावे बाजूस आसनावर बसावें. तेथें वधूची मंगलप्रार्थना[4], पुरोहितनियुक्ति होऊन आचमन घेतल्यावर १६ आज्या-हुति, प्रधानहोमाच्या पांच आहुति, नंतर राष्ट्रभृत[5] होमाच्या बारा आहुति, जर्या

[मागील टीप चालू]

हे मंत्र म्हणून चारी दिशांस मंगल आणि आबादानी असावी म्हणून मधुपर्क चारी दिशांस व वरखालीं सिंचन करावा आणि तो सेवन करतांना हा तुमच्या कृपेनें मी सेवन करीत आहें ही सर्वांविषयीं भावना ठेवावी. यानंतर दोन आचमनें व नेत्रस्पर्श करावा.

[१] ओ३म् जरा गच्छ०—पा०, १।४. ओ३म् या अकृन्तन्नवयन्०—मं० ब्रा०, १।३।६.

[२] ओ३म् परिधास्यै०—मा० गृ०, ९।२७. ओ३म् यशसा०—पा०, २।६.

[३] ओ३म् यदैषि०—पा०, १।४.

[४] ऋ०, १०।८५.

[५] मं० ब्रा०, १।१।८.

[६] ऋ०, ५।३।२.

[७] पा०, १।५.

[८] पा०, १।५.

होमाच्या तेरा आज्याहुति, अभ्यातन होमाच्या अठरा आज्याहुति, आठ विशेष आज्याहुति,[2] चार[3] साधारण आज्याहुति दिल्यावर वरानें वधूस डाव्या हातांत तिचा उजवा हात धरून आदरार्थी तिला आणखी आपल्या उजव्या हातानें उठवावें. मग मूळ विवाहाचा आरंभ होऊन पाणिग्रहणाचे सहा मंत्र वरानें उभें राहून म्हणावे. नंतर जलकलश एकानें घेऊन वधूवरांनीं यज्ञकुंडास प्रदक्षणा करावी. आणि वरानें मंत्रोच्चारानें वधूसंबंधीं कर्तव्याबद्दल प्रतिज्ञा करावी. नंतर वधूकडून शीलारोहण करवावें. विवाहाचें जें मुख्यांग त्या लाजाहोमाचे मंत्र वधूनें म्हणावे व वरानें धान्याच्या आहुति द्याव्या. पुढें वधूवरांनीं होमकुंडास चार प्रदक्षणा केल्यावर सुपांतील राहिलेलें हवनीय वधूच्या हातावर ओतून त्याची शेषाहुति द्यावी. नंतर एक आज्याहुति दिल्यावर एकांतांत जाऊन वरानें दोन मंत्र म्हणून वधूचे केश सोडवे (अंबाडा सैल करावा). मग सभामंडपांत येऊन विवाहविधींचें अखेरचें प्रधान अंग सप्तपदी करण्याकरितां वधूवरांच्या उपवस्त्रांना गांठ द्यावी. वधूचा उजवा हात आपल्या उजव्या हातांत धरून वधूवरांनीं यज्ञकुंडाच्या उत्तरेकडे जावें. वरानें आपला उजवा हात वधूच्या उजव्या खांद्यावर ठेवून उत्तराभिमुख उभें रहावें आणि वधूचा उजवा पाय उचलून चालण्यास सांगावें. मग ईशान्य दिशेस तिला एक पाऊल घेऊन जावें. याप्रमाणें अखेर " ओ३म् सखे

---

[१] पा०, १।५. [२] मं० ब्रा०, १।१।१–३. [३] गो०, २।१।२५,२६.

[४] ऋ०, १०।८५।३६. अथर्व०, १४।१।१।५१–५७. पाणिग्रहणाच्या पहिल्या मंत्रांतील भग=सकल ऐश्वर्ययुक्त, अर्यमा=न्यायकारी, सविता=जगत्कर्ता, पुरन्धि=जगत्धर्ता, परमेश्वर; देवा=सभामंडपांतील विद्वान् लोक; असे अर्थ केले आहेत.

[५] पा०, १।६. [६] पा०, १।७. [७] पा०, १।६.

[८] पा०, १।७. या मंत्रांत पत्नीला प्रकृति म्हटलें आहे. सर्व मंत्रांतून पतीच्या अंकित पत्नीनें असावें असाच भाव आहे. समान हक्काचा किंवा स्त्री-स्वातंत्र्याचा भाव नाहीं.

[९] मं० ब्रा०, १।२।५.

[१०] ऋ०, १०।८५।२४-२५. वधूस प्रेमानें आपल्या विश्वासांत घेऊन "तुझें मी रक्षण करीन. तूं भिऊं नकोस" असा तिला एकांतांत प्रेमानें धीर देण्यासाठीं या विधीची योजना आहे असें संस्कारचंद्रिकाकार म्हणतात.

सप्तपदी भव " असें म्हणेपर्यंत सात पाकळें ईशान्य दिशेकडे तिला न्यावें. परत आसनावर येऊन वसल्यावर जवळ असलेल्या पाण्याच्या घडयांतून वधूवरांचे मस्तकांवर जलसिंचन करावें. नंतर वरानें उठून सूर्यदर्शन करावें. वधूवरांनीं परस्पर एकजीव होण्याच्या मिषानें एकमेकांचा हृदयस्पर्श करावा. मग वरानें वधूच्या मस्तकावर हात ठेवून सर्व लोकांकडे पहावें. त्यावर सर्व लोकांनीं " ओ३म् सौभाग्यमस्तु । ओ३म् शुभंभवतु " असा आशीर्वाद द्यावा. ह्याप्रमाणें विवाहाचा पूर्ण विधि समाप्त होतो.

पुढें वधूवर पुन्हा आज्याहुति देऊन कांहीं वेळ आराम केल्यानंतर सायंकाळीं पुन्हा ईशान्य दिशेस अग्न्याधान, समिधादान, आघारावाज्यभागाहुति, व्याहृति आहुति, आज्याहुति, नंतर प्रधान होमासंबंधीं सहा आहुति. पुन्हा चार व्याहृति आहुति झाल्यावर वरानें उत्तरेकडे मंडपावाहेर जाऊन ध्रुव अरुंधति दर्शन करावें. " मी ध्रुवाप्रमाणेंच पतिकुलांत निश्चल राहीन. अरुंधति तूं जशी सप्तर्षींजवळ आहेस तशीच मी पातिव्रत्यधर्मानें बांधली राहीन." अशी वधूनें प्रतिज्ञा करावी. तेव्हां वरानें वधूच्या मस्तकावर हात ठेवून तिला उद्देशून एक उपदेशमंत्र म्हणावा. त्यावर वधूनें प्रतिज्ञावोधक दुसरा मंत्र म्हणावा. मग वेदीजवळ बसून दोघांनीं तीन तीन आचमनें करावीं. व पुन्हा होमहवन करावें. मागून हुतशेष भातापैकीं थोडा वरानें भक्षण करून उच्छिष्ट थोडा वधूस खाण्यास

---

[१] पा०, १।८ या सप्तपदींत येथें उपलक्षणानें पुरुषार्थयुक्त सात साधनें (अन्न, शारीरिक वल, ज्ञान, सुख, दीर्घजीवी अनेक पुत्र, ऋत्वनुसार वर्तन आणि मैत्रि) जाणावीं. पूर्वेस सूर्य आणि उत्तरेस धन विद्युत् आणि ध्रुवतारा आहे. ईशान्य दिशेंत पूर्व आणि उत्तर या दोन्ही शुभ दिशांचे गुण एकत्र होतात. म्हणून ती दिशा सांगितली. उजवा पाय उचलून सांगण्यांत प्रपंचांतील सावधानता ह्या गुणाकडे लक्ष दिलें आहे.

† पा०, १।८.

[२] सुमङ्गलीरियं०—ऋ०, १०।८५।३३.

[३] मं० ब्रा०, १।३।१—६.

[४] गो० गृ० सू०, २।३।८—१०.

[५] ओ३म् ध्रुवा० मं० ब्रा., १।६।६ ओ३म ध्रुवमसि०—पा०, १।८.

द्यावा. मग वामदेव्यगान केल्यावर वधूवरांनीं पुरोहितासह मिष्टान्नभोजन करावें. आलेल्या मंडळींचाही भोजनादि साधनांनीं सत्कार करावा. दहा घटका. रात्र झाल्यावर वधूवरांनीं भूमीवर वेगवेगळे बिछाने घालून त्यावर निजावें. याप्रमाणें तीन रात्रीं ब्रह्मचर्य व्रत पाळावें. आणि चौथ्या दिवशीं गर्भादानसंस्कार करावा. किंवा त्या दिवशीं अडचण आल्यास गर्भादानसंस्कार होईपर्यंत उभयतांनीं व्रतस्थ रहावें. लग्नाच्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं वराकडील मंडळींनीं वधूवरांना थाटानें वराच्या घरीं न्यावे. घर सोडतांना वधूच्या डोळ्यांस पाणी आल्यास तिचें सांत्वनार्थ मंत्र[1] म्हणून पुढें जावें. वाटेंत कांहीं कारणामुळें मुक्काम झाल्यास वरोवर नेलेल्या विवाहाग्नीवर अग्निकार्य करावें, नाहीं तर वराचे घरीं गेल्यावर तेथें अग्निकार्य करावे. नंतर वामदेव्यगान वगैरे, मग वधूवरांसहित सर्वांनीं स्विष्टिवाचन, वडील मंडळीस वधूवरांचे नमस्कार व सर्वांचे आशीर्वाद, भोजनदक्षणादि सत्कार होऊन विधि पूर्ण करावा.

संस्कारचंद्रिकाकारांनीं विवाहसंस्कारासंबंधीं कांहीं प्रश्नांचा खुलासा केला आहे. ते म्हणतातः—कांहीं लोक समजतात कीं, विवाह म्हणजे कन्यादान; पण तसें नव्हे विवाहांत देणारा आणि घेणारा एक कामच असतो. [य०, ७।४८]. विवाह वधूवरांच्या स्वच्छेनें (अर्थात् वडिलांच्या अनुमतीनें) व्हावयाचा असतो. कन्येचें दान करण्याचा हक्क मातापित्यांस नाहीं. दुसऱ्या एका रूढ होत चाललेल्या गोष्टीचा ते निषेध करतात. ती गोष्ट म्हणजे विवाहविधींत नवीन पद्धतीची उपदेशपर व्याख्यानांची पद्धत. ते म्हणतात कीं, संस्कारांत मंत्र हे अर्थपूर्ण आहेत. अर्थात् त्या मंत्रांच्या श्रवणमननास प्रत्यवाय येईल अशीं व्याख्यानें, गाणींवजावणीं हीं सारीं या गंभीर प्रसंगीं वर्ज करावीं.

वानप्रस्थसंस्कार—मुलाला मुलें झाल्यावर मुलाच्या अंगावर सर्व संसारभार टाकून आत्मचिंतनाकरितां व परमात्मचिंतनाकरितां हा आश्रम आहे. हा पन्नास वर्षांच्या पुढें स्वीकारावा. पन्नास वर्षांनंतर वैद्यकाचे दृष्टीनें स्त्रीसंभोग वर्ज आहे.

---

[१] ओ३म् अन्नप्राशन०—मं० ब्रा०, १।३।८—१०.

[२] ऋ०, मं० १०।४०।१०. तसेंच खालील मंत्रांचा येथें यथाक्रमविनियोग करावा. १।८५।२६ २७।३२३३ १०।५३।८.

[३] अथर्व०, २०।१२७ मं० ब्रा०, १।६।१।४ ऋ०, १०।७।८५।४३-४६ १०।८५।४७ यांचा विनियोग आहे.

पत्नी असल्यास तिला वडील मुलाच्या स्वाधीन करावी. किंवा आपल्यावरोबर न्यावी. आणि भिक्षा मागून उदरनिर्वाह करावा. सत्संगतींत रहावें. अध्ययन-अध्यापनादि व्यवसायही करावे. ह्याप्रमाणें आश्रम घेतांना पूर्वोक्त अग्न्याधान, समिदाधान, जलप्रोक्षण, आघारावाज्य भागाहुति, आज्याहुति, स्विष्टिवाचन, शांतिपाठ आणि स्थालिपाक झाल्यावर त्याच्या ओ३म् काय स्वाहा इ० [—तै०,२२।१०।३३।३४] त्रेचाळीस आहुति द्याव्या. नंतर व्याहृति आहुति व सामगान झाल्यावर अग्निहोत्राची सामग्री वरोवर घेऊन एकान्त सेवन करण्यास जावें.

संन्यास—मोहादि आवरण आणि पक्षपात सोडून सर्व पृथ्वीवर परोपकारार्थ संचार करणें यास दयानंद संन्यास म्हणतात. तो वानप्रस्थानंतर, गृहाश्रमानंतर, किंवा ब्रह्मचर्यानंतरही पुढील आश्रम न घेतां एकदम घेतां येतो. त्यास मुख्य गोष्ट म्हणजे वैराग्य आणि यथार्थज्ञान पाहिजे.+ पन्नास वर्षांपासून पंचाहत्तर वर्षांपर्यंत वानप्रस्थांत राहून आयुष्याच्या चवथ्या भागांत सर्वसंगपरित्याग करून संन्यासी व्हावें. द्विजांसच फक्त संन्यास घेतां येतो. वास्तविक ब्राह्मणांसच तो अधिकार आहे. ज्या दिवशीं प्रसन्न चित्त असेल त्या दिवशीं संस्कारासंबंधीं व्रताला सुरुवात करावी. तीन दिवस दुधावर रहावें. जमिनीवर निजावें. प्राणायाम, ध्यान, एकान्तांत प्रणवाचा जप करावा. ज्या दिवशीं संन्यास घ्यावयाचा त्या दिवशीं अगोदर प्रहर रात्र असतां उठून चार विद्वानांस वोलावून पूर्वोक्त सामान्य विधि करावे. नंतर ओ३म् भुवनपतये स्वाहा० इत्यादि अकरा आज्याहुति द्याव्या. नंतर संन्यास घेणारे आणि दोन ऋत्विज यांनीं स्वाहान्त मंत्रानें भाताच्या पंधरा आहुति द्याव्या आणि वाकीच्या ऋत्विजांनीं तुपाच्या आहुति देत जाव्या.×नंतर डोकीचे पांच सहा केंस ठेवून सर्व मुंडन व क्षौर करावें. पुढें स्नान करून आपल्या मस्तकावर पुरुषसूक्ताचा एकशेंआठ वेळां अभिषेक करावा; पुढें आचमन व प्राणायाम करून ओ३म् ब्रह्मणेनमः इ० मंत्राचा सहा वेळां जप करावा. मग ओमात्मने स्वाहा इ. मंत्रांनीं चार आज्याहुति द्याव्या. मधुपर्क करावा.

+ शर्यणावति०—ऋ०, ९।११३।१-२-४-११. यद्देवायतयो०—ऋ०,१०।७२।७. भद्रमिच्छन्त०—अथर्व०, १९।४१।१.—मनु०, अ० ६.

× ओ३म् ब्रह्म होता.—अथर्व०, १९।४२।४३. ओ३म् प्राणापान०—तैत्तिरीय०, प्र० १०।५१—६०. ओ३म् अग्नयेस्वाहा.—तैत्तिरीय०, १०।६७.

प्राणायाम करावा. ओ३म् भूःसावित्रीं इ० मंत्राचा जप करावा. आमन्नये स्वाहा इ० मंत्रानें आज्याहुति देऊन ओ३म् भूःस्वाहा या मंत्रानें पूर्णाहुति द्यावी. नंतर "पुत्रैषणा वित्तैषणा लोकैषणा मया परित्यक्ता मत्तः सर्वभूतेभ्योऽभयमस्तु स्वाहा" असें म्हणून सर्वांसमक्ष पाणी सोडावें. मग नाभीपर्यंत पाण्यांत उभे राहून ओ३म् भूः सावित्रीं इ० मंत्राचा जप करावा, प्रणवार्थ परमात्म्याचें ध्यान करून पूर्व प्रतिज्ञा पुन्हा म्हणून ओ३म् भूः संन्यस्तं मया० इत्यादि मंत्राचें मनांत उच्चारण करून पूर्वाभिमुख व्होऊन दोन्ही हातांनीं पाणी घेऊन तें मंत्रोच्चार-पूर्वक सोडावें. नंतर मौन धारण करून शिखेचे राहिलेले केश उपटावे आणि यज्ञोपवीत काढून हातांत घ्यावें. मग पाणी हातांत घेऊन त्याचा केश व यज्ञोपवी-तासह जलांतच होम करावा. इतकें झाल्यावर पाण्यांतून वाहेर येऊन कौपीनादि वस्त्रें घ्यावीं. आणि दंड धारण करून, आत्माच्या ठिकाणीं आवहनीयादि अग्नींचें आरोपण करावें. यापुढें स्वामी दयानंदांनीं संन्याशाचीं कर्तव्याकर्तव्यें सांगितलीं आहेत तीं विस्तारभयास्तव देतां येत नाहींत. तथापि संन्याशाच्या सर्वसंगपरित्यागावद्दल दयानंदांचे विचार थोडक्यांत असे आहेत कीं, सत्योप-देश व वेदादि शास्त्रांचा विचार व प्रचार न करणारे संन्यासी जगामध्यें व्यर्थ जिवंत रहात असून ते भारभूत आहेत. जे जीवाला ब्रह्म मानतात व मिथ्या-वादाचा प्रसार करतात ते पापी व अविद्येमध्यें वुडालेले असतात. संन्याशानें एकरात्रीपेक्षां जास्त कोठें वस्ती करूं नये. तसेंच त्यानें दान घेऊं नये, वगैरे मतें स्वार्थसाधु पुराणिकांनीं स्वतःचें पाखंड बाहेर फुटूं नये, व आपली मिळकत कमी होऊं नये, म्हणून लबाडीनें पसरविलीं आहेत. श्राद्धांत जर संन्याशी जेवले तर पितर नरकांत जातात हाही लोकप्रवाद वेदविरुद्ध आहे. कारण मेलेले पितर जर येऊंच शकत नाहींत, तर ते नरकांत जाणें कसें शक्य होईल !

अंत्येष्टि—यास नरमेध किंवा नरयागही म्हणतात. हा संस्कार शरीराचें भस्म होईपर्यंतच आहे. मृतक जीवासंबंधीं गरुडपुराणांतून जें पुढें श्राद्धादि कर्म सांगितलें आहे. तें सर्व खोटें आहे. त्याचप्रमाणें यमलोकही मिथ्या आहे. जीव मरणोत्तर अंतरिक्षांत जातो.

मरणानंतर शरीरास स्नान घालून चंदनादि सुगंधलेपन करून नवीन वस्त्र

---

[१] यो विवाद ब्रह्म०—अथर्व०, ९।३।१—३. तस्यैवं विदुषो०—तैत्ति० प्रपा०, १०।६४.

घालावें. निदान मृत शरीराच्या भारंभार तूप घ्यावें. तसेंच शक्य तर शरीराच्या भारंभार चंदन घ्यावें. त्याचप्रमाणें एक शेर तुपांत कस्तुरी व केशर घालावें. अगर, तगर, चंदनाचा चुरा, कापूर वगैरे वस्तु घ्याव्या. पळसाचीं लांकडें न्यावीं. वस्तीच्या नैर्ऋत्य किंवा आग्नेय कोपऱ्यांत वेदी खणावी. मृतकाचे पाय दक्षिण आग्नेय किंवा नैर्ऋत्येस असावे. मस्तकाचा भाग उंच असावा. घृताच्या दिव्यानें डोक्यापासून पायांपर्यंत कापरानें अग्नि पेटवीत जावें. ओ३म् अग्नये स्वाहा इत्यादि मंत्रांनीं तुपाच्या आहुति द्याव्या. मग चार माणसांनीं खालील[1] ऋ० मंत्रोच्चारांतील स्वाहा शब्दाबरोबर तुपाच्या सतरा सतरा आहुति द्याव्या. मग त्रेसष्ट आहुति यजु० मंत्रांनीं[2], दहा आहुति अथर्व मंत्रांनीं[3] आणि २६ आहुति तैत्तिरीय मंत्रांनीं मिळून १२१×४, किंवा तूप जास्त असल्यास पुन्हा इतक्याच द्याव्या. मग मृताच्या घरीं जाऊन तेथें पूर्वोक्त शान्तिपाठाचे स्वाहान्त मंत्र म्हणावे व घृताहुति द्याव्या. ह्या योगानें मृतकाच्या घरांतील वायु शुद्ध होऊन घरांतील माणसांचें चित्त प्रसन्न होईल. मग तिसरे दिवशीं कोणी मृताच्या संबंधी माणसानें अस्थि गोळा करून तेथेंच वाजूला ठेवाव्या. याप्रमाणें अस्थि-संचयन झाल्यावर मृतकासंबंधीं श्राद्धादि कोणतेंही कर्तव्य उरत नाहीं. मग त्याच्या स्मरणार्थ वेदोक्त धर्माच्या प्रचारासाठीं कोणी धर्मादाय केल्यास तो उत्तमच आहे.

याप्रमाणें आर्यांच्या आश्रमसंस्काराबद्दल थोडक्यांत माहिती दिली. आतां सर्व आश्रमांना आधारभूत जो गृहस्थाश्रम त्यासंबंधीं दयानंदांचे विचार काय आहेत, तें सांगितल्यावांचून या श्रीमद्दयानंद भागाची पूर्तता होणार नाहीं. वस्तुतः या विषयाचे (१) गृह आणि गृहाश्रमसंस्कार, (२) सामान्य नित्यनैमित्तिक कर्में, (३) स्त्रियांविषयीं विचार, (४) पुरुषांविषयीं विचार आणि (५) सामान्य विचार, असे अनेक विभाग पाडतां येतील. परंतु विस्तारभयास्तव आम्ही या सर्व विभागांचा विचार थोडक्यांत पुढील एकाच प्रकरणांत निरनिराळ्या सदरांखालीं करीत आहोंत.

---

[१] सूर्यचक्षुर्गच्छतु० इ०—ऋ०, मं. १०।१६।३—५—७,१३—१०।२०।९.
[२] अ०, ३९.
[३] कां०, १८।२.
[४] प्रपा०, ६ अ० १—१०.

प्रकरण पंधरावें

गृहाश्रम

इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम्। क्रीडेन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥ —ऋ०, १०।८५।४२

भावार्थ—हे स्त्री पुरुषहो, तुम्ही पूर्वी विवाहाचे वेळीं केलेल्या प्रतिज्ञा पाळण्यांत तत्पर असा. त्या मोडूं नका. वीर्यरक्षण करून निदान शतायु व्हा. तसेंच पूर्वोक्त धर्मरीतीनें वागून पुत्र-पौत्रांसह आनंदानें गृहाश्रम चालवा.

स्त्रियांचे कांहीं धर्म—

आर्यांचें असें मत आहे कीं, प्राचीनकाळीं आर्यभूमींतील स्त्रियांचा दर्जा पुरुषांसमानच असे. किंबहुना पुरुषांपेक्षांही श्रेष्ठ गणला जात असे. उदाहरणार्थ, बापापेक्षां आईचें श्रेष्ठत्व हजारपटीनें जास्त आहे असें मनूनें स्पष्ट म्हटलें आहे. आजच्या हिंदुसमाजांत स्त्रियांचा पूर्वीचा दर्जा जरी राहिला नसला, तरी पृथ्वीवरील इतर स्वतंत्र देशांत स्त्रियांचा दर्जा वाढत्या प्रमाणावर आहे; इतकेंच नव्हे, तर जगांत सर्वत्र समानता नांदण्याचा जो सुवर्णकाळ लवकरच यावयाचा आहे, तो घनघोर महायुद्धाच्या पाशवी शक्तीनें उत्पन्न व्हावयाचा नसून, भावनाप्रधान अशा स्त्रियांच्या मार्दवशक्तीनेंच उदयास यावयाचा आहे, असें कित्येक तत्त्ववेत्त्यांनीं प्रतिपादलें आहे. भावी सुवर्णयुगास जन्म देणाऱ्या या स्त्रीवर्गास स्वातंत्र्य व शिक्षण देण्याच्या कामांत इतर राष्ट्रें चढाओढीनें झटत असतां जेथें दैवीशक्ती-पूजन किंवा व्यावहारिक नारीपूजन (यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते) अत्यंत प्राचीन काळापासून होत असे तो मागें राहूं नये म्हणून त्या भारतवर्षांतील आर्यांनीं या स्त्रियांच्या जयजयकारांत अगदीं पुढाकार घेतला आहे. पूर्वाभिमुख मार्गाचें अंतिम टोंक ज्याप्रमाणें अखेर पश्चिमेस येऊन भिडतें, त्याप्रमाणें जगाच्या उन्नतीच्या प्रगतीचें अंतिम ध्येय प्राचीन वैदिक भारतवर्षाच्या अनुभवांतच येऊन मिळतें, हें सिद्ध करण्याची महत्त्वाकांक्षा आर्यांनीं धरली आहे. शिक्षण व विवाह या महत्त्वाच्या बाबतींत स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणें समान हक्क दयानंदांनीं दिले आहेत, इतकेंच नव्हे; तर स्त्री-शिक्षण सक्तीचें मानून आणि स्त्रियांची लग्नाची वयोमर्यादा

चोविसाव्या वर्षापर्यंत नेऊन दयानंदांनीं स्त्रियांच्या कैवाऱ्यांत अप्रस्थान मिळविलें आहे. दयानंदांचे हे स्त्रीविषयक विचार इतरत्र विषयानुसार दिलेच आहेत. यास्तव याचा येथें अधिक विस्तार करीत नाहीं.

तथापि पुनर्विवाह आणि नियोग हे विषय सुप्रजाजनन आणि स्त्री-पुरुषसंबंध या बाबतींत फारच जवळचे व महत्त्वाचे आहेत. ते संस्कार या सदरांत येत नसल्यामुळें त्यांचा विचार यापूर्वी संस्कारप्रकरणीं करतां आला नाहीं. म्हणून त्या-संबंधीं दयानंदांचें मत थोडक्यांत येथेंच देत आहोंत.

पुनर्विवाह व नियोग—

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागतापि वा
पौनर्भवेन क्षत्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ —मनु०, ९।१७६.

"ज्या स्त्रीचें पाणिग्रहण मात्र झालें असेल व पुरुषसंयोग झाला नसेल, अशा अक्षत-योनि विधवेचा पुनर्विवाह व्हावा हें योग्य आहे." त्याचप्रमाणें जो विधुर अक्षत-वीर्य असेल त्यानेंही दुसरा विवाह करावा. त्रैवर्णिकांनीं क्षतयोनि झाल्या-वर स्त्रीनें व क्षत-वीर्य झाल्यावर पुरुषानें पुनर्विवाह करूं नये; करणें असेल तर नियोग करावा. वास्तविक विधवा स्त्रीनें व विधुर पुरुषानें आमरणान्त ब्रह्मचर्य धारण करून राहणें हें फारच चांगलें.

नियोग, विधुर व विधवा यांच्यांतच होतो. प्रतिमासीं ऋतुकालीं ऋतुदान समयापुरताच त्या दोघांचा एकत्र वास असावा. दुसऱ्या कोणत्याही वेळीं त्यांनीं एकत्र होऊं नये. गर्भधारण झाल्यानंतर नियुक्त पतीशीं संबंध ठेवूं नये. विधुर व विधवा प्रत्येकीं फार तर चार स्त्री-पुरुषांशीं नियोग करूं शकतात. स्त्री आपल्या-करतां दोन, व चार नियुक्त पुरुषांकरतां प्रत्येकीं दोन, याप्रमाणें फार तर दहा मुलें होईपर्यंत नियोग करूं शकते. त्यापुढें नाहीं. स्त्रीनें नियोग करावयाचा तो आपल्या वर्णांतील किंवा आपल्या वर्णाहून श्रेष्ठ वर्णांतील पुरुषांशीं करावा. विवाह मात्र द्विज स्त्री-पुरुषांस फक्त एकदांच वेदसंमत आहे. स्त्री वंध्या असेल, किंवा तिला मुलीच होत असतील किंवा ती अप्रिय भाषण करणारी असेल, तर ती जिवंत असतांही पुरुषाला नियोग करतां येतो. त्याचप्रमाणें पति परागंदा असेल किंवा संतानोत्पत्तीस असमर्थ असेल, तर स्त्रीनेंही पति जिवंत असतां नियोग करावा. नियोगाला वैदिक वाक्यें आहेत त्यांपैकीं कांहीं पुढें दिले आहेतः—

इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु ॥
दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ —ऋ०, मं० ६०।५५।४४.
कुहस्विद्दोषा कुह वस्तारश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः
को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ्य
—आ०ऋ०, मं० १०।४०।२.
उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुपशेष एहि
हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ
—ऋ०, मं० १०।१८।८.

व्यभिचारावद्दल स्त्रीला कुत्र्याकडून खाववून ठार मारावी. व पुरुषाला तापलेल्या लोखंडी पत्र्यावर निजवून त्याच्या देहाचें भस्म करावें. —मनु०, ३७१।३७२.

वरीलप्रमाणें दयानंदांचे विचार सारे आर्य आज आचरणांत आणीत असतील असें नाहीं. दयानंदांची नियोगपद्धति कित्येक आर्यांस अनीतिमय तर कित्येकांस आजच्या कालास अव्यवहार्य वाटत आहे. उलटपक्षीं कित्येक त्यास ख्रिस्ती व मुसलमानी धर्मांतील आधार दाखवून ही पद्धत वाटते तितकी निंद्य किंवा त्याज्य नाहीं, असेंही समर्थन करतात. तथापि सामान्यत्वें नियोगाचे बाबतींत दयानंदांचे अनुयायी आज त्यांच्या फारच मागें असले तर विधवाविवाहाच्या कामीं ते त्यांच्या पुष्कळच पुढें गेले आहेत. प्रियाराधन, वल्लभोपासना, प्रीतिविवाह, विधवाविवाह, स्त्रीस्वातंत्र्य, स्त्री-शिक्षण इत्यादि स्त्री-पुरुषसंबंध जोडणारे किंवा तोडणारे आजच्या आधुनिक आर्य सुधारकांचे आचार दयानंदांस पटण्यासारखे नाहींत. त्यासंबंधीं येथें अधिक विस्तार न करतां पुढील भागांत त्याचा विचार करूं.

पुरुषांचे कांहीं धर्म—

पुरुषानें धनधान्य, राज्यसमृद्धि संपादण्याचा पुरुषार्थ करावा. घरांत प्रेमानें तसेंच बाहेर सर्वांशीं सहकारितेनें व एकजुटीनें वागावें. घरींदारीं कोठेंही द्वेष नसावा. चक्राच्या आऱ्याप्रमाणें सर्व धर्मकर्मे एकजुटीनें करावीं. लहानमोठ्या कार्यांत निर्णय करण्यासाठीं ऋग्वेदज्ञ, यजुर्वेदज्ञ, सामवेदज्ञ, नैय्यायिक, तार्किक, मीमांसक, नैरुक्त, धर्माध्यापक, ब्रह्मचारी, स्नातक किंवा वानप्रस्थ विद्वान् अशा दहा जणांची—निदान तीन वेदज्ञ पुरुषांची—सभा असावी. धर्मदंडाचें भय सर्वांनीं बाळगावें. सकाळसंध्याकाळ इष्टमित्रांनीं एकत्र जमावें. सर्वसुखसाधनांचें साधन जो वेदोक्त धर्म त्याचें उत्कृष्ट पालन करावें. ज्यानें त्यानें वर्णविहित

कर्में करून धन आणि कीर्ति संपादन करावी. निरलस वृत्तीनें व परोपकार बुद्धीनें इष्टापूर्तींचीं कामें करून आपली व दुसऱ्याची उन्नति साधावी. खाणेंपिणें, वसणें-उठणें वगैरे सर्वांचीं एकत्र व्हावींत. गृहस्थांनीं अकारण दुसऱ्याकडे जेवण्यास जाऊं नये. पण आल्या अतिथीचा त्याच्या योग्यतेप्रमाणें सत्कार करावा. अतिथि अपात्र असेल तर त्याच्याशीं भाषणही करूं नये. उलटपक्षीं कुंभार, धोबी, कोळण, वेश्या, पुजारी आणि अन्यायी राजा यांच्या घरचें अन्न सेवन करूं नये.

कांहीं सामान्य धर्म—

श्रीमद्दयानंदांनीं गृहाश्रमास संस्कारच म्हटलें आहे. ऐहिक आणि पारलौकिक सुखप्राप्तीसाठीं विवाह करून आपल्या सामर्थ्यानुसार परोपकार करावा; नेमल्या वेळीं आणि यथाविधि आपली ईश्वरोपासना व गृहकृत्यें करावीं; सत्यधर्मांत आपलें तनमनधन अर्पण करावें आणि धर्मानुसार संतानोत्पत्ति करावी; ही गृहाश्रमाची व्याख्या आहे. ह्या गृहाश्रमासंबंधीं स्त्री-पुरुषांचीं विशेष कर्तव्यें कोणतीं तें दयानंदांनीं प्राचीन शास्त्र ग्रंथाधारें सांगितलें आहे. त्यांतील ठळक गोष्टी तेवढ्या पुढें नमूद केल्या आहेत. पतिपत्नीनें एकमेकांसंबंधीं प्रेम व अगत्य वाळगून शंभर वर्षें सुखानें संसार करावा व सुप्रजा निर्माण करावी. पत्नीनें सासुसासरा व पति यांची सेवा करावी. घरांतील पुरुषांनीं स्त्रियांस प्रेमानें व आदरानें वागवावें. असें जेथें नसेल, तेथें सुख व यश यांचा लाभ घडणार नाहीं. स्त्री-पुरुषांनीं घरींदारीं प्रथम भेटीच्या वेळीं किंवा एकमेकांपासून पृथक् होतांना लहानमोठेपण न पाहतां एकमेकांस नमस्ते म्हणावें.

महात्मा हंसराज यांच्या दयानंदऋषिदर्शनांत गृहस्थधर्मांतील स्त्रीपुरुषांसंबंधीं व पूजाधर्मासंबंधीं त्यांची सहस्रावधि सुभाषितें दिलीं आहेत. हंसराजांनीं निवडलेलीं हीं रत्नें उत्कृष्टच आहेत. पण त्यांत पैलूंची चमक नसून तीं फार गोल आहेत. त्यांचा सारांशही येथें देतां येणें शक्य नाहीं. शिवाय पिंजऱ्यांतील पोपटाच्या उड्या ज्याप्रमाणें मर्यादेबाहेर जातच नाहींत, अथवा मळ्याच्या उड्या ज्याप्रमाणें मळ्याखेरीज कधींच सोडीत नाहींत. त्याप्रमाणें हंसराजांच्या विविध उक्ति वेदोक्त ऋषिदर्शनास फारशा सोडून असणें शक्य नसल्यामुळें त्यांत चमत्कृतिजनक किंवा नवीन असें कांहींच नाहीं. तेव्हां मानवधर्मशास्त्र किंवा हें ऋषिदर्शन येथें कोठवर वर्णावें ? जिज्ञासूंनीं मूळ ग्रंथच पाहावे हें बरें. तथापि गृहस्थाश्रमाचें महत्त्व लक्षांत घेऊन त्यासंबंधीं दयानंदांचे विचार अत्यंत संक्षिप्त रीतीनें पुढें देत आहोंत.

रोटी-बेटी-व्यवहार—

भिन्न धर्मीतील लोकांशीं आर्यांनीं रोटी-बेटी-व्यवहार करावा ही गोष्ट दयानंदांस मान्य नाहीं. इतकेंच नव्हे तर हिंदूंची चातुर्वर्ण्यव्यवस्था अबाधित राहिलीच पाहिजे असा त्यांचा विशेष आग्रह असून भिन्न वर्णांत सरसहा रोटी-बेटी-व्यवहार व्हावा ही गोष्ट त्यांस संमत नाहीं. रोटीव्यवहारांत खरकटें, निर्लेप, सोवळें-ओवळें, स्पर्शास्पर्श वगैरे अनेक निर्बंध पाळण्यांत कर्मठ हिंदूंचा अतिरेक होत असतो, तो न व्हावा असें ते म्हणतात. तसेंच राजकारणांतील युद्धादि प्रसंगीं आणि सामाजिक उन्नतीला विशेष अडथळा येईल अशा प्रसंगीं, रोटी-व्यवहारांतील निर्बंध सैल सोडावे, असेंही त्यांचें मत दिसतें. पण मद्य, मांस, मलिन पदार्थांच्या संसर्गापासून उत्पन्न झालेलीं कंदमूल-शाकफलें, मादक पदार्थ, बुद्धिनाश करणारे व कुजलेले पदार्थ ह्यांचें त्यांच्या मतानें सेवन करतां कामा नये. त्याचप्रमाणें एकाच पात्रांतील अन्न अनेकांनीं खाणें, मित्र, बंधु, पति, गुरु इत्यादि कोणाचेंही उच्छिष्ट खाणें, याचाही त्यांनीं निषेध केला असून हिंसा, चोरी, विश्वासघात, छळ कपट इत्यादि साहसांनीं जें प्राप्त होतें, तेंही अभक्ष्य होय असेंच त्यांनीं ठरविलें आहे. या अभक्ष्यांपैकीं विशेषेंकरून मद्यमांस सेवन करणाऱ्यांच्या हातचेंही अन्न सेवन करूं नये, अशी त्यांची आज्ञा आहे. आपस्तंबधर्मसूत्रांतील " आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः संस्कर्तारः स्युः [प्रपा० २ पटल २ खंड २ सूत्र ४] ह्या सूत्राच्या आधारें दयानंद असें म्हणतात कीं, आर्यांच्या—अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांच्या—देखरेखीखालीं शूद्रांनीं आर्यांच्या घरीं पाकादि संस्कार करावे. तरी या ठिकाणींसुद्धां पुढें ते असें सांगतात कीं, आर्यांच्या घरीं जेव्हां शूद्र अन्न तयार करण्यास येतील तेव्हां त्यांनीं तें काम करते वेळीं आपलें तोंड बांधलें पाहिजे. तसेंच शूद्राच्या घरीं शूद्रांनीं शिजवलेलें अन्न आपत्कालाशिवाय द्विजांनीं खाऊं नये. पाहिजे त्याच्या हातचें खाण्यांत पुष्कळच दोष आहे. विचारानेंच या सर्व गोष्टी केल्या पाहिजेत. ज्याअर्थीं चांडालादिकांचीं शरीरें अभंगल असतात, त्याअर्थीं त्यांनीं तयार केलेलें अन्न उच्चवर्णीयांनीं खाण्यास योग्य नसतें. आपल्या पूर्वेतिहासाकडे लक्ष देऊन ते असें म्हणतात कीं, जर सर्व आर्य शुद्ध धार्मिक पद्धतीनें वागत असते, तर सर्व आर्यांच्या हातचें आर्यांनीं खाण्यास कोणताच प्रत्यवाय नव्हता. कारण, ब्राह्मणादि तीन वर्णांचीं स्त्री-पुरुषें चौका करणें, भांडीं घांसणें हीं कामें करूं लागलीं तर विद्यावृद्धि व ज्ञानप्रसार कोणीं करावा ? पूर्वी

युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञांत सर्व भूमंडळावरील राजे-महाराजे, ऋषिमहर्षि अनेक आलेले होते. ते राजाच्या एकाच पाकशाळेंतील अन्नाचें सेवन करीत असत. जेव्हांपासून ख्रिस्ती व मुसलमान वगैरे मतमतांतरें निघून वैर वाढलें व मद्यगोमांसादिकांचा प्रचार सुरू झाला, तेव्हांपासून भोजनामध्यें स्पर्शास्पर्शाचा बखेडा सुरू झाला आहे. प्राचीन काळीं काबुल, कंदाहार, इराण, अमेरिका, युरोप इत्यादि ठिकाणच्या राजांच्या गांधारी, माद्री, उलूपी वगैरे मुली आर्यावर्तांतील राजांनीं केल्या होत्या व भोजनादि व्यवहार यांचे व त्यांचे होत असत. शकुनि वगैरे तद्देशीय राजपुरुषांचा खानपानादि व्यवहार कौरवपांडवांशीं बिनबोभाट होत असे; त्यांच्यांत मुळींच विरोध नव्हता. कारण त्या वेळीं सर्व भूमंडळावर एकच वैदिकमत होतें. तात्पर्य, दयानंदांचें मत असें दिसतें कीं, प्राचीन काळची वैदिक निष्ठा व वैदिक आचारशुद्धि पुन्हा पूर्णपणें प्रस्थापित होईपर्यंत तरी आजच्या ह्या भ्रष्ट युगांत अन्नपानादि व्यवहारांत वर्णभेद पाळणें, निदान त्रैवर्णिक व शूद्र, मांसाहारी व शाकाहारी, शुचिर्भूत व अमंगळ हे निर्बंध पाळणें, आवश्यक आहे.

वर्णव्यवस्था—

बेटी-व्यवहाराचा विचार करतांनाही दयानंद हे ब्राह्मादि इतर सुधारकांपेक्षां सनातनी हिंदूंशीं पुष्कळच अधिक मिळते आहेत. आजच्या जातिभेदांस वेदप्रामाण्य नसल्यामुळें ते जरी जातिभेदाचे कट्टे विरोधि आहेत, तरी ब्राह्मांप्रमाणें चातुर्वर्ण्याचे ते वैरी नसून कट्टे पुरस्कर्ते आहेत. प्राचीन काळीं सत्यकाम, जाबाल, कवश, ऐतरेय, व्यास, पराशर, वशिष्ठ, यांच्या माता शूद्र व अतिशूद्रही होत्या. तसेंच विश्वामित्र, अरिष्ट, श्येन, सिंधुद्वीप, देवापि आणि कपि हे सारे जन्मतः क्षत्रिय होते, असें असतां हे सर्व ब्राह्मणांच्या योग्यतेचे वेदवेत्ते ऋषि मानण्यांत आले. यावरून प्राचीन काळची वर्णव्यवस्था जन्मसिद्ध नसून प्रत्येकाच्या गुणकर्मस्वभावावर ठरत असे, असें त्यांचें म्हणणें आहे. आणि त्यावरून दयानंदानुयायी आर्यांचें असें मत बनलें आहे कीं, पूर्वजन्मसंस्कार, आनुवंशिक संस्कार, जन्मवर्णसंस्कार व परिस्थितीनें उत्पन्न होणारे संस्कार किंवा उच्चनीचभाव यांचे भेदांमुळें मनुष्यामनुष्यांत जरी जन्मतःच भेद असतो, तरी तो न्यूनाधिकभाव आपल्या पुरुषार्थानें घालवून आपली उन्नति पहिल्या प्रतीची करण्याचा किंवा व्यावहारिक भाषेंत बोलावयाचें तर ब्राह्मण होण्याचा मार्ग

सर्वांना सारखाच मोकळा आहे. याप्रमाणें अज्ञातकुल जावाल, क्षत्रियकुल विश्वामित्र व चांडालकुल मातंगऋषि हे सर्व पूर्वी ब्राह्मण झाले. सध्यांही जे उत्तम विद्या, स्वभाव व आचरण यांनीं युक्त असतील ते सारेच ब्राह्मण होत. जे मूर्ख दुराचारी असतील ते सारेच शूद्र होत. रजवीर्याच्या योगानें ब्राह्मणशरीर होत नाहीं तर—" स्वाध्यायेन जपैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्ययासुतैः ॥ महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ मनु० ॥ " स्वाध्याय, जप (विचार) इष्टि, विधिपूर्वक संतानोत्पत्ति, महायज्ञ व श्रेष्ठाचार ह्यांनीं हें शरीर ब्राह्मण वर्णाचें होतें." उलटपक्षीं धर्मांतर झाल्यावर रजवीर्याची तनु बदलत नाहीं, पण ब्राह्मणादि वर्णाचा लोप झाला असें सर्व मानतात. आतां 'ब्राह्मणोस्य मुखमासीत्' इत्यादि ऋचेवरून वैदिक कालींही वर्णांचें वैशिष्ट्य जन्मावरोवरच ठरत असे, असें मानण्याचें कारण नाहीं. दयानंदांच्या मताप्रमाणें ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् इत्यादि ऋचा वरील वर्णव्यवस्थेस विरोधी नाहींत. वरील ऋचेचा अर्थ पूर्व मंत्रांतून अनुवृत्त असलेल्या सर्वव्यापक पुरुष शब्दावरून लावला पाहिजे. निराकार पुरुषाला तोंड आणि हात कोठचे ? यास्तव त्या ऋचेचा अर्थ मुखाप्रमाणें मुख्य, बाहुप्रमाणें बलिष्ठ, उरूप्रमाणें देशदेशांतर करणारा व पायांप्रमाणें बुद्धिहीन नीच असा अर्थ करावा. आणखी ते म्हणतात कीं, मुखापासून उत्पन्न होणारे ते ब्राह्मण म्हणावे तर गर्भाशयांतून उत्पन्न होणाऱ्यांस ब्राह्मण कसें म्हणतां येईल ?

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ॥
क्षत्रियाज्जातमेवन्तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ —मनु०, १०।६५.

" शूद्रकुलांत उत्पन्न होऊनही ज्यांच्या अंगीं ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांच्याप्रमाणें गुण, कर्म व स्वभाव असतील ते ब्राह्मण, क्षत्रिय किंवा वैश्य आहेत असें समजावें."

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार वर्णांचीं कर्तव्यें व गुण पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत.

ब्राह्मणाचे गुण, कर्म व स्वभाव—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ॥
दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ —मनु०, १।८८.
शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ॥
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥—गी०,१८।४२.

[१] निष्कपटपणानें स्त्रियांनीं स्त्रियांना व पुरुषांनीं पुरुषांस शिकवावें,

(२) पूर्ण विद्या शिकावी, (३) अग्निहोत्रादि यज्ञ करावे, (४) यज्ञ करवावे, (५) विद्या-सुवर्णादिकांचें सुपात्रीं दान करावें. (६) न्यायार्जित धनाचें दान द्यावे, यांपैकीं २, ३, ५ हे ब्राह्मणाचे धर्म आहेत आणि इतर त्याच्या जीविकेचीं साधनें आहेत. त्यांत दान घेणें हें नीच कर्म आहे. [२] अधर्म व अधर्मासंबंधीं वासनानिरोध, इंद्रियनिरोध, ब्रह्मचर्य, विद्या, योगाभ्यास यांच्या सिद्धीसाठीं शीतोष्ण, मानापमान इ० द्वंद्वें सहन करणें, अंतर्बाह्यशुद्धि, निंदास्तुतीन विकारी न होणें, निरभिमानता, पृथ्वीपासून परमेश्वरापर्यंत पदार्थज्ञान, क्रिया-कौशल्य, योगाभ्यासानें विद्या साक्षात्कृत करून घेऊन उपकार करणें व करवणें आणि परमेश्वर, वेद, धर्म इ० नवकासंबंधीं आस्तिक्यभाव या उत्तम गुणकर्म-स्वभावानें युक्त असलेला किंवा असलेली ब्राह्मण किंवा ब्राह्मणी होय.

त्याचप्रमाणें शुद्धीसंबंधीं मनु म्हणतोः

अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ॥
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥—मनु०, ५।१०९.

"पाण्यानें शरिराची, सत्याचारानें मनाची, विद्या व धर्मानुष्ठान यांच्या योगानें जीवात्म्याची व ज्ञानानें बुद्धीची शुद्धता होते."

क्षत्रियाचे गुण, कर्म व स्वभाव—

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः —मनु०, १।८९.
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् —गी०, १८४३.

वैश्याचे गुण, कर्म व स्वभाव—

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च
वणिकपथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् —गी०, १८४४.

---

[१] वेदादि शास्त्रें पढणें आणि अग्निहोत्रादि यज्ञ करणें हें त्रैवार्णिकांचे धर्म समान आहेत. त्यांत वैश्यांपेक्षां क्षत्रियांना व त्यांच्यापेक्षां ब्राह्मणांवर जबाबदारी जास्त आहे इतकेंच.

[२] नाना देशच्या भाषा, हिशेब, भूगर्भविद्या, भूमि बीजआदींचे गुण जाणणें.

[३] सव्वा रुपया शेंकड्यापेक्षां जास्त आणि चार आण्याहून कमी व्याज घेऊं नये. व्याज दामदुपटीहून जास्त घेऊं नये.

शूद्राचे गुण, कर्म व स्वभाव—

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया —मनु०, १।९१.
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् –गी०,१८।४४.

अशा रीतीनें गुणकर्मावरून वर्णव्यवस्था मानीत गेल्यास उत्तम वर्णीतील मुलांस दुर्वर्तनानें आपण शूद्र होऊं असा धाक राहील व कनिष्ट वर्णीतील मुलांस सद्वर्तनानें उत्तम वर्णयुक्त होण्यास उत्साह येईल, असें दयानंदांचें मंतव्य आहे

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ —आप०, ध०सू०.

" धर्माप्रमाणें आचरण करून निकृष्ट वर्णांत उत्पन्न झालेला मनुष्य उच्च वर्णांत जाऊं शकतो व अधर्माचरणानें उत्तम वर्णीतील मनुष्य हीनवर्णाचा होतो."

गुणकर्मस्वभावावरून जो वर्ण ठरवावयाचा तो कन्यांचा सोळाव्या वर्षीं व पुत्रांचा पंचविसाव्या वर्षीं परीक्षा करून निश्चित करावा. आणि मग सवर्ण विवाह करावे, तरच स्त्री-पुरुषांमध्यें परस्पर प्रीति राहील.

आतां वरील प्रकारें वर्णनिश्चय होईपर्यंत प्रत्येक आर्य मुलां-मुलींची कांहीं तरी जाति मानलीच पाहिजे. त्या जात्यनुरूप मुलाच्या नांवापुढें शर्मा, वर्मा, गुप्त वगैरे वर्णबोधक पदेंही जोडलीं पाहिजेत. त्याचप्रमाणें जात्यनुरूप त्यांचा उपनयनाचा कालही निश्चित केला पाहिजे. अशा अनेक कारणांस्तव आर्य एका मनु वचनास [२-१४८] अनुसरून मातापितृकृत व आचार्यकृत अशा दोन जाति मानतात. त्यांपैकीं पहिली अनित्य व दुसरी नित्य होय. अशा रीतीनें आचार्यकृत जाति ठरल्यावर जर त्या योगानें वर्णांतर झालें; तर पूर्व वर्णीतील आईबाप व भांवडें यांचा संबंध तुटून निरनिराळी आपत्ति ओढवते. ती दूर करून असवर्ण झालेल्या मुलां-मुलींचीं स्ववर्णाला योग्य अशा मुली-मुलांशीं लग्नें लावून देण्याची तजवीज करण्याकरितां व योग्य वेळीं वर्णनिश्चय करून वर्णांतर घडवून आणण्यासाठीं विद्या-सभा व राजसभा अशा दोन संस्थांची योजना दयानंदांनीं केली आहे. त्रीणि राजाना विदेथ पुरूणि परि विश्वानि भूषथः संदांसि ॥ –ऋ०, मं० ३।३८।६.

महान् विद्वानांना विद्यासभेचा अधिकार द्यावा. धार्मिक विद्वानांना धर्मसभेचा अधिकार द्यावा, प्रशंसनीय धार्मिक पुरुषांना राजसभेचे सभासद बनवावे. त्यांमध्यें सर्वोत्तम गुणांनीं जो उत्तम महान् विद्वान् पुरुष असेल त्याला सभापति किंवा लोकनियुक्त राजा करावा. याप्रमाणें सर्वांनीं आपली उन्नति करावी.

प्राचीन गृहाश्रम—

दयानंदांच्या उपदेशाचें व्रीदवाक्य [Back to the Vadas] वैदिक युगास आरंभ करा हें मानण्यांत येतें. आणि तें प्रागतिकांच्या दृष्टीनें उपहासास्पद ठरतें. याचें कारण वैदिककालीन संस्कृतीवद्दल त्यांस यथातथ्य कल्पना नसते हेंच होय, असें आर्य मानतात. गृहाश्रमप्रकरणांत शालाकर्मविधि हा संस्काराचा एक भाग आहे. त्याचें वर्णन करतांना संस्कारविधिकारांनीं व संस्कारचंद्रिकाकारांनीं माणसांचीं व पशूंचीं वसतिस्थानें व पदार्थांचीं भांडागारें कशीं असावीं, ह्यांवद्दल पूर्वींचीं शास्त्र-प्रमाणें दिलीं आहेत. त्यांवरून आपल्या प्राचीन संस्कृतीवर चांगला प्रकाश पडतो. प्राचीनकाळीं [१] मन्दिर (चिरेबंदी), [२] वास्तु (विटांचे), [३] सुमन्त (कच्च्या विटेचें), [४] सुधार (मातीचें), [५] मानस्य (लांकडी), [६] नन्दन (कळकाचे), [७] विजय (कापडाचें) आणि [८] कालिम (गवताचें) अशा प्रकारचीं घरें पूर्वी असत. तीं द्विपक्ष म्हणजे मधें एक व पूर्वपश्चिम एकेक अशा दालनांचें घर, याप्रमाणें चतुष्पक्ष, षट्पक्ष, अष्टपक्ष किंवा दशपक्ष म्हणजे मध्यवर्ति दोन दालनें असून त्यांच्या चारी बाजूला दोन दोन दालनें असत. बाजूंचीं दालनें निदान दोन आणि मधलीं निदान सहा गज प्रमाणांचीं असत. त्यांत हवनीय द्रव्यें ठेवण्याकरितां, अग्निहोत्राकरितां, स्त्रियांना राहण्याकरितां, एक देवांकरितां (म्हणजे आर्यमतानें विद्वान् मंडळींकरितां), एक मंडळींच्या बैठकीकरितां, त्याचप्रमाणें स्नान, ध्यान, भोजन इत्यादि व्यवहाराकरितां निरनिराळीं दालनें असत. याशिवाय स्त्रिया व अशक्त रोगी माणसांकरितां संडासही घरापासून अलग असे असत. बाकी मंडळींनीं शौचशुद्धीस बाहेर जावें असा प्रघात असे. गांवांतून कितीही जोरानें तीर मारला तरी तो लागूं नये इतक्या दूर जाण्याची मर्यादा असे.

त्याचप्रमाणें घरांत शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्यासाठीं सर्व तजविजी केलेल्या असत. तत्संबंधीं प्राचीन शास्त्रांचे नियम पाहतां, घरांत सूर्यप्रकाश भरपूर असावा आणि हवा खेळती रहावी म्हणून समोर दरवाजे ठेवावे, निजण्यास

पलंग असावे, वरतीं छत असावें, घरांत थुंकण्याची वंदी असावी. त्यासाठीं पिकदाण्या ठेवाव्या. घरांत खुंटीवर सतार, वीन इत्यादि तंतुवाद्यें टांगलेलीं रहावीं. कीटकांचा त्रास होऊं नये म्हणून दरवाजांना आणि खिडक्यांना पडदे असावे, वाहेर स्वच्छ आंगणीं असून त्याच्या वाजूस फलपुष्पांचे वृक्ष असावे. एखाद्या वृक्षास झोला टांगलेला असावा, इत्यादि प्रकारचें मोठें रमणीय वर्णन आढळतें.

शालाकर्मविधि—

अशा प्रकारच्या सर्व सुखसोयींचें घर तयार झाल्यावर त्याच्या चारी दिशांस चार व मध्यें एक याप्रमाणें वेदी तयार कराव्या. मग ज्या दिवशीं गृहपतीचें मन प्रसन्न असेल अशा दिवशीं गृहप्रतिष्ठेची सर्व सिद्धता करावी. चांगल्या विद्वान् धर्मात्म्यांस वोलावून होत्याचें आसन पूर्वाभिमुख, अध्वर्यूचें दक्षिणाभिमुख, उद्गात्याचे पश्चिमाभिमुख, आणि ब्रह्म्याचें उत्तराभिमुख घालावें. मग घराच्या वाहेरच्या मुख्य दरवाजाशीं सर्वांनीं जाऊन 'ओ३म् अच्युताय भौमाय स्वाहा' असें म्हणून एक आहुति द्यावी. गृहपतीनें ध्वजस्तंभ उभारून त्याच्या खालीं जलसिंचन करावें. घराच्या चारी कोपऱ्यांवर चार ध्वज लावावे. मग घराच्या चारी दिशांत समंत्रक जलप्रोक्षण करावें. जिकडे तिकडे पुष्पपल्लवमाला लावाव्या. दाराशीं केळी उभ्या कराव्या. मग ज्या दरवाजानें प्रथम गृहप्रवेश केला असेल या दिशेच्या वेदीवर पूर्वोक्त अग्न्याधान, समिदाधान, जलप्रोक्षण, आचमन इत्यादि विधि करून सामान्य प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें चार आघारावाज्यभागाहुति, चार व्याहृति, एक स्विष्टकृत आहुति, याप्रमाणें पुढें पूर्वादिक्रमानें सर्व वेदींवर अग्निकार्य करावें. मग मध्यवेदींतही आहुति द्याव्या. स्थालिपाकाच्याही आहुति द्याव्या. मग उंवर, गूलर, पळस यांचीं पानें, शाडवल् तृण, गोमय, दहीं, मध, तूप, कुश, यव असे पदार्थ एकत्र करून ते निरनिराळ्या मंत्रांनीं चारी दिशांस फेंकून जलप्रोक्षण करावें. चारी दिशांस उभें राहून परमेश्वराचें उपस्थान करावें. शेवटीं ब्राह्मण, सुवासिनी, आप्तइष्ट यांचा दक्षिणाभोजनादिकांनीं सत्कार करून पुरुषांनीं पुरुषांची व स्त्रियांनीं स्त्रियांची वोळवण करावी. इतकेंच काय पण वेदींची मांडणी अशी करावी कीं, त्यांच्यांतून निघणारा सुगंधित घृताचा धूप बगिच्यांतील सर्व वृक्षांसही पोचेल. असो. याप्रमाणें हा शालाकर्मविधि संपवून मंडळींनीं घरीं जातांना गृहपति व गृहपत्नी यांस आशीर्वाद द्यावा तो असाः—भवन्तोऽत्रानन्दिताः भूयासुः ॥

प्राचीन दिनचर्या—

त्याचप्रमाणें ऋतुभेदानें आणि वर्णव्यवसायभेदानें दिनचर्येचे नियमही फार अनुकरणीय असे असत. उदाहरणार्थ, दांतवण कडूनिंब किंवा खैराचें घ्यावें. औषधी दंतमंजन वापरावें, जीभ साफ करण्याची पट्टी सोन्याचांदीची किंवा लांकडी घ्यावी, मुखशुद्धीकरितां तेल तुपाच्या गुळण्या कराव्या, झिल्लोदकानें तोंड धुवावें, आंवळकाठीच्या काढ्यानें डोळे साफ करावे, सिंधू नदीचा श्रोत्रांजन सुरमा घालावा. डोकीला तेल लावावें. कानांतही घालावें व अंगास मर्दन करावें. व्यायाम करावा, उवटन (उटणें लावणें) उद्घर्षण (कपड्यानें किंवा समुद्रफेसानें चोळणें) उत्सादन (साबू वगैरे लावून धुणें) आणि स्नान अशा क्रियांनीं शरीर-शुद्धि करावी. नंतर चंदनादींचें अनुलेपन, पुष्पमाला, वस्त्र आणि रत्नाभरणधारण, नंतर भोजन, हस्तपादप्रक्षालन षोडशगुणी तांबूलग्रहण, इत्यादि प्रकारें प्राचीन काळच्या दिनचर्येचें वर्णन वाचलें म्हणजे हें स्वास्थ्यविज्ञान आजही शक्य तों अनुकरणांत आणावें असें कोणासही वाटेल.

दिनचर्येंतील ह्या लौकिकाचारांपेक्षां प्राचीन धार्मिक आचारांचें महत्त्व अर्थात् अनेक पटींनीं जास्त आहे. ह्या मुख्य धार्मिक आचारांचें एकाच शब्दांत वर्णन करावयाचें तर तें पंचमहायज्ञ ह्या सामासिक शब्दानें होईल.

नित्यकर्म—

पंचमहायज्ञ—[१] ऋषियज्ञ म्हणजे अध्ययन-अध्यापन. [२] देवयज्ञ म्हणजे सकाळसंध्याकाळ संध्या व हवन. माध्यान्हसंध्या करूं नये. [३] भूतयज्ञ वैश्वदेवास म्हणतात. [४] नृयज्ञ योग्य अतिथीस अन्नदान दिल्यानें होतो. [५] पितृयज्ञ म्हणजे श्रद्धेनें विद्यमान पितरांची म्हणजे देव, विद्वान्, ऋषि, शिक्षक, मातापिता, ज्ञानी, योगी व वृद्ध पुरुष यांची प्रत्यक्ष किंवा इतर संस्थांच्या द्वारें सेवा करणें. पितृयज्ञ मेलेल्या माणसांसंबंधानें करावयाचा नसतो.

ब्रह्मयज्ञाच्या योगानें विद्या, धर्म, सभ्यता इत्यादि गुणांची वृद्धि होते. देवयज्ञांतील हवनांत वायूची शुद्धता हा मुख्य गुण आहे. पितृयज्ञानें सेवाज्ञान व सत्यासत्यविचार वाढतो. भूतयज्ञांतील बलिदानानें, अदृष्ट जीवांची हत्या होत असते, तिच्याबद्दल त्यांच्यावर प्रत्युपकार होतो. नृयज्ञांत धार्मिक उपदेशकाचा सत्कार होतो.

संध्योपासना हें ब्रह्मयज्ञाचें मुख्यांग आहे. त्यास स्वाध्यायाचीही आवश्यकता

आहे. हीं दोन्ही धर्मकर्में सामुदायिक रीतीनें आर्यसंध्यामंदिरांत करावीं. समष्टि-संध्येंत समष्टि-संकल्प उत्पन्न होतात आणि समष्टि-संकल्पानें सर्वांचें आत्मिक-बल वाढून एक ऐक्यवर्धक महान् शक्ति निर्माण होते; तथापि संध्योपासना सामुदायिक रीतीनें करण्यापेक्षां ज्यानें त्यानें एकान्तांत आपल्या घरच्या संध्याळयांत करणे हें एका अर्थीं जास्त हितावह होतें. त्याचा विधि पुढें देत आहों.

संध्योपासना—रात्रीं दहा वाजतां निजावें व सकाळीं चार वाजतां उठावें. उठतांच आपल्या हातून धर्मयुक्त पुरुषार्थ घडावा म्हणून ईश्वराची स्तुति-प्रार्थना व उपासना करावी. नंतर शौचमुखमार्जन व स्नान करावें. नंतर कोस दीड कोस गांवाबाहेर एकान्तांत जाऊन योगाभ्यासपूर्वक परमेश्वराची उपासना करावी. सूर्योदयाच्या सुमारानें घरीं येऊन संध्योपासन करावें. तें असें[1]:—ओ३म् अमृतोपस्तरण—मसि स्वाहा, ओ३म् अमृतापिधानमसि स्वाहा, ओ३म् सत्यं यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतां स्वाहा, यातीन मंत्रांनीं तीन आचमनें करावीं. नंतर हात, कान, डोळे व नाक यांस जलस्पर्श करून, पवित्र आसनावर ज्या दिशेचा वारा असेल त्या दिशेस तोंड करून बसावें. नंतर अंतःकरणांत परमेश्वराची स्तुति-प्रार्थनोपासना करीत निदान तीन वेळां प्राणायाम करावा. तो नाकास हात वगैरे न लावतां प्रथम रेचक, बाह्यकुंभक, पूरक, अंतःकुंभक याप्रमाणें तीन वेळां तरी करावा. नंतर ओ३म् शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये। शंयोरभिस्रवन्तुनः [य०, ३६।१२]

---

[1] पं०चमूपति म्हणतातः—प्रथम प्रणवपूर्वक गायत्रिमंत्रानें शिखाबंधन करावें. प्रणव परमात्मवाचक आहे. त्यांतील अ=अग्नि, विश्व; उ=वायु; तैजस; म=आदित्य, प्राज्ञ. गायत्रीमंत्रांतील भूः=प्राण जगत्प्राण; भुवः=अपान=दुःखाचें अपनयन करणारा जगदीश; स्वः=व्यान=सर्वव्यापक प्रभु; किंवा भूः=ऋग्वेद, पृथ्वी; भुवः=यजुर्वेद, अन्तरिक्ष; स्वः=सामवेद आणि तिन्ही विद्यांनीं पूर्ण अथर्ववेद किंवा द्युलोक. मंत्रार्थ—जगत्प्राण दुःखविनाशक, सुखस्वरूप, सर्वव्यापक, प्रेरक आणि उत्पादक, प्रकाशस्वरूप, ओ३म्च्या प्रसिद्ध तेजास आम्ही पृथ्वी, अंतरिक्ष आणि द्युलोकांतील प्राणी ऋगादि चार वेदांच्या द्वारें प्राणायामानें मनांत धारण करून ध्यानांत घेत आहों. तो ओ३म् आमच्या बुद्धीला चतुर्विध पुरुषार्थांत प्रेरित करो. याप्रमाणें मनाचें संकुचित व्यक्तित्व दूर करून त्यास विशाल करावें. केवळ आपल्याकरतांच नव्हे तर त्रैलोक्यांतील प्राणिमात्रांच्या हितासाठीं ही उपासना आहे.

या मंत्रानें तीन वेळां आचमन करावें. नंतर मध्यमा आणि अनामिका यांनीं जलस्पर्श[2] करून ओ३म् वाक् वाक् इ० पासून ओ३म् खंब्रह्म पुनातुसर्वत्र० पर्यंत अनेक मंत्रांनीं शरीराच्या निरनिराळ्या भागांवर मार्जन करावें.[3] मग ओ३म् ओंभुवःदि मंत्रांनीं जप करीत पूर्वोक्त तीनपासून एकवीस वेळपर्यंत प्राणायाम[4] करावा. मग ओंऋतंच्च सत्यच्चा० या मंत्रानें सर्वव्यापक परमेश्वराचें चिंतन (अघमर्षण[5]) करावें, पुन्हा शन्नोदेवि० या मंत्रानें तीन आचमनें करून ओ३म् प्राची० इत्यादि मंत्र म्हणून आपल्या सभोंवार आणि सवाह्यांतर परमात्मा संचरला आहे अशी त्याची (मनसापरिक्रमा[6]) स्तुति करावी. अशा

---

[१] या मंत्रांत शान्तिस्वरूप परमेश्वराजवळ त्रिविध तापांचा नाश मागितला आहे. आचमनानें आळस आणि कंठस्थ कफपित्ताची निवृत्ति होते. तीन आचमनांनीं वरील त्रिविध तापाची शान्ति होते. जल हें ईश्वरस्मरण करून देणारें आहे. जलसंबंधीं सारें विज्ञान आणि जलचिकित्सादि सान्या विद्या ह्या मंत्रांत बीजरूपानें आहेत.

[२] इंद्रियस्पर्शाचे विधींत आत्मिक उन्नतीची पहिली पायरी शरीरस्वास्थ्य आहे हें दर्शित केलें आहे. ही एकप्रकारची सॅण्डोची पद्धति मानावी. किंवा हिला कोणी बालबोधिनी चेष्टा म्हटलें तरी हा बालस्वभाव उपासकास योग्यच होईल.

[३] मार्जनांत बाह्यशुद्धीचें महत्त्व दर्शवून इंद्रियनिग्रहासंबंधीं ही प्रार्थना आहे. उदा०—मस्तकांत सुविचार, नेत्रांत शुभदर्शन, हृदयांत प्रेम, नाभींत पचन इत्यादि.

[४] मार्जन ही जशी जलचिकित्सा (Equopathy) त्याचप्रमाणें प्राणायामही त्याहून सूक्ष्म अशी प्राणचिकित्सा (Oxipathy) आहे. आगगाडींतील वाफेप्रमाणें शरीरांतील प्राणशक्ति आहे.

[५] अघमर्षणांत, परमात्मा, सृष्टिकर्ता, प्रकृति आणि जीव अनादि आहेत आणि सृष्टि प्रवाहरूप आहे हें दर्शविलें आहे. पापाचें मूळ आपल्या स्थितीच्या व स्वरूपाच्या अज्ञानांत आहे. या मंत्रांतील शेवटल्या स्वः शब्दाचा अर्थ सुख केला आहे.

[६] मनसा परिक्रमा–या विधींत आपल्या समोरची दिशा प्राची समजावी. प्रत्येक दिशेचे स्वामी वेगळे नाहींत. सर्व दिशांचा स्वामी एक ओ३म् हाच होय. दिशापतीच्या नांवांचा त्या त्या दिशांशीं परिमित असा कांहींच संबंध नाहीं.

रीतीनें परमेश्वर आपल्या अतिनिकट आहे अशी भावना करून, जातवेदसे सुनवाम इ० [ऋ०, १।९९।१] चित्रंदेवानामुदगादनीकं०, उदुत्यं जातवेद-सं०, उद्वयन्तमसस्परि० तच्चक्षुर्देवहितं० [य०, १३।४६; ३३।३१; ३५।१४; ३६।२४.] या मंत्रांनीं परमेश्वराचें उपस्थान करावें. मग पुन्हा शन्नोदेवि० मंत्रानें तीन आचमनें करून आणि ईशकृपेनें चतुर्विध पुरुषार्थ प्राप्त व्हावे म्हणून गायत्रिमंत्रानें अर्थविचारपूर्वक परमेश्वराची स्तुतिप्रार्थनोपासना करावी. शेवटीं ओ३म् नमःशंभवायच. [य०, १६।४१] ह्या मंत्रानें वंदन करून पुन्हा शन्नोदेवि० या मंत्रानें आचमनपूर्वक अग्निहोत्राला आरंभ करावा.

वरील संध्योपासनेचा क्रम दयानंदांच्या 'संस्कारविधि' या पुस्तकावरून दिला आहे. त्या विधीशीं ऋग्वेदी संध्येचा कांहीं नामसादृश्यापलीकडे मुळींच मेळ नाहीं हें तर उघडच दिसून येईल. पण श्रीस्वामी परमानंद, पं० चमूपति, आणि म० दुर्गाप्रसाद ह्या आर्यविद्वानांच्या पुस्तकांतूनही क्वचित् पाठभेद आहेत. ह्या वारीकसारीक गोष्टी सोडून दिल्या तर सामान्यत्वें आर्यांच्या संध्येच्या रहस्यांत फारसा भेद आढळणार नाहीं.

संध्या-रहस्य—

ह्या नाशवंत संसारांत केव्हां तरी शरीरास मृत्यु हा ठरलेलाच आहे. यास्तव अपघातापासून आपलें नुकसान न व्हावें म्हणून ज्याप्रमाणें व्यवहारी चतुर मनुष्य विमा उतरून निर्धोर राहतो. त्याप्रमाणें मृत्यूसारख्या आपत्तीनेंही आपलें मुळींच अनहित होऊं नये म्हणून जो पुरुष नित्यनैमित्तिक कर्मांचे हप्ते वेळच्या वेळीं भरीत असतो तो कायमचा निश्चित होतो. यासाठीं ज्यानें त्यानें आपली आत्मिक वही वरचेवर पडताळून पाहिली पाहिजे. आपल्या कर्मांच्या जमा-खर्चांतील तूट भरून काढण्यास मुख्य साधन परमेश्वरचिंतन हें होय. त्या सर्व-शक्तिमानाच्या स्मरणानें साधकही शक्तिमंत होतो. त्यासाठीं वनांतरास जावयास नको किंवा कर्मसंन्यासही करावयास नको. चारी आश्रमांचा यथास्थित अनुभव घेण्यास सांपडेल असा आयुष्याचा जिम्मा कोणीं घेतला आहे ? यास्तव या गृहस्थाश्रमांतच राहून आत्मसंयमनादि गुणांनीं चारी आश्रमांचा अनुभव घ्यावा आणि चारी पुरुषार्थ साधावे. सवितृमंत्राच्या स्मरणाची प्रथम शेंडीला गांठ द्यावी; मग शन्नो देवि० ह्या मंत्रानें मनाला निर्विकार करावें; इंद्रियस्पर्श आणि मार्जनद्वारा शरीरशुद्धीची आस्था असूं द्यावी. प्राणायामानें मानसिक बल

वाढवावें, अघमर्षणानें पापाचा नाश करावा. मनसापरिक्रमानें साऱ्या जगास आपल्या प्रेमाचा विषय करून निर्वैर बनावें. उपस्थान करून त्या अदृश्यनीयाच्या दर्शनाचा हव्यास धरावा. ह्या संध्येनें सारा गृहस्थाश्रम पावन होतो. संध्येंतील प्रार्थना हीच प्रतिज्ञा होय. प्रातःसंध्या हेंच ब्रह्मचर्य आणि सायंसंध्या हाच संन्यास मानावा. आपल्या जीवनापासून संध्या ही अलग मानणें हा अविचार आहे. तसेंच मी पापी आहें आणि तूं पतितपावन आहेस ह्याचा जन्मभर नुसता जप करून काय होणार? अशा भावनेनें उपास्य उपासकांत एकस्थायि संबंधच स्थिर होऊन बसतो. अशानें साधक पाप्याचा पापीच राहून पतितपावनाच्या बिरदाची सद्यःप्रतीति कधींच अनुभवण्यास मिळणार नाहीं. यासाठीं संध्येंतील प्रार्थना प्रतिज्ञारूप मानून पुरुषार्थ सिद्ध करावा. आतां ही गोष्ट त्वरित सिद्ध होते असें नाहीं. यासाठीं उतावळीनें निराश होऊन नित्यकर्मावद्दल अश्रद्धा होऊं देऊं नये. संध्योपासना संस्कृत भाषेंत आहे. ती भाषा समजत नसली तरी त्या देववाणीचें महत्त्व जाणून आपली कर्मनिष्ठा राखली पाहिजे. आबालवृद्धांस साऱ्या जन्मभर हें एकच साधन कसें. ही शंकाही व्यर्थ आहे. हा धर्माचा आदेश आहे. या एकाच आदर्शांत सर्व आबालवृद्धांस आपले प्रतिबिंब पडताळून पाहतां येतें. द्रष्टा आणि श्रोता यांचे अनुभव वेगळे असले तरी दृष्ट-श्रुतवस्तु एकच असण्यास हरकत नाहीं. स्वच्छ जलवायु रोग्याचे रोग निवारण करतील तसें जो निरोगी आहे त्याचेंही स्वास्थ्य वाढवतील. जी संध्योपासना ब्राह्मणास हितावह आहे ती शूद्रासही ब्राह्मणत्व देईल. शूद्र आणि ब्राह्मण हे जगत्पित्याला सारखेच. स्त्री ही जर पुरुषाची एक उपास्यदेवताच आहे तर मग ती पुरुषाहून अनधिकारी कशी? वृद्धाहूनही परमात्मा अतिवृद्ध आहे. आणि नवजात बालकाहूनही त्याची कोमलता अधिक आहे.

आतां काय करावें, मन निश्चल होत नाहीं ही एक साधकाची तक्रार असते; परंतु हा भ्रम आहे. मनाची निश्चलता ही इष्ट नसून उलट मनाची जितकी तीव्र गति होईल तेवढी ती अधिक तत्त्वांचें ग्रहण करील. समाहित आणि स्तब्ध या मनःस्थितींत फार अंतर आहे. नियमारूढ परंतु अनिरुद्ध अशी जी मनाची गति ती समाहित होय. स्तब्ध म्हणजे गतिच नव्हे. ती मनाची मूढ स्थिति आहे. साकाराच्या पूजनांत मनाची गति कुंठित होते, हाच दोष आहे. परमेश्वराचे गुण अनंत आहेत. त्या "सदावृधा"च्या ध्यानानें बाहुबल, विद्याबल,

बुद्धिबल, समाजबल व आत्मिक बल यांचा विचार मनांत सारखा वाढत राहतो. मनानें निःसंकल्प व्हावें, अशी वेदांत प्रार्थना नसून मनानें शिवसंकल्प व्हावें, असें मागितलें आहे. संध्येंत जी एकाग्रता पाहिजे ती मंत्रार्थाच्या साऱ्या विस्ताराला मनानें व्यापलें पाहिजे ही आहे. जोंपर्यंत मन असें वाढत नाहीं तोंपर्यंत तोच तोच मंत्र पुनःपुन्हा म्हणून त्याच्या अर्थानुसंधानाचा अभ्यास करावा. तात्पर्य, मनाच्या चांचल्यास भिण्याचें कारण नाहीं. उलट ती गति जितकी तीव्र होईल तितकी ती अधिक गुणव्यापी बनेल.

वैदिक प्रार्थनांचें हेंच वैचित्र्य आहे कीं, त्यांत जीवनाच्या सर्वांगांकडे लक्ष पुरविलें आहे. प्रजा, पशु, ब्रह्मवर्चस् आणि अन्न या सर्वांचें मागणें एकाच प्रार्थनेंत असतें. नवीन वेदान्तांत हाच मोठा दोष आहे. त्यांनीं सर्वच मिथ्या ठरवून मागणेंच बंद केलें. लोकांस आळशी आणि पुरुषार्थहीन केलें. प्रकृतीचें प्रभुत्व हेच परमेश्वराचें परम ऐश्वर्य आहे. प्रकृतीवांचून परमात्मा मिळणार कसा ? चक्रवर्ति राज्य मागणें अथवा वैभवाच्या सिद्धीकरितां प्रयत्न करणें, हें वास्तविक विभूच्या प्राप्तीचें साधन आहे. सांसारिक वडाई हेय नाहीं, उपादेय आहे. जितके आपण मोठे होऊं तितके परमेश्वराजवळ जाऊं. धनाचे दास होऊं नये; पण धनाचा जो स्वामी तोच खरा धार्मिक. आज आपण धनतृष्णा सोडणें म्हणजे भारताचें मरण आहे. भुकेला भ्रान्ति म्हणून तिची तृप्ति कशी होईल ? परमात्म्याजवळ परमात्मपद मागावयाचें तर तें स्पष्ट मागावें. धर्म-ज्ञान, धन, बल, ऐश्वर्य हीं संपादन करणें म्हणजे परमेश्वरप्राप्तिच होय. त्यांचा अनादर म्हणजे परमेश्वराचाच अनादर होतो.

अग्निहोत्र—संध्योपासनेप्रमाणें अग्निहोत्रही स्त्री-पुरुषांनीं रोज दोनदां करावें. एखाद वेळीं पति-पत्नीपैकीं एक त्या वेळीं हजर नसेल तर दुसऱ्याला दोहोंकरितां दोन दोन वेळां मंत्र म्हणून अग्निकार्य करतां येतें.

अग्न्याधान व समिदाधान यांचा विधि पूर्वी संस्कारप्रकरणांत सांगितलाच आहे. त्याप्रमाणें विधि झाल्यावर ओ३म् अदितेऽनुमन्यस्व० इ० चार मंत्रांनीं जल-प्रोक्षण करावें व मग सुगंधिक तयार केलेलें तूप ऊन करून पूर्वोक्त आघारावाज्य भागाहुति देऊन ओ३म् सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्य स्वाहा ॥ इत्यादि मंत्रांनीं प्रातःकाळीं आणि ओ३म् अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः इत्यादि मंत्रांनीं सायंकाळीं अग्निहोत्र करावें. ओ३म् सजूर्देवेन्० या मंत्रानें तिसरी आहुति द्यावी. ओ३म् भूरग्नये प्राणाय स्वाहा०

[य०,३२।१४] ओ३म् विश्वानि देव सवितर्दुरितानि० [य०, ३०।३] ओ३म् अग्नेनय सुपथा [य०, ४०।१६] या मंत्रांनीं आठ आहुति द्याव्या. अखेर ओ३म् सर्वं वै पूर्ण ꣳ स्वाहा या मंत्रानें तीन पूर्णाहुति द्याव्या.

अग्निहोत्रास देवयज्ञ असेंही म्हणतात, यानें हवा शुद्ध होते, यामुळें वादळ उत्पन्न होऊन परंपरेनें जलवृष्टीस मदत होते. मनुष्यमात्राच्या ठिकाणीं मैत्री व परोपकार इत्यादि अंग उत्पन्न होतात. त्याचप्रमाणें त्या योगानें तपस्या, ऐक्यता आणि आत्मसमर्पण हे गुणही वृद्धि पावून मनुष्याचें पारमार्थिक कल्याण घडतें.

वलिवैश्वदेवविधि—घृतमिश्रित भात किंवा त्याचे अभावीं क्षारलवण-रहित जो पदार्थ शिजला असेल त्याच्या ॐ अन्नये स्वाहा. [मनु०. ३।८५।८६] इत्यादि मंत्रांनीं दहा आहुति द्याव्या. नंतर ओं३म् सानुगायेंद्रायनमः (पूर्व) इत्यादि मंत्रांनीं चार दिशा, ओ३म् मरुद्भ्योनमः इ० मंत्रांनीं द्वार, जल, मुसळ किंवा उखळ ईशान्य, नैर्ऋत्य, मध्य, ऊर्ध्व, पृष्ठ, आणि दक्षिण या दिशांना एका थाळींत वलिदान करावें. त्या वेळीं कोणी अतिथि आल्यास त्यास अन्न द्यावें. नाहींतर अग्नीस अर्पण करावें [मनु०, अ. ३।८७–९१]. नंतर घृतसहित लवणान्न घेऊन शुनांच पतितानांच० [मनु०, ३।९२] याप्रमाणें ६ भाग पृथ्वीवर ठेवावे आणि सहा भाग ज्याचे त्यास द्यावे. ह्या हवनांतील रहस्य असें सांगतात कीं, जें अन्न मनुष्यास पोषक असतें तेंच मनुष्यास हानिकारक असणाऱ्या क्षुद्र कृमिकीटकांस मारक होतें. यामुळें त्यांच्या आहुतींनीं पाकशाळा शुद्ध होते. वलिदानांत दुसरा असा विचार आहे कीं, ज्या दिव्य पदार्थांकरितां वलिदान सांगितलें आहे ते उपकारक असल्यास त्यांची आपल्याला अनुकूलता राहील. तसें नसल्यासही त्यांची पीडा टळेल. आपल्या प्राप्तींत इतरांचेही भाग असतात; यास्तव असें वलिदान करून किंवा आपल्या प्राप्तीचा कांहीं अंश अनाथालयांसारख्या दीनोद्धारक संस्थांस देऊनही वलिवैश्व-देव यज्ञ साधतां येतो.

अतिथियज्ञ—धार्मिक, परोपकारी, सत्योपदेशक, पक्षपातरहित, शान्त, सर्वहितकारक अशा विद्वानांची अन्नादिकांनीं जी सेवा त्यास अतिथियज्ञ म्हणावें.

पितृयज्ञ—म्हणजे जीवमान मातापितादि वडीलधाऱ्या माणसांची सेवा होय. तीं जेवल्यावांचून आपण न जेवणें, त्यांच्याशीं मधुर भाषण करणें, त्यांची शुश्रूषा करणें इत्यादि प्रकारें कौटुंबिक व सामुदायिक पद्धतीनें ह्या पितृयज्ञाची सिद्धि होत असते.

नैमित्तिक कर्मे—

याशिवाय दर पौर्णिमा-अमावास्येस पक्षयज्ञ करावा. रोजचें अग्निहोत्र झाल्यावर स्थालीपाक तयार करून ओ३म् अग्नये स्वाहा० इत्यादि तीन मंत्रांनीं तीन आहुति द्याव्या. नंतर पूर्वोक्त व्याहृति, आज्याहुति चार द्याव्या. ज्याच्या घरीं रोजचें अग्निहोत्र नसतें त्यांनीं पक्षयागाच्या दिवशीं तरी सामान्य विधीप्रमाणें अग्निकार्य करावें. त्याच-प्रमाणें ज्या दिवशीं नवान्न येईल त्या दिवशीं नवसस्येष्टि आणि संवत्सराचा आरंभ होतो त्या दिवशीं संवत्सरेष्टि करावी. ज्या दिवशीं मनास प्रसन्नता वाटेल तोच शुभदिन समजावा. त्या दिवशीं गांवाबाहेर यज्ञमंडप घालून सामान्य विधि व त्यानंतर आघारावाज्यभागाहुति, व्याहृत्याहुति आणि अष्टाज्याहुति द्याव्या. नंतर कार्यकर्त्यानें ओ३म् पृथिवी द्यौः [पार०, २।१७] मंत्रांनीं प्रधान-होमाच्या पांच आज्याहुति देऊन ओ३म् सीतायै स्वाहा इ० [पा०, २।१७] चार मंत्रांनीं चार व स्विष्टकृत देऊन पुन्हा वरील बारा आहुति द्याव्या व मग वास्तु-देव्यगान, ईश्वरोपासना, स्वस्तिवाचन आणि शान्तिप्रकरण होऊन यज्ञ समाप्त करावा.

आर्यांचे सण आणि वार्षिक उत्सव हेही नैमित्तिक कर्मांपैकींच विधि आहेत, पण त्यांचा विचार या भागांत न करितां पुढें करूं.

प्रकरण सोळावें

व्यक्तिमाहात्म्य आणि कार्य

इन्द्र वर्धन्तो अप्तुरः कृण्वन्तो विश्वमार्यम्
अपघ्नन्तो अराव्णः ॥ —ऋग्वेद०, ९।६३।५.

"प्रभूचें यश वाढवीत, प्रशस्त कर्में करीत, सर्व जगाला आर्य बनवून हिंसकांना दूर करा."

नव-युग-धर्म—मालेपैकीं " नव-वैदिकधर्म किंवा आर्यसमाजाचा विवेचक इतिहास " या पुस्तकाचा उपसंहार आर्यमतसमीक्षा ह्या तिसऱ्या भागांत व्हावयाचा आहे. अर्थात् ह्या पहिल्या भागाच्या अखेरीस उपसंहारादाखल कांहीं लिहिणें अप्रस्तुतच होईल. तरी पण या भागाचा समारोप करणें हेंही क्रमप्राप्त असल्यामुळें श्रीमद्दयानंद यांचें व्यक्तिमाहात्म्य आणि कार्य यांची त्रोटक माहिती देऊन या भागाची पूर्तता करावी हेंच उचित दिसतें.

कोणत्याही ऐतिहासिक विवेचनांत ऐतिहासिक व्यक्तींचें गुणदोषविवेचन येणें स्वाभाविकच असतें. आमच्या ह्या नवयुगधर्ममालेचा मुख्य उद्देश निरनिराळ्या धर्मपंथांचा तुलनात्मक दृष्टीनें विचार करून तात्त्विक विवेचन करणें हाच जरी असला तरी त्यामुळेंच त्यांत व्यक्तिविषयक भाग येणें अपरिहार्य झालें आहे. कारण नवधर्मपंथांचा व त्यांच्या संस्थापकांचा नेहमींच जिव्हाळ्याचा संबंध असून त्या व्यक्तीच त्या धर्मापेक्षां त्यांच्या अनुयायांना अधिक मार्गदर्शक व ध्येयरूप झालेल्या असतात. त्याचप्रमाणें धर्मपंथांचा सर्व तऱ्हांनीं विचार करतांना, ज्यांच्या कर्तृत्वाची छाप त्यांच्या इतिहासावर व रचनांवर पडली आहे, त्या थोर व्यक्तींविषयीं विवेचन करणें जरूर होतें. निदान आधुनिक हिंदुस्थानांतील धार्मिक चळवळींच्या बाबतींत तरी हें अतिशय खरें आहे. जसें, राष्ट्राचा इतिहास म्हणजे त्यांतील संस्थांचा इतिहास, तसेंच धर्माचा, धर्मपंथांचा किंवा कोणत्याही संस्थांचा इतिहास म्हणजे त्यांतील जीवनभूत अशा प्रेरक व्यक्तींचाच इतिहास होय. म्हणूनच अशा ऐतिहासिक विवेचनांत व्यक्तींचें विवेचन करणें जरूर पडतें; फक्त

त्यांच्याविषयीं व त्यांच्या कार्याविषयीं सहानुभूति व आदर ठेवून तें केलें, म्हणजे ग्रंथकारानें आपलें कर्तव्य योग्यप्रकारें वजावलें असें होतें.

सांप्रदायिक लेखकांच्या लेखांत स्वाभाविकच त्यांस मान्य असलेल्या व्यक्तींच्या गुणांचा उत्कर्ष दाखविला जाऊन दोषांकडे दुर्लक्ष होतें. इतकेंच काय, पण संप्रदायाच्या बाहेरच्या लेखकासही परसांप्रदायिक पुस्तकांची प्रस्तावना अथवा परसांप्रदायिक पुढाऱ्याचा मृत्युलेख लिहिण्याचा प्रसंग आला असतां, तो फार तर आपल्या मतभेदाचा नुसता उल्लेख करून जास्त टीका करण्याचें टाळतो. हा एक शिष्टाचार आहे. पण विवेचक ऐतिहासिक लेखनांत तोच शिष्टाचार पाळणें सर्वस्वीं कसें अशक्य होतें, हें सुज्ञ वाचकांस सांगावयास नकोच.

केवळ व्यक्ति या दृष्टीनें पाहतां दयानंद हे कांहीं सामान्य पुरुष नव्हते. विषयसुखाकरितां आपला जन्म नव्हे अशी वृत्ति बाळपणापासून अखेरपर्यंत बाणलेले असे थोर पुरुष विरळा. श्रीसमर्थ रामदास यांची उपमा दयानंदांस आम्हीं मागें दिलीच आहे. ह्या उभयतांच्या आचारांत बरेंच साम्य दिसतें. दोघांच्याही वृत्तींत लहानपणींच प्रौढपणा आलेला दिसतो. बळदांत बसून विश्वाचें कोडें उलगडीत बसणाऱ्या बाल रामदासांच्या डोक्यांतील प्रौढ विचारांप्रमाणें, दयानंदांची वहीण आणि चुलता हीं त्यांच्या डोळ्यादेखत गेलेलीं पाहून दयानंदांच्या पुढेंही गंभीर विचारतरंग उभे राहिले. त्यानंतर विवाहशृंखलेचे दुवे पुरे गुंफून होण्याच्या आंतच घरांतून निसटून जाण्यांत दोघांनींही अलौकिक मनोधैर्य दाखविलें. पुढें अन्न आणि वस्त्र यांशिवाय हिमालयांतील दुर्लंघ्य बर्फाच्या कड्यांवरून फुटून भेगाळलेल्या पायांनीं तत्त्वजिज्ञासेसाठीं भटकणाऱ्या दयानंदांचें वर्णन वाचलें,कीं जलचरांनीं मांसाचे लचके तोडल्यामुळें अस्थिपंजर राहिलेली, नदीच्या प्रवाहांत जपयज्ञ करणारी श्रीसमर्थांची मूर्ति डोळ्यासमोर येते. पूर्ववयांत इतके असह्य ताप सहन करूनही या दोघां योग्यांनीं कमावलेलें शारीरिक बल मोठमोठ्या बलिष्ठांचीही रग जिरवील असें होतें. त्यांच्या नुसत्या हुंकारांनींच सामान्य लोकांची गाळण उडे. राव कर्णसिंह तलवार घेऊन अंगावर धावून आला असतां त्याची तलवार हिसकून तिचे दोन तुकडे करून टाकतांना दयानंदांनीं जें विलक्षण अवसान आणलें तेंच उग्रस्वरूप समर्थांनीं एक दिवस कपाळीं मळवट भरून हातांत नंगी समशेर घेऊन आणल्याचें वाचकांस ठाऊक असेलच. समर्थांची उंच कुबडी आणि दयानंदांचा बडगा पाहून हिंस्रपशूही पळून जात, दोघांचेंही ब्रह्मचर्याचें

तेज आणि बल झांकलें जात नसे. ब्रह्मचर्यव्रताचें सामर्थ्य दाखविण्याकरितां दयानंदांनीं एकदां एका राजाच्या दोन घोड्यांच्या गाडीचें चाक हातांनीं धरलें तर गाडी जागची हालूं दिली नाहीं. वादविवादाच्या वेळीं प्रतिपक्षावर छाप टाकतांना राजा राममोहनांप्रमाणें दयानंदांची धिप्पाड शरीरयष्टि फार परिणामकारक होई. वारा, ऊन, पाऊस अशा महाभूतांच्या जरबेलाही ते दाद देत नसत. कोणतेंही लहानमोठें काम स्वतांच करण्यास त्यांची तयारी असे. चाळीशीच्या घरांत गेल्यावरही त्यांनीं गुरुगृहीं झाडण्या–पाणी भरण्यापासून काबाडकष्ट केले. तसेंच एकदां त्यांच्या पाठशाळेची भिंत पडल्यामुळें त्यांच्या विद्यार्थ्यांना त्रास होई असें पाहून त्यांनीं स्वतांच सामान जमवून आपल्या हातानें शाळेचा कूड घालून दिला. स्वावलंबन हें दोघांच्याही ठिकाणीं मूर्तिमंत दिसून येतें. असल्या स्वैर आणि फटिंग वृत्तीच्या पुरुषांच्या ठिकाणीं कांहीं विलक्षण तलफीही असतात. समर्थांना विड्याची मोठी तलफ होती. त्यावद्दल त्यांच्या दंतकथा आहेत. त्याचप्रमाणें दयानंदांना भांगेची तलफ फार होती. एकदां भांगेच्या निशेंत ते रात्रीं एका शिवालयांत गेले. तेथील धातूच्या पोकळ नंदींत कोणी एक मनुष्य निजला होता. त्यास हुसकावून दयानंदांची स्वारी आंत घुसली व निजली. पुढें प्रातःकाळीं एका भाविक वृद्ध बाईनें दहीभाताचा नैवेद्य नंदीपुढें ठेवला. त्या दिवशीं बाईवर नंदी प्रसन्न होऊन त्याच्या अंतरांतील खऱ्या खुऱ्या जीवात्म्यानें तो सारा गट्ट केला! तेव्हां त्यांची निशा उतरली! रात्रीं त्या निशेंत त्यांना आपल्यासंबंधीं शिवपार्वतीसंवादाचीं स्वप्नें पडत होतीं. पण त्यांचा विचार करण्याइतके ते भोळे राहिले नव्हते.

समर्थ रामदासांचा एकांतवासासाठीं घळींत जाऊन वसण्याचा प्रघात असे. त्याप्रमाणें दयानंदही अपरात्रीं उठून लांब कोठें एकांतवासासाठीं जात असत. त्या वेळीं त्यांचा मागोसा काढीत त्यांच्या चालीनें कोणीं जाऊं म्हटलें तर तें अशक्य होई. कधीं कधीं ते आपली खोली बंद करून तेथेंच योगाभ्यास करीत. अशा एका प्रसंगीं हे खोली लावून आंत काय करितात तें फटींतून चोरून पाहणारे एक शिष्य समर्थांप्रमाणें दयानंदासही भेटले. तेव्हां त्यांचें योगासन जमिनीपासून वर अधांतरीं गेलेलें पाहून ते शंकेखोर चिकित्सक मनांतच विरमले. दयानंदांजवळ हरल्यास जिव्हाच्छेदनाकरितां हातांत सुरी घेऊन आलेले रामस्वामी मिश्र म्हणजे समर्थांच्याकडे गळ्यांत चाकूचें पातें अडकवून दिग्विजयार्थ

गेलेल्या सदाशिवशास्त्र्याचाच एक नमुना होय. समर्थांच्या वेणावाई आणि कल्याण यांच्या जागा भरून काढण्यास दयानंदांच्या अनुयायांत पं० रमाबाई आणि पं० गुरुदत्त हीं विशेष बुद्धिमान् माणसें होतीं. पण पंडिताबाईचें प्रारब्ध वेणाबाईपेक्षां फारच खडतर निघालें आणि गुरुदत्तांचा दैवयोग कल्याणस्वामींच्या योग्यतेचा ठरला नाहीं ! श्रीसमर्थ आपल्या आईस, आपल्या बंधूंस व पुतण्यांस विसरले नाहींत. त्यांची पूसतपास करून त्यांच्याही कल्याणाची आस्था त्यांनीं बाळगली, पण दयानंदांनीं जें एकदां घर सोडलें तें पुन्हा त्यांनीं घराचें किंवा घरांतील मंडळींचें नांवही काढलें नाहीं व कोणाची वास्तपुस्तही घेतली नाहीं. दयानंद म्हणत कीं, मीं माझ्या आईवापांची अवज्ञा केली या पापामुळें माझें कार्य माझ्या पश्चात् योग्य तऱ्हेनें पार पाडील असा सत्पुत्र अर्थात् सच्छिष्य मला कोणी लाभणार नाहीं !

श्रीसमर्थांप्रमाणें दयानंदांचा स्वभाव कठोर तसाच क्षमाशील, गंभीर तसाच विनोदी, आणि आग्रही तसाच मनमिळाऊही होता. त्यांच्या सार्वजनिक चरित्रास आरंभ होण्यापूर्वी कडकडीत ब्रह्मचर्य, तप आणि तीर्थाटन यांत उभयतांच्या वयाचीं पहिलीं छत्तीस वर्षें गेलीं. भक्तियोग आणि पातंजलयोग इतका त्यांच्या साधन मार्गांत मात्र फरक मानतां येईल. श्रीसमर्थांचे सद्गुरु त्यांस पूर्वीच लाभल्यामुळें ते सत्पुरुषांच्या शोधांत नव्हते. पण दयानंदांच्या तीर्थाटनांत गुरूंचा लाभ हाच हेतु होता. ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे कीं, त्यांच्या ह्या पूर्व तयारींत त्यांना ज्यांच्या ज्यांच्या संगतीचा लाभ घडला ती सारी मंडळी पूर्वपरंपरेंतील असतांनाही स्वामींनीं कधींही त्यांची निंदा केलेली नाहीं. ह्यास ओखी मठाचे महंत आणि एक ठिकाणचे वाममार्गी हे केवळ अपवादभूत होत. तसेंच ह्या सत्संगतींत महाराष्ट्रीय पंडितांची आणि संन्याशांची संगतिही वरीच प्रभावशाली झाली हेंही लक्षांत घेण्यासारखें आहे. त्यांस चतुर्थाश्रम देणारे पूर्णानंद, त्यांस व्याकरण शिकविणारे कृष्णशास्त्री, तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासास साहाय्यभूत झालेले जोशीमठांतील संन्याशी हे सारे महाराष्ट्रीय ब्राह्मण होते.

रामदास आणि दयानंद ह्यांच्या पूर्ववयांतील अत्यंत खडतर तपश्चर्येनंतर निराशेनें त्या दोघांनींही देहत्याग करण्यास तयार व्हावें हें थोडेंसें विलक्षण दिसतें. ईश्वराच्या नियतीच्या मुशींत शुद्ध झालेल्या बावनकशी सोन्यास आपला पुढें

कोणता अलंकार होणार आहे, याची कल्पनाही नसावी असाच हा प्रकार दिसतो. पुढें ज्यांनीं अनेक मठ व समाज स्थापन करून लोकसंग्रहाचें विस्तृत कार्य केलें; दासबोध आणि सत्यार्थप्रकाश लिहून लोकांसाठीं एकेक धर्मग्रंथ निर्माण केला, आणि मूळ एकाच राजवंशांतील रायगड आणि चितोडगड येथील क्षत्रियकुलावंतसांचे मुगुट ज्यांनीं आपल्या पायीं नमविले, त्यांस आपल्या जीवितकार्याची स्पष्ट दिशा अगोदर कळली नव्हती किंवा त्यांनीं ती ठरविली नव्हती, असेंच म्हणावें लागतें. श्रीमच्छंकराचार्य यांचें जें चरित्र उपलब्ध आहे त्यावरून त्यांच्यासंबंधानें मात्र असें म्हणतां येत नाहीं. शंकराचार्यांच्या ठिकाणीं जी लोककल्याणाची आस्था होती ती समर्थ व दयानंद यांच्या ठिकाणीं पूर्ववयांतही कदाचित् असेल. तशा त्यांच्याही आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. परंतु हें लोकोद्धाराचें कार्य मीं करावें व मी तें करीन अशा दृढ आत्मविश्वास त्यांच्या ठिकाणीं अगोदर नसला पाहिजे. एरव्हीं त्यांची निराशेची मीमांसा लागत नाहीं. श्रीसमर्थ रामदास किंवा दयानंद हे स्वयंस्फूर्तीनें लोकसंग्रहाच्या कार्यास लागले असें म्हणवत नाहीं. ते दोघे आत्मघातास तयार झाले तोंपर्यंत ते आपल्याच व्यवधानांत गर्क होते. लोकांच्या दुःस्थितीचा अनुभव घेण्यास त्यांस अवसरही मिळाला नव्हता. समर्थ तर तपस्याच करीत होते आणि दयानंदही जनसंमर्दापासून दूर पहाडांवरून किंवा नदीकिनाऱ्यांनीं जंगलांतूनच साधूंच्या शोधार्थ हिंडत होते. त्यांचे आत्मघाताचे विचार लोकस्थितीला पाहून विटल्यामुळें किंवा दुःखी झाल्यामुळें उत्पन्न झालेले नसून साधकावस्थेंतील अत्यंत निराशेचीं ती एक भूमिका होती. साधुवर्य तुकाराम आणि श्रीरामकृष्ण परमहंस असेच निराश होऊन जीवावर उठल्याचें प्रसिद्धच आहे. निराशेनें व्याप्त होऊन अगदींच निष्क्रिय बनलेले हे दोघे महापुरुष पुढें अत्यंत उज्ज्वल असे पुरुषार्थ–वादी बनले. याचें कारण त्यांच्या तुंबलेल्या महत्त्वाकांक्षेला किंवा प्रचंड कर्तृत्वशक्तीला पाट फोडून वाट काढणारा तसाच समर्थ कोणी भेटला असला पाहिजे. श्रीसमर्थांना प्रभुरामचंद्रांचा साक्षात्कार झाल्याचें त्यांच्या चरित्रांत आहे. अवतार न मानणाऱ्या दयानंदांस स्वामी विरजानंद भेटले. स्वामी विरजानंद हे अत्यंत एककल्ली, विलक्षण महत्त्वाकांक्षी आणि फारच आग्रही होते. त्यांनीं एकदां एका महत्त्वाकांक्षी राजाला असें सांगितलें कीं, " तीन लाख रुपये खर्च करून त्यांनीं एक विद्वत्सभा भरवावी. त्या सभेंत आर्षग्रंथ हेच केवळ प्रमाणभूत कसे

आहेत व इतर सारे ग्रंथ कसे खोटे आहेत हें मी सिद्ध करीन. त्या योगानें तुझी विक्रमादित्याप्रमाणें कीर्ति होऊन तुझ्या नांवाचा संवत् सुरू होईल." ही न होणारी गोष्ट पुढें घडली नाहीं, ही गोष्ट वेगळी; पण दयानंदांच्या गुरूंचा स्वमता-बद्दल अभिनिवेश, आणि महत्त्वाकांक्षा किती अमर्याद होती याची यावरून कल्पना होते. दयानंदांचा स्वभावही या वृत्तीस अनुकूलच होता. यामुळें सूर्यास प्रेरणा करण्यास सूर्यकांतमणि लाभावा असा योग येऊन जो अग्नि प्रदीप्त झाला, त्यानें मतमतांतरांचे गड्डे कापसाप्रमाणें पेटविण्यास सुरुवात केली.

श्रीसमर्थांनीं मतमतांतरांतील फोलपणा दाखविण्यास कमी केलें नाहीं. पण कर्मसंगी जे अज्ञानी जीव त्यांचा सहसा बुद्धिभेद करूं नये, त्याचप्रमाणें आड-दांड जे मुसलमानभाई त्यांचाही विरोध बुद्धया वाढवूं नये, तर ठायीं ठायीं जीं कार्यकर्तीं माणसें असतील त्यांस हुडकून काढून त्यांस गुपचूप कार्यास लावावें, असा सर्वांविषयीं फार सावधपणाचा मार्ग समर्थांचा होता. दयानंदांचा लोको-द्धाराचा मार्ग याहून अगदीं भिन्न होता. तो व्याघ्रमुखी होता. असेंही म्हणतां येईल कीं, हिंदु शरिरांतील विकार सूक्ष्म प्रमाणांत होते तोंवर सौम्य उपाय चालले, पण हिंदभूचें माथें विघडून अगदींच शुद्धि गेल्यावर तेथें डागण्या-वांचून इलाज राहिला नाहीं. पण आम्हांला ही कारणमीमांसा पटत नाहीं. दया-नंदांना जे लोक अनुकूल झाले व जे प्रतिकूल राहिले, त्यांचीं कारणें वेगळीं असावींत. त्यांचा सविस्तर विचार पुढें करूं. थोडक्यांत आम्ही इतकेंच म्हणतों कीं, समर्थ आणि दयानंद हे दोघेही जीवाचा अंत करण्यास तयार झाले ते पुढें केवळ लोकोपकाराकरितांच उरले, ही गोष्ट खरी; पण दोघांचे प्रेरक भिन्न गुणांचे मिळाल्या मुळें दोघांचे मार्ग भिन्न झाले. विरजानंदांनीं दयानंदांस आशीर्वाद दिला कीं " दयानंद, तुझ्यार्शी कोण काय वाद करणार ! तूं तर कालजिव्ह आहेस. काला-प्रमाणेंच तुझा तर्क सर्वत्र विजयी होईल." याप्रमाणें अखेर स्वामी विरजानंद या गुरूंची आज्ञा त्यांस मार्गदर्शक झाली. आणि त्या आज्ञेंतच त्यांच्या पुढील यशा-पशाचें बीज रुजलें गेलें.

हे दोघेही पुरुष लोकसंग्रहाचे कार्यास लागल्यावरही त्यांच्या विचारांत फरक पडत गेला असावा असें दासबोध आणि सत्यार्थप्रकाश यांच्या सुधारून वाढविले-ल्या आवृत्तीवरून दिसून येतें. स्वतां आदित्य ब्रह्मचारी व अत्यंत संन्यस्त वृत्तीचे असूनही त्या दोघांनींही जनतेस आधीं प्रपंच करावा नेटका ह्याच पुरुषार्थवादाची घोषणा केली.

आपल्या समकालीन ब्राह्मणवर्गावर ह्या दोन्ही पुरुषांनीं टीका केली, आणि शास्त्र्यांचे गर्वपरिहारही दोघांनीं केले. तथापि दोघांसही गोब्राह्मणधर्मप्रतिपालक किंवा त्यांचे गुरु असेंच म्हणावें लागेल. समर्थांच्या मठस्थापनेंत आणि दयानंदांच्या चातुर्वर्ण्यरचनेंत धर्मसंशोधनाची आणि धर्मरक्षणाची जबाबदारी त्यांनीं विशेषेंकरून ब्राह्मणांवरच टाकलेली आहे. तसेंच ब्राह्मण हे जन्मतः असोत किंवा गुणकर्मांनें ठरोत, पण ब्राह्मणवर्णाचें श्रेष्ठत्व दयानदांनीं अवमानिलें नाहीं. तात्पर्य, दयानंद हे ज्या ब्राह्मणविद्येचेंच फल होते त्या ब्राह्मणविद्येचाच त्यांनीं पुरस्कारही केलेला आहे. त्यांनीं केलेली ब्राह्मणांची निंदा त्यांस त्यांच्या कर्तव्याची जागृति व्हावी एवढ्याचसाठीं आहे. त्यांची पायमल्ली व्हावी अथवा त्यांनीं अस्पृश्यांच्या पंक्तीस यावें यासाठीं खचित नव्हे. आतां समर्थांस जसे ब्राह्मण महंत आणि स्वयंसेवक मिळाले तसे दयानंदांस त्यांच्या मतवैचित्र्यामुळें मिळाले नाहींत. हा कांहीं अंशीं देशकालाचाही महिमा असूं शकेल. परंतु स्वामी विशुद्धानंद आणि वालसरस्वतिप्रभृति ब्राह्मणांनीं माझ्या अंगीकृत कार्याची पूर्तता करावी असें दयानंद यांच्याही मनांत फार होतें.

त्याचप्रमाणें इस्लामी संस्कृतीचे हिंदुधर्मावर होत असलेलें आक्रमण बंद करावें. हा जरी उभयतांचा एक मुख्य हेतु होता तरी प्रत्यक्ष मुसलमानांशीं त्यांनीं वैर केलें नाहीं. रहिमखानाच्या कोठींत लाहोरच्या आर्यसमाजाची स्थापना व्हावी आणि सज्जनगडावर समर्थांच्या समाधीसमोर मुसलमानांच्या पीराचीही धूप-दीपाची व्यवस्था त्यांनीं लावावी, ह्या दोनच गोष्टी वरील वृत्तीच्या पुरेशा निदर्शक आहेत. अर्थात् मुसलमानी धर्मावर प्रत्याक्रमण करण्याचा उद्योग जसा समर्थांनीं केला नाहीं तसाच तो दयानंदांनाही फारसा अभिप्रेत नसावा असें आम्हांस वाटतें. ज्यांस वैदिक तत्त्वज्ञान पटेल त्यांस आर्यसमाजांत दाखल होण्यास हरकत नसावी या विचाराचे ते होते खरे. पण इतरांचें धर्मांतर घडवून आणण्याचा आर्यांनीं एक उद्योगच आरंभावा अशा मताचे ते असतील असें वाटत नाहीं. कारण तसे ते मनांत आणते तर पुढील शुद्धि चळवळीचे एक प्रमुख प्रवर्तक स्वामी श्रद्धानंद यांच्यापेक्षांही त्यांची छाप नव्या जुन्या मुसलमानांवर अधिक पडली असती.

श्रीमच्छंकराचार्यांशीं दयानंदांची तुलना करतांना दयानंदांपुढील कार्य अधिक कठीण होतें, असें आर्य लेखक दाखवितात. कारण, शंकराचार्यांच्या

वेळीं राजसत्ता हिंदूंचीच होती. तसेंच आचार्यांचे प्रतिस्पर्धी कट्टे वेदनिष्ठ, बुद्धिमान् आणि समजुतदार होते. पण या दृष्टीनें पाहतां समर्थांचें कार्य फारच अवघड ठरतें. कारण त्यांच्या वेळची मोगलशाही इंग्रजी सत्तेप्रमाणें सौम्य आणि उदासीन नव्हती. तात्पर्य, औरंगजेबाच्या कडव्या कारकीर्दींत विनबोभाट हजारों मठ स्थापन करणें किंवा मंडनमिश्रादि महा आग्रही आणि अतिविद्वान् पंडितांस शास्त्रार्थांत जिंकून आपले कट्टे अनुयायी बनविणें, असें यश इंग्रजांच्या शांततेच्या राज्यांत दयानंदांस मिळालें नाहीं. दयानंदांचे जे शेंकडों शास्त्रार्थ झाले व व्याख्यानें झालीं, त्यांचा परिणाम श्रोतृसमाजावर थोडा फार झाल्यावांचून राहिला नाहीं. पण त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांची समजूत पटून ते त्यांस येऊन मिळाले असेंही फारसें झालें नाहीं. याचें कारण हिंदु पंडितांच्या मनाचा संकुचितपणा आणि दुराग्रह असें आर्यलेखक मानतात. हिंदु पंडितांच्यापेक्षां जास्त व्यापक आणि उदार कल्पना असणारे ख्रिस्ती, मुसलमानी, ब्राह्म आणि थिऑसफिस्ट ह्या धर्मसुधारकांशीं सहमत करण्याचाही त्यांनीं घाट घातला. पण समर्थ-पंचकाप्रमाणे हें दयानंद-सुधारक-पंचकही सिद्ध झालें नाहीं.

मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण । तिसरें तें सावधपण । सर्वविषयीं ॥१॥ ही समर्थांच्या यशाची गुरुकिल्ली होती. अर्थात् दयानंदांस यावें तितकें यश कां आलें नाहीं याचेंही उत्तर यांतच आहे. मूर्तिपूजकांचें अज्ञान आणि अनेक मतमतांतरें आणि धार्मिक थोतांडें यांजवर समर्थांनींही कोरडे ओढण्यास कमी केलें नाहीं. पण जनस्वभावाचें सूक्ष्म अवलोकन करून त्यांनीं सगुण रक्षून निर्गुण सांगितलें. जाखाई, जोखाई हीं दैवतेंही राखलीं पाहिजेत असें त्यांनीं ठरविलें. आणि योग्य अधिकारी साधकांजवळ "जें झालेंचि नाहीं । त्याची वार्ता पुसशी कांई ? ॥" येथपर्यंत मिथ्यावादाची मजल त्यांनीं नेली. अज्ञानी जनता आणि ज्ञानी तत्त्वज्ञ या दोन्ही पक्षांस समर्थांची शिकवण पटली. पण हीं दोन्ही टोकें सोडून दयानंदांनीं अंगिकारलेला मध्यम मार्ग—कांहीं अपवादभूत वर्ग सोडून—बहुजनसमाजासही पटला नाहीं, आणि बहुतेक पंडितांसही मान्य झाला नाहीं. हा अनुभव फार महत्त्वाचा आहे.

अनाथ आणि हिंदुजनतेनें तिरस्कृत केलेला एक वर्ग ज्याप्रमाणें परधर्माच्या गोटांत सहज जाऊन मिळतो, त्याप्रमाणें उत्तर भारतांतील बराच मोठा वर्ग देशकालपरिस्थितीनें ब्रह्मक्षत्रतेज मावळत चालल्यामुळें दिङ्मूढ-निराधार आणि

विस्कळित होत चालला होता. तो दयानंदांनीं आपल्या प्रभावशाली वक्तृत्वाने आणि योग-वैराग्याच्या वळानें आपल्या झेंड्याखालीं ओढला. त्यांत कित्येक आधुनिक विद्वान्ही चमकतांना दिसूं लागले; देशहिताची खरी कळकळ बाळगणाऱ्या न्यायमूर्ति माधवरावजी रानडे यांना ज्याप्रमाणें सामाजिक परिषद् फार सोयीची झाली, त्याप्रमाणें त्यांना आणि उत्तर हिंदुस्थानांतील तत्समवृत्तीच्या अनेक अंमलदारांना आणि विद्वानांना दयानंदांचा आर्यसमाज फार सोयीचा झाला. यामुळें आधुनिक पदवीधरांच्या हातांही स्वधर्मनिष्ठेचें नाणें फार खेळूं लागलेंसें दिसलें खरें; पण बारकाईनें पाहतां ह्या नाण्यावर स्वदेशाभिमानाचा ठसा जसा स्पष्ट दिसे, त्याप्रमाणें वैदिकधर्म निष्ठेचा मुखवटा स्पष्ट दिसत नव्हता. याचें स्पष्टीकरण पुढें सविस्तर व्हावयाचेंच असल्यामुळें येथें ही गोष्ट तुसती नमूद करूनच पुढें गेलेलें वरें.

न्यायमूर्ति रानडे, शामजी कृष्णवर्मा, लाला मूळराज प्रभृति अनेक बहुश्रुत आणि मुत्सद्दी अशा आधुनिक विद्वानांच्या संगतीमुळे देशोन्नतीकरतां कोणकोणत्या मार्गांचें अवलंबन केलें पाहिजे, याचा दयानदांनीं आधुनिक पद्धतीनेंही विचार केलेला दिसतो. जर्मनींतील वीस साहेब, अमेरिकेंतील थिऑसफिस्ट, इंग्लंडमधील शामजी कृष्णवर्मा, यांच्याशीं त्यांचा पत्रव्यवहार सुरू असे. त्यांच्या मनोभूमिकेंत एका बाजूस स्वामी विरजानंद यांनीं आर्षग्रंथ व यौगिक अर्थपद्धति या स्तंभावर जडलेला वेदनिष्ठेचा कडक धर्मोद्धार-दंडक आणि दुसऱ्या बाजूस भौतिक विज्ञान आणि समतावाद या खांबांवर आधारलेला आधुनिकांचा देशोद्धार-दंडक, या समांतर दंडकांवर त्यांच्या वलिष्ठ तर्कानें जी अपूर्व बौद्धिक कसरत केली, ती विसाव्या शतकांतील आबालवृद्धांस आणि स्त्री-पुरुषांस अनुकरण करण्यास कितपत लाभ-हानिकारक झाली व पुढें होईल हा फार विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे.

एकोणिसाव्या-विसाव्या शतकांतील पाश्चात्य भौतिक विज्ञानानें लज्जित झालेलें वैदिकांचें मुख दयानंदांच्या यौगिक अर्थपद्धतीनें उज्ज्वल केलें. यास्तव दयानंदांनीं आपल्या हयातींत ही एकच गोष्ट केली असती तरी ती त्यांची कीर्ति अजरामर करण्यास पुरेशी होती. तसेंच हिंदूंच्या हातांत वैदिक-संहिता हा ईश्वरनिर्मित एकच ग्रंथ देऊन त्यांनीं प्रतिस्पर्धी कुराणवाल्या आणि बायबलवाल्या परधर्मीयांपुढें अभिमानानें छाती वर करून चालण्यास हिंदूंस समर्थ केलें,

असें आर्य लेखक मानतात. तसेंच असेंही म्हणतां येईल कीं, स्वावलंबन, स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य ही राष्ट्रीय सभेची अखेरची चतुःसूत्री, आणि अहिंसा, अस्पृश्यतानिवारण व असहकार ही महात्मा गांधींची अलिकडील स्वराज्य-प्राप्तीची उपाययोजना, दयानंदांच्या आचारविचारांत राष्ट्रीय सभेचा जन्म होण्या-पूर्वीही दिसून येत असे. दयानंदांचें सारें जीवनच स्वावलंबनाचें होतें. स्वदेशा-बद्दल त्यांस जबरदस्त अभिमान असे. एखाद्या वस्तूकरितां जे प्रांत पूर्वीपासून प्रसिद्ध आहेत, त्या ठिकाणीं ती वस्तु कोणी विलायती आणून दिल्यास त्यांना फार राग येई. कपड्यांचा देशी रिवाज सोडल्याबद्दल ब्राह्मांवरही त्यांचा मोठा रोष असे. साऱ्या शिक्षणक्रमांत पूर्वीची शास्त्रप्रणाली आणि वैदिक स्वत्व कायम ठेवण्याबद्दल तर त्यांचा पराकाष्ठेचा हेका दिसतो. देशी भाषेला त्यांनीं शक्य तितकें उत्तेजन दिलें. त्याचे शिक्षणासंबंधीं विचारही राष्ट्रीय अभिमानानें भारलेले होते. भौतिक विज्ञान येथील विद्यार्थ्यांनीं शिकून तयार व्हावें म्हणून त्यांनीं जर्मनींत पत्रव्यवहार सुरू केला होता. अगदीं अलीकडील भौतिकशास्त्रेंही वेदमूलक मानून शिकवावीं, असा त्यांचा बाणा दिसतो. त्यांची शिक्षणाची शिस्तही सक्तीचीच होती. स्वराज्य हा शब्द तर आजच्या अर्थानें प्रथम त्यांनींच उपयोगांत आणला असें म्हणतात. पहिली गोरक्षणाची सभा हें त्यांच्या अहिंसेचें द्योतक आहे. त्यांच्या संस्कार-विधींतही अहिंसेचें व्रत आरंभींच अंगीकारलेलें असतें. यज्ञकार्यांत लागणारा मधही मधमाशांना न मारतां मिळविलेला असावा असें संस्कारचंद्रिकाकार सांगतात. क्षत्रियांची क्षात्रवृत्ति कायम राहण्याकरित त्यांनीं फक्त हिंस्रपशूंची शिकार करावी असें तें म्हणत. ते शाकाहाराचे कडक पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या जीवदयेचें उदाहरण म्हणून एक गोष्ट अशी सांगतात कीं, एकदां एक बैलाची गाडी चिखलांत रुतली असतां गाडीवान बैलांना हांकलण्याकरितां बेदम मारूं लागला, तेव्हां त्यास मनाई करून स्वामींनीं गाडीचे बैल सोडले आणि गाडीचें जोखड आपल्या खांद्यावर घेऊन त्यांनीं ती गाडी चिखलांतून बाहेर काढली ! ते व्याख्यानास उभे असतां टवाळ लोकांकडून त्यांच्या अंगावर अनेक वेळां दगड येत. एकदां तर त्यांच्या डोक्याला खोकही पडली; पण त्यांनीं जखमेंतून वाहणारें रक्त तसेंच छाटीनें पुसून आपलें भाषण पुढें चालविलें. त्यांना जीवें मारण्याचा प्रयत्न करणारांवरही त्यांनीं कधीं हत्यार उपसलें नाहीं. त्यांची ही अहिंसा भ्याडपणाची नसून मर्दानी स्वरूपाची होती.

पतितोद्धार हाही त्यांचा अगदीं जिव्हाळ्याचा विषय होता. एकदां त्यांच्या व्याख्यानास आलेले अतिशूद्र कोणी उठवून लावूं लागले. तेव्हां ते म्हणाले कीं, माझीं व्याख्यानें हीं खाटकांसारख्या अतिशूद्रांकरितांच आहेत. एकदां तर एका भाविक न्हाव्यानें आणलेली भाकरी त्यांनीं मोठ्या प्रेमानें खाल्ली, अशी दंत-कथा आहे. तात्पर्य, अस्पृश्यता त्यांना मान्य नव्हती, असेंच बहुधा त्यांचे अनुयायी मानतात. आतां राहतां राहिला असहकार. दयानंदांचें ज्यांच्याशीं जमत नसे अशा पुराणमतवाद्यांशीं व इतर मतवाद्यांशीं त्यांचा पूर्ण असहकार असे. लाला लजपराय तर असें म्हणतात कीं, 'दयानंदांनीं कोणती एक गोष्ट सर्वांपेक्षां अधिक टाळली असेल तर ती विरोधकांची सहानुभूति होय!' त्यांच्या या वृत्तीस अनुसरून लालाजी—अर्थात् हिंदु जनतेच्या हितबुद्धीनेंच—आर्यबंधूंस पुढें असेंही बजावतात कीं, या सहानुभूतीच्या मोहास बळी पडून आर्यसमाज हिंदु धर्माच्या महासागरांत नामशेष होणार नाहीं, याबद्दल आर्यांनीं फारच खबरदारी घेतली पाहिजे!

दयानंदांचे जरी असे हे राष्ट्रीय बाण्याचे विचार होते, आणि वरील तत्त्वें त्यांच्या आचरणांत जरी दिसून येत, तरी आपला आर्यपंथ शक्यतों सर्वांस सुगम व्हावा म्हणून राष्ट्राभिमान आणि गोरक्षण हे त्यांचे जिव्हाळ्याचे विषय त्यांच्या मंतव्यांत त्यांनीं घातले नसावेत. त्याचप्रमाणें त्यांच्या नांवाच्या पुण्याईवर पुढें सुरू झालेल्या शुद्धिचळवळीचें तत्त्वही त्यांच्या मंतव्यांत दिसून येत नाहीं. असें म्हणतात कीं, त्यांनीं एका मुसलमानाचा अलखधारी नामक आर्य केला; आणि एका मलकान्याला यज्ञोपवीत दिलें. या दोन गोष्टींपलीकडे त्यांनीं शुद्धि-चळवळीचा पुरस्कार केल्याचें आढळत नाहीं. तारीख १६ एप्रिल सन १८८१ च्या पत्रांत चोबे कन्हयालालजी यांस त्यांच्या प्रश्नास उत्तरादाखल ते असें लिहितात कीं, "मुसलमानादि अन्य मतवाले वैदिकमतानुयायी झाल्यास ते ज्या वर्णाच्या गुणकर्मानें युक्त असतील त्या वर्णांत त्यांस राहतां येईल. रोटी बेटी व्यवहारही आपल्या समान वर्णाशीं त्यांनीं करावा. आजकालचे आर्यलोक त्यांच्याशीं असा व्यवहार करणार नाहींत, यास्तव त्यांनीं आपल्याच (अर्थात् पूर्व धर्मांतील) लौकांत (रोटीबेटी) व्यवहार करावा आणि (धर्म) मतमात्र वैदिक राखावें. यांत कोणत्याही प्रकारची हानि होऊं शकणार नाहीं."

दलितोद्धार आणि पतितोद्धार, शुद्धि आणि शिक्षण, जातपाततोडक-मंडलें

आणि गुरुकुलें, यांसंबंधीं आर्यसमाजाची आज जी प्रचंड चळवळ आणि खळबळ दिसत आहे, तिचा दयानंदांशीं संबंध बाप मेल्यावर जन्मास आलेल्या संताना-प्रमाणेंच आहे. एखाद्या श्रीमंतानें प्रचंड वाडा बांधण्याचें मनांत आणावें आणि मालमसाला तयार झाला नाहीं तोंच मरून जावें, असाच दयानंदांचा प्रकार झाला. जुने इमले उखळून आर्यसमाजाचा पाया त्यांनीं खणला खरा; पण तो पायाही त्यांच्या हातून पुरा भरला गेला नाहीं. सर्व मतमतांतरांचे चिरे एकत्र करून एक मानवजातीसाठीं एकेश्वराचें एक वेदमंदिर बांधावें असेंही कदाचित् त्यांच्या मनांत असेल, पण बेकीची एकी करूं पाहणाऱ्यानें तिरकी करावी असा कांहीं प्रकार होऊन बसला! सारे चिरे एकत्र जोडण्याकरितां जें सिमेंट तयार करूं घातलें तेंच अहंकाराचें पाणी खाऊन पृथक्त्वानें असहिष्णु होऊन राहिलें, असा कित्येक अनुभव सांगतात. परंतु आर्यलेखकांचें म्हणणें याहून भिन्न आहे. त्यांच्या मतानें असें दिसतें कीं, अखिल मानवकोटीला वैदिक निष्ठेची गवसणी घालूं पाहणाऱ्या दयानंदांच्या ठिकाणीं असले देशाभिमान, धर्माभिमान, पंथाभिमान इत्यादि कप्पे असावे हें कोणास विसंगत वाटण्याचें कारण नाहीं. कारण, दयानंदांच्या विशाल ईशप्रेमांत मानवी प्रेम आणि राष्ट्रीय प्रेम यांचा बेमालूम मिलाफ झाला होता. आम्ही दयानंदांच्या मंतव्याच्या भाषेंतच बोलावयाचें तर वर्णाश्रम आणि विवाह यांच्या व्याख्यांच्या द्वारें दयानंदांनीं मान्य केलेला सामाजिक सुधारणे-चा क्षेत्रविस्तार त्यांनीं केलेल्या आर्यावर्ताच्या (हिमालय आणि विंध्य यांमधील प्रांत) व्याख्येच्या संकोचांतच मुरला, असेंही म्हणतां येईल. मात्र आजचे आर्य मुरला असें न म्हणतां पुरून उरला असें कदाचित् म्हणतील असो. दयानंदांचीं मूळचीं धार्मिक मतें परकीय संस्कृतीच्या संस्कारांपासून अलिप्त आहेत हीच गोष्ट कोणास महत्त्वाची वाटेल, तर कोणास त्यांचीं मतें सर्वसंग्राहक आणि व्यापक आहेत ही गोष्ट अधिक भूषणावह दिसेल.

बाबा छज्जुसिंग तर अभिमानपुरःसर असें सांगतात कीं, साऱ्या मानवी जगाला संघटित करणारा दयानंदांच्या आर्यधर्मासारखा दुसरा धर्म नाहीं. त्यांच्या मतें खऱ्या वैदिकधर्माचें हें महत्त्व इतर तर जाणत नाहींतच; पण हिंदूही आपल्या मूळ धर्माचें स्वरूप अजिबात विसरून गेले आहेत. यांच्या-मतें कोणताही धर्म सार्वत्रिक होण्यास [१] तो धर्म सृष्टीच्या आरंभकाला-पासूनच निर्माण झालेला पाहिजे. कारण, ज्या परमेश्वरानें सूर्य-चंद्र-तारे व पंचमहा-

भूतें निर्माण केलीं, त्यानेंच जगाच्या आरंभीं जगाच्या कल्याणासाठीं धर्महीं निर्माण केला असला पाहिजे. (तस्माद्दचः सामयजूंषि० ॥—मुण्ड० ॥); [२] तो व्यापक, पूर्ण, प्रमादरहित आणि सर्वांशीं त्रिकालाबाधित असला पाहिजे; [३] तो कोणत्याही विवक्षित समाजास उद्देशून नसून अखिल मानवजातीस सामान्यत्वें उपयोगी पाहिजे; [४] त्यांतील तत्त्वें आणि प्रमेयें परस्पर विसंगत असतां कामा नयेत आणिं [५] त्याचा भौतिकशास्त्रें व मानसशास्त्रें यांशीं विरोध नसावा. हीं पांच लक्षणें दुसऱ्या कोणत्याही धर्मासि लागू पडत नाहींत. तीं दयानंदांनीं उद्घाटन केलेल्या एका आर्यधर्मासच काय तीं लागतात. यामुळें हाच एक धर्म विश्वव्यापि होण्यास समर्थ आहे. बाबा छज्जुसिंग यांचा हा अंदाज खरा ठरणें कालाधीन आहे. तथापि त्यावरून दयानंदांच्या चळवळीचें ध्येय किती व्यापक स्वरूपाचें मानतां येण्यासारखें आहे, याचा आजही विचार करतां येईल. तो विचार पुढील भागांतून यथाक्रम होईलच.

येथपर्यंत दयानंद या व्यक्तीचें स्वभावचित्र, त्यांचें सार्वजनिक चरित्र, त्यांचें उद्दिष्ट कार्य, त्या कार्याचें स्वरूप आणि विस्तार म्हणजे एकंदरींत दयानंदांचें महत्त्व, यासंबंधीं आम्हीं ठोकळ रूपरेषा दाखविली. आतां याचाच थोडा अधिक विस्तार करून दयानंदांच्या कार्यासंबंधीं आर्य-जगताच्या दृष्टीनें कसकसा आढावा निघूं शकतो त्याचाही विचार करूं.

जन हे त्रिविध आहेत. स्वामी दयानंदांची केवळ निंदाच करणारा वर्ग त्यांच्या हयातींत होता तसा तो आजही आहे. दयानंदांशीं अंशतः मतभेद असलेला असा एक उदासीन वर्ग त्या वेळेप्रमाणें आजही आहे आणि तिसरा त्यांची सांप्रदायिक भक्तीनें स्तुति करणारा वर्गही पूर्वीप्रमाण आतांही विद्यमान आहे. किंबहुना ह्या तिन्ही वर्गांचे विद्वान् लेखक खास दयानंदांच्या अनुयायांत उत्पन्न झालेले आहेत. वैराचें उग्र स्वरूप ज्याप्रमाणें भाऊबंदकींत सर्वांत अधिक दिसते, त्याप्रमाणेंच एखाद्या संप्रदायांतून फुटून बाहेर पडलेल्या लेखकाच्या ठिकाणीं त्या संप्रदायाचे पुढाऱ्याविषयीं तुच्छताबुद्धि आणि मतविरोधाची कटुता जास्त तीव्र आढळून येते; व त्यांच्यांत तात्त्विक दृष्टीपेक्षां द्वेषविषयक भावनाच जास्त प्रभावी असते. म्हणून आम्हीं वरील वर्गाचे उद्गार तूर्त विचारांत न घेतां दुसऱ्या दोन वर्गांतील दयानंदांच्या अनुयायांचे काय विचार आहेत, त्याचें यापुढें थोडक्यांत दिग्दर्शन करणार आहोंत.

सद्गुरु हे ईश्वरापेक्षांही श्रेष्ठ होत, अथवा धर्मसंस्थापक हे साक्षात् ईश्वराचे अवतार होत, ही भाषा ह्याच शब्दांत आर्यसमाजी वापरणार नाहींत, हें उघड आहे. पण जवळजवळ याच परमोच्च पदावर त्यांनीं आपल्या आचार्यांस नेऊन बसविलें आहे हेंही, तितकेंच उघड आहे. समक्ष डोळ्यासमोर झालेला मृत्यु पाहून वैराग्यानें तपस्येला लागलेले धर्मसंस्थापक गौतमबुद्ध, अनाथांवर दया करणारे जीझस ख्राइस्ट, बंधुवाद सांगणारे एकेश्वरवादी महमद पैगंबर अथवा धुरंधर वाद्यांशीं झगडणारे श्रीमच्छंकराचार्य—अशा अनेक उपमा आर्य, चरित्रकारांनीं दयानंदांस दिल्या आहेत. इतकेंच काय, पण आत्मिक भुकेप्रमाणें शारीरिक भुकेची व्यवस्था लावणारे. निराकार एकेश्वराची पूजा हिंदुसमाजांत पुनर्रूढ करणारे, वेदांवर अनन्यनिष्ठा ठेवणारे, परधर्मसमालोचनापूर्वक वेदमूलक सर्वतंत्रसिद्धान्त सांगणारे, स्त्रियांस प्रथमच वेदाधिकार देणारे, शूद्रांचा उद्धार करणारे, हिंदूंतील अस्पृश्यता नाहींशी करणारे, लोकहितबुद्धीनें झटणारे, भौतिक विज्ञानास विशेष उत्तेजन देणारे, निष्क्रिय वादास मूठमाती देणारे, डोळ्यांदेखत धर्म-धन लुटलें जात असतां आणि अज्ञ स्त्रीपुरुष भ्रष्ट केले जात असतां, उदासीन-तेनें तें सर्व सहन करणाऱ्या त्यागी पुरुषांचा उघड उघड धिक्कार करणारे, पुरुषार्थाचे जबरदस्त प्रेरक, युरोपची यात्रा आणि युरोपची भाषा हीं नवयुगांतील मान्यतेचीं साधनें संपादन केलीं नसतांही, येथील रावापासून रंका-पर्यंत, अजाणापासून सुशिक्षित सुधारकवर्गापर्यंत, इतकेंच काय, पण विधर्मी आणि विदेशी विद्वन्मंडळीसही मान्यवर झालेले, आणि अखेर धार्मिक संस्थेसही लोक-प्रातिनिधिक स्वरूप देणारे धर्मसंस्थापक आजवर दुसरे कोठेंही कोणी झालेले नाहींत, असेंही आर्य अभिमानानें म्हणतात. आणि त्यांच्या ह्या अभिमानांत अंशभागी होण्यास आम्हांसही कांहीं संकोच वाटत नाहीं.

स्वदेशाच्या राष्ट्रीय आणि सामाजिक परिस्थितीच्या दृष्टीनें पाहतां स्वामी दयानंद हे एक जाडे समाजधुरंधर होऊन गेले यांत शंका नाहीं. किंवहुना खुद्द आर्यसमाजाची स्थापना करतांनाही स्वदेशहिताची भावनाही स्वामी दयानंदांच्या मनांत प्रामुख्यानें असावी असें म्हणण्यास जागा आहे. ही त्यांची वृत्ति व एकंदरीनें निश्रेयसाप्रमाणेंच अभ्युदयाचीही तितकीच आस्था बाळगण्याची दृष्टि त्यांच्या प्रत्यक्ष वागण्यांतही प्रसंगविशेषीं दिसून येत असे. आर्य-इतिहासकार श्रीनरदेवशास्त्री ह्यांनीं आपल्या ग्रंथाच्या मुखपृष्ठावर

स्वामींचें एक अवतरण दिलें आहे; त्याचा आशय असा कीं, 'ज्या देशच्या पदार्थांनीं आपलें हें शरीर बनलें आहे, ज्याच्या योगानें आज आपलें पोषण होत आहे आणि पुढेंही होणार आहे, त्या स्वदेशाच्या उन्नतीकरितां सर्वांनीं मिळून तन-मन धनानें प्रीतिपूर्वक प्रयत्न केला पाहिजे. आणि यासाठीं आर्यसमाज ज्याप्रमाणें स्वदेशोन्नति घडवून आणण्यास कारणीभूत होईल तसा दुसरा कोणता-ही समाज होणार नाहीं. ही त्यांची राष्ट्रीय वृत्ति आर्यसमाजाच्या बहुमोल कामगिरींत दिसून येत आहे असें कोणासही कबूल करावें लागेल.

श्रीनरदेवशास्त्री यांच्या मतानें इतकी गोष्ट खरी कीं, त्या काळीं अशाच धर्मसंशोधकाची जरुरी होती. स्वदेशाच्या व स्वधर्माच्या अगदीं हीन परि-स्थितींत ते जन्मास आले. त्यांनीं देशास जडलेल्या विकारांचें निदान बरोबर करून औषधयोजनाही अचुक केली. जुन्या रूढ हिंदुधर्मावर कडक टीका करण्यांत नवीन धर्ममत स्थापन करण्याचा त्यांचा हेतु नव्हता. कारण ते प्राचीनतेचे अत्यंत पक्षपाती होते. त्यांचा खंडनमंडनात्मक सारा वाद एकमत व्हावें यासाठीं होता. एका भारताच्या उन्नतीनें अखिल जगाचें कल्याण होईल असें मानणारे ते होते. त्यासाठींच त्यांनीं आर्यसमाज निर्माण केला. त्यांत सर्व तंत्र सिद्धान्तांचाच सामान्यतः सर्वांस मान्य होणारा भाग अधिक आहे. त्यांची वेदानुकूलता सनातनी हिंदूंसही मान्यच होती. पण वेदानुकूल कोणतें आणि वेदविरोधी काय याबद्दलच काय तो सारा वाद होता. आणि आमच्यामतें या दिसायला तपशिलाच्या व सूक्ष्म वाटणाऱ्या गोष्टींतच सनातनी व आर्यसमाजी यांमधील तीव्र मतभेदाचें बीज सांठविलेलें आहे.

मूर्तिपूजा वेदांत आहे कीं नाहीं ! जीवितश्राद्ध आणि मृतकश्राद्ध यांतील वैदिक कोणतें ! अवतारांचें वर्णन वेदांत आढळतें कीं काय ! विधवाविवाह आणि नियोग अवैदिक आहेत कीं कसे ! वर्णाश्रमधर्मासंबंधीं वेदांचा आशय तरी काय ! द्वैत आणि अद्वैत यांपैकीं वेदांस मान्य कोणतें ! साकारता आणि निरा-कारता याबद्दल वेद काय म्हणतात ! ब्राह्मणादि ग्रंथ आणि मन्वादि धर्मशास्त्रें यांत वेदानुकूल भाग कोणता आणि वेदविरुद्ध कोणता समजावा ! असे हे वादाचे मुद्दे होते. ब्रह्मापासून जैमिनीपर्यंत सर्व शास्त्रग्रंथ दयानंदांस मान्य होते असें त्यांनीं म्हटलें आहे. पण ह्या मोघम विधानांत कोणकोणते प्रसिद्ध आणि अप्रसिद्ध ग्रंथ किती अंशानें मानावयाचे तें ठरवितां येणें सोपें नव्हतें. बरें, सत्य-

निर्णयासाठीं त्यांच्या मतें अखेर निर्णय देणें तर्काकडेच सोंपवावें तर वेदांचें प्रामाण्य तें काय ? बरें, वेदवित्पुरुषांचे तर्क पहावे असें म्हटलें तरी त्यांच्यांतहीं दृष्टिभेद आहेतच. विद्यासभा निर्णायक म्हणावी तर ह्या पंडितांच्या सभा भरवाव्या कोणीं आणि भरल्या तरी त्यांचे निर्णय मानतो कोण ? व्यवरा आणि दशावरा परिषदा विधर्मी परराज्यांत काय करूं शकणार ? असे हे प्रश्न दयानंदांपुढें होते. त्यांचा विचार त्यांनीं कितपत समाधानकारक रीतीनें लावला ह्याचा विचार पुढें पाहूं.

इतकी गोष्ट खरी कीं, प्राचीन स्थितीचें वर्णन, वर्तमान स्थितींतील दोषांचें निराकरण आणि भविष्य काळच्या मार्गाचें दिग्दर्शन, ह्या तिहेरी दृष्टीनें दयानंदांनीं आपले प्रयत्न चालविले. त्यांनीं प्राचीन आचार आणि शास्त्रप्रणालींचा उद्धार केला, मृतप्राय झालेल्या संस्कारांस आपल्या कल्पनेप्रमाणें अगदीं नवीन स्वरूप देऊन कां होईना—जिवंत केलें, बालविवाहनिषेध जास्त आचारांत आणला, वेदविद्येच्या शिक्षणाचें द्वार सर्वांस खुलें केलें, शिक्षणाची कडक शिस्त सुरू केली, वेदांवद्दल प्रीति आणि रुचि वाढविली, षड्दर्शनांचें त्यांनीं आपल्या मतें एकीकरण केलें, चातुर्वर्ण्याची गुणकर्मावर संपादणी केली, सर्वांच्या हातीं वेदसंहिता हा एक प्रमाणग्रंथ दिला, आणि देशी भाषेंत अनेक ग्रंथ लिहून त्यांनीं वेदविद्या सर्वांस सुगम केली. त्यांच्या प्रयत्नामुळें कित्येक तरुण नास्तिकांचे आस्तिक बनले आणि कित्येक तर धर्मांतराच्या पापांतून बचले. यासंबंधीं गेल्या दयानंद शताब्दीच्या महोत्सवांत कित्येक आर्य पुढाऱ्यांनीं जे आपले कबुलीजबाब दिले, ते लक्षांत घेण्यासारखे आहेत.

स्वामी श्रद्धानंद हे स्वतः ख्रिस्ती होण्याच्या अगदीं तयारींत असतां त्यांस फिरविण्यास स्वामी दयानंद अप्रत्यक्षतेनें कारण झाले हें पुष्कळांस ठाऊक नसेल. पं० गुरुदत्त विद्यार्थी या महा नास्तिकास श्रीमद्दयानंदांच्या अखेरच्या दर्शनानें आस्तिक केलें, असें मानतात. याशिवाय वरील उत्सवप्रसंगीं स्त्रीशिक्षणाचे धुरीण सुप्रसिद्ध लाला देवराज म्हणाले कीं, "मी हिंदुधर्मास कुचकामाचा समजत होतों. माझे उस्ताद मला मुसलमानी धर्म शिकवीत. पण स्वामींचीं व्याख्यानें ऐकून माझी स्वधर्मावर निष्ठा बसली." महात्मा अलखधारी सांगतात कीं, "मी ख्रिस्ती होत होतों, पण माझ्या चुलत्यानें मला स्वामींकडे आणलें. आणि मी मग ख्रिस्ती झालों नाहीं." भारत-सुदशा-प्रवर्तकाचे संपादक म० गणेशप्रसाद आपला अनुभव

कळवितात कीं, "मी रोज शिवाची एकादश पार्थिवलिंगें पूजीत असें; पण स्वामींचा सत्योपदेश ऐकून मी तें वेड सोडलें." लाला गंगाराम तर विलक्षण हकीगत कळवितात कीं, "मीं मुसलमान होत होतों, आणि माझ्यावरोवर लाला लजपतराय पण मुसलमान होणार होते; पण स्वामींच्या उपदेशाच्या प्रभावानें आम्ही बचलों." आर्यसमाजाचे मुकुटमणि शाहूपुराधीश सर नाहरसिंहजी म्हणतात कीं, "मला सरकारनें शिक्षक ठेविला होता तो ख्रिस्ती होता. त्याच्या शिक्षणानें मी ख्रिस्ती नाहीं—तरी पुरा नास्तिक वनलों होतों. परंतु स्वामीजींनीं मला नास्तिकाचा आस्तिक बनविलें."

येथपर्यंतचें वर्णन सर्व ठीक आहे. प्रत्याक्रमणापर्यंत आर्यांची तयारी आणून स्वामींनीं धर्मांतरास आळा घातला, लोकशिक्षणास चालना देऊन जनतेचें अज्ञान दूर करण्यास आरंभ केला, विवाहमर्यादा वाढवून आणि ब्रह्मचर्याचें महत्त्व गाऊन त्यांनीं विषयासक्तीपासून तरुणांस राखलें. मद्य, मांस यांचा मोह कमी केला. अशा ह्या वरील सर्व वर्णनांत थोडीफार अतिशयोक्ति असली तरी त्याबद्दल कोणी फारसा वाद घालणार नाहीं. तसेंच हें जें कार्य स्वामींनीं केलें तें कांहीं लहानसहान नव्हे, हेंही कोणी कवूल करील. पण याच्यापुढें जाऊन जर त्यांच्या वैराग्याची कोणी थोरवी मांगेल तर ती निःसंग सनातनी संन्याशांस पटेलच असें नाहीं. त्यांच्या ईश्वरभक्तीचें वर्णन महाराष्ट्रीय वारकरी कवूल करणार नाहींत. त्यांच्या वैदिक निष्ठेबद्दल ब्राह्मादि चिकित्सक शंका काढतील. त्यांचा प्रामाण्यवाद स्मार्त-भागवतांस अशास्त्रीय व अयुक्तिक वाटेल. त्यांचें अगाध ज्ञान वेदान्ति मानणार नाहींत. त्यांची यौगिकपद्धति कित्येक पण्डितांस हास्यास्पद वाटेल. त्यांचा अगाध तर्क भाविकांस पाखंडी दिसेल. त्यांचें वाक्चातुर्य आणि कोटिक्रम कोणा मितभाषणी आत्मानुभवी पुरुषास तुच्छ वाटेल. त्यांच्या सहानुभूतीच्या ठिकाणीं परमतअसहिष्णुता कित्येकांस आढळून येईल आणि त्यांची वर्णव्यवस्था व्यावहारिक धर्मशास्त्रज्ञांस फोल वाटेल. त्यांची शुद्धि कर्मठांस अशुद्ध वाटेल. त्यांच्या संस्कारशुद्धीकरणास जुने याज्ञिक नसता उंपद्व्याप म्हणतील. या गोष्टींचा आमच्या आर्यमित्रांनींही अर्थात् विषाद वाटूं देतां कामा नये. कारण, हे सारे प्रामाणिक मतभेदाचे मुद्दे आहेत. यांत व्यक्तिद्वेष नसून फार गंभीर विषयासंबंधीं केवळ दृष्टिभेद आहे.

तसेंच दयानंदांच्या कार्याची महती सांगत असतांना स्वामींनीं ब्राह्मणी

वर्चस्वाचा नायनाट केला, त्यांनीं भटशाही बुडविली, त्यांनीं मूर्तिपूजा झुगारून दिली, त्यांनीं गुरुशाही आणि आचार्यशाही नामशेष केली, त्यांनीं स्त्री-शूद्रांस समान हक्क दिले, अथवा त्यांनीं जातपात मोडून एकंकाराचा पाया घातला, असें जर कोणी म्हणूं लागले तर त्यांसही त्यांच्या आर्यमित्रांनीं "जरा सबूर" असेंच म्हणावें लागेल. कारण, वरील सर्व गोष्टींबद्दल दयानंदांचें खरोखर काय मत होतें, ह्याचा सूक्ष्म दृष्टीनें विचार करणें फार आवश्यक आहे. शिवाय वरील सर्व गोष्टी स्वामींनीं घडवून आणल्या असें जरी मानलें, तरी त्यामुळें ते सर्व विचारी माणसांच्या स्तुतीसच पात्र होतील कीं काय, याचाही शांतपणें आणि निर्विकार मनानें विचार केला पाहिजे. त्याचप्रमाणें दयानंदाचें स्वतःचें व्यक्तिमाहात्म्य व थोरपणा मान्य करून किंवा त्यांच्या कामगिरीची जाणीव वाळगूनही धर्म-पंथ या दृष्टीनें त्यांच्या निरनिराळ्या इतरांस मान्य न होणाऱ्या कांहीं तत्त्वांवर टीका करण्याचा प्रसंग आला असतां त्या वेळींही तत्त्वजिज्ञासेकरितां आर्यसमाजानें त्यांस पूर्ण स्वातंत्र्य दिलें पाहिजे. लेखन-भाषणस्वातंत्र्य हा मानवजातीचा एक प्रधान हक्क समजला जातो. तेव्हां अशी टीका झाल्यास तिच्यायोगानें दयानंदांविषयीं तुच्छताबुद्धि दर्शविण्याचा लेखकाचा उद्देश आहे, असेंही समजण्याचें कारण नाहीं.

असो, येथपर्यंत दयानंदांचें गुणवर्णन झालें, तें या भागास पुरेसें आहे असें वाटतें. दयानंदांच्या अनुयायांत आज आपल्याला मोठमोठे लोक आढळून येतात व त्यांनीं आपल्यापरीनें आर्यसमाजाची व स्वदेशाची सेवाही श्रेष्ठ प्रकारें केली आहे. त्यांच्या ह्या सर्व कार्याचें स्वरूप म्हणजेच सध्यांचा आर्यसमाज होय. त्याची विस्तृत माहिती दुसऱ्या भागांत येणारच आहे. येथें विषयपूर्ततेकरितां त्यांच्या विषयीं थोडक्यांत कल्पना दिली असतां पुरे होईल.

मागें आम्हीं दर्शविलेंच आहे कीं, सवाई माधवरावांनीं पेशव्यांची गादी चालवावी त्याप्रमाणें दयानंदांच्या पश्चात् जन्मास आलेली—निदान विशेष वाढीस लागलेली—सध्यांची चळवळ आहे. श्रीमच्छंकराचार्यांनीं आपल्या हयातींतच भरत-खंडाच्या चारी दिशांस मठस्थापना करून धर्मराज्याची नाकेबंदी केली. किंवा समर्थ रामदासांनीं आपल्या हयातींत हजारों सच्छिष्य निवडून काढून हजार दीड हजार मठांवर आपले महंत नेमून समर्थसांप्रदायाचें जाळें साऱ्या देशभर पसरून दिलें. तसें दयानंदांस कांहींच करतां आलें नाहीं. करतां आलें नाहीं हा

दोष आम्ही त्यांच्यावर लादतों असें नव्हे. हा कालगतीचा महिमा असेल किंवा त्याहूनही तसें करण्यास त्यांस पुरेसा अवसर मिळाला नाहीं हेंही कारण जास्त संभवनीय आहे. इ० सन १८६४ सालीं दयानंदांना सार्वजनिक दृष्टीची चाळिशी लागली. त्यानंतर उणींपुरीं वीस वर्षें त्यांस धर्मसंस्थापनेस मिळालीं खरीं; पण या कालांतील त्यांच्या कार्याचे संहारणी आणि उभारणी असे दोन भाग केल्यास, निदान सन १८७५ सालापर्यंत विधायक कार्यास सुरवातच झाली नसल्यामुळें, संहारणीच्या मानानें उभारणीस पुष्कळच अधिक काळ मिळावयास पाहिजे होता, तो त्यांस तितकाही मिळाला नाहीं. त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेच्या मानाने त्यांस अकालींच मृत्यु आला! त्यापूर्वी त्यांनीं मोठ्या खटपटीनें कित्येक आर्य-समाज आणि एक मोठी परोपकारिणी सभाही स्थापन केली होती. पण सार्वजनिक कार्यांतील अशा ह्या कार्यकारी सभा आणि संस्था लवकरच कशा नामधारी ठरतात हें वाचकांस ठाऊक असेलच. पण त्यावरोवर हा एक ऐतिहासिक चमत्कार दिसून येतो कीं, श्रीरामकृष्ण परमहंस, श्रीमद्दयानंद, ब्रह्मानंद केशव चंद्रसेन असे भारतवर्षांत केंद्रीभूत असलेले महापुरुष जवळ जवळ एकाच सुमारास दिवंगत झाले; आणि त्यानंतर थोड्याच काळांत ते एका अमूर्त स्फूर्ति-रूपानें पुन्हा जन्मास येऊन त्यापासून पुढें श्रीरामकृष्ण मिशन, दयानंद कॉलेज, राष्ट्रीय सभा अशा कार्यकर्त्या संस्थांस चालना मिळाली. पण ज्याप्रमाणें एंजिन जोराचा धक्का देऊन थांबलें आणि प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष जोडणारा दुव्वा सुटला कीं, गाडीचे डबे धांवत सुटतात. मग त्यांनीं सायडिंगला कोणच्या वाजूला जावें ह्याची तजवीज सांधेवाला करीत असतो. डब्यांना गति एंजिन देतें; पण दिशांची प्रेरणा तें करीत नाहीं. असाच कांहींसा प्रकार येथेंही दिसून येतो. वरील अलौकिक पुरुषांच्या विचारांची प्रेरणाशक्ति आणि स्वामी विवेकानंद, लाला सांई-दास आणि आनंदमोहन इत्यादि रजोगुणी सांधेवाल्यांनीं सांप्रदायिक चळवळीच्या गतीला दिलेली दिशा यांतील कार्यकारणसंबंध जुळावा तितका जुळत नाहीं.

आतां हें खरें कीं, दयानंदांच्या महत्त्वाकांक्षी मनांत विशाल भारताची कल्पना नांदत होती. आर्यांचें राज्य आणि व्यापारविस्तार देशदेशांतरीं वाढला पाहिजे असें ते नेहमीं म्हणत. धर्मसंशोधनाप्रमाणें सामाजिक आणि राष्ट्रीय उन्नतीचीही त्यांना विशेष आस्था होती. कोणी असेंही मानतात कीं, पाश्चात्य राज्य, पाश्चात्य सहवास, पाश्चात्य आदर्श, पाश्चात्य शिक्षाप्रणाली, पाश्चात्य विज्ञान आणि विविध साधनें

पं० गुरुदत्त विद्यार्थी

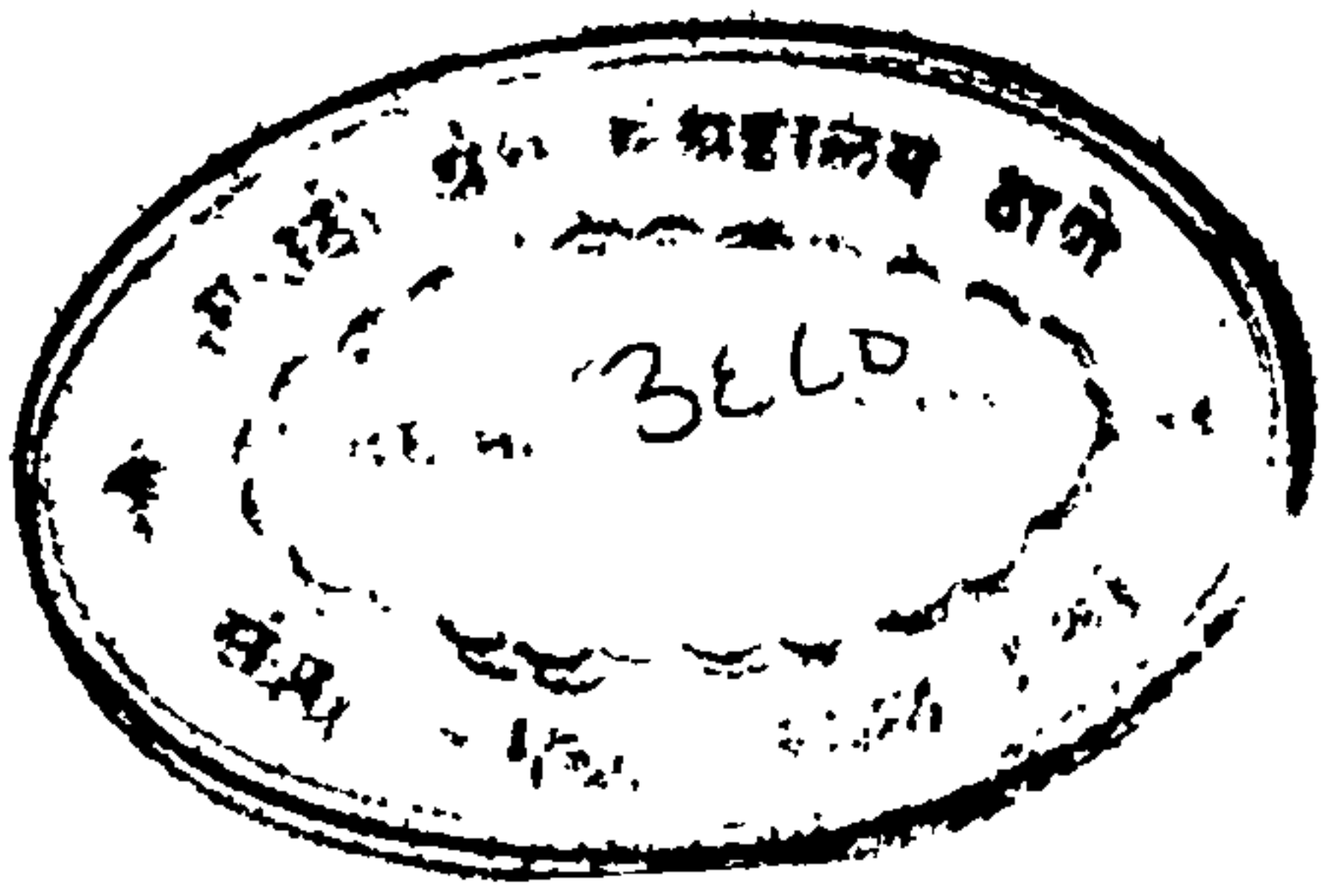
जन्म— इ. सन १८६४] [मृत्यु—इ. सन १८९०

यांच्या योगानें त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेस एक संमिश्र स्वरूप प्राप्त झालें होतें. त्यांच्या [सन १८८० च्या] पहिल्या मृत्युपत्रांत कर्नल अल्कॉट, मॅडम ब्लॅव्हाटस्की, डॉ० विहारीलाल हीं पाश्चात्य पद्धतीच्या विद्वान्-मंडळीचीं नांवें पुढील कार्यवाहकांत आढळतात. परंतु त्यांच्या अखेरच्या मृत्युपत्रांत हीं नांवें गळून राजस्थानांतील सरदार घराण्यांतील नांवें पूर्वी नव्हतीं तीं झलकूं लागलीं. हा फरक महत्त्वाचा आहे. पण ह्या दुसऱ्या मृत्युपत्रानंतर दयानंद लवकरच वारल्यामुळें, या फरकांतील त्यांचें खरें उद्दिष्ट लोकानिदर्शनास येण्यास अवसर राहिला नाहीं.

स्वामी दयानंदांच्या निर्याणानंतर स्वामी श्रद्धानंद, पं. लेखिराम, पं० गुरुदत्त, महात्मा हंसराज, लाला लजपतराय, भाई परमानंद, रामभुज दत्त इत्यादि आर्य-समाजधुरीण म्हणून ज्यांचीं नांवें नेहमीं पुढें येतात, त्यांपैकीं पं० गुरुदत्त, म० हंसराज आणि लाला लजपतराय हें त्रिकूट स्वामींच्या सार्वजनिक चरित्रास आरंभ झाला त्याच वेळीं जन्मास आलें. पण वरील आर्य पुढाऱ्यांपैकीं कोणासही दयानंदांच्या संगतीचा खरा व पुरा लाभ घडलेला नव्हता. स्वामी श्रद्धानंदांना फार तर तीनचार वेळां दयानंदांचें दर्शन झालें असेल. पं० लेखिराम यांस तें एकदांच घडलें. आणि त्याच वेळीं कांहीं थोडा संवाद झाला तितकाच. पं०गुरुदत्त विद्यार्थी यांस तर तोही लाभ घडला नाहीं. दयानंदांच्या अंतकाळीं त्यांची दृष्टिभेट झाली तीच पहिली व अखेरची होय! आणि म०हंसराज यांना तर दयानंदांचें कधीं दर्शनही घडलें नाहीं. पं० गुरुदत्तांना ईश्वरानें दीर्घायु केलें असतें तर श्रीरामकृष्णांच्या विवेकानंदां-प्रमाणें दयानंदांचे विद्यार्थी गुरुदत्त त्रिखंडीं गाजले असते. दयानंदांच्या यौगिक अर्थपद्धतीचे ते मोठे पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या हातून बरेंचसें शुद्ध व शाश्वत स्वरूपाचें धर्मकार्य होण्याचा संभव होता, पण तो योग आला नाहीं. कारण ते दयानंदांनंतर फार वर्षें जगलेच नाहींत. त्यांच्या मृत्युसमयीं त्यांची शांत वृत्ति पाहून एकानें त्यांस विचारलें कीं, आपण या स्थितींतही प्रसन्न कसे ? त्यावर गुरुदत्त म्हणाले कीं, " या शरीरास दयानंद होतां आलें नाहीं. आतां पुढच्या जन्मीं याहून पवित्र शरीर धारण करून मीही दयानंद होईन ! " आज विद्यमान असलेल्या मंडळींत लाला लजपतराय,महात्मा हंसराज, भाई परमानंद हेच आर्यांचे भीष्म, कृप, द्रोण होत. लालाजींच्या दृष्टीनें स्वदेशाची भावि ऊर्जितावस्था धार्मिक भावना आणि राष्ट्राभिमान यांच्या समन्वयावर अवलंबून आहे. यांच्या

संलग्नतेच्या जो आड येईल त्या पाप्याच्या पापाची कशानेंही निष्कृति होणार नाहीं. असें त्यांचें भविष्य आहे. व त्यांच्या दृष्टीनें आर्यसमाजाचे श्रेष्ठत्वाचें मुख्य रहस्य हेंच होय. हें लालाजींचें सुवर्णगर्भ रसायन धार्मिक जीवनास कितपत आरोग्यदायक झालें व होईल ह्याचा निदर्शक एकच सर्वसमर्थ काल आहे. ऐतिहासिक लेखकाचा तरी, तोच एक प्रेरक त्यास जें सुचवील तेंच त्यास लिहावयाचें आहे. तेव्हां त्याचा सविस्तर विचार पुढील भागांत करूं.

REFBK-0003680

या भागाची कालानुक्रमणिका

इ. सन	
१७९८	विरजानंदांचा जन्म.
१८०८	गृहत्याग.
१८१८	संन्यास.
१८२४	दयानंदांचा जन्म.
१८३७	क्रान्तिकारक शिवरात्र.
१८४५	गृहत्याग.
१८४८	संन्यासग्रहण.
१८४९	पंजाब सरकारजमा होतो.
१८५६	आत्महत्येचा विचार.
	श्रद्धानंदांचा जन्म.
१८५७	भयंकर दुष्काळ. नानासाहेबांचें बंड.
१८५८	राणीसरकारचा जाहीरनामा.
१८५९	पं० लेखरामचा जन्म.
१८६०	विरजानंदांची प्रथम भेट.
१८६४	दयानंदांच्या सार्वजनिक जीवनास आरंभ.
,,	पं० गुरुदत्तांचा जन्म.
,,	म० हंसराज यांचा जन्म.
१८६५	भागवत–पंचदशी-खंडनाला सुरवात.
	लाला लजपतराय यांचा जन्म.

इ. सन	
१८६६	शास्त्रार्थाला सुरुवात.
१८६९	काशीचा शास्त्रार्थ.
१८७३	कलकत्त्याच्या ब्राह्मसमाजास भेट.
१८७५	मुंबईस पहिल्या आर्यसमाजाची स्थापना.[ता.१० एप्रिल.]
	थिऑसफीची न्यूयॉर्कला स्थापना.
१८७७	चांदपूरचा तिरंगी संवाद.
	लाहोरच्या आर्यसमाजाची स्थापना. [तारीख २४ जून.]
१८७९	मॅडम् ब्लॅव्हाटस्की व कर्नल अल्कॉट यांची भेट.
१८८०	दयानंदांचें पहिलें मृत्युपत्र.
१८८२ १८८३	परोपकारिणी सभेची स्थापना व दुसरें मृत्युपत्र.
१८८३	दयानंदांचें निर्याण. [ता.३० आक्टोबर. बलिप्रतिपदा.]
१८९०	पं० गुरुदत्तांचा मृत्यु.

मुख्य आधार-ग्रंथांची यादी

श्रीमद्दयानंद—**सत्यार्थप्रकाश** [मराठी भाषांतर], **भाष्यभूमिका** [इंग्रजी भाषांतर.]

,, **संस्कारविधि** [हिंदी], **आर्योद्देशरत्नमाला.** [इंग्रजी.]

श्रीसत्यानंद—**श्रीमद्दयानंदप्रकाश.** [हिंदी.]

श्रीपरमानंद—**वैदिक संध्योपासना.** [मराठी भाषांतर.]

श्रीनरदेवशास्त्री—**आर्यसमाजाचा इतिहास.** [हिंदी.]–भाग १।२.

लाला लजपतराय—**आर्यसमाजाचा इतिहास.** [इंग्रजी.]

प्रो॰ इंद्र विद्यावाचस्पति—**आर्यसमाजाचा इतिहास.** [हिंदी.]

बाबा छज्जुसिंग—**दयानंदांचें चरित्र व शिकवण**–भाग १।२ व इतर **लहान लहान चोपडीं.** [इंग्रजी.]

राजरत्न आत्मारामजी—**संस्कारचंद्रिका.** [हिंदी.]

पं॰ चमूपति—**संध्यारहस्य** [हिंदी], **दयानंदर्शन.** [इंग्रजी.]

महात्मा हंसराज –**ऋषिदर्शन.**

श्रीमद्दयानंद जन्मशताब्दिवृत्तान्त, काशीचा शास्त्रार्थ, ज्ञानकोश, फर्कुहार, आमच्या आयुष्यांतील आठवणी, मनुस्मृति इ०.